

# DİL

## araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821



e-ISSN 2757-8003

SAYI: 31 GÜZ 2022

Dil Araştırmaları Sayı: 31 Güz 2022

NEVZAT ÖZKAN  
ERCAN ALKAYA  
SÜLEYMAN KAAN YALÇIN  
FEYZİ ERSOY  
TALAT DİNAR  
YUSUF GÖKKAPLAN  
SONNUR AKTAY  
ELİF ERDOĞAN  
ZHANAT KUANYSHBAYEVA  
ÜMMÜHAN SÂRE ÇİFTÇİ  
ÖZNUR ÖZBEK  
BURÇİN ÖZDEMİR  
TURGAY AKDURUŞ  
SEMİH BABATÜRK  
GÜLLÜ ÖZDEMİR  
AYHAN BAYRAK  
İSMAİL EKİCİ  
AHMET BURAN  
ZEKİ KAYMAZ  
SILA NUR AKTAŞ  
SÜLEYMAN AKSU  
CELÂL GÖRGEÇ  
NESLİŞAH YILDIZ



2022 GÜZ

Fiyatı: 70 TL





**Sayı: 31 Güz 2022**



**Ankara**

**SAHİBİ/Owner**

Avrasya Yazarlar Birliği adına  
On behalf of the Avrasya Yazarlar Birliği  
Yakup ÖMEROĞLU

**SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/**

**Responsible Chief Clerk**  
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

**YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards**

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN [Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN [TOBB Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU [Manas Üniversitesi / KIRGIZISTAN] • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ [Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Feyzi ERSOY [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yavuz KARTALLOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ [Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE]

**DANIŞMA KURULU/Publication Board of Overseers**

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ercan ALKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ali AKAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Nergis BİRAY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Uwâ BLAESING [HOLLANDA] • Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN [NORVEÇ] • Prof. Dr. Ahmet BURAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. İsmail DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şaban DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. Peter GOLDEN [ABD] • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Viktor GUZEV [RUSYA] • Prof. Dr. Bülent GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Ayşe İLKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yakup KARASOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ceval KAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Çetin PEKACAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Serkan ŞEN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Vahit TÜRK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. DİMİTRİ VASILYEV [RUSYA] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Peter ZIEME [ALMANYA] • Doç. Dr. Hakan AKCA [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ekrem AYAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ümit HUNUTLU [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK [TÜRKİYE/KAZAKİSTAN] • Doç. Dr. İsa SARI [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İlhan UÇAR [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülsine UZUN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GENÇER BALOĞLU [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV [KIRGIZİSTAN] • Dr. Öğr. Üyesi. İşlay İŞIKTAŞ SAVA [TÜRKİYE]

**İNGİLİZCE DANIŞMANI/**

**Editor for English Abstracts**  
Dr. Öğr. Üyesi Musa SALAN

**WEB SAYFASI SORUMLUSU/**

**Web page designer**  
Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

**YÖNETİM MERKEZİ/Management Center**

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A  
Altındağ/ANKARA

**İLETİŞİM BİLGİLERİ/**

**Correspondence Address**  
e-posta: dilaraştırmaları@gmail.com  
web sayfası: www.dilaraştırmaları.com

**YAYIN TÜRÜ/Type of publication**

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

• Dil Araştırmaları, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

**GENEL YAYIN YÖNETMENİ/**

**General Publication Director**  
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

**EDİTÖR/**

**Editor**  
Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

**ABONELİK/Subscription**

Fiyatı: 70 TL  
Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 130 TL  
Kurumsal Abone Bedeli: 250 TL  
T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi  
Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001  
Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği  
No: 53 23 008  
e-posta: kardeskalemler@gmail.com

**DÜZELTMENLER/Proofreaders**

Arş. Gör. Sıla Nur AKTAŞ - Arş. Gör. Emine GÜVEN

**MİZANPAJ/Design by**

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

**KAPAK TASARIM/Cover Design**

İbrahim SAĞLAM

**BASKI/Printed by**

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti. Tel: (0312) 341 36 67

## İçindekiler

### Contents

#### Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1 Yunus Emre’de *Ben* Kavramı Üzerine** 1-15  
Yunus Emre’s Concept of Self  
NEVZAT ÖZKAN
- 2 Türk Dilinde \*I Çokluk Eki** 17-24  
\*I Plural Suffix in the Turkic  
ERCAN ALKAYA – SÜLEYMAN KAAN YALÇIN
- 3 Anadolu Ağızlarında Kullanılan *apala-* “emeklemek” Fiili Üzerine** 25-32  
On the Verb *apala-* “to crawl” Used in Anatolian Dialects  
FEYZİ ERSOY
- 4 Türkçe Yazılmış Arap Harfli Metinlerde Bir İmla Arayışı: Çift Hareke Kullanımı** 33-41  
Seeking for a Spelling in Arabic Letter Texts Written in Turkish: The Use of Double Vowel Point  
TALAT DİNAR
- 5 Atasözleri ve Deyimlerde Akıl Kavramı** 43-63  
The Notion of Mind in Proverbs and Idioms  
YUSUF GÖKKAPLAN
- 6 Rusça ve Türkçe Deyimlerde Millî Kültürel Kodlar** 65-76  
National And Cultural Codes in Russian and Turkish Idioms  
SONNUR AKTAY
- 7 Türkçe ve Almanca Deyimlerde Doğrudan ve Dolaylı İletişim Biçemleri: Kültürdilbilimsel Bir Çözümleme** 77-91  
Direct and Indirect Communication Styles in Turkish and German Idioms: A Cultural Linguistic Analysis  
ELİF ERDOĞAN
- 8 Arap Harfli Kazakça Süreli Yayınlar (1870-1929) (Başlıca Dil ve Alfabe Tartışmaları)** 93-114  
Periodicals with Arabic Alphabet in Kazakh (1870-1929) (Main Discussions about Language and Alphabet)  
ZHANAT KUANYSHBAYEVA
- 9 A Study on Particles used with Adverbs in Japanese** 115-128  
Japoncadaki Zarflarla Kullanılan İlgeçler Üzerine Bir Çalışma  
ÜMMÜHAN SÂRE ÇİFTÇİ

- 10 **Derleme Sözlüğü'nde "Kandırma" Kavram Alanına Ait Anlambirimcikleri İçeren Sözcükler** 129-154  
Words Containing Semantics Belonging to the Conceptual Field of "Deception" in the Compilation Dictionary (Derleme Sözlüğü)  
ÖZGÜL ÖZBEK
- 11 **Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler** 155-171  
Traces of Western Rumelian Turkish in the Diwanche of Muhammed Hulusi Ustrumjavi  
BURÇİN ÖZDEMİR
- 12 **Kazak Türkçesinde Renk Adlarının Zaman ve Hava Durumu Bildiren Kavramlar Olarak Kullanılması** 173-196  
The Use of Color Names As Concepts Reporting Time And Weather in Kazakh Turkish  
TURGAY AKDURUŞ
- 13 **Şor Türklerinin Atasözleri** 197-214  
Shor Turkic Proverbs  
SEMİH BABATÜRK
- 14 **Harezm Türkçesindeki Pekiştirme Enklitikleri** 215-235  
Reinforcement Enclitics In Khorezmian Turkish  
GÜLLÜ ÖZDEMİR
- 15 **Lazca Söz Varlığında Türkçe Fiil Kopyaları** 237-257  
Turkish Verb Copies in Laz Vocabulary  
AYHAN BAYRAK
- 16 **Eski Türkçedeki +(X)ç ve Türkiye Türkçesindeki +(X)ş Küçültme Eki Arasındaki Yapısal ve Anlamsal Paralellikler** 259-267  
Structural and Semantic Parallels Between Diminutive Suffix in Old Turkic +(X)ç and in Turkey Turkish +(X)ş  
İSMAIL EKİCİ
- Nekroloji / Necrology**
- 17 **Hocam Prof. Dr. Tuncer Gülensoy** 271-281  
AHMET BURAN
- Yayın Değerlendirmeleri / Reviews**
- 18 **Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmence** 285-293  
Balci, Onur (2019). *Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmence*. İstanbul: Kriter. XIII+173 s. ISBN: 978-605-7890-38-2.  
ZEKİ KAYMAZ
- 19 **Eski Uygur Türkçesinde Cümle** 295-298  
Polat, Ülkü (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Cümle*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 400 s. ISBN: 978-975-17-5159-1.  
SILA NUR AKTAŞ
- 20 **Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi** 299-303  
Alişova Demirdağ, Elza. (2021). *Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*. İstanbul: Kesit. 478 s. ISBN: 978-625-7698-34-4.  
SÜLEYMAN AKSU

- 21 **Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu I-IV** 305-309  
Hacıyev, A. (2014). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu I Kitab (Müqəddimə Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 112 s.; Hacıyev, A. (2019). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu II Kitab (1 və 2-ci Boylar Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 68 s.; Hacıyev, A. (2022a). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu III Kitab (3-6-cı Boylar Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 288 s.; Hacıyev, A. (2022b). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu IV Kitab (7-12-ci Boylar Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 240 s.  
CELİL GÖRGEÇ
- 22 **Altay Türkçesi Grameri** 311-316  
Güner Dilek, Figen (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. ISBN: 978-975-14-5153-9  
NESLİŞAH YILDIZ
- Etik İlkeler ve Yayın Politikası / Ethical Principles and Publication Policy** 317-324





**DİL ARAŞTIRMALARI**

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



# **Araştırma Makaleleri**

*Research Articles*



## Yunus Emre'de *Ben* Kavramı Üzerine

Yunus Emre's Concept of Self

### Nevzat Özkan

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri / Türkiye

e-posta nevzat100@gmail.com

orcid 0000-0002-0178-6768

doi 10.54316/dilarastirmalari.1128526

#### Atıf

Citation

Özkan, Nevzat (2022).

Yunus Emre'de Ben Kavramı

Üzerine. *Dil Araştırmaları*,

31: 1-15.

#### Başvuru

Submitted

09.06.2022

#### Revizyon

Revised

19.06.2022

#### Kabul

Accepted

02.07.2022

#### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Yunus Emre, eserleriyle Türkiye Türkçesinin temellerini atmış ve edebî bir dil olarak gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bir anlatıcı olarak karmaşık tasavvufî konuları, insana ve hayata dair anlaşılması zor hakikatleri, gayet açık bir üslupla ortaya koymayı başarmıştır. Eserlerine yansıttığı coşkulu samimiyeti, engin gönül dünyası ve olağanüstü üslubuyla etkisi yüzyıllarca sürecek bir Yunus Emre karakteri ve tipi ortaya koymuştur. Onun şiirlerinde kendi dilinden kendi benine yüklediği anlamı, seçtiği kelimeler ve özellikle zamirlere kazandırdığı işlevler üzerinden izlemek mümkündür. Ayrıca vahdet-i vücüt düşüncesi ve derviş tipi, eserlerine yansıyan ben kavramının merkezinde yer almaktadır. Yunus Emre'de ben kavramının ilahi ben, beşerî ben ve derviş / âşık olmak üzere üç farklı görünümde tezahür ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca ben kavramının ben zamiri yanında özellikle sen ve diğer zamirlerle hatta derviş, âşık gibi adlarla ifadelendirildiği görülmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Yunus Emre, ben, şahıs zamirleri, sembolik anlatım

#### ABSTRACT

Yunus Emre laid the foundations of Turkey Turkish with his works and made significant contributions to its development as a literary language. As a narrator, he succeeded in revealing complex mystical subjects, elusive truths about man and life, in a very clear style. With the enthusiastic sincerity, wide world of heart and extraordinary style he reflects on his works, he has revealed a Yunus Emre character and type whose influence will last for centuries. In his poems, it is possible to follow the meaning that he attributed to himself from his own language, through the words he chose and especially the functions he brought to pronouns. In addition, the idea of unity of body and dervish type are at the center of the concept of self that is reflected in his works. It has been determined that the concept of self in Yunus Emre manifests in three different appearances as divine self, human self and dervish / lover. In

addition, it is seen that the concept of I is expressed with other pronouns, especially you and other pronouns, and even with names such as dervish, lover.

**Keywords:** Yunus Emre, I, personal pronouns, symbolic expression

## Giriş

*Divan*'ı ve *Risaletü'n-Nushiyye*'siyle Türkçenin Anadolu ve Balkanlar'da güçlü bir din, tasavvuf, kültür ve edebiyat dili hâline gelmesinde çok büyük katkıları bulunan Yunus Emre'nin sembol yüklü bir dil kullandığı bilinmektedir.

Yunus Emre, şiiri inşa eden iki temel unsur olan seçme ve birleştirme konusunda ustadır. Üslubunun şekillenmesinde, şahıs zamirlerinin ve özellikle anlatıcısı yani sözün sahibini ifade eden *ben* zamirinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Ayrıca diğer zamirlerin yeri geldikçe *ben* kavramına yönelik görevler üstlendiği gibi, aynı şekilde *ben* zamirinin de diğer şahısları karşılamak için kullanıldığı durumlara rastlanmaktadır.

Ruh dünyasındaki tüm iniş çıkışları, yaşadığı hayata ve dünyaya dair tüm görüş ve düşüncelerini kendi üzerinden aktaran ve böylece merkezinde kendi beninin bulunduğu bir dünya kurgulayan Yunus Emre, bir mutasavvıf, gönül adamı ve düşünür olarak *ben* kavramını; *ben* zamirinin, hatta tüm kelimelerin gerçek bağlamlarını aşan bir söz ve ifade zenginliğine yüklemiştir.

## Zamir

Zamirler, doğrudan bir varlığı karşılamayan ancak temsil yoluyla bütün varlıkların adının yerine geçebilen kelimelerdir. Şahıs zamirleri de doğrudan herhangi bir kişinin adı değildir ancak bütün insanların hatta bazen bütün varlıkların adının yerine geçebilmektedir.

Bilindiği gibi konuşan için *ben*, dinleyen için *sen*, adı geçen için *o* zamiri kullanılmaktadır. Bu zamirlerin çokluk biçimleri ise *biz*, *siz*, *onlar* şeklindedir.

Türkçede şahıs zamirlerinin en eski şeklinin *be(n)*, *bi(n)*; *se(n)*, *si(n)*; *a(n)*; *bi(z)*; *si(z)*, *a(n)lar* olarak tespit edilebildiği öne sürülmektedir.

Yunus Emre'nin yaşadığı dönemde, konuşan ve dinleyen için kullanılan *ben* ve *sen* zamirleri (+gA) yönelme hâli eki aldıklarında ortaya çıkan *η* (ñ / ng) ünsüzünün etkisiyle kök ünlüleri değişerek *baña* ve *saña* şekline girmiştir<sup>1</sup>. Canlı cansız tüm varlıkları karşılayan ve işaret eden *ol* zamiri de hâl eki aldığı *a* şeklini almaktadır. Bir kısım araştırmacılar *baña* ve *saña* şekillerinin de aslında *anı*, *anuñ*, *aña*, *anda*, *andan* yapısının etkisiyle ortaya çıktığını düşünmektedir (Mansuroğlu 1949: 511-518; Kocasavaş 2004: 4-10, 36-37).

<sup>1</sup> Yunus Emre'nin şiirlerinden seçilen metin örneklerinin alındığı Mustafa Tatcı yayınında bu ses için *n* harfi kullanılmıştır.

Sonraki dönemlerde pek çok tarihî ve çağdaş Türk dili alanında *ben* zamiri *men* şekline girmiş ancak Yunus'un yaşadığı 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da genellikle *ben* şeklinde kullanılmıştır. *Ben* zamiri *-vAn*, *-vAnIn*, *-Am*, *-m*, *-yIn* şekillerinde fiil çekimlerinin sonunda ekleşmiştir. Aynı şekilde *sen -sIn*; *biz -vUz*, *-Uz*; *siz -sIz* şeklinde ek hüviyeti kazanmıştır (Gemalmaz 1991: 11-12; Kocasavaş 2004: 60).

Dil içinde sözlük birim olmaktan çok gramatikal birim olarak görev yapan zamirler işlev alanının genişliği sebebiyle hem anlamlı hem de görevli kelimeler arasında değerlendirilmektedir (Erdem 2005: 445-446). Ancak isme gelen tüm çekim eklerini alabildikleri hâlde yeni kelime türetmeye yatkın kelimeler değildirler. Bu sebeple sınırlı sayıda olmalarına rağmen kullanım alanları ve işlevleri oldukça geniştir.

### Yunus Emre ve *ben* Zamiri

Yunus Emre'nin sadece eserleriyle değil, adı ve şöhretiyle de bir edebî okul oluşturduğu bilinmektedir. Bugüne kadar yapılan *Yunus Emre Divanı* yayınlarında ve değişik kaynaklarda onun adına kaydedilmiş pek çok şiiire yer verilmiştir. Daha sonra bir kısım araştırmacılar tarafından bu şiiirlerden bir bölümünün ona ait olmadığı, aynı veya yakın ad ve mahlaslar kullanan şairlerin eserleri olduğu ifade edilmiştir (Gölpınarlı 2017: 14; Timurtaş 1980: III, 235-263; Tatçı 1991).

Bu sebeple çalışmamızda, böyle tartışmaların bir ölçüde sonuca bağlandığı Mustafa Tatçı yayını (*Yunus Emre Divanı II Tenkitli Metin*, KB Yay. Ankara 1990) esas alınmıştır. Bu eserde tamamı Yunus Emre'ye ait 415 şiiire yer verilmiştir. Bu şiiirlerde *ben* zamirinin kullanılışı şu şekildedir:

Yalın hâlde *ben* 216,

Yükleme hâlinde *beni* 111,

Yönelme hâlinde *baña* 139,

Bulunma hâlinde *bende* 9,

Çıkma hâlinde *benden* 25,

İlgi hâlinde *benüm* 168,

Vasıta hâlinde *benüm(i)le* 8,

Benzerlik ve eşitlik hâlinde *bencileyin* 11,

Bildirme ekiyle *benem* 129, *benven* 2 şeklinde ve sıklığında karşımıza çıkmaktadır.

*Ben* zamirinin *men* şekline bir yerde rastlanmıştır (Babacan 2013: 127).

Kelime türetmek için uygun bir kelime türü olmayan *ben* zamiriyle; *benlik* (benlig) sözü türetilmiş ve “nefis, bencilik” gibi anlamlarda 20 kez kullanmıştır. *Benliksüz* “benliksiz” sözüne Karaman nüshasında tek örnekte rastlanmaktadır (Uysal 2014: 185). Ancak olumsuzluk ekiyle ikinci teklik şahıs zamirinden türetilen *sensüz* sözü 25 kez kullanmasına rağmen *ben* zamirinden türetilen *bensüz* sözü bir kez görülmektedir.

Yunus Emre'nin sadece *Divan*'ında bu çeşitlilik içinde *ben* zamirini toplam 818 kez kullandığı görülmektedir (YED: 17-415).

600 beyitlik *Risaletü'n-Nushiyye* mesnevisi konusu ve üslubu bakımından *Divan*'dan oldukça farklıdır. Eserde sırasıyla Âdem'in yaratılışı, dört unsur, akıl, iman ve ilim makamları, son olarak da ruh ve akıl, kibir ve kanaat, öfke ve gazap, sabır, cimrilik ve haset, gıybet ve iftira konuları işlenmektedir (RN: 1-19). Adından da anlaşıldığı gibi, metin esas olarak, bir öğüt kitabıdır ve doğrudan muhataba hitap etmektedir yani *ben* merkezli değildir, *sen* merkezlidir. Bu bakımdan *ben* zamiri toplam olarak;

Yalın hâlde *ben* 17,

Yükleme hâlinde *beni* 4,

Yönelme hâlinde *baña* 18,

Çıkma hâlinde *benden* 1,

İlgi hâlinde *benüm* 15,

Vasıta hâlinde *benümle* 1,

Sebeup ve eşitlik hâlinde *bencileyin* 1,

Bildirme ekiyle *benem* 1 kez şeklinde ve sıklığında toplam olarak 58 kez kullanılmıştır (RN: 36-127).

Böylece Yunus Emre'nin söz konusu iki eserinde *ben* zamirini 1.037 kez kullandığı söylenebilir.

## Diğer Zamirler ve *ben* Zamiri

*Yunus Emre Divanı*'nda en çok kullanılan şahıs zamirleri konusunda farklı tespitler bulunmaktadır.

Bunlardan birincisine göre; *ben* 462, *sen* 400 kez geçmektedir. İkincisine göre ise; *ben* 1104, *sen* 748, *ol/o/a* 600, *biz* 197, *siz* 18, *anlar* 21 kez kullanılmıştır (Kara 2017: 112). *Sen* zamirinden türemiş ve genellikle *benlik* sözüyle ikilemeli olarak kullanılan *senlik* sözü ise *Risaletü'n-Nushiyye*'de görülmezken, *Divan*'da 6 yerde geçmekte ve insan için “senin nefsin” Allah için “ilahi aşk” anlamına gelmektedir.

Dönüşlülük zamiri olarak *kendü* 88, ondan türemiş *kendüligi* 5, *kendüsüz* 3; *öz* 22 ve bu iki dönüşlülük zamirinin birleşmesiyle ortaya çıkan *kendözi* 42 kez, Farsça *hod* “kendi” 31, *bî-hod* “kendinden geçmiş” 2 kez kullanılmıştır.

*Ben* zamirinin 58 kez kullanıldığı *Risaletü'n-Nushiyye*'de, *sen* zamiri konusunda durum şöyledir: *Sen* 55, *seni* 29, *saña* 39, *sende* 1, *senden* 7, *seniñ* 19, *seniñ(i)le* 3, *sencileyin* 1, *sensin* 2, *sensüz* 1 şeklinde ve sıklığında toplam 156 kez kullanılmıştır.

İşaret zamiri olarak da kullanılan 3. teklik şahıs zamirinin kullanım sıklığı toplamda 141'dir ve çekim kategorilerine göre dağılımı şöyledir: *ol* 33, *anı* 41, *aña* 23, *anda* 9, *andan* 4, *anıñ* 21, *anıñ(i)la* 10 şeklinde sıralanmaktadır. Bu zamirlerin işlevi kişilerden çok söz konusu edilen değer ve nesnelere karşılamaktır.

Dönüştürme zamirlerinden *kendü* 15, *öz* 13, *kendözi* 9, Farsça *hod* 1 kez kullanılmıştır. Birinci çokluk şahıs zamiri *bizi* 1, *bize* 6 kez kullanılırken, 2. ve 3. çokluk şahıs zamirleri *siz* ve *anlar* ile ilgili örneğe rastlanmamıştır (RN: 36-127).

Farklı *Divan* ve *Risaletü'n-Nushiyye* nüshalarına dayanan çalışmalarda tablo farklılaşmaktadır. Bir yüksek lisans tezinde şahıs zamirlerinin kullanımı şöyledir: *Ben* 1142, *sen* 973, *ol / a* 612, *biz* 209, *siz* 17, *anlar* 12 (Durmaz 2008: 97-351); bir başka çalışmada ise *ben* 528, *sen* 576, *ol / a* 444, *biz* 100, *siz* 12, *anlar* 12 kez şeklindedir (Babacan 2018: 427-822).

## Ahenk Unsuru Olarak Şahıs Zamirleri

Yunus'un şiirlerinde şahıs zamirleri ve bunlarla kurulan kelime gruplarının kullanım biçimi de dikkatleri çekmiştir. En çok *ben*, *sen* ve seyrek olarak da *biz* şahıs zamirlerini, çeşitli eklerle tekrarlayarak kullandığı ve bu tekrarların anlatıma canlılık kazandırdığı belirtilmiştir. Bu sıralamanın ya tekrarlanan zamir + fiil veya fiil + tekrarlanan zamir şeklinde olduğu, vezin ve kafiyenin bu formlardan birinin tercih edilmesinde önemli bir yere sahip bulunduğu ifade edilmektedir (Civelek 2010: 122-123).

Şahıs zamirlerinin mısra içinde art arda gelmesi ve mısra veya beyit sonlarında redif olarak tekrar edilmesi bir ahenk unsuru olarak kullanılmaktadır:

İy pâdişâh iy pâdişâh uş **ben beni** virdüm **sana**  
Genc ü hazînem kamusı **sensün benüm** önden sona (8/1)

**Sensün bana** cân u cihân **sensün bana** genc-i nihân  
**Senün** durur assı-ziyân ne iş gele **benden bana** (8/5)

Yûnus **sana** tutdı yüzün unıtdı cümle **kendözin**  
Cümle **sana** söyler sözin **sensün** söz söyleden **bana** (8/6)

Er sırrıdır sırrun **senün** er yiridür yirün **senün**  
Ne yirdedür yirün **senün sana** soraram iy ağaç (21/6)

Anı **ana** dirsın **anun** söyleyen ol söz **anun**  
**Ol bizümdür biz anun** gayri tesbîh dilidür (25/5)

**Benem** sâhib-kırân devrân **benümdür**  
**Benem** key pehlevân meydân **benümdür** (31/1)

**Sensin** Kerîm **sensin** Rahîm  
Allâh **sana** sundum elüm  
**Senden** artuk yokdur umum  
Allâh **sana** sundum elüm (184/1)

## Yunus Emre'de *ben* Kavramı

Yunus Emre'de bilinçle ilişkilendirilebilecek bir *benlik* ve *ben* bilgisi vardır. O, bu bilinç sayesinde başka 'ben'lerin veya 'iç ben'in bilgisine ulaşabilmiştir. Bu bilinç onu 'sen'e de ulaştırır (Aydın 2011: 44).

Yunus Emre'deki ben algısı, kaynağını Eflatun'un panteizminden alan vahdet-i vücud anlayışını yorumlayan İbni Arabî'nin Allah / âlem, vücut / varlık, Hak / halk değerlendirmesine dayanmaktadır (Tunçbilek 2008: 13-16). Bu ikilemeleri Arnaldez (1985) *ilahi ben* ve *beşerî ben* olarak adlandırmaktadır. Yunus Emre'deki ben kavramı bu ölçü ve tanımlamalara uymaktadır.

Yunus Emre'de biri dışı, dünyaya, hayata açılan *beşerî ben*; diğeri içe, gönle açılan ve oradan Allah'a uzanan, onunla bir olan ve onda sonsuzlaşan *ilahi ben* olmak üzere iki ben algısı vardır. Bu iki algı, birbirinden bağımsız ve kopuk algılar değildir, ikisi yan yana yürüyen, bazen biri bazen öbürü ön plana çıkan denk algılardır.

## İlahi *ben*

Yunus Emre'nin de kabul ettiği vahdet-i vücud düşüncesine göre aslında *sen* ve *ben* yoktur. İnsan da diğer tüm varlıklar da tek varlık olan Allah'ın bir parçasıdır. Yunus bu tür şiirlerinde *beni senin* bir cüzü olarak kabul eder ve *bende* Allah'ı görür. Aslında, bu aşamada *ben* veya *sen* olmanın da bir önemi kalmamıştır. Bu ben algısı 'aşkın ben' olarak değerlendirilmektedir (Çubukçu 1991: 155).

Beşerî ben bu aşamada hem bütün beşerî temsil eden bendir hem de ilahi benin bir parçasıdır. Aslında ilahi ben tek ve bütün olandır. Bu bilgiye ilahi sırrı idrak ile ulaşılmaktadır:

**Ben bende** seyr ideriken 'aceb sırra irdüm ahî  
Bir siz dahı siz de görün dostı **bende** gördüm ahî (370/1)

**Bende** bakdum **bende** gördüm **benümile ben** olanı  
Süretüme cân olanı kimdügini bildüm ahî (370/2)

Sorman **bana bende** degülem  
Süretüm boş gezer tondan içerü (290/3)

Ayrık **bana ben** dimeyem kimesneye sen dimeyem  
Ya kul ya sultân dimeyem kalsun işidenler tana (7/3)

Şiirlerinin büyük bir bölümünde konuşan, beşer olan Yunus değildir. Söz de algı da *ilahi bene* yani Allah'a aittir:

Yûnus **sana** tutdı yüzün unıtdı cümle **kendözin**  
Cümle **sana** söyler sözün **sensün** söz söyleden **bana** (8/6)

Çün dosta gider yolum mülk-i ezeldür ilüm  
Hak'dan söyler bu dilüm ne kul ne sultân **bana** (12/3)



İy sözlerün aslın bilen gel di bu söz kandan gelür  
Söz aslını anlamayan sanur bu söz **benem** gelür (42/1)

Yunus'un, Allah'ın varlığında yok ettiği beni artık Allah'ın bir parçasıdır ve onun 'benem', 'benüm' dediği her şey aslında O'dur, O'nudur. Çünkü artık benlik senlik ortadan kalkmıştır. Bütün zamanlarda ve mekânlarda var olan ezeli ve ebedi bir *ben* algısı söz konusudur:

Evvel **benem** âhir **benem** cânlara cân olan **benem**  
Azup yolda kalanlara hâzır meded iden **benem** (193/1)

**Benem** ebed **benem** bekâ ol Kâdir ü Hay mutlaka  
Hızır ola yarın saka anı kılan Gufrân **benem** (211/5)

Bakan **benem** gören **benem** alan **benem** viren **benem**  
Ne Cebrâil ne Mikâil İsrâfil'i kılan **benem** (212/2)

Kar yağduran buz tonduran hayvânlara rızkın viren  
Şöyle bilün ol mahlûka ol Rahîm ü Rahmân **benem** (193/7)

Halk içinde dirlik düzen dört kitâbı togru yazan  
Ag üstüne kara dizem ol yazılan Kur'ân **benem** (193/8)

Yûnus degül bunı diyen **kendüligidür** söyleyen  
Kâfir olur inanmayan evvel-âhir hemen **benem** (193/14)

Muhammed ile bile Mi'râc'a çıkan **benem**  
Ashâb-ı Suffa'yıla yalınca olan **benem** (185/1)

Âdem Peygamber ile Havvâ yaradılmadın  
Uçmak'dan sürülübün ol müflis olan **benem** (185/4)

Mûsâ Peygamber ile bin bir kelime kıldum  
'İsâ Peygamber ile göklere çıkan **benem** (185/5)

Adımı Yûnus dakdum sırrum 'âleme çakdum  
Levh ü kalemden öndin dilde söylenen **benem** (185/9)

Bu cümle cânda oynayan tamarlarında kaynayan  
Küllî lisânda söyleyen küllî dili diyen **benem** (187/7)

Nemrûd odın İbrâhîm'e ben bâg u bostân eyledüm  
Küfür yüzünden toguban gine odı yakan **benem** (187/8)

Ol Hallâc-ı Mansûr'ıla söyleridüm Ene'l-Hakk'ı  
Hem yine anun boynına dâr urganun dakan **benem** (187/9)

Ol Hak Habîb'i Mustafâ Mi'râc'a idicek sefer  
Ol dem cânım fikr eyledüm ol sırrını duyan **benem** (187/10)

Şimdi adum Yûnus durur ol demde İsmâ'il idi  
Ol dost için 'Arafât'a kurbân olup çıkan **benem** (187/11)

Bu çarh **benüm** hükmümedür her kanda **ben** oturmuşam  
Mülk **benümdür** hükm iderüm yapan **benem** yıkan **benem** (187/12)

Sa'd **benem** sa'id **benem** Yûnus dahı **benümledür**  
'İlm-i ledündür üstâdum ol esrârı tuyan **benem** (187/13)

Yiri göği **benüm** diyen mağrîb maşrık **benüm** diyen  
Denizlere gel kıgıran adum Yûnus 'ummân **benem** (194/7)

**Ben** bu yiri yaradıcak yir üstine gök turıcak  
Ulu deniz mevc urıcak Nûh'a tûfân viren **benem** (195/1)

Yûsuf ile çâha inen terâzûya altun vuran  
Keffesine basaduran Mısır ıssı sultân **benem** (195/4)

Sofiyılan soft olan sûfiyile sâfi olan  
Bel bağlayup tâ'at kılan o Kerîm ü Rahmân **benem** (195/5)

İy kamu derd ehli gelün derd **benem** ü dermân **benem**  
Kâfirdeki küfr-i nihân mü'mindeki îmân **benem** (199/1)

**Benem** ol 'ışk bahrîsi denizler hayrân **bana**  
Deryâ **benüm** katremdür zerreler 'ummân **bana** (12/1)

Kâf Tagı zerrem degül ay u güneş **bana** kul  
Aslum Hak'dur şek degül mürşiddür Kur'ân **bana** (12/2)

Âdem yaradılmadın cân kalıba girmedin  
Şeytân la'net olmadın 'arşıdı sayvân **bana** (12/5)

**Benem** sâhib-kırân devrân **benümdür**  
**Benem** key pehlevân meydân **benümdür** (31/1)

Ebu Bekr ü 'Ömer ol dîn ulusu  
'Aliyy-i Murtaza 'Osmân **benümdür** (31/3)

Hasan'dur cismüm içre nûr-ı îmân  
Hüseyn-i sâhibü'l-'irfân **benümdür** (31/6)

Yûnus'am **ben** Yûnus iş bu cihânda  
**Benem** sultân kulu sultân **benümdür** (31/7)

## Beşerî ben

Yunus Emre'nin şiirlerinde sözün sahibi olarak kendisi *ben*, muhatabı *sendir*. Allah'a hitaben söylediği şiirlerde de senli benli anlatımı tercih eder (Dilçin 1995: 391-398). Bu onun beşer yönünü, şair tarafını, anlatıcı olma özelliğini yansıtmaktadır:

**Ben seni** sevdiğüm için eger bahâ dirlerise  
İki cihân milkin virem dahı bahâsı yitmeye (3/5)

Ulu ulu günâhlarum yüz komadı **bana** Çalap  
Hiç kimse çâre kılmadı döndüm yine **sana** Çalap (16/1)

İşkun aldı **benden beni**  
**Bana seni** gerek **seni**  
**Ben** yanaram düni günü  
**Bana seni** gerek **seni** (381/1)

Yunus Emre, beşerin bir temsilcisi olarak bütün insanların özellikle de belli bir yaşa gelenlerin hayatını, ömrünü sorgulamasını, dünyanın geçiciliğinden şikâyet etmesini söze döker:

Geldi geçdi 'ömrüm **benüm** şol yil esüp geçmiş gibi  
Hele **bana** şöyle gele şol göz açup yummuş gibi (388/1)

'Ömrüm **beni** sen aldadun  
Âh n'ideyin 'ömrüm **seni**  
**Beni** deprenimez kodun  
Âh n'ideyin 'ömrüm **seni** (384/1)

Her fani insan gibi Yunus da ölümü ve sonrasındaki hâlini merak eder, kabir ve âhîret azabından Allah'a sığınır:

'Aceb bu **benüm** cânum âzâd ola mı yâ Rab  
Yohsa yidi Tamu'da yana kala mı yâ Rab (15/1)

'Aceb bu **benüm** hâlüm yir altında ahvâlüm  
Varup yaticak yirüm akreb dola mı yâ Rab (15/2)

Hey yârânlar hey kardaşlar nic'edeyin n'ideyin **ben**  
**Sen benüm** kulum degülsin dir olursa n'ideyin **ben** (274/1)

Zelîl magbûn kala başum anda hiç dinmeye yaşum  
Maşşer günü içüm taşum nâr olursa n'ideyin **ben** (274/2)

Gariplik ve çaresizlik önde gelen beşerî duygulardandır:

'Aceb şu yirde var m'ola  
Şöyle garîb **bencileyin**  
Bağrı başlu gözi yaşlu  
Şöyle garîb **bencileyin** (277/1)

*Beşerî benin* sayısız çelişkileri, tutarsızlıkları vardır. İnsan çoğu kez doğruyu bilir ve söyler ancak yapmak için nefesine güç yetiremez. *Ben*, aslında nefistir ve insanı Allah'tan uzaklaştırır (Dilçin 1995: 385-386), *kişisel ben* olarak da değerlendirilen bu ben algısı insanın subjektif yönüyle ilgilidir (Çubukçu 1991: 151):

İy **bana** eyü diyen **benem** kamudan kemter  
Şöyle mücrimem yolda mücrimler **benden** server (41/1)

**Benüm** gibi mücrim kul gel iste bir dahı bul  
Dilümde 'ilm ü usûl gönlüm de dünyâ sever (41/2)

Zâhirüm eyü adda gönlüm fâsid tâ'atda  
Bulunmaya Bagdâd'da **bencileyin** bir 'ayyâr (41/3)

Kime kim öğüt virdüm ol Hakk'a irdi gördüm  
**Bana benüm** öğüdüm hiç eylemedi eser (41/7)

Nefsi sadece ilahi aşk terbiye eder ancak onu hâlden hâle yoldan yola sürükler. Âşık bu dertlerden şikâyet etse de derdinin dermanının, derdin kendisi olduğunun da farkındadır:

Gönlüm düşdi bir sevdâya  
Gel gör **beni** 'ışk n'eyledi  
Başumı virdüm gavgâya  
Gel gör **beni** 'ışk n'eyledi (404/1)

**Ben** yürürem yana yana  
'İşk boyadı **beni** kana  
Ne 'âkilem ne dîvâne  
Gel gör **beni** 'ışk n'eyledi (404/2)

Kimün ki renci varısa derdine dermân istesün  
Kesdi **benüm** bu rencümü dermân oldı bu derd **bana** (10/2)  
Yogıdı bu bârigâh varıdı ol pâdişâh  
Âh bu 'ışk elinden âh derd oldı dermân **bana** (12/4)

Hak bir gönül virdi **bana** hâ dimedin hayrân olur  
Bir dem gelür şâdı olur bir dem gelür giryân olur (49/1)

*Ben* zamiri *sen* zamiriyle ikilemeli olarak kullanılır, *sen ben* ve *senlik benlik* ikilemesi, "benlik, bencilik" ifade eden bir deyimdir ve ikilik anlamına gelir, insanı teklikten, tek olandan uzaklaştırır. Bu sebeple terk edilmesi gereken bir hâli yansıtır:

Gir gönüle bulasın Tûr **sen-ben dimek** defterin dür  
Key güher er gönlindedür sanma ki ol 'ummândadur (54/3)

Birlik diyen katında hiç **sen-ben dimek** hiç yok durur  
Yûnus dilin sen yumşatdun bu tevhîdi eyitmeğe (323/9)

Cânım bir gözsüz cânıdı içi tolu **sen ben** idi  
Tutdum miskînlik etegin ben menzile yitdüm ahî (399/2)

Cânile ‘ârif olup **senlik ü benlik** terk idem  
Geh varup dilsüz olam ögsüz olam hayvân olam (201/27)

**Senlik-benlik** terk idüp yoklık evine girüp  
‘İşkdan içüp esriyüp varlık terk ide misin (252/5)

**Senlik-benlik** olıcak iş ikilikde kalur  
İkilik dutan kişi niçe birike birle (338/5)

*Ben* zamirinden türetilen *benlik* sözü nefsi karşılar. *Benlik* ile kullanıldığında *senlik* de nefsi ifade eder ancak Allah’a yönelik olarak kullanıldığında *senlik* doğrudan doğruya ilahi aşk anlamındadır. Yunus, benlikten kurtulmanın yolunun kendi benini Allah’ın varlığında, yani onun senliğinde yok etmekten geçtiğini söyler:

Her dem yüzüm yire uram Allah’uma şükür kılam  
**Ben benligüm** dosta virem ne da’vî yâ destân ola (4/7)

Terk eylegil ten tertîbin gider **senden benlik** adın  
İçün ‘imâret olmadın taşundagı ma’mûr nedür (56/4)

**Benligüm benden** koyayın **senün** kohunı duyayın  
Bunca zamân **ben** kul iken sultân olayın bir zamân (253/7)

**Beni benlikden** kodı varlık defterin yudı  
Havf u recâ göstermez hayr u şer elden koyan (264/7)

İlâhî bir ‘ışk vir **bana ben benligüm** bilmeyeyin  
Yavu kılayın **ben beni** isteyüben bulmayayın (269/1)

Al gider **benden benligi** toldur içüme **senligi**  
Bundayiken öldür **beni** varup anda ölmeyeyin (269/3)

Yûnus eydür dimegil dostı girçek severin  
Dostı girçek sevenler **benligin** elden kodı (269/9)

**Ben benligümden** geçdüm gözüm hicâbın açdum  
Dost vaslına ulaşdum gümânım yağmâ olsun (271/2)

**Benden benligüm** gitdi hep mülkümi dost tutdı  
Lâ-mekân kavmi oldum mekânım yağmâ olsun (271/3)

Geç **benlik** da’vâsından söyle sözün hâsından  
Ol Allah korkusından benzi anun sarı gerek (142/2)

**Bize** birlik sarâyın togru beşâret ayın  
Geç ikilik fikrinden kogıl **benligi** yâ kul (151/4)

*Ben* zamiri, sadece Yunus'u temsil etmez, özellikle *Risaletü'n-Nushiyye*'de ele alınan konu ve kavramlarla bağlantılı olarak anlatılan menkıbelerde geçen kahramanların kendilerinden bahsetmek için kullandıkları sözdür. Âdem'in yaratılışı bahsinde Âdem yaratılışın ardından şöyle seslenir:

Hamdü şükr itdi iy Zü'l-Celal  
Bin **benüm** bigi yaratsan ne muhal (8).

Aynı şekilde Dâstân-ı Buşu ya'ni Gazâb'da, buşu kavramını konuşturur ve buşu yerine 15 kez *ben* zamirini kullanır. Dâstân-ı Sabr bölümünde de kuyuya atılan Hz. Yusuf'u konuşturan şair onun ağzından 4 kez *ben* zamirini söyler. Dâstân-ı Buhl u Hased'de ise Karun'a 3 kez *ben* dedirtir.

*Divan*'da da ötekinin ağzından kullanılan *ben* zamiri örneklerine rastlanmaktadır:

Ol kişünün yokdur yâri iş bu cihân zindân ana  
Dimesün kim **ben** şâdıyam ya şâdılık kandan ana (11/1)

*Ben* insanın ne veya kim olduğunu ifade eder. *Ben* üzerinden insanın varlığı sorgulanır:

Oldur **bana** Yûnus diyen oldur **benüm** bagrum delen  
Oldur **beni bensüz** koyan hem **ben** olam bu **ben** neyim (216/6)

**Ben** istedüm buldum anı ol **ben** isem yâ **ben** kanı  
Seçemedüm andan **beni** bir kezden ol oldum ahî (370/3)

Yunus, bazen tecrit sanatı yaparak kendi için *sen* zamirini kullanır. Kibir bahsini işlerken alçakgönüllülüğü öğütleyen şair;

Yunus alçaklığı yavlak begendün  
Anuniçün bu 'ışk yirine kondun

Farîzadur **sana sen seni** sakın  
Kim ola **sencileyin sana** yakın (RN: 182-183)

diyerek kendine öğüt vermekte ve beyitte altı kez *sen* zamirini kullanmaktadır.

Diğer bölümlerde de Yunus mahlasından sonra kendine yönelik olarak *sen* zamirini tercih etmektedir:

**Yûnus sen** sâdıkısan gir sabıra  
Katı sâbir gerek sabrıla tura (RN 314)

Yunus Emre mahlas beytinde kendi adını zikrettikten sonra, sözün sahibi olarak kendi *benini* karşısına alır ve **İy Yûnus sen** (35/7, 36/7, 44/8, 50/7, 346/7 vb) diye onu sıygaya çeker:

İşka døyemedi özüm gensüzün açıldı râzum  
**Yûnus senün** iş bu sözün 'âlemlere destân ola (4/8)

Ol kıyâmet bâzârında her bir kula baş kayısı  
**Yûnus sen** 'âşıklarıla hîç görmeyesin kıyâmet (16/8)

## Dervîş / Âşık

Yunus'un kendi için tanımladığı kimlik olan dervîşlik veya âşıklık, *beşerî benden ilahi bene* yöneliştir, bir anlamda dünyevi olandan ilahi olana yolculuktur.

Adı dervîşlik olan bu inişli çıkışlı, engibeli yolculuk aslında dünya hayatı ile ilgilidir. İnsan ulvi bir varlık olduğu kadar nefsi bir varlıktır da. Hayat aslında ilahi olanla beşerî olanın mücadelesinden ibarettir. İnsan her iyi ameliyle ilahi benini, her nefsi tavrıyla da beşerî benini besler ve geliştirir.

Yunus Emre gerçek ve samimi bir dervîş olmanın gereklerini kendi kişiliği üzerinden anlatır ve *ben* zamirini kendi kişiliği üzerinden dervîşlikle özdeşleştirir, bu tür şiirlerinde *ben* zamiri yanında *bencileyin* “benim gibi” zamirini de tercih eder. Dervîşlik veya âşıklık, bir hâl ve hayat tarzı olarak bazen bir arayışı, bazen de bir duruşu ve bakışı ifade etmektedir. Dervîşin veya âşıkın her dünyevi tutkusu veya eğilimi *beşerî beni*, her ilahi hâli veya tavrı *ilahi beni* yansıtmaktadır:

‘Âşık mı diyem **ben** ana Tanrı'nun uçmağın seve  
Uçmak dahı tuzagımış mü'min cânların tutmağa (1/4)

**Ben dervîşem** diyen kişi iş bu yola ‘âr gerekmez  
**Dervîş** olan kişilerün gönli gendür tar gerekmez (111/1)

İy **dervîş** diyen **bana** nem durur **dervîş benüm**  
**Dervîşlik** yaylasında hareketüm kış **benüm** (225/1)

**Kendözümü** görürem sallanuban yürürem  
Bugz u kibr ü ‘adâvet gönlümü almış **benüm** (225/2)

**Dervîş** adın idindüm **dervîş** tonın tonandum  
Yola bakdum utandum hep işüm yanlış **benüm** (225/3)

Hakk'ı bulmak isteyenler eylesün nefsin **dervîş**  
Çalap bize mürşid virmiş **dervîş** olubilsem **dervîş** (123/1)

Yûnus Emrem bu yolda eksüklüğün bildürür  
Mest oluban çağırur **dervîşlik** bühtân **bana** (12/10)

Taşum **dervîş** içüm boş dilüm tatlu sözüm hoş  
İllâ **ben** itdügümi dînin degşüren itmez (117/4)

Miskîn olugör bâri **benlikden** ırak yüri  
Gönlinde **benlik** olan **dervîşlikden** ırakdur (84/4)

**Yûnus sen** bir olgıl gönülde sır olgıl  
Ki **dervîş** olanlar bu sırdan tuyalar (62/8)

Derviş kimliği ile konuştuğunda Yunus'un içinde bulunduğu sosyal grup adına *biz* zamirini tercih ettiği de görülür:

**Biz** umaruz mürvetünden cümle iş senün katundan  
Senün o çok rahmetünden bu bir avuç türâb nedür (89/1-2)

**Bize** didâr gerek dünyâ gerekmez  
**Bize** ma'nî gerek da'vâ gerekmez (101/1)

**Bize** 'ışk şerbetinden sun i sâkî  
**Bize** uçmakda kevser gerekmez (101/3)

Adumuz miskîndür **bizüm** düşmânumuz kimdür **bizüm**  
**Biz** kimseye kîn tutmazuz kamu 'âlem yârdur **bize** (333/1-2)

## Sonuç

Varlıkları, değerleri ve kimlikleri temsil eden zamirler, dilin en çok kullanılan kelimelerindendir. Bu kullanım sıklığına Yunus'ta da rastlanır. Yunus en çok *ben* zamirini kullanır çünkü onun kavramlar dünyasında her şey bende başlar ve nefsi temsil eden beşerî ben algısı bir ruh terbiyesinden geçerek ilahi bene, yani Allah'ı idrak etmeye uzanır.

Yunus Emre'de *ben* kavramı, sadece *ben* zamiri ile değil, bir bütünün parçası olarak *biz* ve şairin kendine hitabıyla *sen* zamiriyle de ifadeleştirilmektedir. Dönüşlülük zamiri olarak kullanılan *kendü*, *öz* ve *kendözi* kelimeleri de diğer zamirler gibi *ben* zamiri yerine de kullanılır.

Yunus Emre'nin menkıbevi kimliği ve şair kişiliği ile Türk edebiyatının ve kültürünün zirve şahsiyetlerinden biri olması sebebiyle, onun şiirlerine ve kişiliğine çok farklı kesimlerden çok çeşitli değer ve ölçüler izafe edilmiştir. Ancak tüm gerçek kişiler gibi, o da tüm bu değerlendirme ölçütlerinden bağımsız olarak, içinde yaşadığı dünyanın değer ve ölçülerine göre şekillenmiş kendine has bir kimliğe, kişiliğe ve *ben* algısına sahiptir.

Onunla ilgili bugüne yansıyan en sağlam belgeler şiirleridir. O, şiirlerinde kendine iki türlü *ben* kavramı yüklemiştir. Birincisi, Yunus'un şair ve insan olmaktan kaynaklanan *beşerî ben*idir. İkincisi içinde yetiştiği tasavvuf kültürü ve vahdet-i vücut anlayışından kaynaklanan varlığın teklifine dayanan *ilahi ben*idir. *Dervişlik* beşerî benden ilahi bene uzanan yolculuğun ara kesitidir, beni, bencillikten, sen ben kavgasından kurtarıp ilahi benin bir cüzü olduğuna ikna etme sürecidir.

## Kısaltmalar ve Kaynakça

ARNALDEZ, Roger (1985). *İbn El Arabi ve Fahreddin El Razi'nin Düşüncesinde İlahî 'Ben' ile Beşerî 'Ben'*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.



- AYDIN, Mehmet (2011). “Yunus’un Şiirlerinde İkinci Şahısların İşlevi”. *X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri (06-08 Mayıs 2010)* (Haz. Erdoğan Boz). Eskişehir: T.C. Eskişehir Valiliği, 43-50.
- BABACAN, Vasfi (2013). *Yunus Emre'nin Risâletü'n-Nushiyye'si ve Divân'ı (Giriş-İnceleme-Metin Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CİVELEK, Yakup (2011). “Yunus Emre'nin Şiirlerinde Anlamsal ve Sözdizimsel Bağlam”. *X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Şöleni Bildirileri (06-08 Mayıs 2010)* (Haz. Erdoğan Boz). Eskişehir: T.C. Eskişehir Valiliği, 107-129.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh (1991). *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- DİLÇİN, Cem (1995). “Yunus Emre'nin Şiirlerinde “Ben” – “Sen” ve “Benlik - Senlik” Kavramı”. *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 7-10 Ekim 1991)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 385-398.
- DURMAZ, Canan (2008). *Yunus Emre Divanı'nda ve Risâletü'n-Nushiyye'de Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERDEM, Mevlit (2005). “Zamirler Anlamlı Kelimeler midir Yoksa Görevli Kelimeler mi?”. *Türk Dili*, 641: 444-449.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1991). “Yunus Emre'nin Şiirlerindeki Dil Özellikleri”. *Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri (15-16 Ekim 1991)*. Erzurum, 61-77.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (2017). *Yunus Emre Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür.
- KARA, Funda (2017). “Bana Seni Gerek Seni Yapısı Üzerine”. *Yunus Emre Kitabı* (Edt. Orhan Kemal Tavukçu). Ankara: TC Aksaray Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Kültür Yayınları, 109-138.
- KOCASAVAŞ, Yıldız (2004). *Türkçede Şahıs Zamirleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1949). “Türkçede Zamir Çekimi”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III/3-4: 501-519.
- RN:** TATCI, Mustafa (1991). *Risâletü'n-Nushiyye III Tenkitli Metin*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- TATCI, Mustafa (1991). *Âşık Yunus ve Diğer Yunusların Şiirleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- TUNÇBİLEK, H. Hüseyin (2008). “Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 19: 7-23.
- UYSAL, İdris Nebi (2014). *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)*. İstanbul: Kesit.
- YED:** TATCI, Mustafa (1990). *Yunus Emre Divanı Tenkitli Metin*. Ankara: Kültür Bakanlığı.



## Türk Dilinde \*I Çokluk Eki

\*I Plural Suffix in the Turkic

### Ercan Alkaya

Prof. Dr., Fırat Üniversitesi  
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk  
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta ealkaya16@gmail.com  
orcid 0000-0002-9618-5614  
doi 10.54316/dilarastirmalari.1125637

### Süleyman Kaan Yalçın

Doç. Dr., Fırat Üniversitesi  
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk  
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta skyalcin23@gmail.com  
orcid 0000-0002-3908-9204  
doi 10.54316/dilarastirmalari.1125637

### Atıf

Citation  
Alkaya, Ercan; Yalçın,  
Süleyman Kaan (2022).  
Türk Dilinde \*I Çokluk Eki  
*Dil Araştırmaları*, 31: 17-24.

### Başvuru

Submitted  
03.06.2022

### Revizyon

Revised  
03.08.2022

### Kabul

Accepted  
06.09.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online  
30.11.2022

### ÖZ

Varlıkların birden fazla olma durumunu belirten çokluk kavramı, dillerde genellikle sayı kategorisi içerisinde ele alınan bir kavramdır. Çokluk kavramı dillerde ekler, sözcükler ve sözcük grupları gibi farklı yapılarla kurulan özel kategorilerdir.

Hem tarihî dönemlerde hem de çağdaş devirlerde Türk dilinin (Çuvaş Türkçesi hariç) yaygın olarak kullanılan çokluk eki +IAr'dır; ancak Türkçenin eski yazılı metinlerinden itibaren tanıklanan ve sözcüklerin kök veya gövdeleriyle kaynaştığı için çokluk eki işlevini yitirmiş olan birçok çokluk işlevli ekin varlığı, Türkçenin çokluk eki açısından zengin bir dil olduğunun göstergesidir.

Türkçede yaygın olarak kullanılan çokluk eki +IAr dışında tarihî süreç içerisinde donmuş, kaynaşmış veya aktif çokluk işlevini kaybetmiş olan +z, (+r), +gÜn, +An, +IA, +t, +k, +s, +ş vb. gibi bazı eklerin varlığı son yıllarda birçok Türkologun dikkatini çekmiş ve araştırma konusu olmuştur.

Altay dillerinde bulunan çokluk eklerinden biri de \*I çokluk ekidir. Poppe, \*I çokluk ekinin Tunguzcada sistemli olarak korunduğunu (mō > mō-l “ağaçlar”; mü > mü-l “sular”, bira > bira-l “nehirler”); yazılı Moğolcada bulunmasa bile Moğolcanın en eski metinlerinde de bu yapıya rastlandığını belirtmiştir. Türkçede ise \*I çokluk ekinin bu şekliyle yer almadığını; sadece +IAr çokluk ekinin bir parçası olarak \*IA ekinde geçtiğini belirtmiştir.

Bu çalışmada Altay dillerinde \*I'li biçimde görülen \*I çokluk ekinin Türkçede de +IAr veya \*IA yapısından bağımsız tıpkı Altay dillerinde olduğu gibi \*I'li biçimiyle arkaik bir şekilde var olduğu ve sözcüklerle kaynaşmış olan bazı yapılarda hâlâ yaşadığı kanıtlanmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** \*I çokluk eki, Türk dili, Altay dilleri

**ABSTRACT**

The concept of plurality, which indicates the existence of more than one, is a concept that is generally considered in the category of number in languages. The concept of plurality is special category established with different structures such as affixes, words and phrases in languages.

The plural suffix +lAr, which is widely used in the Turkic dialects (except Chuvash Turkic), both in historical and contemporary times; however, the existence of many plural suffixes, which have been seen since the ancient written texts of Turkic and lost their plural suffix function because they fused with the roots or stems of the words, is an indication that Turkic is a rich language about plural suffixes.

Apart from the plural suffix +lAr, which is widely used in Turkic, the existence of some suffixes such as +z, (+r), +gUn, +An, +lA, +t, +k, +s, +ş etc. which have been frozen, fused or lost its active plural function in the historical process, has attracted the attention of many Turcologs and have been the subject of research.

One of the plural suffixes in Altaic languages is \*l plural suffix. Poppe noted that the plural suffix \*l is systematically preserved in Tungusic (mō > mō-l "trees"; mū > mū-l "waters", bira > bira-l "rivers"); He stated that even though it is not found in written Mongolian, this structure can be seen in the oldest texts of Mongolian. In Turkic, the plural suffix \*l does not exist in this form; he stated that it is only included in the appendix \*lA as a part of the plural suffix +lAr.

In this study, it will be tried to prove that the plural suffix \*l, which is seen as \*l in Altaic languages, also exists in Turkic in an archaic form with \*l form independent of +lAr or \*lA structure, just like in Altaic languages, and it still lives in some structures that are fused with words.

**Keywords:** \*l plural suffix, Turkish language, Turkic dialects, Altaic languages

**Giriş**

Çokluk terimi sayıca birden çok olanı göstermek için kullanılan bir gramer terimidir. Dillerde çokluk; ekler, sözcükler veya sözcük grupları gibi farklı yapılarla kurulan özel kategorilerdir.

Bazı Altay dillerinin temel özelliklerinden biri, çokluk eklerinin çeşitli ve fazla oluşudur. Bu dillerden Tunguzca ve Moğolca mevcut Altay dillerine göre çokluk ekleri açısından daha çeşitli ve zengindir. Türk dilinde ise çokluk ekleri bu dillere göre daha sınırlıdır ve yaşayan çokluk eki, Çuvaş Türkçesinde +sem, diğer Türk lehçelerinde ise +lAr'dır; ancak Türkçedeki diğer çokluk eklerinin kalıntıları daha önce pek çok çokluk ekinin var olduğunun kanıtıdır (Poppe, 2018: 93).

Türk dilinin (Çuvaş Türkçesi hariç) yaygın olarak kullanılan çokluk eki +lAr ve +lAr'ın fonetik türevleri olan +lOr, +nAr, +nOr, +TAr, +TOAr, +zAr, +Ar<sup>1</sup> gibi eklerdir; ancak Türkçenin en eski yazılı metinlerinden itibaren tanımlanan ve sözcüklerin kök veya gövdeleriyle kaynaştığı için donmuş veya aktif çokluk eki işlevini yitirmiş olan birçok

<sup>1</sup> Alkaya, Sibiryaya Tatar Türkçesi ağızları içerisinde yer alan Saz yöresi ağzında (-alar/-eler >) lar/ler unsurunun hece yutulması sonucunda -ar/-er şeklinde de görüldüğünü belirtir: alatamalar/olotamar "dedemler, (dedem ve ninem)"; ekemalar/ekemar "ağabeyimler (ağabeyim ve ailesi)" (2010, 5).

çokluk işlevli ekin (+z, (+r), +gUn, +An, +IA, +t, +k, +s, +ş vb. gibi) varlığı, Türkçenin çokluk eki açısından zengin bir dil olduğunun göstergesidir. Bu da Türkçenin aslında diğer bazı Altay dilleri gibi çok zengin ve çeşitli bir çokluk kategorisine sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

## Türk Dilinde Çokluk Ekleri ve Türevleri İçin Yapılmış Çalışmalar

Türkçenin hem tarihi hem de çağdaş dönemlerinde +IAr çokluk eki dışında çokluk ifade eden birçok eke sahip olduğu ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

N. Poppe, “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri” adlı makalesinde Türkçenin de içinde bulunduğu Altay dillerindeki çokluk eklerinin (\*t (d), \*s (sa), \*l (la)<sup>2</sup>, \*n (na, an), \*r) çeşitliliğinden bahseder (2008: 93-110).

A. Von Gabain, “Eski Türkçenin Grameri” adlı çalışmasının “Çokluk” kısmında 168-172. maddeleri arasında +IAr dışında +GUn, +z, +An, +t eklerinin bulunduğunu örneklerle açıklar (2003: 62).

Talat Tekin, “Orhun Türkçesi Grameri” adlı eserinde +GUn, +An, +t, +s eklerinin çokluk fonksiyonundan bahseder (2016: 96-97).

Han-Woo Choi, “Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi” adlı eserinde t, d, n, l<sup>3</sup>, r, nar, nad vb. biçimlerin çokluk yapılarına değinir (2010, 263-267).

Juha Janhunen, “Türk Dilinde \*s Çokluk Eki” adlı makalesinde ortak Türk dilinde çokluk eki olan -IAr ekinin yanı sıra Çuvaşça da dâhil olmak üzere Türk lehçelerinde daha eskiye dayanan ve \*-s olarak ihya edilebilecek bir çokluk ekinin varlığından bahsederek ekin, ortak Türk dilinde (\*)-z, Bulgar Türkçesinde ise (\*)-r biçiminde temsil edildiğini ve çağdaş Türk lehçelerinde ise zamirler, sayılar, vücut kısımlarının adları ve bunların dışında kalan az sayıda bazı kelimeleri içeren ad kategorisindeki sözcük birimlerinde muhafaza edildiğini belirtir (2018: 485-895).

Aysu Ata, “Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki” adlı makalesinde sadece Dîvânü Lugât’it Türk’te tespit edilmiş olan +IA çokluk ekinin aynı zamanda Rylands nüshası Kur’an Tercümesi ile Horasan ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde de görüldüğünü ve bu yapının +IAr ekinden bir “r” ünsüz düşmesiyle veya bir istinsah hatasıyla oluşmadığını bunun aslı bir +IA çokluk ekine işaret ettiğini belirtmiştir (2019: 89-99).

Mehmet Hazar, “Türk Lehçelerindeki Sözcüklerle Kaynaşmış Bir +(I)z Çokluk Eki” adlı makalesinde Türk dillerinde işlek olmayan bir +(I)z çokluk ekinin ikilik fonksiyonu ile çeşitli Türk lehçelerinde yaşadığından ve /z/ foneminin zamanla l, r, z, s, ş akıcı ünsüzlerine karşılık geldiğinden bahsetmiştir (2003: 131-141).

<sup>2</sup> Poppe, \*l çokluk ekinin Türkçede bu şekilde yer almadığını; bununla birlikte çokluk eki olarak hissedilmediği bazı kelimelerde korunmuş olabileceğini ifade eder ve \*l’in çokluk biçimiyle sadece +IAr çokluk ekinin bir parçası olarak \*IA ekinde geçtiğini belirtir (2008: 101).

<sup>3</sup> Choi de \*l çokluk ekine Türkçedeki +lar biçimi içerisinde yer vermiştir (2010, 265).

Cahit Başdaş, “Türk Lehçelerinde İşteşlik Eki -ş- ve Çokluk” adlı makalesinde Türkçedeki -ş- işteş çatı ekinin fiile kattığı işteşlik işlevinin yanı sıra diğer çatı eklerinden farklı olarak anı zamanda şahsın çokluğunu da bildirme görevini üstlendiğinden bahseder (2007: 291-296). İsmail Ulutaş da “Kırgız Türkçesinde -ş İşteşlik Ekinin Üçüncü Çokluk şahıs İfadesi İçin Kullanılması Üzerine” adlı makalesinde aynı şekilde -ş- işteşlik ekinin şahsın çokluğunu belirten bir durumu da üstlendiğini ifade eder (2007: 1-6). Nursel Dinler ise “Türk Dilindeki Eş, Koş, Tuş Sözcükleri Örneğinde -ş Çokluk Eki” adlı makalesinde eş, koş, tuş sözcükleri ve türeme aileleri örneğinde sözcüğün kökü ile bütünleşmiş görünen bir -ş ekinin Türk dilinde çokluk ifade ettiğini belirtmiştir (2020: 179-196).

Nadir İlhan’ın “Türk Dilinde Çokluk” (2009) adlı eseri ile Cahit Başdaş’ın “Türkçede Çokluk Kavramı ve Ekleri” (2011: 289-293); Nadir İlhan’ın “Türkiye Türkçesi Ağzalarında Çokluk Ekleri” (2017: 155-168) ve “Semra Alyılmaz’ın “On Plurality Category and Teaching in Turkish” (2017: 94-99) adlı makalelerinde Türk dilinde ve ağzalarında yer alan çokluk ekleri bütüncül olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmalardaki +lAr eki dışında Türk dili için çokluk ifade eden bazı yapılar şu şekilde sıralanabilir:

- +An: eren, oğlan, yegren, özen vb.;
- +Ar / (ş) Ar: Avar, Av(ş)ar, ikişer, üçer vb.;
- +GII: babamgil, dayımgil, üçgül, dörtgül vb.;
- +GUN: iniygün, kelingün, alkagun/alkugun, kamagun vb.;
- +XK: ayak, bilek, bacak, parmak, talak/talah vb.
- +lA: atlaka, ıslaka, yılmıla, tavla, üyle, ıtlı;
- +s: İşbaras, töles;
- +ş: yış, diş, oğuş, kaş;
- +XT: oğlt, tigit, alpogut, kanat, İskit, Soğut, Mançud/Mançut, Bayat;
- +Xz: göz, yüz, diz, omuz, biz, siz, boynuz, beşiz, ikiz.

Bunlara ek olarak diğer bütün çalışma ve makalelerde çokluk ifadesi için +GII bir bütün olarak ele alınmış ve çokluk yapısının bu ekle sağlandığı belirtilmiştir; ancak Süleyman Kaan Yalçın kaleme aldığı “+gil Eki Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme” adlı makalesinde bu ekin birleşik yapıda bir durum arz ettiğini ve asıl çokluk yapısının diğer Altay dillerinde var olmasına rağmen Türkçede olmadığı söylenen \*l çokluk ekinin kaynaklandığını belirtmiş ve Türk dilinde yanında bir ünlü olmaksızın sadece ünsüz şekliyle kullanılan \*l çokluk ekinin varlığını kanıtlayacak bir kapı aralamıştır (2021:1-12).

### \*l Çokluk Ekine Dair Veriler ve Değerlendirmeler

Türkçedeki tanıklığı bir sorunmuş gibi görülebilecek olan \*l çokluk ekinin Altay dillerinde izlenebilen ortak çokluk eklerinden (\*l, \*n, \*s, \*t, \*r) biri olduğu

unutulmamalıdır. Poppe de bu ortak eklerin Altay dillerinden miras kalan ekler olduğunu vurgulamaktadır (2008: 105).

Poppe \*l çokluk ekinin Tunguzcada sistemli olarak korunduğunu (mō > mō-l “ağaçlar”; mū > mū-l “sular”, bira > bira-l “nehirler”); yazılı Moğolcada bulunmadığını ancak Moğolcanın en eski metinlerinde bu yapıya rastlandığını belirtmiştir. Türkçede ise \*l çokluk ekinin bu şekliyle yer almadığını; fakat +lAr çokluk ekinin bir parçası olarak \*lA ekinde geçtiğini belirtmiştir (2008: 100-101). Ancak Poppe Türkçede \*l çokluk ekinin bu şekliyle yer almasa da bir çokluk eki olarak hissedilmediği bazı kelimelerde korunmuş olarak bulunabileceğine de işaret etmiştir (2008: 101).

Yalçın da Altay dillerinde ünlülü ve ünlüsüz çokluk eki olarak bulunan (\*l (la/lar), \*n (an, na, nasal, nar), \*s (sa, sal, us), \*t (ta, d) vb. \*r) eklerinin Türkçedeki izlerine bakılacak olursa Türkçede bulunmadığı söylenen \*l kullanımının tıpkı +gi-l ekinde olduğu gibi arkaik olarak var olabileceğini şu sebeplerden ötürü öne sürmüştür:

“1. Altay dillerinde çokluk eki olarak ünlülü ve ünlüsüz şekilde yer alan (\*l, \*n, \*s, \*t, \*r/z) eklerle bakıldığında bu eklerden \*l dışındakilerin Türkçede sadece ünlüsüz (oğlan<sup>4</sup>, eren, ışbaras, töles, tigit, türküt, epâr “biz”, esâr “siz”, biz, siz, ikiz); \*l kullanımının ise sadece ünlülü \*la/lar (insanlar, yılkıla “yılkılar”) olarak tanımlanıyor olması düşündürücüdür.

2. Türkçedeki ünlüsüz olarak kullanılan çokluk eklerinin daha çok Eski Türkçeden kalma çok az sözcükte yaşadığı (eren, ışbaras, töles, tigit, türküt, ikiz vb.) ve bugün bu çokluk eklerinin kullanımdan düştüğü görülmektedir. Bu sebeple \*l'nin ünlüsüz biçiminin de +gi-l ekindeki gibi ender yapılarda yaşadığı ve uzun zaman önce kullanımdan düştüğü düşünülebilir.

3. Türkçe dışındaki Altay dillerinde çokluk eklerinin ünlülü (la, sa, ta, na, nar, nud vb.), ve ünlüsüz (\*l, \*n, \*s, \*t, \*r) olarak her iki şekilde kullanımının mevcut olması Türkçe için de \*l çokluk ekinin hem ünlülü hem ünlüsüz kullanılma ihtimalini güçlendirmektedir.” (2021: 9-10).

Bu çalışmada Altay dillerinde \*l'li biçimde görülen \*l çokluk ekinin Türkçede de +lAr veya \*lA yapısından bağımsız tıpkı Altay dillerinde olduğu gibi \*l'li biçimiyle arkaik bir şekilde var olduğu ve sözcüklerle kaynaşmış olan bazı yapılarda hâlâ yaşadığı öne sürülerek \*l çokluk ekinin +GI-l eki dışında daha birçok sözcükte kalıplaşarak çokluk eki fonksiyonunu yitirdiği ve kökle karıştığı öngörülmektedir. Bu durum sadece bu ekte değil diğer birçok ünlüsüz kullanılan çokluk eki için de böyledir. Örneğin \*z çokluk eki bugün Türkçede göz, yüz, omuz, diz, boğaz, biz, siz, deniz vb. gibi sözcüklerde çokluk fonksiyonunu yitirmiş hatta üzerine +lAr çokluk ekini bile almıştır (gözler, yüzler, omuzlar, dizler, bizler, denizler vs.).

\*l çokluk ekinin sözcükte kalıplaşmış arkaik bir unsur olarak bulunabileceği fikrinden hareketle özellikle organ adlarında ve belli belirsiz çokluk ifadelerinde yer alan sözcüklerde izlerinin olacağı aşikârdır. Nasıl ki göz, yüz, diz vb. sözcüklerde \*z; ayak, kulak, bilek, tırnak, dirsek vb. sözcüklerde \*k; kaş, diş, yış (orman), oğuş (ok+uş boylar),

<sup>4</sup> Poppe “-an/-en'deki a/e ünlüsü sorun değildir; son ünsüz n çokluk ekidir ve Moğolca -n'ye denk gelir” diyerek n'li bu kullanımı ünlüsüz olarak belirtmiştir (2008: 103).

üküş (çok) vb. gibi sözcüklerde \*ş çokluk eki ise \*l'nin de tek başına bulunduğu ve aynı görevle yer aldığı “**el, kol, dil, bel<sup>5</sup>, kıl, dal, bal<sup>6</sup>, yol, göl, kül, yel, el (halk), çöl, dul<sup>7</sup>, döl, yıl, kul, oğul, bol, yal** (köpek ve sığırlara yedirilmek için un ve kepekten yapılan karışım), **ükül/ekil<sup>8</sup>** (çok) vb. gibi” sözcüklerde çokluk bildiren bir ek olduğu düşünülmelidir.

\*l'nin nicelik veya kavramsal anlamda bir çokluk eki olarak kalıplaştığını düşündüğümüz “**el, kol, dil, bel, kıl, dal, bal, yol, göl, kül, yel, el (halk), çöl, dul, döl, yıl, kul, oğul, bol, yal** (köpek ve sığırlara yedirilmek için un ve kepekten yapılan karışım), **ükül/ekil** (çok) vb. gibi” sözcüklerin bazılarıyla ilgili olarak kökenlerine ait tanıklı bir bilgiye sahip değiliz; ancak dil mantığı ve sistematığı Türkçede çokluk kategorisi içinde arkaik bir unsur olarak \*l'nin de bulunması gerektiğini mümkün kılmaktadır. Ayrıca \*l'nin, kalıplaşmış ve arkaik bir şekilde de olsa Türkçede de +lAr veya \*lA yapısından bağımsız bir şekilde tıpkı diğer bazı Altay dillerinde olduğu gibi sözcüklerde çokluk eki işleviyle görülüyor olması, Türkçenin Altay dilleriyle olan yakın

<sup>5</sup> İkili çokluk ifade ettiği düşünülen “dil ve bel” sözcükleri ilk etapta el ve kol sözcükleri gibi insanda iki ayrı organmış gibi görünmediği için tek bir organ gibi düşünülebilir; ancak dil sözcüğü dil ve küçük dil ayrımı anlamında ikili çokluk içerisinde sayılabilir. Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük'te küçük dili “Damağın arkasında bulunan dile benzer küçük uzantı” şeklinde tanımlamış (2011: 1553). Birebir el ve kol gibi aynı organlar olmasa da dil ve küçük dil benzerlikleri açısından çokluk durumu taşıyan yapılar olarak değerlendirilmelidir. Öyle ki, Türkçemizde şaşırmaq, donakalmak anlamında kullanılan “küçük dilini yutmak” ibaresiyle deyimleşmiş bir kullanıma da sahip olan bu yapı; ayrıca seslerin şekillenmesinde tıpkı dil organı gibi benzer bir rol de üstlenmektedir. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te ğ sesi için “küçük dil ünsüzü” ibaresini kullanarak şu tanıma yer vermektedir: “Akcığerlerden gelen havanın art damakta küçük dilin çevresinden sızarak çıkmasıyla oluşan ünsüz: ğ.” (2011: 1553). Bel sözcüğü ise tıpkı yüz ve boğaz sözcüğündeki gibi vücutta tek olan ancak her iki yanın kastedilerek çokluk eki taşıdığı düşünülen yapılara benzer şekilde yani göğüsle karın, sırtla kalçalar arasındaki daralmış bölüme ait sağ ve sol, arka veya ön kısmın kastedilmesi anlamında kullanılan bir çokluk durumunu ifade ettiği düşünülerek çokluk eki \*l'yi almış olarak değerlendirilmiştir.

<sup>6</sup> Bal sözcüğünün normal bal anlamı dışında balçık, gölet, bataklık, su birikintisi, çamur vb. gibi anlamları için bk. Mehmet Vefa Nalbant, (2018). “Eski Türkçe “Balık” Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi”, Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan) Bildiriler Kitabı 2. Cilt, Kesit Yayınları, s.1120-1133. Ayrıca bal sözcüğündeki l'nin çokluk işlevi taşıdığına dair “bal” sözcüğünün kökeninde tasarlanan pa/ba “su” yapısı için bk. Süleyman Kaan Yalçın. (2018). “Su Sözcüğünün Etimolojisi ve Su ile İlişkilendirilen Farklı Sözcüklere Yönelik Ortak Kök Arayışı”, Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan) Bildiriler Kitabı 2. Cilt, Kesit Yayınları, s.1486-1498.

<sup>7</sup> Dul sözcüğü anlamsal açıdan bakıldığında ilk etapta eşinden boşanan veya eşi ölmüş olan tek erkek veya kadını anlatmakta kullanılan ve tek bir varlığı karşılayan bir sözcük olarak görülebilir; ancak bu sözcük de tıpkı oğul sözcüğünde olduğu gibi sadece tek erkek veya kadını ifade etmesine rağmen her iki cinsin evlat olma durumunu yansıtan bir kavramsal çokluğa sahiptir. Bu yönüyle tıpkı oğul gibi dul sözcüğü de hem erkeğin hem kadının ortak durumunu yansıtan ve \*l çokluk ekini kavramsal çokluğu üstlenmek için almış olan yapılar arasında sayılabilir. Dul sözcüğü birden fazla kişiyi anlatmıyor olsa da her iki cinse ait ortak durumu yansıttığı için kavramsal çokluğu yansıtan bir sözcük olarak düşünülmelidir.

<sup>8</sup> Hakimzyanov tarafından “äkile” biçiminde okunan bu sözcük (1986, 174), Talat Tekin'in “Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası” adlı eserinde Ana Bulgar Türkçesindeki “ükil” biçimden gelişen ve Eski Türkçedeki “üküş”ün karşılığı olarak belirtilir (1988, 191).



ilişkisi veya akrabalığı açısından da tamamlayıcı bir nitelik arz etmektedir. Çünkü Türkçe için \*I çokluk ekinin hem ünlülü (+Ia, +IAR) hem de ünlüsüz (\*I) biçimde kullanılması, Türkçe dışındaki Altay dillerinde çokluk eklerinin hem ünlülü (Ia, sa, ta, na, nar, nud vb.) hem de ünlüsüz (\*I, \*n, \*s, \*t, \*r) olarak her iki şekilde bulunuyor olması bakımından Türkçeyi diğer Altay dil ailesindeki dillerle de mevcut durum açısından eşitleyen başka bir ortak unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

## Sonuç

Altay dillerinin ortak çokluk eklerinden biri olan \*I çokluk ekinin Türkçede +IAR veya \*IA yapısından bağımsız bir şekilde sözcüklere nicelik veya kavramsal çokluk anlamı yükleyen bir çokluk eki işleviyle görülüyor olmasına dair bazı kanıtlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Türkçenin genel olarak çokluk eki +IAR'dır; ancak Türkçede kök veya gövde ile bütünleşerek işlevini kaybetmiş +IAR dışında pek çok çokluk ifadesi bildiren ek ile karşılaşmaktadır (+z, (+r), +gUn, +An, +IA, +t, +k, +s, +ş vb. gibi). Bu türden ekleri üzerine almış olan (göz, diz, oğlan, oğuş, ayak, bilek, Buryat, Yakut, Türgiş, Işbaras vb.) sözcüklerde olduğu gibi \*I ekinin de sayısal veya kavramsal çokluk ifade ettiği birçok sözcüğün (**el, kol, dil, bel, kıl, dal, bal, yol, göl, kül, yel, el** "halk", **çöl, dul, döl, yıl, kul, oğul, bol, yal** (köpek ve sığırlara yedirilmek için un ve kepekten yapılan karışım), **ükül/ekil** "çok" vb. gibi) olduğu görülmektedir.

2. \*I eki bugün işlek çokluk eki görevini yitirmiş olmakla birlikte özellikle organ adlarındaki ikili çokluk ifadelerinde (**el, kol dil, bel vb.**) veya kavramsal anlamdaki çokluk bildiren sözcüklerde (**kıl, dal, yol, göl, kül, yel, el** "halk", **çöl, dul, yal, bal, döl, yıl, kul, oğul, bol, ükül/ekil** "çok") kalıplaşmış bir şekilde görülmektedir.

3. Tıpkı Altay dillerinde çokluk eklerinin ünlülü (Ia, sa, ta, na, nar, nud vb.) ve ünlüsüz (\*I, \*n, \*s, \*t, \*r) olarak her iki şekildeki kullanımının mevcut olması gibi Türkçede de \*I çokluk ekinin hem ünlülü (+Ia, +IAR) hem de ünlüsüz (\*I) biçimdeki kullanımlarda kalıplaşmış ve arkaik olarak yer alıyor oluşu, Altay dil ailesindeki diğer dillerle Türkçeyi bu anlamda eşleştiren bir başka ortak unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak Altay dillerinin ortak çokluk eklerinden biri olan \*I çokluk eki Türkçede +IAR veya \*IA yapısından bağımsız bir şekilde sözcüklere nicelik veya kavramsal çokluk anlamı yükleyen ve +IAR eki yanında işlevini kaybetmiş bir çokluk eki görünümündedir.

## Kaynakça

- ALKAYA, E. (2010). "Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +IAR Çokluk Eki Üzerine". *Müjân Cunbur Armağanı* (Haz. Tuncer Gülensoy). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 31-37.
- ALYILMAZ, S. (2017). "On Plurality Category and Teaching in Turkish". *Journal of Education and Training Studies*, 5/9, Redfame Publishing. <https://redfame.com/journal/index.php/jets/article/view/2528/2777>.

- ATA, A. (2009). “Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki”. *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 89-99.
- BAŞDAŞ, C. (2007). “Türk Lehçelerinde İşteşlik Eki -ş- ve Çokluk”. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri (9-15 Nisan 2006-Çeşme/İzmir)*, Ankara, I, 291-296.
- BAŞDAŞ, C. (2011). “Türkçede Çokluk Kavramı ve Ekleri”. *IV. Uluslararası, Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (22-24 Aralık)*, Muğla, I, 289-293.
- CHOI, H. (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİNLER, N. (2020). “Türk Dilindeki Eş, Koş, Tuş Sözcükleri Örneğinde -ş Çokluk Eki”. *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*. İstanbul: Kesit, 179-196.
- GABAİN, A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HAKIMZYANOV, F. S. (1986). “New Volga Bulgarian Inscriptions”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 173-177.
- HAZAR, M. (2003). “Türk Lehçelerindeki Sözcüklerle Kaynaşmış Bir +(I)z Çokluk Eki”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8-1, (15, Bahar): 131-141.
- İLHAN, N. (2009). *Türk Dilinde Çokluk*. Elazığ: Manas.
- İLHAN, N. (2017). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Çokluk Ekleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 63: 155-168.
- JANHUNEN, J. (2018). “Türk Dilinde \*-s Çokluk Eki” (Çev: Uluhan Özalan). *TÜRÜK*, 13: 485-495.
- NALBANT, M. V. (2018). “Eski Türkçe “Balık” Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan) Bildiriler Kitabı 2. Cilt*. İstanbul: Kesit, 1120-1133.
- POPPE, N. (2008). “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri” (Çev. Caner Kerimoğlu). *Dil Araştırmaları Dergisi*. 2: 93-110.
- TEKİN, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ULUTAŞ, İ. (2007). “Kırgız Türkçesinde -ş İşteşlik Ekinin Üçüncü Çokluk Şahıs İfadesi İçin Kullanılması Üzerine”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 12: 1-6.
- YALÇIN, S. K. (2018). “Su Sözcüğünün Etimolojisi ve Su ile İlişkilendirilen Farklı Sözcüklere Yönelik Ortak Kök Arayışı”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan) Bildiriler Kitabı 2. Cilt*. İstanbul: Kesit Yayınları, 1486-1498.
- YALÇIN, S. K. (2021). “+gil Eki Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme”. *TÜRKLAD*. 5/1: 1-12.

## Anadolu Ağızlarında Kullanılan *apala-* “emeklemek” Fiili Üzerine

On the Verb *apala-* “to crawl” Used in Anatolian Dialects

### Feyzi Ersoy

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara / Türkiye

e-posta fevzierso07@gmail.com

orcid 0000-0001-7145-0939

doi 10.54316/dilarastirmalari.1176987

### Atıf

#### Citation

Ersoy, Feyzi (2022). Anadolu Ağızlarında Kullanılan *apala-* “emeklemek” Fiili Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 31: 25-32.

### Başvuru

#### Submitted

18.09.2022

### Revizyon

#### Revised

25.10.2022

### Kabul

#### Accepted

09.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

#### Published Online

30.11.2022

### Öz

Anadolu ağızları, yalnızca kendine özgü fonetik ve morfolojik özellikleriyle değil, aynı zamanda sahip olduğu kelime hazinesiyle de Türkçenin problemleri bazı konularının aydınlatılmasında araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır. Herkesin bildiği gibi bugün *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almayan ancak Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde yaşayan pek çok kelime Anadolu ağızlarında yaşamaktadır. Bu çalışmada Anadolu ağızlarında görülen *apala-* “emeklemek” fiili üzerinde durulacaktır.

*Apala-* fiili, ağırlıklı olarak Batı Anadolu ağızlarında görülen ilgi çekici bir fiildir. Bu fiil, ağızlarda *abalamak*, *apılamak*, *apalamak*, *apılamak*, *aballamak* gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır. Çuvaşçada, aynı anlam için diğer çağdaş lehçelerde rastlanmayan *upalen-* fiili bulunmaktadır.

Çalışmada, tarihi ve çağdaş lehçelerdeki durumu takip edilerek Anadolu ağızlarındaki kullanımlardan da faydalanılarak *apala-* fiilinin üzerinde durulacak olup anlam özelliklerinden de yola çıkılarak kelimenin Çuvaşça *upalen-* ile bağlantısı incelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Anadolu ağızları, Çuvaşça, *apala-*, emekle-

### ABSTRACT

Anatolian dialects provide important data to researchers in illuminating some problematic issues of Turkish not only with their specific phonetic and morphological features, but also with their vocabulary. As everyone knows, many words that are not included in the *Contemporary Turkish Dictionary* but live in the historical and contemporary dialects of Turkish live in Anatolian dialects. In this study, the verb *apala-* “to crawl” in Anatolian dialects will be emphasized.

The verb *apala-* is an interesting verb that is mostly seen in Western Anatolian dialects. This verb is used in dialects in different ways such

as *abalama*, *apılamak*, *apılamak*, *apılamak*, *abalama*. Chuvash has the verb *upalen-* for the same meaning, which is not found in other contemporary dialects.

The study will focus on the verb *apala-* by following its situation in historical and contemporary dialects and benefiting from its usage in Anatolian dialects, and its connection with Chuvash *upalen-* will be examined based on its meaning characteristics.

**Keywords:** Anatolian dialects, Chuvash, *apala-*, crawling

Türkçe Sözlük'te "1. Dizler ve eller üzerinde yürümek. 2. mec. Bir işe yeni başlarken deneyimsizlikten ötürü acemilik geçirmek." (2011: 793 -11. Baskı-) anlamlarıyla yer alan *emekle-* fiilinin ilk anlamı için Anadolu ağızlarında kullanılan kelimelerden biri de *apala-*'tır.

Anadolu ağızlarında *abalamak* (I) ve *apalamak* madde başlarında geçen kelimenin farklı varyantları *abalamak* maddesinde şu şekilde gösterilmiştir: [abalamaq, aballamak, abanlamak -2, abanmak (I) -3, abannamak (I) -1, abıldamak, abuldamak, apalamak -1, apallamak, apannamak -2, apılamak, apılanmak, apıldamak (I), apılımak, apuldamak, apullamak].

Kelimenin *Derleme Sözlüğü*'nde ilk iki anlamı "emeklemek" ile örtüşecek biçimde şöyle verilmiştir: "1. Çocuk emeklemek, emekliyerek yürümeğe başlamak." 2. Yerde sürünmek, sürünerek yürümek, yere eğilip emekler gibi yürümek"

*Derleme Sözlüğü*'nde verilen bilgilere göre kelimenin kullanım sahası ise şu şekildedir:

#### 1. Anlam:

(Dişli, İshaklı \* Bolvadin -Af.; Çaltı, \* Gelendost, İğdecik, Gönen, Tahtacı aşireti -Isp.; Salda, Örencik \* Yeşilova, \* Tefenni çevresi -Brd.; Ekse \* Çal, Çöplü, Çıtak \* Çivril -Dz.; Özbek \* Urla -İz.; \* Turgutlu -Mn.; Yazıköy \* Safranbolu -Zn.; -Ks.; \* Kurşunlu, -Çkr.; \* Boyabat -Sn.; -Ama.; \* Zile -To.; Darisekisi \* Mersin -İç.)

[abalamaq] > (-Dy.)

[aballamak] > (İshaklı \* Bolvadin -Af.)

[abanlamak -2] > (\* Karaman -Kn.)

[abanmak (I) -3] > (Gecek \* Altıntaş -Kü.)

[abannamak (I) -1] > (Oğuz, Mevlütler \* Acıpayam -Dz.)

[abıldamak] > (Taktak \* Eşme -Uş.; Çepnidere \* Turgutlu -Mn.; İğnecik \* Mudurnu, Dadiç, Berk, -Bo.; Aliköy, Horcinaz, \* Çaycuma, -Zn.; Sama \* Beypazarı -Ank.)

[abuldamak] > (\* Düzce -Bo.)

#### 2. Anlam

(Sama \* Beypazarı -Ank.)

Sözlükte kelimenin kullanıldığı yerler arasında adı geçmese de, şahsi gözlem ve tanıklığımız ışığında, *apala-* fiilinin "emeklemek" anlamıyla bugün Antalya ve çevresinde de kullanıldığını ayrıca belirtmemiz gerekir.

Girişte de belirtildiği üzere Türkiye Türkçesinde “*Dizler ve eller üzerinde yürümek*” tanımıyla açıklanan fiil *emekle-*’tir. Orhun ve Uygur metinlerinde görülmeyen *emekle-* fiili, Karahanlı dönemi metinlerinde ise bugünkü anlamı ile geçmemektedir.<sup>1</sup> Günümüzdeki manası ile *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’nde *emekle-*, *imekle-* (s. 72, 110), Çağataycada *emgekle-* (Ünlü 2013: 334) şeklinde yer alan kelime, çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında ise şu şekilde karşılık bulmuştur:

Azerbaycan T. *imekle-*, *emekle-* (AzTS, I: 1606)

Türkmen T. *emedekle-* (TDDS 2016: 344)

Özbek T. *emakla-*, *emgakla-* (TÖS: 183)

Kırgız T. *emgekte-* (KS: 329)

Kazak T. *eñbekte-* (KTTTS: 247)

Kazan Tatar T. *mükele-* (KzTTS: 353)

Başkurt T. *şıvış-* (BTS: 563)

Karakalpak T. *eñbekle-* (KTS 2019: 187)

Kırım Tatar T. *dörtayaqlan-* (KrTTS: 101)

Yeni Uygur T. *ömüli-* (YUTS: 305)

Tuva T. *üngeer-* (TRS, 450)

Altay T. *emgekte-* (ATS: 90)

Hakas T. *émekte-* (ÖHTS: 218)

Şor T. *emgekte-* (Akalin 1995)

Yakut T. *ün-/sul-* (SYY: 3126 (C.3); 2439 (C.2))

Çuvaş T. *upalen-* (ÇRS: 513), (ÇTS: 784)

Yukarıda da görüldüğü gibi *emekle-*, çağdaş Türk lehçelerinde farklı fonetik varyantlarla da olsa yaygın olarak kullanılmaktadır. Çağdaş lehçelerdeki farklı kelimelerden biri Çuvaşçadaki *upalen-*’tir. Bu kelimenin Anadolu ağzlarında kullanıldığını belirttiğimiz *apala-* ile benzerlik gösterdiği ortadadır. Genel Türkçedeki kelime başı *a*’larının Çuvaş Türkçesinde *u*’ya denk düştüğünü bu noktada hatırlatmak gerekir. Bu denklik için Çuvaşça ile Genel Türkçe arasında verilen *ut* “at”, *utmil* “altmış”, *ura* “ayak”, *uyran* “ayran”, *uyır* “ayırma” tarzındaki örneklerin sayısı çoğaltılabilir.

Peki, acaba Anadolu ağzlarındaki *apala-* veya Çuvaşça şekli ile *upalen-* fiili nereden geliyor olabilir? Burada, *apala-* kelimesinde üzerinde durulması gereken iki unsur görülmektedir. Bunlardan biri isimden fiil yapma eki olduğu açık olan *+la-*, diğeri ise ekin geldiği *apa* ismidir.

<sup>1</sup> DLT’de bulunan *emgeklen-* fiili “sıkıntılı saymak, zahmeti kabul etmek” anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu: 638).

*Apa* için *Derleme Sözlüğü*'nde geçen ve Tietze'nin de *apala*-'nın kökü olarak gösterdiği (Cilt 1, s. 186) “Yürümesi gerektiği halde yürüyemeyen çocuk.” (İncesu \* Dinar -Af.) anlamı, başka bir yerde tanıklanmış değildir. *Apa*, Orhun Türkçesinde “ata, ecdat; büyük (unvanlarda)” şeklinde anlamlandırılmıştır (Tekin 1995: 98). Kelime, Eski Uygur Türkçesinde *apa* “abla, büyük kız kardeş” anlamıyla verilmiştir. (Caferoğlu 1968: 18). *Apa*, *Kutadgu Bilig*'de ise “âdem, insan” (KB, 21) anlamında geçmektedir. *Dîvânu Lugâti'-Türk*'te *aba* için “Tibet dilinde baba” anlamı verilirken (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 538) *apa* için şu açıklama yapılmıştır: “-Elifi kalınlaştırarak-. Kıpçak lehçesinde ayı.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014, DLT: 41, 553).<sup>2</sup> Clauson da sözlüğünün *apa* maddesinin 2. anlamını “ayı” olarak vermiştir (1972: 5).

Fiilin kökünde yer alan *apa* kelimesinin Çuvaşçadaki karşılığı olan *upa* da “ayı” manasındadır (ÇRS, 513). Çuvaşçanın etimoloji sözlüğünü yazan Yegorov, *upa* maddesinde kelimenin bazı Türk lehçelerinde “ayı” ve “baba” anlamlarında kullanıldığına değinmiştir (1964: 274). Gerçekten de Hakasçada *aba* şekliyle yaşayan kelime<sup>3</sup>, bu lehçede de “ayı” anlamında kullanılmaktadır (ÖHTS, s. 24). Killi Yılmaz, Saha Türkçesinde ayı ile ilgili örtmece adları incelediği çalışmasında Sahacada *ayı* için “amca” manasındaki *abağa* ve “nine” anlamında kullanılan *äbä*, *äbä:kiy*, *äbäkkä* kelimelerinin örtmece söz olduklarını belirtmiştir (2017: 34) .

Çağdaş lehçelerde genellikle “anne” veya yaşça büyük kadın” manasında kullanılan *apa*'nın bazı lehçelerdeki durumu şu şekildedir:

Azerbaycan T. *aba* (II) 1. Baba, 2. Büyük kız kardeş, abla, 3. Saygı ifadesi olarak büyük kadınlara veya kızlara seslenme şekli (AzTS: 13)

Türkmen T. *aba* “Ata, baba” (GTDS: 15)

Özbek T. *opa* “Abla” (TÖS: 18)

Kırgız T. *apa* “Büyük hemşire, anne” (KS, 36)

Kazak T. *apa* “1. Abla, teyze, hala. 2. Anne, ana.” (KTTTS: 43)

Kazan Tatar T. *abıy* “1. Amca. 2. Dayı. 3. Ağabey.” (KzTTS: 23)

Kazan Tatar T. *apa* “Abla” (KzTTS: 21)

Başkurt T. *apa* “1. Abla, 2. Teyze, hala, 3. Yaşça büyük kadın” (BTS: 34)

Karakalpak T. *apay* “Yaşı kendisinden büyük olan kadınlara hitap tarzı, hürmetle çağırma şekli, Ana!” (KTS: 26)

Karaçay-Malkar T. *aba* 2 “1. Anne, 2. Çocuğun anne veya babasına hitap sözü *aba* 3 Anne ayı” (KMTS: 59)

Kumuk T. *apaw* “1. Yaşlı kadına saygılı hitap, nine 2. Kadın” (KuTS: 36)

<sup>2</sup> DLT'de *ayı* kelimesi için ayrıca *açıg* ve *ayıg* kelimeleri de mevcuttur (Ercilasun-Akkoyunlu 2014, DLT: 541, 566).

<sup>3</sup> Kelimenin Hakasçada Hak. *azıg* (ÖHTS: 60) vb. şekli de mevcuttur. *Aba* kelimesi ayrıca Hakasçada da “baba” manasında kullanılmaktadır (ÖHTS, 24).

Kırım Tatar T. *apa* “1. Abla, kız kardeş, 2. Teyze, hala” (KrTTS: 47)

Yeni Uygur T. *apa* “Anne” (YUTS: 14)

Tuva T. *ava* “Anne” (TRS: 31)

Altay T. *aba* “Baba, anne, büyük kız kardeş, amca, büyük baba, büyük babanın ağabeyi” (ATS, s. 19)

Şor T. *aba* “Baba, ata” (ŞS: 1)

Yakut T. *ağa* “1. Yaş itibarıyla büyük olan, yaşça büyük, 2. İhtiyarlamış, 3. Öz baba” (YDS: I, 6)

Çuvaş T. *apay* “1. Anne, 2. Kaynana, 3. Büyük görümce, 4. Babaanne” (ÇTS: 53)

*Upa*’nın Çuvaşçada, *aba*’nın Hakasçada “ayı” manasında kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Yukarıdaki örneklerde Karaçay Malkar Türkçesindeki “anne ayı” açıklaması da *aba*’nın Karaçay Malkar Türkçesinde de bu anlamda kullanıldığını göstermektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde “ayı” anlamında kullanılan diğer kelimelerin ise, Hakasça ve Çuvaşça dışındaki Türk lehçelerinde bazı küçük fonetik farklılıklar dışında Türkiye Türkçesindeki *ay* ile aynı olduğu görülür: Azr. *ay* (AzTS, I, 72), Trkm. *ay* (KTLS, 37), Gag. *ay* (GTS: 22), Kırg. *ayuu* “ayı” (KS 2011: 72), Kaz. *ayuw* (KTLS, 37), Başkurt Türkçesinde *ayıv* (BTS, 52), Tatar Türkçesinde *ayu* (KTTS, 32), Kırım Tatarcasında *ayuw* (KTTTTRS, 54), Kum. *ayuw* (KuTS: 55), Karaçay Malkar’da *ayü* (KMTS, 92), Özb. *ayiq* (TÖS: 56), Y.Uygur Türkçesinde *éyiş* (YUTS, 128), Hak. *aziğ* (ÖHTS: 60) vb.

*Apa* kelimesinin bazı lehçelerde “ayı” manasına gelmesinden yola çıkılarak Anadolu ağzlarında “emeklemek” anlamında kullanılan *apala-* fiilinin anlamının “ay gibi yapmak, ay gibi yürümek” anlamlarını vermek amacıyla *apa* isminden +*IA-* ekiyle türemiş bir kelime olduğu düşünülebilir.

Çok işlek bir ek olarak hem Türkiye Türkçesinde hem de tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan +*IA-* ekinin yukarıda verilen anlamda bir fonksiyonla kullanılmasının lehçelerde ve Türkiye Türkçesinde tanıklanması gerekmektedir. Ekin “ay gibi yapmak, ay gibi yürümek” fonksiyonunda kullanılması için benzerlik fonksiyonunda bir “olma” bildirmesi beklenir.

+*IA-* ekinin olma bildirme veya geldiği isme dönüşme manası veren örnekleri Türkiye Türkçesinde *zayıfla-*, *şişmanla-*, *ihtiyarla-* gibi örneklerde görülmektedir. Bu örneklerdeki anlamların “... olma, ... hâline gelme” olduğu söylenebilir.

Ekin Anadolu ağzlarındaki aynı fonksiyonundan Ferdi Güzel de bahsetmiştir. Güzel, *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Yapım Ekleri* adlı çalışmasında +*IA-*’nın, adın gösterdiği duruma gelme, bir hâle dönüşme ifade eden geçişsiz fiiller türettiğini belirtir. Güzel’in verdiği örnekler arasında aşağıdaki üç fiil dikkat çekicidir (2019: 524):

*çağala-* “yaşlı adam çocukça hareket etmek”

*galınna-* “şişmanlamak”

*fahırla-* “fakirleşmek”

“Eski Türkçeden Günümüze +IA- İsimden Fiil Yapım Eki” başlıklı makalelerinde ekin tarihî gelişimini örneklerle değerlendiren Ali Cin ve Deniz Işık’ın ek için Eski Türkçeden ve Dede Korkut’tan verdikleri aşağıdaki örneklerde de “geldiği isim gibi olma”, “geldiği isme benzeme” anlamları açıkça görülmektedir (2020: 79-115).

*arslanla*- “arslanlaşmak, arslan gibi olmak” (KB, 2314)

*ağığla*- “ayılaşmak, ayı gibi olmak” (KB, 2311)

*câsusla*- “câsuslamak, câsusluk etmek” (DK, 90 -2)

*irkâklâ*- “erkekleşmek, kişileşmek” (EUTS, 97)

Çağdaş lehçe gramerlerinde ekin bu fonksiyonuna daha çok Sibirya grubu lehçe ve ağızlarında rastlanmaktadır. Fiğen Güner Dilek, +IA-’nın Altay Türkçesindeki durumuna değinirken ekin geldiği isim tabanlarından bir şey olma, yapma ve etmeyi anlatan fiiller oluşturduğunu belirterek *ayılđa*- “misafirliğe gitmek, misafir olmak”, *balula*- “yaralı olmak, yaralanmak” gibi örnekler verir (2022: 91, 92).

Ekin dil adlarına eklenerek o dili konuşmayı ifade eden fiiller türettiğini söyleyen Ali İlgin ise Tofacadan şu örnekleri vermiştir: *orusta*- “Rusça konuşmak”, *to’fala*- “Tofaca konuşmak”, *biraitta*- “Buryatça konuşmak” (2015: 66). Aslında bu örneklerin arka planındaki anlamda da yine “önüne geldiği isim gibi olmak” manasının bulunduğu düşünülebilir. *Orusta*- gibi bir fiile “Rusça konuşmak” anlamının verilmesi, aslında konuşanın o konuşmayı yaparak “Rus’a benzediği”, “Rus gibi konuştuğu” düşüncesinden kaynaklanmış olabilir.

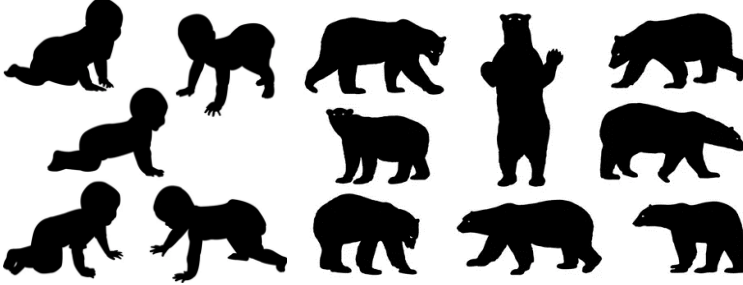
Çuvaşçada +IA- ekinin yanı sıra +IA<sub>n</sub>- şeklinde de bir ek bulunmaktadır. Her iki ek de Çuvaşçada işlektir. *Upa* kelimesi yukarıda da değinildiği gibi Çuvaşçada “ayı” anlamına gelmektedir. Çuvaşça sözlükteki *upalen*- fiili ise “emeklemek” anlamındadır. Anadolu ağızlarındaki *apala*- fiili ile Çuvaşçadaki *upalen*- fiilinin anlamlarının da aynı olduğu görülmektedir. Çuvaşça kelimenin kökündeki anlamlı biçim *upa*, Anadolu ağızlarındaki fiilin kökünde kullanılan *apa*’yı da çözer niteliktedir.

Kelimenin yukarıda da değinilen anlamından ve ekin fonksiyonundan yola çıkılarak Anadolu ağızlarında “emeklemek” anlamında kullanılan *apalamak* fiilinin anlamının “ayı gibi yapmak” “ayı gibi yürümek” manalarından ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu görüş, DLT’de, Kıpçak lehçelerinde “ayı” manası ile kullanıldığı belirtilen ve bugün yine bazı Sibirya lehçeleri ile Çuvaşçada aynı mana ile yer alan bir kelimenin Anadolu ağızlarında böyle bir kullanıma sahip olması normal midir, sorusunu akla getirmektedir. Bir başka soru ise insanın çocuğunun bir hareketine niçin ayıdan yola çıkarak bir isim taktığı meselesidir.

Cevaplamaya ikinci sorudan başlanacak olursa, öncelikle ayının bazı Türk halkları arasında özel bir yere sahip olduğunu hatırlamak gerekir. Ayı, Saha Türkleri arasında saygı duyulan hayvanlardan biridir ve onun olağan üstü nitelikleri olduğuna inanılır. Postunun yada taşı işlevinde kullanılması, safra kesesine çeşitli tedaviler için başvurulması gibi durumlar ayıyı Türkler arasında önemli kılmıştır. Hatta Soyotlar, ayının insan aklı ve zekâsına sahip olduğunu düşünürlerken Hakasların bir grubu da onun daha önce insan olduğuna inanırlar. Sahalar arasında ise derisi yüzülen ayının insana benzediği düşüncesi hâkimdir. Ayrıca Sibirya Türk halkları arasında ayının



insana veya insanın ayıya dönüşmesi ile ilgili çok çeşitli inançlar da vardır (Killi Yılmaz 2017: 32, 33). Buradan hareketle, *apala-* fiilinin çocuğun bir hareketine, ayı yürüyüşüne benzetme yapılarak ad olarak verilmesinde bir sakınca olmadığı söylenebilir.



Son olarak *Derleme Sözlüğü*'nde geçen (İncesu \* Dinar -Af.) ve Tietze'nin de *apala-*'nın kökü olarak gösterdiği (Cilt 1, s. 186) “Yürümesi gerektiği halde yürüyemeyen çocuk.” anlamı ile verilen *apa*, acaba *apala-*'nın kökü olamaz mı, sorusunu da sormak gerekir. Bize göre tek bir belde ile tanımlanan bu kelime ve anlamında, kökten gövdeye bir gidişten ziyade gövdeden köke doğru bir gidiş mevcuttur. Yani *apala-*'daki “emeklemek” anlamından sonra *apa*'ya “Yürümesi gerektiği halde yürüyemeyen çocuk.” anlamı yüklenmiş gibidir.

Oğuzca olmadığı anlaşılan ve Anadolu ağızlarında yaşayan bu kelimenin yolculuğu da araştırmaya muhtaçtır. Bununla birlikte Anadolu ağızlarında bu kelime benzeri Oğuzca olmayan pek çok unsurun varlığı da bir gerçektir. Anadolu ağızlarının Türkçenin çeşitli problemleri meselelerin çözümünde ne derece önemli bir saha olduğu bugün artık kabul görmüş durumdadır. Anadolu'ya göç ile gelen çeşitli Türk boyları ve bu boyların göç zamanları, boylar arası karışmalar, Moğol istilası vb. unsurlar bu tarz soruların cevabında araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz *apala-* fiili hakkındaki düşüncelerimiz Çuvaşçadan da yardım alarak Anadolu ağızlarında kullanılan bir kelimenin etimolojisine yönelik bir çözüm denemesidir. Kelimenin Anadolu'da ne zamandan beri kullanıldığı ve ne zaman bu manayı kazandığının tarihlendirilmesi çok kolay görünmemektedir. Son olarak Çuvaş-Kıpçak ve Çuvaş-Oğuz dil ilişkilerinin ne derece önemli olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir.

## Kaynakça

- ALTAYLI, Seyfettin (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu. (AzTS)  
 ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklili Hakasça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ. (ÖHTS)  
 BAYRAM, Bülent (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu. (ÇTS)  
 CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu. (EUTS)  
 CİN, Ali; IŞIK, Deniz (2020). “Eski Türkçeden Günümüze +la- İsimden Fiil Yapım Eki”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 10: 79-115.  
*Derleme Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.  
 ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Divânu Lugâti'-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- GAYDARCI, G.A.; KOLTA, E.K.; POKROVSKAYA, L.A.; TUKAN, B.P. (1991). *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı. (GTS)
- GTDS: *Gadimi Türkmen Dilinin Sözlüğü* (2013). Aşgabat.
- GÜNER DİLEK, Figen (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜRSOY NASKALI, Emine; DURANLI, Muvaffak (2019). *Altayca Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (ATS)
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (KTLS)
- ILGIN, Ali (2015). *Tarihi Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2017). “Saha Türkçesinde Ayı İle İlgili Örtmece Söz Varlığı”. *Türkbilig*, 33: 25-56.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi (2021). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KTTS)
- Kutadgu Bilig İndeks* (1979). (Haz.: Kemal Eraslan, Nuri Yüce, Osman Fikri Sertkaya). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- MUZAFAROV, R.; MUZAFAROV, R. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KrTTS)
- NECİPOVİÇ NECİP, Emir (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, Ankara. (YUTS)
- ÖNER, Mustafa (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (BTS)
- PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KuTS)
- PEKARSKİY, Edouard (1945). *Yakut Dili Sözlüğü*. C. 1, İstanbul: Türk Dil Kurumu. (YDS)
- PEKARSKİY, E. K. (1959). *Slovar Yakutskogo Yazıka*. Leningrad. (SYY)
- TANNAGAŞEVA, Nadejda N. K.; AKALIN, Şükrü Halûk (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Çukurova Üniversitesi. (ŞS)
- TAVKUL, Ufuk (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KMTS)
- TDDS *Türkmen Dilinin Düşündürürlü Sözlüğü* (2016). Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gullugu.
- TEKİN, Talat (1995). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Simurg.
- TENİŞEV, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*. Moskva. (TRS)
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. İstanbul: Simurg.
- TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KTS).
- ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- YEGOROV, V.G. (1964). *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı.
- YUDAHİN, K.K (2011). (KS) *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu. (KS)

## Türkçe Yazılmış Arap Harfli Metinlerde Bir İmla Arayışı: Çift Hareke Kullanımı

Seeking for a Spelling in Arabic Letter Texts Written in Turkish: The Use of Double Vowel Point

### Talat Dinar

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta / Türkiye

e-posta talatdinar@sdu.edu.tr

orcid 0000-0002-9199-0403

doi 10.54316/dilarastirmalari.1175477

### Atıf

#### Citation

Dinar, Talat (2022). Türkçe Yazılmış Arap Harfli Metinlerde Bir İmla Arayışı: Çift Hareke Kullanımı. *Dil Araştırmaları*, 31: 33-41.

### Başvuru

#### Submitted

14.09.2022

### Revizyon

#### Revised

10.10.2022

### Kabul

#### Accepted

01.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

#### Published Online

30.11.2022

### Öz

Sesin yazıya aktarımı için kullanılan alfabeler uzun uğraşlar neticesinde kabul görmüş sistematik bir düzen barındıran yapılardır. Alfabeler gelişim süreçleri boyunca kısmen değişimlere uğramakla birlikte kullanım yaygınlığı ile paralel olarak donuk, değişime kapalı yapılar hâlini alırlar. Bu yapıların farklı milletler tarafından benimsenmesi durumunda çeşitli sorunlar ortaya çıkabilir. Bunlardan ilki farklı bir medeniyetin alfabesini benimseyen milletlerin kendi seslerini tam olarak yazıya aktarıp aktaramama meselesidir. Türkler arasında en uzun süre kullanılan Arap alfabesi sıklıkla Türkçenin seslerini tam olarak yansıtamadığı gerekçesiyle eleştirilir. Bununla birlikte Arap alfabesi kullanımıyla süreç içerisinde oluşturulan kalıplaşmış imla geleneği de dönemin telaffuzunu yansı(a)maz. Bundan dolayı Arap harfli metinlerde zaman zaman müellif ve müstensihlerin kalıplaşmış imla gelenekleri dışına çıkma girişimlerine şahit oluruz. Aynı harfi çift hareke ile işaretleme bizce bu girişimlerden biridir. Bu makalede Türkçe yazılmış Arap harfli metinlerde çift hareke kullanımlarına dikkat çekmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Hareke, Çift Hareke, Türkçe Metinler

### ABSTRACT

The alphabets used for the transfer of sound to writing are structures that have a systematic order accepted as a result of long efforts. Although alphabets undergo some changes during their development process, in parallel with the prevalence of use, they become dull, unchangeable structures. Various problems may arise if the alphabet of a nation is adopted by different nations. The first of these is the issue of whether nations adopting the alphabet of a different civilization can translate their own voices into writing. The Arabic alphabet, which has been used

for the longest time among the Turks, is often criticized for not being able to translate the sounds of Turkish into writing. However, the stereotyped orthography tradition created in the process with the use of the Arabic alphabet does not reflect the pronunciation of the period. For this reason, from time to time, we witness the attempts of the authors and copyists to go beyond the stereotyped orthographic traditions in the texts with Arabic letters. In our opinion, marking the same letter with a double vowel point is one of these attempts. In this article, it has been tried to draw attention to the use of double vowel point in texts written in Turkish with Arabic letters.

**Keywords:** Vowel Point, Double Vowel Point, Turkish Texts

## 0. Giriş

Türklerin tarih boyunca pek çok kez alfabe değişikliğine gittiği bilinmektedir. Çeşitli siyasi ve kültürel saikler neticesinde gerçekteşen bu değişikliklerde en belirleyici olanı hiç kuşkusuz din değişikliğidir. Özellikle din değişiklikleri ile paralel gerçekteşen alfabe değişikliklerinde yeni kabul edilen dinin temsilcilerinin yaygın kullandığı alfabenin Türkler arasında bir süre sonra kabul gördüğü bilinmektedir. Bunda elbette yeni kabul edilen dinin kaynaklarına ulaşma arzusu baskın olmakla birlikte dinin temsilcilerinin kullandığı alfabeye kutsiyet atfetme de göz ardı edilemez. Ancak alfabe değişikliklerinin uzun süreçler aldığı ve bir şekilde toplumun tamamını etkileyen sosyolojik boyutunun da olduğu bir gerçektir. Ayrıca yeni kabul edilen alfabenin dilin seslerini karşılıma yeterliliği veya uygunluğu da bir başka sorun olarak karşımıza çıkar. Bu tarz sorunlar için üretilen veya üretilmeye çalışılan çözümler önerilerinin kabul görmesi ve yaygınlaşması da bir hayli zaman alabilir. Bu makalede Türklerin en uzun süre kullandığı alfabe olan Arap alfabesinde kullanımı olmayan ancak Arap alfabesi ile yazılmış Türkçe metinlerde bir imla arayışı olarak değerlendirdiğimiz çift hareke kullanımı üzerinde durulacaktır.

## 1. Hareke Kullanımı ve Türkçe Metinler

Arap imlasında kısa ünlülerin doğru sesletimi için kullanılan harenenin “başlangıçta Kur’an’ın Arap olmayanlar tarafından doğru okunmasını sağlamak için icad edildiği” (Develi 2012: 21) bilinmektedir. Arap alfabesini kullanmaya başlayan Türkler arasında da hareke kullanımı başlangıçta bir hayli yaygındır. Özellikle Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde hareke kullanımı ile sıklıkla karşılaşılır. Ancak zaman içerisinde kalıplaşan bir imlaya doğru gidiş ve “yazıya lüzumsuz bir kalabalık veren ve yazının süratini kesen” (Ergin 2000: 14) hareketler kullanımdan düşmüştür. Hareke kullanımını devam ettiren eserlerse genellikle halka hitap eden sanat kaygısından uzak metinler olarak karşımıza çıkar.

Hareke kullanımının azalmasında kalıplaşan ve yaygınlaşan bir imla geleneğinden de söz etmek gerekir. Özellikle Klasik Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılan XV. yüzyıl sonrasında kalıplaşmanın daha belirgin olduğunu söylemek gerekir. Korkmaz’a (1979: 68) göre “en geç XVI. yüzyıldan başlayarak, artık konuşma dili ile yazı dili birbirinden ayrılmış olduğundan, bu değişme ve gelişmeye paralel olarak, Osmanlı imlası da çok

defa telâffuzla bağlantısı bulunmayan bir klîşe imlası durumuna gelmiş bulunuyordu. Böylece, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıca arasında dilin iç ve dış yapısı bakımından önemli ayrılıklar ortaya çıkmıştır.” Bu önemli ayrılıkların temelinde yer alan telâffuzla bağlantısı bulunmayan klîşe imla müellif veya müstensihleri -en azından telâffuzu az da olsa yansıtmak isteyen müellif veya müstensihleri- bir arayışa itmiştir. İşte bu arayışların neticelerinden biri zaman zaman aynı harfin çift hareke ile işaretlenmesidir.

## 2. Çift Hareke Kullanımı

Arap harfli Türkçe metinlerde standart bir imla özelliği olarak değerlendirilmeyen çift hareke kullanımına rastlanan eserlerden ilki Harezmi-Altınordu sahası eserlerinden olan *Nehcü'l-Feradis*'tir. Eserde “Bazen bir kelimeye iki ayrı hareke konmuştur. Mesela *ilek* ‘ön’ sözü bir yerde *أَيْلَاك* (26/8) şeklinde harekelendiği gibi *anan-* olarak telaffuzu vârit olmayan *inan-* fiili de bir misalde *أَيْنَانْدُوقُ* (26/6) şeklinde harekelenmiştir” (Karamanlıoğlu 1968: 56). Karamanlıoğlu bunları hareke yanlışları olarak değerlendirmiştir. Eserde hareke yanlışları başlığı altında verilen bazı çift hareke kullanımını örnekleri de şunlardır:

a) Türkçe sözlerde: *aytқан* *أَيْتْقَان* (30/12), *ming* *مِينِك* (37/3) vd.

b) Yabancı sözlerde: *kıyāmet* *قِيَامَت* (36/6), *menba* *مَنْبَع* (3/13) vd.

Karamanlıoğlu'na göre (1968: 56) harekeli olan bu nüshanın (Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Nüshası) harekelenmesi eserin yazılışından daha sonraki bir zamanda belki de iki ayrı şahıs tarafından yapılmış olabilir. Dolayısıyla çift hareke kullanımları yanlış kullanım olarak değerlendirilmelidir.

Memlûk sahası eserlerinde çift hareke ve harfle yazma örnekleri üzerine tespitlerde bulunan Kaymaz (2019: 585) Memlûk sahası eserleri üzerine çalışan araştırmacıların bu tarz kullanımları dikkat çekici bir özellik olarak ele almadıkları kanısındadır. *Bulgatü'l-Müştak*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye ve Ed-Dürretü'l-Mudi'a fi'l-Lugati't-Türkiyye El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* adlı eserlerdeki kullanım örneklerini sıralayan Kaymaz'ın tespit ettiği örneklerden bazıları şunlardır:

*ta*/ındı (7a3); *şa*/ılzıradı (15a1); *yara*/ık “ışık” (23a5); *ka*/ovun (7b12) (*Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*).

*körmedi*/üm (50b); *çürdü*/um (27a); *bazardadı*/ur (44b) (*El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*).

Kaymaz'ın (2019: 591) pek çok örnek içeren bu kullanımlarla ilgili değerlendirmesi “Farklı imla tercihlerinin Memlûk Türkçesinin kendi içerisindeki ağızları temsil etmesi” noktasındadır. Kaymaz'a (2019: 591) göre “Eğer durum böyleyse, bu tür farklılıkların ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Farklı imla tercihleri, farklı boyların ağızlarını gösterebilir.”

Memlûk-Anadolu sahası içerisinde değerlendirilen çift harekeli yazımların sıklıkla görüldüğü bir başka yazar Darîr'dir. Darîr'in hem *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye* hem de







*Sîretü'n-Nebî* adlı eserlerinde bu kullanımlar dikkat çekicidir. Erkan (1986: LXII) *Sîretü'n-Nebî*'deki kullanımları şu şekilde sıralar:

1. Kelime kökünde ikili hareke taşıyan örnekler: ben ~ bin 230b-12, evlendi ~ ivlendi 71b-1
- a) yabancı kelimelerde: Ebū Cehlūj ~ Ebū Cehilūj 218b-6, şavma'a ~ şavmı'a 116b-16, Haccac ~ Hıccac 198a-12
2. Kelime gövdesinde ikili hareke taşıyan örnekler: tutuşdı ~ tutuşdı 75a-5 , yitişdi ~ yitüşdi 183a-13, yoşsul ~ yoşsul 8a-13,
3. Kelime sonunda ikili hareke taşıyan örnekler: təcın ~ təcını 13b-14, biriñüz ~ biriñüzi 74a-11
4. Ek bünyesinde ikili hareke taşıyan örnekler: kullıg ~ kulluğ 116a-14, gündüzin ~ gündüzün 208b-12, götürmişdi ~ götürmüşdi 171a-3
5. Yardımcı ünlülerde ikili hareke olan örnekler: menzilime ~ menzilüme 202b-7, yaşuma ~ yaşımı 186a-12
6. Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinde düzlük yuvarlaklık tereddüdü: kolunı ~ kolını 173b-2, tozunı ~ tozını 141a-15
7. i- fiilindeki ikili hareke örnekleri: ol-udı ~ ol-ıdı 189a-10, tohur-udı ~ tohur-ıdı 64b-17
8. u, ü bağlama edatı: vuhüş u tuyür ~ vuhüş ı tuyür 56a-10





Hem Türkçe hem de yabancı kökenli kelimelerde pek çok örneği bulunan kullanımlarla ilgili Erkan'ın (1986: LXII) değerlendirmesi eserin yazılış devri ile istinsah dönemi arasında geçen zaman içerisinde, birtakım fonetik farklılıkların meydana geldiği veya yazarla müstensih arasında ağız farkı bulunduğu noktasındadır. Erkan'ın çift hareke kullanımları ile ilgili zaman içerisinde fonetik farklılıkların meydana gelmesi değerlendirmesine mesafeli yaklaşmakla birlikte yazar-müstensih ağız farklılıkları yaklaşımı dikkate değerdir.

Darîr'in *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye* adlı eserinde ise göñlüni ~ göñlini (306-11), kırtuldum ~ kırtıldum (33a-7), koşşum ~ koşşım (30a-15) çift hareke kullanımları olarak verilmiştir (Erkan 1979: XXIII).


















Anadolu sahasına geldiğimizde de çift harekeli kullanımlarla sıklıkla karşılaşırız. Eski Anadolu Türkçesi içerisinde değerlendirebileceğimiz *Tezkiretü'l-Evliyâ* yazması bu konuda güzel örnekler sunar. Yazarı hakkında tartışmalar bulunmakla birlikte (Kablender 2015) Bibliothèque Nationale de France 86 numarada kayıtlı bulunan 1423 tarihli *Tezkiretü'l-Evliyâ*<sup>1</sup> yazmasında yer alan örneklerden bazıları şunlardır:



- ögü(i)t  10b-4, göre(i)mezsın  15b-5, makāmıdadu(i)r   
 15b-8, üzerü(i)me  21a-4, bizi(e)  31a-3, olmadu(i)k  41a-8,

<sup>1</sup> Yazma eserin ve örneklerin temininde yardımını esirgemeyen Doç. Dr. Erkan Salan'a teşekkürlerimi sunarım.

yüzü(i)gin  56b-12, ve(i)rdi  59a/3, ye(i)r yüzünde  59a-7, vaqtınu(ı)z  61a/13.






Eski Anadolu Türkçesi döneminde en çok örneğe rastlanan eserlerden biri Şeyhoğlu Sadrüddin'in *Kabus-nâme Tercümesi*'dir. Eserde 143 kelimedeki çift hareke kullanımının tespit edildiğini bildiren Doğan (2011: 68) "Bunu müstensihini metni istinsah ederken Eski Anadolu Türkçesi döneminin temel özelliklerinden biri olan dudak uyumsuzluğu örneklerini metinde bırakmakla beraber, ikinci bir hareke kullanarak dudak benzeşmesinin varlığını okuyucuya hissettirme çabası olarak" değerlendirir. Metinde yer alan örneklerden bazıları şunlardır:

güli(ü)msindi  20a-3, oğu(ı)dı  20a-3, dökü(i)lür  26a-8, uyu(ı)rsın  27b-15, konu(k)lu(u)ğ  28b-14, içü(i)p  29b-1, unu(ı)t  33b-10, savu(k)lu(u)ğda  36a-7, kuru(ı)t  36a-11, uyu(ı)rlar  36b-15, yoğsu(i)llik  42a-1, konuşu(ı)ğa  49a-6, azu(ı)ksuz  71b-12, kurtu(ı)la  81a-13, kurtu(ı)lursa  81a-15, toğru(ı)ğ  96a-14, yörü(i)meye  103a-10

*Kabus-nâme Tercümesi*'nde yer alan ci(ü)fti(ü)  52b-11 ve sevi(ü)ci(ü)  91b-2, kelimelerinin yazımında çift harekenin ikişer kez kullanılmış olması dikkat çekicidir. Ayrıca hem kökte hem de ekte kullanımına rastlanan çift hareke kullanımlarının ötre ve esrenin birlikte kullanımı şeklinde eserde yer aldığı görülür.


14. yüzyıla ait olduğu düşünülen Anadolu sahası eserlerinden *Kıyas-ı Enbiya*'da da çift hareke kullanımının yaygın olduğu bildirilir. Eserde çift hareke kullanımının ötre ve esrenin aynı harfte kullanımı şeklinde tespit edildiğini belirten Yılmaz vd. (2013: 24) Bu durumun iki şekilde izah edilebileceğini bunlardan ilkinin o dönemde bu iki biçimin de konuşma dilinde var olduğu bunun da yazıya yansıtıldığı diğerinse hareketlerden birinin daha sonra metni okuyan veya çoğaltan kişi tarafından konulmuş olabileceği ihtimalidir. *sürüp ~ sürip* (136/13), *işledinüz ~ işledünüz* (17/10) Yılmaz vd. (2013: 24) tarafından çift hareke kullanımı için verilen örneklerdir.

16. yüzyılda Enverî tarafından kaleme alınmış olan *Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr* adlı eserde de çift hareke kullanımları karşımıza çıkar. 1530 tarihli nüshadan alınan örnekler şunlardır:

aşlı(u)  7a-1 (Şetürk 2021:76), ye(i)lli  71b-9, mi(e)nber  78b-9, cür'amuzu(ı)  85b-1, ap(pa)pağiken  89a-4<sup>2</sup>





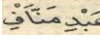
*Birgüli Muhammed Efendi'nin* 1562 yılında kaleme aldığı 1683 tarihinde istinsah edilmiş *Vasiyyet-nâme* nüshasında da çift hareke kullanımı karşımıza çıkar. Eser üzerine

<sup>2</sup> Örnekler, eserin 51a-100b varakları üzerine yüksek lisans tez çalışması yapan öğrencim Pelin Dereli'den alınmıştır.


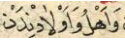

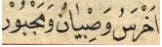
çalışan Duman'ın (2000: 34) “Bir örnekte (  indir(dür)mişdür 7b.6) ekin hem üstüne hem altına hareke konmuştur ki başka birkaç kelimeye daha olan bu harekeleme<sup>3</sup> ünlü değişmesi öncesi geçiş dönemine işaret eder. Geçiş sürecini yaşayan sesler (nötr) seslerdir ki böyle yazılışları harekeli pek çok eserde görmek mümkündür” şeklinde değindiği kullanımlara ünlü değişmesi öncesi geçiş dönemi süreci yaklaşımı dikkat çekicidir.

Duman'ın üzerinde çalıştığı bir başka eser olan Evliya Çelebi *Seyahatnâmesinde* de farklı imla özellikleri içerisinde çift hareke kullanımları kendine yer bulur. Duman (1995: 5-6) konuyu şöyle aktarır: “divâzde ~ düvâzde ( دُوَاژده ) (on iki) dal'ın hem üstünde ötre hem altında esre bulunmaktadır. Bunlardan ‘dügâzde’ kelimesinin Farsçadaki asıl şeklini, ‘divâzde’ ise kelimesinin Türkçede kullanılan şeklini göstermektedir. Aynı şekilde yazı ((يازوی)) (düz ve boş alan) kelimesi de hem kalıplaşmış imlasını hem de gelişmiş şeklini gösterecek şekilde yazılmıştır. Bağlama edatı v'nin şu örneklerde ‘u’ (yuvarlak ünlü) değil, ilerleyici veya gerileyici benzeşmeyle i (~i) (düz ünlü) olduğunu görüyoruz. Bu yazılışlar da v harfinin altına esre konmak suretiyle gösterilmiştir. *evlâd* ı (~u) *kardaş* ( اولادو ). Aynı şekilde ‘getirip’ kelimesinin v'nin altına esre konmak suretiyle ‘getirip’ ( كَتوروپ ) şeklinde de söyleneceğine işaret edilmiş; hatta bu şekilde okunması gerektiği belirtilmek istenmiştir. ‘yutdurur’ ( يوطدورر ) kelimesinin son hecesi de aynı şekilde hem ötre hem esre ile işaretlenmiştir.” Evliya Çelebi *Seyahatnâmesinde* yer alan bu örnekler bir hayli kıymetlidir. Zira nüshanın müellif nüshası olması veya en azından müellif gözetiminde yazılmış olması<sup>4</sup> müellif-müstensih farklılığı dışında çift hareke kullanımlarının da olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

17. yüzyılda kaleme alınan *Seyahatnâme* sonrası 18. yüzyılda yazılmış eserlerde de çift harekeli yazımlara rastlamak mümkündür. Muhammed bin Begbâzârî tarafından yazılan ve 1738 yılında Muhammed Bin El-Hac Mahmud tarafından istinsah edilen *Naşihatü'l-Müslimîn*<sup>5</sup> adlı eserde de çift hareke örnekleri görülür.

olu(ı)nan  28b-10, ve(i)re  87b-15, vücūdu(ı)  14b-9,  
si(e)vri sişekin  56a-12, ‘Abdimennâf(ı)  47b-5

Metinde özellikle ve bağlacının Arapça kaidelere uygun olarak sessiz harf ile biten Arapça ve Farsça kelimelerden sonra u, ü olarak okunması için ilk kelimenin sonuna ötre konulması diğer yandan vav yazılıp üzerine üstün konulması, ve olarak seslendirilmesinin istenmesi çok sık karşılaşılan bir imla özelliğidir.

türâb u (ve) hâcer  71a-14, ehl ü (ve) evlâdından  77a-15,  
şefâ'at ü (ve) şekvâda  (81b/14-15), ahras u (ve) şıbyân u (ve)  
mecbūr  (100a/15)

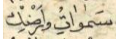
<sup>3</sup> Bu kelimelerden bazıları etdik(dük)den sonra 52a-7, oku(ı)ya 53a-11.

<sup>4</sup> Nüsha üzerine tartışmalar için bk. Salan 2013: 19.

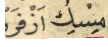
<sup>5</sup> Üzerinde çalıştığımız bu yazma eser girişinde eserin Birgivi Şerhi olduğu beyan edilir.



Bir örnekte ise ve bağlacı için ilk kelimenin sonuna ötre ve esre işaretlemesi yapılmıştır.

semāvāt u(1) arızın  42a-13,

*Naşihatü'l-Müslimîn* adlı eserde bir örnekte ise Farsça terkipte kullanılan izâfet kesresi hem ötre hem de esre ile işaretlenmiştir.

misk-i (ü) ezfer  89b-2/3

18. yüzyılın sonlarında yani Osmanlı döneminin kalıplaşmış imlasının yaygınlaştığı ve tereddüde düşülen kullanımların kalmadığı düşünülen zaman diliminde bile çift hareketli kullanımları görmek mümkündür. Hafız Ömer Yenişehir-i Fenârî künyeli bir şair tarafından 1790 yılında kaleme alınan ve 318 beyitten oluşan bir mi'râciyenin mensur dîbâcesinde iki dikkat çekici özellik görülür. Bunlardan ilki;

a) “Çift hareke koyma: Şairin, bazı harflere çift hareke koyduğu görülmektedir: vedağlaşup/vedağlaşıp ( وَدَاغْتَشُوْپْ ); tayanupdu/tayanupdı ( طَيَانِيْدِي ).

b) Okutucunun hilafına hareke koyma<sup>6</sup>: Şair, okutucuya muvafık hareke koyduğu gibi okutucunun hilafına da harekeleme yapar: *geldü* > *geldi* ( كَلِيُو ); *olur mı* > *olur mu* ( اُولُوْرْمِي ); *açılır* > *açılır* ( اَچِيْلُوْر ). Şairin bu tasarrufu yani *geldü* yazıp *geldi* harekelemesi, kelimenin kalıplaşan imlası ile kelimenin telaffuzu arasındaki farkı açıkça ortaya koymaktadır. Okutucuya uygun hareke koyduğu yerler ise imla ile telaffuzun örtüştüğü yerleri gösterir” (Günaydın 2020: 173).

Günaydın'a göre (2020: 173) çift hareke koymanın nedeni çift hareketli kelimelerin o dönemde her iki şeklinin de kullanımda olması veya takti'î yansıtma amacıdır.

Yukarıda aktarılmaya çalışılan örneklerden hareketle çift hareke kullanımının yaygın bir tercih olduğu sonucuna varılabilir.




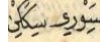
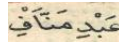

### 3. Sonuç

Farklı tarihî dönemlerde farklı yüzyıllarda kullanımına rastlanan çift hareke kullanımları ile ilgili şu tespitlerde bulunabiliriz.

a) Çift hareke kullanımlarına Türkçenin farklı tarihî dönemlerinde ve farklı eserlerinde rastlamak mümkündür. Çift hareke kullanımı sadece Türkçe kökenli kelimelerde değil aynı zamanda yabancı kökenli kelimelerde de karşımıza çıkmaktadır. Kelime kök ve gövdelerinde kullanımına rastlanan çift hareketli işaretleme sistemi eklerde de sıklıkla karşımıza çıkabilmektedir.

<sup>6</sup> Bu tarz kullanımları Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Duman 1995: 5-6); Bibliothèque Nationale de France 86 numarada kayıtlı Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesinde İmân (آيَان) 49b-8 ve Kabusnâme Tercümesinde de aru(1) (اَرُو) 76a-14 görmek mümkündür.

b) Çift hareke tercihlerinde aynı harfin üstün ve esre ile, ötre ve esre ile, esre ve cezim ile ve üstün ve cezim ile işaretlendiği örnekler tespit edilmiştir<sup>7</sup>.

olu(i)nan  28b-10, ve(i)re  87b-15, vücüdu(i)  14b-9,  
si(e)vri sişekin  56a-12 ‘Abdimennâf(i)  47b-5,  
ap(pa)pağiken  89a-4

c) Çift hareke kullanımlarını bir hata olarak değerlendirmemek gerekir. Zira bu kadar farklı dönemde ve farklı eserde çift hareke kullanımına rastlanması bunun bir hata olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaz.

d) Çift hareke kullanımları için genellikle ortaya atılan müellif-müstensih ağız farklılıklarının eserlere yansımaları yaklaşımının gerçeklik payı olmakla birlikte müellif hattı olduğu düşünülen *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde* de çift harekeli kullanımların yer alması daha geniş bir perspektiften konuya yaklaşmayı zorunlu kılar.

e) Bizce çift hareke kullanımlarının önemli bir kısmı standart imla ile oluşturulan yazı dili ile konuşma dili çatışmasına dayanmaktadır. Müellif veya müstensihler bir taraftan eser yazacak vâkıfiyete hakim olduklarını göstermek yani standart imlayı eserlerine yansıtmak zorundaydı. Ancak diğer taraftan konuşma dilinin yaygın kullanımlarını da zaman zaman eserlerine yansıtmaya çalıştılar. Dolayısıyla bir imla arayışı olarak çift hareke kullanımları ortaya çıktı.

Çift hareke kullanımları, müellif veya müstensihlerin nispeten özgürlüklerinin bulunduğu eserlerde yaygın olarak karşımıza çıkar. Bizce bu tarz eserler mensur ve halkı önceleyen metinlerdir. Tespit ettiğimiz örneklerin kaynakları da bu düşüncemizi destekler. Diğer yandan aruz ve kafiye'nin baskısı altında oluşturulmuş manzum metinlerde bu tarz kullanımların çok daha sınırlı olduğu düşünülmektedir. Zira hem imla ile ilgili katı kurallar hem de kuralları bilmemekle suçlanmak/eleştirilmek manzum metinlerde bu tarz arayışlara girmeyi engeller.

Son olarak daha kapsamlı ve istatistiksel verilerden de istifade edilerek yapılacak çalışmalar çift hareke kullanımlarının standart yazı dili-konuşma dili bağıntısında aydınlatıcı bilgiler sunacaktır.

## Kaynakça

- DEVELİ, Hayati (2012). *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 1*. İstanbul: Kesit.  
DOĞAN, Enfel (2011). *Şeyhoğlu Sadriüddin'in Kabus-nâme Tercümesi*. İstanbul: Mavi.  
DUMAN, Musa (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.  
DUMAN, Musa (2000). *Birgili Muhammed Efendi Vasiyyet-name*. İstanbul: R.  
ERGIN, Muharrem (2000). *Osmanlıca Dersleri*. İstanbul: Boğaziçi.  
ERKAN, Mustafa (1986). *Sıretü'n-Nebi (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

<sup>7</sup> Doğrudan çift hareke kullanımı olarak değerlendirilmese de Salan'ın (2021: 112) Ferec Ba'de's-Şidde'de kullanımlarını tespit ettiği tenvin işareti ve nun harfinin birlikte yazımı da dikkat çekici bir kullanım olarak göze çarpar.

- ERKAN, Mustafa (1979). *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- GÜNAYDIN, Alper (2020). “Harekeli Bir Mi'râciyenin Dîbâcesi ve Osmanlı Türkçesinin İmlası ve Telaffuzu Hakkında Düşündürdükleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49: 161-183.
- KABLENDER, Nesibe (2015) “Ferîdüddîn-i Attâr’ın Tezkiretü'l-Evliyâ’sının Türkçe Tercümelere ve Mütercimleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 41: 197-203.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1968). “Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I”. *İ. Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi*, XVI: 55-72.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1970). “Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri III”. *İ. Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi*, XVIII: 57-80.
- KAYMAZ, Zeki (2019). “Bazı Tarihi Metinlerdeki Çift Hareke ve Harfle Yazma Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”. *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu. 3-5 Ekim Ankara*. (Edt. Fatih Kirişçioğlu). Ankara: 585-592.
- KORKMAZ, Zeynep (1979). “Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler”. *Türkoloji Dergisi*, 8: 67-77.
- MUHAMMED BİN BEGBÂZÂRÎ (1738), *Naşîhatü'l-Müslimîn* (müstensih: Muhammed Bin El-Hac Mahmud), Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 366 Samsun.
- SALAN, Erkan (2013). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Biçim Bilgisi Özellikleri*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- SALAN, Erkan (2021). “Eski Anadolu Türkçesinde Tenvin”. *Prof. Dr. Saadettin Özçelik Armağanı* (Edt. Erdoğan Boz, Fevzi Karademir). Ankara: Gazi.
- ŞENTÜRK, Selin (2021). *Sırru'l-Esrâr ve Matla'u'l-Envâr*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Tezkiretü'l-Evliyâ*. Bibliothèque Nationale de France, Supplément Turc 86, Paris.
- YILMAZ, Emine; DEMİR, Nurettin; KÜÇÜK, Murat (2013). *Kıyas-ı Enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu.



## Atasözleri ve Deyimlerde Akıl Kavramı

The Notion of Mind in Proverbs and Idioms

### Yusuf Gökkaplan

Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi

Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir / Türkiye

e-posta yusuf.gokkaplan@kapadokya.edu.tr

orcid 0000-0001-6515-4762

doi 10.54316/dilarastirmalari.1097784

#### Atıf

##### Citation

Gökkaplan, Yusuf (2022). Atasözleri ve Deyimlerde Akıl Kavramı. *Dil Araştırmaları*, 31: 43-63.

#### Başvuru

##### Submitted

03.04.2022

#### Revizyon

##### Revised

26.04.2022

#### Kabul

##### Accepted

02.06.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Türk dilinin ifade ve anlam zenginliğinin görülebildiği önemli içeriklerden biri de kalıp sözlerdir. Günlük konuşma dilinde olay ve durumların daha etkili ve anlaşılır bir biçimde ifade edilmesi için kalıp sözlerden sıkça yararlanılmaktadır. Türk dili içerisinde bu kalıp sözlerin en önemlilerinin atasözleri ve deyimler olduğu söylenebilir. Türk dilinin yadigârları ve mihenk taşları olarak değerlendirebileceğimiz atasözleri ve deyimler, sosyal içerikli bağlamlardan, deneyimlerden, kültür ve gelenek olarak genele hitap eden yapılardan oluşmaktadır. Bu durum, onları sadece birer özlü veya kalıp söz değil belirli durumların ölçütü olarak kullanmayı da beraberinde getirmiştir.

Atasözleri ve deyimler üzerine derleme, anlamlandırma ve analiz etme çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Özellikle son dönemlerde atasözleri ve deyimlerdeki söz varlığı, sözlerin kavramsal değerleri gibi konular işlenmektedir. Bu çalışmada da atasözleri ve deyimlerde sıkça kullanılan ve geniş bir kavram alanı olan akıl sözcüğü ele alınacaktır. Akıl sözcüğünün sözlük anlamı ile çizilen kavram alanının değerlendirilmesi ve var ise bu kavram alanına eklenebilecek yeni kavram alanları belirlenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Atasözü, deyim, kavram, kavram alanı, anlam, anlam bilimi

#### ABSTRACT

One of the important contents in which the richness of expression and meaning of the Turkish language can be seen is the proverbs and idioms. In colloquial, routines words are frequently used to express events and situations in a more effective and understandable way. It can be said that the most important of these phrases in the Turkish language are proverbs and idioms. Proverbs and idioms, which we can consider as heirlooms and touchstones of the Turkish language, consist of social contexts, experiences, structures that appeal to the public as culture and tradition.

This situation has brought about using them not only as a concise or routines statement, but also as a criterion for certain situations.

It is seen that compilation, interpretation and analysis studies are carried out on proverbs and idioms. Especially in recent years, the vocabulary in proverbs and idioms, and the conceptual values of the words are covered. In this study, the word mind, which is frequently used in proverbs and idioms, and which is a wide concept area, will be discussed. Evaluation of the concept area drawn with the dictionary meaning of the word mind and new concept areas that can be added to this concept area, if any, will be determined.

**Keywords:** Proverbs, idiom, notion, conceptual field, meaning, semantics

## 0. Giriş

Türk dili, anlam zenginliğini sözcüklerin kavramsal derinliğinden ve metaforik çeşitliliğinden alan, bu yolla da etkili ve renkli bir anlam evreni kurabilen bir dildir. Bu renkli evrenin oluşmasında sözcüklerin dilin sosyal serüveni içerisinde kazandığı yeni değerler, sözcüklerin içinde bulunduğu bağlama göre kazandığı yeni anlamlar, sözcüklerin bir araya gelerek oluşturdukları kalıp sözler oldukça etkilidir. Burada ifade edilen kalıp sözlerin anlam üretme açısından daha işlevsel olduğu söylenebilir. Çünkü kalıp sözlerde bir sözcük hem kendi anlamı ile hem de kendi anlamının dışında, içinde bulunduğu durum ve bağlama göre yeni anlam kazanmaktadır. Bu şekilde kullanılan kalıp sözlerin anlam ve kavram özelliklerinin incelenmesi veya sınıflandırılması da önem arz etmektedir. Birer anlam havuzu olarak değerlendirebileceğimiz kalıp sözlerin Türk dilinde kullanım alanları oldukça geniştir. Özellikle de bir düşüncenin veya durumun etkili bir biçimde izah edilmesinde kalıp sözlerin çeşitli işlevlerinden istifade edilmektedir.

Türkçede günlük konuşma dilinde sıkça kullanılan en yaygın kalıp sözler, atasözleri ve deyimlerdir. Karaağaç, deyim ve atasözlerinin oluşumunu nedenli olarak bir araya getirilen sözlerin genelleşip kavramlaşarak bir bütün oluşturmaları ile izah etmektedir (2013: 350). Sözcüklerin genel bir anlam çerçevesinde kavramsallaşması, söz konusu sözcüğün sözlük anlamının ve kullanım sahasının genişlemesini, bu yolla oluşan yeni kullanım ve anlamların derinlik kazanmasını sağlamaktadır. Kavram alanı derinleşen sözcüklerin sözlük anlamları ve günlük dildeki kullanımları da bu duruma paralel bir gelişme göstermektedir. Bu nedenle, atasözlerini ve deyimleri oluşturan, mantık çerçevesinde bir araya getirilen sözcüklerin kavramsal alanının belirlenerek söz konusu sözcüklerin anlam derinliklerinin tespit edilebilmesi, dilin anlam ve ifade gücünün ortaya konulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu sözcüklerin anlam evreni sadece sözlük maddesinden ya da içinde bulunduğu bağlamdan gelmez. Karaağaç, özel ve nedenli yapılar olarak adlandırdığı söz öbekleri ile cümlelerin, genelleşip nedensizleşmesine, yani deyim, birleşik söz ve atasözlerinin oluşmasına çeşitli olayların, anlayışların ve inanışların kaynaklık ettiğini ifade etmektedir (2013: 353). Aksoy, atasözleri ve deyimlerin her dilde bulunan ulusal bir varlık olduğunu, toplumbilim, ruhbilim, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor... gibi birçok konuyu ilgilendirdiğini, disiplinler arası bir çalışma yöntemi ile birçok konu ve yön ile incelenebileceğini, deyiş güzelliği, anlatım gücü ve kavram zenginliği bakımından çok

önemli dil yapıları olduğunu ifade etmiştir (1988: 13). Bu nedenle atasözleri ve deyimlerde sıklıkla kullanılan sözcüklerin kavram alanlarının belirlenebilmesi dil-kültür-toplum ilişkisinin ortaya konulması için de önemlidir.

## 1. Amaç

Bir dildeki sözcüklerin kavramsal alanının belirlenmesi, o dildeki söyleyiş zenginliğin ve dilin ifade gücünün anlaşılmasındaki önemli kriterlerden biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle de sadece kalıplaşmış ifade olarak değil, aynı zamanda birer kültür ögesi olarak değerlendirilebilecek atasözleri ve deyimlerde sözcük kullanımının bu bakış açısıyla ele alınması önem arz etmektedir. Bu çalışmada, atasözü ve deyimlerin ifade ve anlatım zenginliğinin, atasözleri ve deyimlerdeki sözcüklere ve bu sözcüklerin kavram alanlarına yansımalarının değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Atasözlerini ve deyimleri oluşturan tüm sözcüklerin bu bakış açısıyla ele alınması gerekse de bu çalışmanın sınırları yalnızca *akıl* sözcüğü ile çizilmiştir. *Akıl* sözcüğünün atasözleri ve deyimlerdeki kullanım alanları, aklın hangi kavramsal çerçevede, hangi anlam ilgisi ile kullanıldığı, söz konusu kullanımın anlatım gücüne ve söyleyişine kattığı anlam konuları işlenmiş ve bir sözcüğün yeni bağlamlarda kullanılmasıyla kazandığı anlam alanının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle atasözü ve deyim kavramı üzerinde durulacak, konu üzerinde yapılan çalışmalara kısaca değinilecek ve tespit edilen sözcüklerin değerlendirmeleri Türkçenin söz varlığı, sözcükbilim, anlambilim, atasözü ve deyim varlığı gibi kuram ve araştırma alanları çerçevesinde değerlendirilecektir.

## 2. Kapsam

Bu çalışmanın kapsamı, atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğü ile sınırlandırılmıştır. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün tespiti için Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Cilt 1 ve Cilt 2" (1984-1988) çalışmasından, "Güncel Türkçe Sözlük'ten" (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022), Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan "Bölge Ağızlarından Atasözleri ve Deyimler" (2019) çalışmasından yararlanılmıştır. Söz konusu kaynaklarda tespit edilen atasözleri ve deyimlerde bölgesel farklılıklardan kaynaklı sözcük bazında değişikliklerin olması durumunda her iki kullanıma da yer verilmiştir.

### 2.1. Atasözü

Atasözleri, kalıplaşmış, yapıcı söz öbeği veya cümleyle ortak özellikler gösteren, tek başlarına bir anlam bildiren ve az sözle çok şey anlatan, genellikle şart veya genel düşünce-ana düşünce olmak üzere iki bölümden oluşan, kısa ve öz anlam ifade eden sözcük grupları olarak tanımlanabilir (Karaağaç 2013: 361, Aksoy 1988: 15-16). Aksan, bir dilin söz varlığı içinde yer alan atasözlerini bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan yüzyıllarca yaşayabilen sözler olarak değerlendirmiştir (2018: 41). Atasözünün sözlük anlamı ise, uzun deneme ve gözlemlere

dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel olarak verilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022).

Atasözleri, sözlü kültürün mihenk taşı olarak değerlendirilebilir. Atasözlerini, gelenek, örf ve adetlerin taşıyıcılığının yanı sıra, gündelik dilde de halen canlılığını koruyan, söyleyişe değer ve anlam katan kalıp sözler olarak düşünülmesi de mümkündür. Bu bağlamda atasözleri, gelenekler vasıtası ile yerleşen ulusal varlıklar, tanrı ve peygamber sözü gibi ruha tesir eden atalardan kalma sözler, inandırıcı, kutsal ve ulusal olma özelliklerini taşıyan kalıp ifadeler olarak tanımlanabilir (Aksoy 1988: 15). Atasözlerinde aktarılmak istenen düşüncelerin deneyimler neticesinde elde edilen ampirik bir bilgi olduğu; bu nedenle de bir ulusa mal olan ortak düşünce ve tasavvur dünyasının ürünü olduğu ifade edilebilir. Sadece etkili ve veciz kalıp ifadeler değil aynı zamanda yol gösterici bir başvuru kaynağı olarak da değerlendirilebilirler.

## 2.2. Deyim

Deyim, genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022). Bu genel tanımın paralelinde birçok deyim tanımı mevcuttur. Deyim, bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içerisinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce (Aksoy 1988: 52), bireysel ve nedenli olan bir söz dizimi biriminin genelleşip yaygınlaşarak nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeğidir (Karaağaç 2013: 228). Karaağaç, değişik olayların insan düşüncesinde özet olarak bıraktığı sembolik, kurgulanmış, saymaca biçimlerin deyimlerin oluşmasında etkili olduğunu ifade etmiştir (2013: 353). Deyimleri bir dilin söz varlığı içerisinde değerlendiren Aksan ise deyimleri dili konuşan toplumun anlatımındaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğeler olarak ifade etmiştir (2018: 39).

Somuncu, deyimlerdeki su kavramı üzerine yaptığı çalışmasında deyim tanımlamalarını derleyerek bu tanımları kategorize etmiştir. Somuncu, deyimlerin anlam bakımından dikkat çekici olduklarını, genel olarak gerçek anlamlarının dışında kullanıldıklarını, söz diziminde kelime grubu olarak kullanıldıklarını, kalıplaşmış anlatım biçimi olarak kabul edildiklerini ifade ederek yapılan tanımlamaları dört ana çerçeveye etrafında toparlamıştır (2020: 162).

Deyimlerin anlam zenginliği ve kavram derinliği konusunda bir sınıflandırma yapan Aksoy, bunları on özellik etrafında kümelemiştir. Bu kümeleme:

- 1) Büyük bir bölümünün, kavramları değişmece yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ve tümceler olmaları,
- 2) Bir yan özellik olarak iki yargılı ve uyaklı olmaları,
- 3) Bir yan özellik olarak öykücük ya da konuşma biçiminde olmaları,
- 4) Bir yan özellik olarak bir öyküye ya da bir olaya dayanmaları,
- 5) Bir yan özellik olarak adetleri, inanışları, gelenekleri bildirmeleri,



- 6) Anlatım güzelliği kaygısı güdülmeksizin bir kavramı belirtmek için kurulan kalıplaşmış söz topluluğu olmaları,
- 7) Belirli bir dilbilgisi kuralı ile değil, özel bir biçimde kurulmaları,
- 8) Eksilteli anlatımı biçimi ile kullanılmaları,
- 9) İkileme biçiminde kullanılmaları,
- 10) Bir sözcüğün, özel bir yardımcı eylem ile kurulması ile oluşmaları, özelliklerinden hareketle yapılmıştır (Aksoy 1984: 404-414).

Aksoy'un yaptığı anlam kümelemesinden de görüleceği gibi deyimlerin anlatım zenginliği ve anlam içeriği oldukça zengindir. Karaağaç da deyim anlamının canlı olduğunu, deyim anlamı ile deyim oluşturan sözlerin anlamları arasında dolaylı bir ilişki bulunduğunu ifade etmiş ve Aksoy ile benzer düşünce sergilemiştir (2013: 356).

### 2.3. Atasözleri ve Deyimler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Atasözleri ve deyimler Türk dilinde söyleme zenginlik katan, kendilerine özgü bir ifade ve anlatım biçimi olan, dil kullanımının ve anlam zenginliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiş ve bu zengin kaynak üzerine birçok müstakil çalışma yapılmıştır. Aksoy (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*; Aksoy (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*, Bahadınlı (1971), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*; Bekar (2019), *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*; Çotuksöken (1992), *Deyimlerimiz*; Doğan (1992), *Açıklamalı ve Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*; Hengirmen (1994) *Deyimler Sözlüğü*; Kırbas (1993), *Deyimler Sözlüğü*; Ordulu (1993), *Açıklamalı Örnekli Deyimler Sözlüğü*; Özdemir (2000), *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*; Par (1994), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*; Parlatır (2008), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II-Deyimler*, Püsküllüoğlu (1995) *Türkçe Deyimler Sözlüğü*; Sinan (2015) *Türkçenin Deyim Varlığı*; Yurtbaşı (1996), *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*; Yurtbaşı (2013), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*; TDK (2019) *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* gibi eserler bu tür çalışmalara örnektir.

Bunun yanı sıra atasözleri ve deyimlerdeki zenginlikler farklı çalışma türlerine de konu olmuştur. Bu çalışmada, kavram üzerine yapılan çalışmalardan istifade edilmiştir. Atasözleri ve deyimlerdeki kavramlar üzerine yapılan bu çalışmalarda, Bulut (2017), *Türk Atasözlerinde Dağ Kavramının Mekânsal İşlevi*; Duvarcı (2011), *Atasözü ve Deyimlerde Yel ve Sel Kavramlarının Anlamlandırılması*; İlhan (2007), *Atasözleri ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları*; Gürel ve Tat (2019), *Türkçede Beden Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi*; Kargı İnce (2021), *Deyimlerde Kandırmak Kavramı*; Kuzay Demir (2016), *Atasözleri ve Deyimlerde 'Kan' Kavramı*; Somuncu (2020), *Deyimlerde Yer Alan 'Su' Kavramının Çağırışım Yöntemi ile İncelenmesi*; Ünal (2019), *Atasözleri ve Deyimlerde Baht ve Bahtla İlgili Kelimeler Üzerine* gibi kavram alanları üzerine çalışmalar yapılmıştır.

### 3. Atasözü ve Deyimde Kavram, Anlam

#### 3.1. Kavram ve Kavram Alanı

Kavram, geleneksel mantıkta bir nesnenin zihindeki tasarımı, zihnin nesnelere kavramasına ya da bilmesine araç olan mantıksal yapı; ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık veya nesneyle ilgili genel nitelikli bir anlam içeren her türlü tasarım; düşünce, imge; gösterilen olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 1990: 151, Lyons 1977'den aktaran Arslan Erol, 2014: 26, Vardar, 1998: 138).

Dilin gücü, bu güçle beraber gelişen dil yetisi insanoğlunun doğuştan kazandığı en temel özelliklerden birisidir. Dış dünyayı gözlemleyen ve onu anlamlandırma çabası içinde olan insanoğlu, bu gözlemleri neticesinde dış dünyayı ve nesnelere tanımlamaktadır. Söz gelimi, havlayan şeylerin tümü köpek olarak adlandırılır, kuş uçan bir hayvandır, soba sıcaktır ve yakabilir... Bu bir nevi insanoğlunun dış dünyayı tanımlama biçimidir. Aksan'a göre, her bir dil birliği, kavramları kendi algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan, değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur (2009: 41). Varlık veya eylemlerin sözlük anlamları ise varlık ve eylemlerin özeline inilmeden onları birer kavram halinde bildirirler (Karaağaç, 2013: 364). Bir sözcüğün sözlük anlamının çerçevesi genel bir kavram alanı içerisinde verildiğinden her bir sözcüğün kavram alanının geniş anlam derinliğine sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda sözcüklerin kavram alanının sınırlarının çizilmesi onların bağlama göre doğru anlaşılmasını sağlayacak önemli bir unsurdur.

Kavram alanı, birbirleriyle ilişkili ve bazen eş anlamlı sayılabilecek, birbirine yakın kavramların içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanabilir (Aksan, 1971: 254). Söz gelimi *kırılma* sözcüğünün sözlük anlamı 1. kırılmak işi, 2. yürürken salınma, nazlı yürüyüş, 3. Saydam bir ortamdan başka bir saydam ortama geçen ışının doğrultusunu değiştirmesi (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) olarak verilmiştir. Burada verilen üç farklı anlam *kırılma* sözcüğünün kavramsal alanının sınırlarını çizmiştir. İnsanoğlu günlük yaşantısında bağlama göre uygun olan sözcükleri seçecektir. Bu esnada bir sözcüğün anlamı daha önce belirlenen sınırların dışına da çıkarak kavramsal sınırlarını genişletebilir. Bu, o sözcüğün kullanıldığı farklı bağlam ve ortamlara göre anlam kazanması ile açıklanabilir. Örneğin, Arapçadan dilimize giren *mal* sözcüğünün ilk anlamı Güncel Türkçe Sözlük'te, bir kimsenin, bir tüzel kişinin mülkiyeti altında bulunan, taşınır veya taşınmaz varlıkların bütünü olarak (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) verilmektedir. Buna ek olarak, büyük baş hayvan; alınıp satılabilen her türlü ticaret eşyası, bayağı, aşağılık, kötü kimse; esrar; orospu (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) anlamları da sözcüğün kavramsal alanını oluşturan diğer anlamlardır. Aksan'a göre bu alan içinde kavramların değerlerinin belli edilebilmesi değil, zihnin nasıl işlediği, dil denen sistem içindeki çeşitli öğelerin konuşma, okuma, yazma sırasında nasıl seçildikleri önemlidir (1971: 254).

*Akıl* sözcüğünün atasözleri ve deyimlerdeki kavram alanının sınırları da 1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us; 2. Öğüt, salık verilen yol; 3. Düşünce, kanı; 4. Bellek (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) olarak çizilebilir. Alman dilcisi Trier'e göre kavramlar da tıpkı mozaik gibi birbirini sınırlandıran çeşitli parçacıkların birleşmesinden oluşmuş bir alan içinde bulunmaktadır. Trier bu alanı, *dil alanı* adıyla

ifade eder ve bu kurama göre kavram değeri, ancak kapladığı yerle ve öteki kavramlarla bağıntısına göre belli olmaktadır. Alman dilinde akıl, idrakle ilgili kelimeleri bu yöntemle, bir alan içinde inceleyen Trier'in dışında aynı yöntemi uygulayan ya da ona katkılarda bulunan birçok araştırmacı vardır (Aksan, 1971: 254). Bu bağlamda akıl, insan zihninin dış dünyadan kavrayarak aldığı ve deneyimlediği ya da o an yaşadığı bir gerçekliğe göre söze dönüşen bir kavram olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi, doğal yaşantıda görebileceğimiz larva olarak tabir edilen küçük canlılar kurtçuk göstergesi ile adlandırılmıştır. Bu gösterge, gördüğümüz ve zihnimizde canlandırdığımız kurtçuk ile onu ifade eden adı birleştirmez. Bu durumda, dil birliğinde bir kavramla insan zihninde ona bağlı olarak bulunan *ses imgesi* birleşir (Aksan, 2009: 34). Söz gelimi, *el akıl verir ekmek vermez* atasözünde ve *akıl gülü* deyiminde kullanılan *akıl* sözcüklerinin taşıdığı gösterge değeri aynıdır fakat zihnimizde uyandırdığı çağrışım değeri farklıdır. *Akıl gülü* deyimindeki *akıl* sözcüğünün kavram alanı düşünce, kanı olarak atasözündeki *akıl* sözcüğünün kavram alanı ise öğüt, salık verme olarak değerlendirilebilir.

Bir sözcüğün kavram alanının genişliği konusunda dikkate alınması gereken diğer bir önemli konu da anlamdır. Anlam, bir sözlükte madde başı olarak görebileceğimiz ve bir kavramı yansıtan *düşünce, görgü, denge* gibi sözcüklerdir (Aksan, 2009: 27). Karaağaç anlamı, beş duyu organı ile doğadan edinilen algıların, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimi olarak tanımlamıştır. Ona göre anlam, dış dünyadaki bir varlığın veya dildeki bir birimin harekete geçirdiği kavram ve içeriktir. (Karaağaç, 2013: 19). Leech, anlamı yedi ayrı başlık altında incelemektedir. Bunlar; kavram anlamı, yan anlam, sosyal/toplumsal ve duyu anlamı, yansıyan ve eş dizimli anlam, çağrışım anlamı, konu anlamı, kastedilen ve yorumlanan anlam (Leech'ten, Arslan Erol, 2014: 25). Burada kavram alanı olarak adlandırılan anlam türü temel anlama, sosyal anlam ise bir dilin kullanımındaki sosyal durumlarla ilgili şeyleri taşıyan anlama, duyu anlamı ise sıklıkla temel ve yan anlamın içeriğinde bulunan anlama işaret etmektedir (Arslan Erol, 2014: 25). Deyim ve atasözlerinin bu üç anlam türü çerçevesinde ele alınması mümkündür. Söz gelimi, *akıllı yolunu şaşırınca deli sevinir* atasözünde *akıllı* sözcüğü *düşünme, anlama, kavrama* anlamları ile temel anlamda kullanılmıştır. Bu sözcüğün kavram alanı da buradaki anlam ile sınırlıdır. *Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır* atasözünde *akıl* sözcükleri ise dilin sosyal kullanımına bir örnek olarak gösterilebilir ve *düşünce, kanı* anlamlarını da ihtiva eder. *Tembele iş buyur (buyurursan) sana akıl öğretir* atasözündeki *akıl* sözcüğü ise hem temel anlamı hem de yan anlamı içeren bir şekilde kullanılmıştır ve *öğüt, salık verme* anlamlarını içerir.

Çağdaş dilbilimi şu görüşü benimser: “Kelimelerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır.”, “bir kelimenin anlamları bunların kullanımlarının toplamından başka bir şey değildir.” (Arslan Erol, 2014: 21). O halde bir sözcüğün kullanıldığı her farklı bağlam, ona yeni anlam verebilecek bir ortamdır. Yukarıda verilen atasözleri örneklerinde de durumu bundan farklı değildir. Tek bir ses değeri ile karşıladığımız farklı anlamların olması bu görüş ile ifade edilebilir. Söz gelimi *aklı bokuna karışmak* deyiminde akıl sözcüğü korkmak eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Elbette burada akıl sözcüğünün sınırı sözlük anlamı ile çizilmiştir fakat kullanıldığı bağlam itibarıyla yeni bir kavram alanı kazanmıştır. Bu duruma bir başka örnek ise *akıl toprak değil, herkes başına savura* atasözünde görülmektedir. Burada akıl sözcüğü Güncel Türkçe

Sözlük'teki ilk anlamı *düşünme, anlama ve kavrama gücü, us* ile verilmiştir. Ama bağlam merkezli bir değerlendirme ile *akıl* sözcüğünün toprak ile benzer bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir. Benzer bir durum *akıl para ile satılmaz* atasözünde de görülmektedir. Burada *akıl* sözcüğü para ile satılacak bir nesne olarak kullanılmıştır. *Aklının bir köşesine yazmak* deyiminde ise akıl sözcüğü hatırlatıcı bir unsur olarak kullanılmıştır. Verilen örneklerde de görüldüğü gibi bir sözcüğün anlamsal çerçevesinin sözlük anlamı ile verilmesi onun kullanım sahasını kısıtlamamaktadır. Dolayısıyla sözcüklerin kullanım alanları anlam alanlarından daha geniş olabilmektedir.

### 3.2. Kavramlaştırma/Anamlama

Anamlama, bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bunları anlığımızda canlandırabilecek bir göstergeye bağlayan oluştur (Vardar, 1999: 23). Her dil, nesnelere, devinimleri adlandırırken onları kendine özgü biçimde algılar; kimi zaman belli kavramalara bağlar (Aksan, 2009: 31). Anlambilimde anamlama, dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramlaştırılması olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 2009: 30). Dolayısıyla anlamlamanın kavram oluşumu için önemli bir eşik olduğu söylenebilir. *Akıl* sözcüğü Arapça kökenli olmasına rağmen Türkçede işlek olarak kullanılan bir sözcüktür. Burada ifade edilen kavramlaştırma sürecinden geçen sözcüğün geniş bir kavram alanı olduğu söylenebilir. Güncel Türkçe Sözlük'te dört farklı anlam ile kavram alanı çizilen *akıl* sözcüğü, 1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us. 2. Öğüt, salık verilen yol. 3. Düşünce, kanı. 4. Bellek anlamları ile verilmiştir. Buradaki anlam zenginliği bir sözcüğün sosyal olarak işlevliği ile ifade edilebilir. Türkçenin bu açıdan en önemli özelliği, tek tek sözcüklerde olsun, deyimlerde ve öteki birden çok ögeli birimlerde olsun, kavramlaştırma sırasında doğadaki nesnelere dayanması, doğadaki nesnelere, biçimler, renklerden yararlanarak, bir şeyi canlandırarak anlatmasıdır (Aksan, 2009: 97). *Akılları pazara çıkarmışlar, herkes yine kendi aklını almış (beğenmiş)* atasözünde de görüleceği gibi *akıl* sözcüğünün kavramlaştırılma süreci Aksan'ın belirttiği kriterler çerçevesinde kalmaktadır. Kavramlaştırma, varlığı eş ve benzer özellikler ekseninde öbeklendirme eylemidir (Karaağaç, 2013, s. 364). Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelere, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Bu kavramlaştırma süreci, kimi zaman bir dilin kendi kök ve ekleriyle kimi zamanda ilgisi veya benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir (Aksan, 2009: 30). Atasözleri ve deyimler de Türkçede kavramlaştırma ve anamlama sürecinin en yoğun görüldüğü alanlardan biridir.

### 4. Yöntem

Bu çalışmada, *akıl* sözcüğünün yer aldığı 94 atasözü, 151 deyim tespit edilmiştir. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün kavramsal alanı Güncel Türkçe Sözlük'te bu sözcüğün anlam karşılığı ile sınırlandırılmıştır. Güncel Türkçe Sözlük'te verilen anlamlar esas alınarak atasözleri ve deyimlerdeki *akıl* sözcüklerinin kavramsal sınıflandırması da tablo olarak verilmiştir. Bu tablodan yola çıkılarak atasözleri ve deyimlerdeki *akıl* sözcüğünün kavramsal yüzde grafiği oluşturulmuştur.

Atasözleri ve deyimlerdeki sözcüklerin çağrışım, kullanım ve kavram alanlarının zengin olması Türkçenin söz varlığında deyim ve atasözlerinin büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Türkçenin söz varlığında atasözleri ve deyimlerin rolünün belirlenmesinde Aksan'ın "Türkçenin Söz Varlığı" (2004) adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Ulutaş ve Kara tarafından atasözlerinde kullanılan sözcüklerin sıklığı üzerine yapılan "Türk Atasözlerinde Sık Kullanılan Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme" adlı çalışmada Metin Yurtbaşı'nın hazırladığı "Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü'nde" *akıl* sözcüğünün en sık kullanılan 100 sözcükten biri olduğu ve bu sözcüğün 94 kez kullanıldığı tespit edilmiştir (2021: 229). Bu çalışmada yapılan tespitle Yurtbaşı'nın tespitinin aynı olması çalışmanın geçerliliği açısından önemlidir. *Akıl* sözcüğünün anlam özelliklerinin çerçevesinin çizilmesinde ise sözcükbilimin *kaplam-içlem, sözlüksel anlamın çözümlemeleri, çokanlamlılık* başlıklarından istifade edilmiştir. Sözcükbilim konusunda Günay'ın "Sözcükbilime Giriş" (2018) adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

## 5. Bulgular: Atasözü ve Deyimlerde Akıl Kavramı

Akıl, algılama, zihin anlamına gelen ve Uygur döneminden beri görülen *ög* (*ök*) sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanının olduğunu ancak zamanla yerini *akıl* sözcüğüne bıraktığı bilinmektedir (Aksan, 2018: 128). Eski Anadolu Türkçesindeki *ög* sözcüğünün öğlemek (*anumsamak*), *öglendirmek* (*ders, ibret vermek*), *öğlenmek* (*kendine gelmek*), *öğsemek* (*özlemek, fazla istek duymak*) gibi çeşitleri bulunan sözcüğün *öge düşmek, öge düşürmek, ögü dirilmek, ögü gelmek, ögü gitmek, ögün azdırmak, ögünden geçmek, ögünden gitmek, ögüne gelmek, ögüne getirmek, ögünü başına dermek, ögünü divşürmek*, gibi birçok deyim oluşturduğu görülmektedir (Aksan, 2018: 128). Aynı sözcüğün Anadolu ağızlarında halen varlığını sürdürdüğü de görülmektedir. İdrak ve akıl kavram alanı ile ifade edilebilecek *ög* sözcüğü Ankara'daki derlemelerde idrak ve akıl kavram alanı ile aynı kavram alanıyla Kastamonu'da da kullanılan sözcüğün *öksüz* şeklinin akılsız kavram alanı ile kullanıldığı da tespit edilmiştir. (Aksan, 2018: 237). Bu verilerden hareketle Türk dilinin tarihi seyri içerisinde akıl sözcüğünün kullanım ve kavram alanının sıkça işletildiği çıkarılabilir. *Ög* sözcüğü ile verilen örnekler *akıl* sözcüğü ile güncellendiğinde bugün çok sık kullanılan atasözleri ve deyimler görülecektir.

Çalışmanın kapsamını oluşturan kaynaklarda tespit edilen atasözleri ve deyimlerdeki akıl sözcüğü 1. *düşünme, anlama, kavrama*, 2. *öğüt, salık verme*, 3. *düşünce, kamı*, 4. *bellek* anlamlarının oluşturduğu kavramsal çerçevede değerlendirilmiştir. Atasözlerindeki 72 akıl sözcüğü *düşünme, anlama, kavrama* kavram alanı ile, 3 akıl sözcüğü *öğüt, salık verme* kavram alanı ile, 23 akıl sözcüğü *düşünce, kamı* kavram alanı ile kullanılmıştır. *Akıl* sözcüğü 4 atasözünde ise hem *düşünme, anlama, kavrama* hem de *düşünce, kamı* kavram alanı ile kullanılmıştır.

Atasözlerindeki *akıl* sözcüklerinin kavramsal sınıflandırılması Tablo-1'de verilmiştir.

Tablo 1

Atasözü	Düşünme, Anlama, Kavrama	Öğüt, Salık verme	Düşünce, Kanı	Bellek
Acıklı başta akıl olmaz.	✓			
Ağızdan akıllı.			✓	
Akça akıl öğretir, don yürüyüş.		✓		
Akıl (baht) olmayınca başta ne kuruda biter ne yaşta.	✓			
Akıl adama sermaye.	✓			
Akıl akıldan üstündür.			✓	
Akıl başta sermaye, bol kazanda helva ye.			✓	
Akıl için tarik (yol) birdir.			✓	
Akıl olmayınca ne yapar sakal, çarığı dağlarda döşürdü çakal.	✓			
Akıl olmayınca ne yapsın sakal, keçiyi ağaca çıkarır çakal.	✓			
Akıl olmayınca ne yapsın sakal?	✓			
Akıl ortak, mal ortağı kaypak.			✓	
Akıl para ile satılmaz.			✓	
Akıl toprak değil, herkes başına savura.	✓			
Akıl ucundan baykuş viraneyi bekler.			✓	
Akıl var her şey var, akıl yok hiçbir şey yok.			✓	
Akıl yaşta değil, baştadır.	✓			
Akılları pazara çıkarmışlar, herkes yine kendi aklını almış (beğenmiş).	✓		✓	
Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.	✓		✓	
Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu evirir.	✓			
Akıllı gününü gün eder; deli gün gelir ederim, dermiş.	✓			
Akıllı heleşesinden, deli gülmesinden belli olur.	✓			
Akıllı her şeyi, kurnaz herkesi bilir.	✓			
Akıllı hırsız, mal sahibini haksız çıkarır.	✓			
Akıllı insan garip olmaz.	✓			
Akıllı köprü arayınca dek deli suyu geçer.	✓			
Akıllı malı yer, mal aklı yemez.	✓		✓	
Akıllı oğlan neyler ata malını, akılsız oğlan neyler ata malını.	✓			
Akıllı oğlan varmış malı n'eylersin, akılsız oğlan varmış malı n'eylersin.	✓			

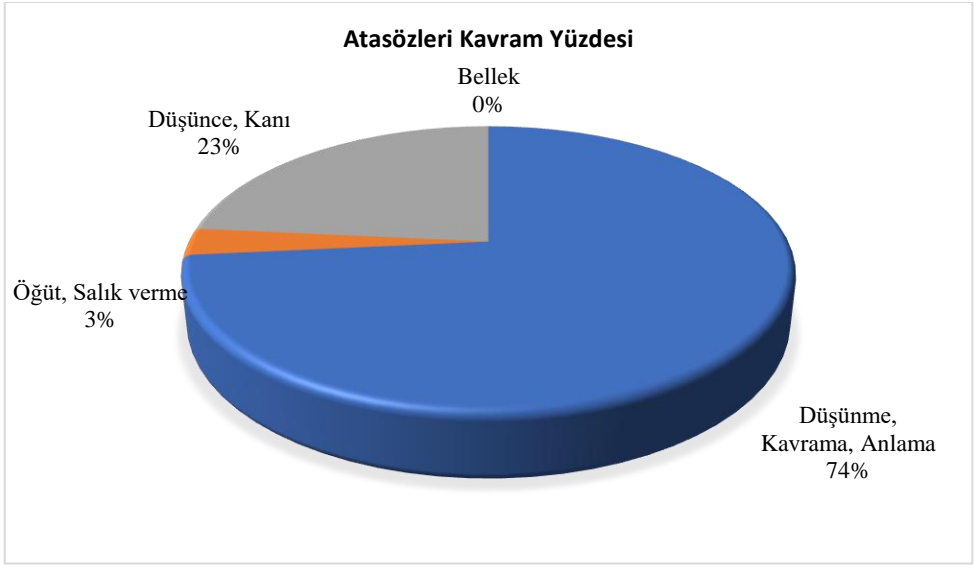
Akıllı olsa her sakallı kişi, sakallılara danışırlardı her işi.	✓			
Akıllı olsun, düşman olsun.	✓			
Akıllı sözünü delilerle deli yeminlerle.	✓			
Akıllı yolunu şaşırınca deli sevinir.	✓			
Akıllı, söylemeden düşünür, akılsız düşünmeden söyler.	✓			
Akıllı, sözünü deliye söyler.	✓			
Akıllıyı arkada tutma, ahmağı kılavuz etme.	✓			
Akılsız basın cezasını (zahmetini) ayak çeker.	✓			
Akılsız başa devlet konmaz, konya bile çok durmaz.	✓			
Akılsız başın altında sefil taban ne çeker.	✓			
Akılsız dişiler, bülbül daldan kışılar.			✓	
Akılsız iti yol kocadır.	✓			
Akılsız kasabın gerisine kaçır masadı.	✓			
Akılsız, baş, n'eyler tıraş.	✓			
Akılsızın malını akıllı yer.	✓			
Akılsızlık göz buğundan zor imiş.	✓			
Aklı başında olan, eşeğini dağdan taştan indirir.	✓			
Aklı başında olmayanın evinde aşı olmaz.	✓			
Aklı kısayla, boyu köseyle arkadaş olma.	✓			
Aklı uyanık kişi, eliyle işler işi.	✓			
Aklı yetmeyenin devesini gütm.	✓			
Akılın var parayı ne yapacaksın, akıl yok gene parayı ne yapacaksın.	✓			
Akılın yoksa burnunun delikleri de mi yok?	✓			
Aklını başına çağır.	✓			
Aklınla gör, elinle yap.	✓			
Aklınla gör, kalbinle işle.	✓			
Arı söğüdü, akıllı öğüdü sever.	✓			
Aşk başa gelirse akıl baştan çıkar.	✓			
Baba akıyla adam, adam olmaz.			✓	
Bir deli kuyuya taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış.	✓			
Bir deli olmazsa bir akıllı geçinemez.	✓			
Bir deliyle, bir akıllı bir kılı kırmamış.	✓			
Çok gülen deli akıllanmaz.	✓			

Dakmaca akıl para etmez.			✓	
Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun.	✓			
Deli gününü görmüş, akıllı demiş: "Benim günüm geride".	✓			
Deli kadının yaptığı, akıllı kadı bozamaz.	✓			
Deli kul n'ylesin canı, akıllı kul n'ylesin malı.	✓			
Deli olmayınca akıllı geçinemez.	✓			
Delinin akli yoksa, eli ayağı vardır.	✓		✓	
Delinin başı ucunda yatmaktan, akıllının ayağı ucunda yatmak hayırlıdır.	✓			
Delinin çalıştığı akıllı içindir.	✓			
Delinin parası akıllının cebinde biter.	✓			
Deliyi sevmekten, akıllıya sevilme iyidir.	✓			
Deliyi sevmektense akıllıyı döv.	✓			
Deliyi sikmekten, akıllıya göt vermek iyidir.	✓			
Deliyle bal yiyeceğime, akıllıyla taş çekerim.	✓			
Deliyle zengin aklına geleni eder.			✓	
Dünya bir gemi, akıl yelkeni, fikir dümeni, kolla kendini, göreyim seni.			✓	
El akıl verir ekmek vermez.		✓		
El aklına uyan yolda kalır.			✓	
Fakirin akli olsa fakir olmaz.	✓			
Her akıl bir olsa, Bilecik'te pazar olmaz.			✓	
Her akıl bir olsa, sığıra (koyuna) çoban bulunmaz.			✓	
Hırsızın akli olsa gübre çalar.	✓			
İtin akılsız (durur durur da) Kurban Bayramı'nda silaya gider.	✓			
İtin akılsızını suyun derinine atarlar.	✓			
Keskin akıl (zekâ) keramete kış attırır.			✓	
Koyma akıl, akıl olmaz (cepten düşer), (Sokma akıl, sekiz adım gider).			✓	
Öfkede akıl olmaz.	✓			
Tatsız aşı tuz neylesin, akılsız başa söz neylesin.	✓			
Tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur.	✓			
Tembele iş buyur (buyurursan) sana akıl öğretsin.		✓		
Türk'ün akli, gözünde saklı.	✓			
Tüde akıl olsa ayda bitmez.			✓	



Atasözlerinde yer alan *akıl* sözcüğünün kavramsal çerçevesini çizen dört başlığa genel olarak bakıldığında *düşünme, anlama, kavrama* kavramı ile karşılanan sözcüklerin oranı %74 olarak tespit edilmiştir. En yüksek ikinci oran %23 ile *düşünce, kanı* kavram alanıdır. Bu iki kavram alanından hareketle *akıl* sözcüğünün kavramsal alanının daha çok düşünme veya düşünce ile ilişkilendirildiği görülmüştür. *Akıl* sözcüğünün, *kavrama* ve *anlama* kavram alanlarının zekâ sözcüğü ile ilişkilendirebileceği söylenebilir. Zekâ sözcüğü *insanın düşünme, akıl yürütme, objektif gerçekleri algulama, yargılama ve sonuç çıkarma yeteneklerinin tamamı, anlayış, dirayet, zeyreklik, feraset* (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) anlamlarını ihtiva etmektedir. Söz gelimi, *Türk'ün akıllı, gözünde saklı; tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur; akıllı köprü arayınca dek deli suyu geçer* atasözlerindeki *akıl* sözcüğünün kavram alanı zekâ sözcüğünün kavram alanı ile ifade edilebilir.

Grafik 1



Deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün sınıflandırılması Tablo-2’de verilmiştir.

Tablo 2

Deyim	Düşünme, Anlama, Kavrama	Öğüt, Salık verme	Düşünce, Kanı	Bellek
Akıl akıl, gel çengele takıl.			✓	
Akıl alır gibi değil.	✓			
Akıl almak.	✓			
Akıl almamak.	✓			
Akıl bırakmamak.	✓			
Akıl çok sermaye yok.		✓		
Akıl dağıtılırken değirmene karpuz öğütmeye gitmiş.	✓			

Akıl danışmak.		✓		
Akıl durdurmak.	✓			
Akıl erdirememek (veya ermemek).	✓			
Akıl erdirmek.	✓			
Akıl gülü.			✓	
Akıl havsala almamak.	✓			
Akıl için yol (veya tarik) birdir.			✓	
Akıl kişiye sermayedir.	✓			
Akıl öğretmek.		✓		
Akıl sır ermemek.	✓			
Akıl terelelli (olmak).	✓			
Akıl tokmağı olmak.		✓		
Akıl var, ızan (veya mantık veya yakın) var.	✓			
Akıl veren çok, ekme veren yok.		✓		
Akıl vermek.		✓		
Akıl yaşta değil baştadır.	✓			
Akıl yok başta, ne gezersin Maraş'ta.			✓	
Akıl yürütmek.	✓			
Akılta tutmak.				✓
Akıldan çıkarmak.				✓
Akıldan çıkmak.				✓
Akıldan piyade.	✓			
Akıldan yüngül olmak.	✓			
Akıldanem yok.		✓		
Akıllılar değirmene yoğurt öğütmeye gitmişler.	✓			
Akısız babanın sersem oğlu.	✓			
Akısızlardan akıl alma.	✓		✓	
Akla (veya akıllara) durgunluk (veya şaşkınlık) vermek.	✓			
Akla fenalık vermek.	✓			
Akla gelmemek.				✓
Akla gelmeyen başa gelir.	✓			
Akla hayale gelmemek.				✓
Akla sığar gibi.	✓			
Akla sığmamak.	✓			
Aklı almamak.	✓			
Aklı basmak.	✓			
Aklı başa yaş getirir.	✓			
Aklı başına gelmek.	✓			

Aklı başına yar olmamak.	✓			
Aklı başından gitmek.	✓			
Aklı başka yerde olmak.			✓	
Aklı bir (veya beş) karış yukarıda (veya havada) olmak.	✓			
Aklı bir yerde olmak.			✓	
Aklı bokuna karışmak.	✓			
Aklı çatallanmak.	✓			
Aklı çıkmak.	✓			
Aklı dağılmak.	✓			
Aklı dönmek.	✓			
Aklı durmak.	✓			
Aklı ermek.	✓			
Aklı fikri bir şeyde olmak.			✓	
Aklı file erer.	✓			
Aklı fileden çıkmak.	✓			
Aklı gitmek.	✓			
Aklı Horasan'da yayla etmek.	✓			
Aklı kalmak.	✓			
Aklı karışmak.	✓			
Aklı kesmek.	✓			
Aklı kesmemek.	✓			
Aklı kısa.	✓			
Aklı öküz mayısı gibi kat kat olmak.	✓			
Aklı pusmak.	✓			
Aklı semt olmak.	✓			
Aklı sonradan gelmek.				✓
Aklı suya ermek.	✓			
Aklı takkenin doruğunda.	✓			
Aklı var, avlağası yok.			✓	
Aklı yatmak.	✓			
Aklı yetik.	✓			
Aklı zıvanadan çıkmak.	✓			
Aklıma gelen başıma geldi.				✓
Akılın başında olsa da karamayalarım hep senin olsa.	✓			
Akılın ermez, götün sakız çiğner.	✓			
Akılın Osmanla, fikrin Osmanla; ineğin bir dana doğursa gütsen Osmanla.			✓	
Akılın süzgecinden geçirmek.	✓			
Akılın yolu birdir.	✓			

Aklına bir şey gelmek.				✓
Aklına bir şey gelmesin.				✓
Aklına bokuna olmak.	✓			
Aklına düşmek.				✓
Aklına esmek.				✓
Aklına geleni işleme, her ağacı taşlama.				✓
Aklına geleni söylemek.				✓
Aklına geleni yapmak.				✓
Aklına gelmek.				✓
Aklına getirmek.				✓
Aklına koymak.				✓
Aklına mukayyet olmak.	✓			
Aklına sığdırmak.				✓
Aklına sığmamak.				✓
Aklına şaşayım (veya şaşarım).	✓			
Aklına takmak.				✓
Aklına turp sıkayım.	✓			
Aklına tüküreyim.	✓			
Aklına uymak.	✓			
Aklına yatmak.				✓
Aklına yazık mı olacak.	✓			
Aklına yelken etmek.	✓			
Aklında kalmak.				✓
Aklında olsun (veya kalsın!).				✓
Aklında tutmak.				✓
Aklından çıkarmamak.				✓
Aklından çıkmak.				✓
Aklından geçirmek.				✓
Aklından geçmek.				✓
Aklından zoru olmak.	✓			
Aklını (bir şeyle) bozmak.	✓			
Aklını başına almak (veya toplamak veya devşirmek).	✓			
Aklını başından almak.	✓			
Aklını başka yere vermek.	✓			
Aklını çelmek.			✓	
Aklını devşirmek.	✓			
Aklını kaçırmak.	✓			
Aklını karıştırmak.	✓			
Aklını kullanmak.	✓			

Aklını oynatmak.	✓			
Aklını peynir ekmekle yemek.	✓			
Aklını sıçratmak.	✓			
Aklını şaşırmaq.	✓			
Aklını takmak.	✓			
Aklını yormak.	✓			
Aklının ayarını bozmak.	✓			
Aklının bir köşesine yazmak.				✓
Aklının köşesinden geçmemek.				✓
Aklının mihı eksik.	✓			
Aklının terazisi bozulmak.	✓			
Aklının ucundan bile geçirmemek.				✓
Aklınla bin yaşa.			✓	
Aklıyla bayram etmek.	✓			
Bir okka pekmez, hiç aklım kesmez.	✓			
Bu akılla iyi, iki bayramı bir arada yaparsın.			✓	
Dal akıl yatmak.	✓			
Delinin aklına taş getirmek.			✓	
Demden akıllı.	✓			
El deliye, biz akıllıya hasretiz.	✓			
En akıllımız Deli Bekir, o da hapiste yatıyor.	✓			
En akıllısı değirmende yoğurt öğütür.	✓			
Erkek eşek akıllı.			✓	
Gül akıllı.	✓			
Her aklımı sana vereyim de ben değirmenci mi olayım?			✓	
Hırsızın aklına taş düşürmek.				✓
Oş oş akıllı.	✓			
Uymaca akıllı.	✓			
Veresiye akıl.	✓			

*Akıl* sözcüğünün kullanıldığı deyim sayısı 151 olarak tespit edilmiştir. Deyimlerdeki *akıl* sözcüğü 97 kez *düşünme*, *anlama*, *kavrama*, 7 kez *öğüt*, *salık verme*, 16 kez *düşünce*, *kani*, 32 kez *bellek* anlamı ile kullanılmıştır. Deyimlerde de atasözlerinde olduğu gibi büyük oranda *düşünce*, *anlama*, *kavrama* ile sınırları çizilen kavram alanının fazla kullanıldığı görülmüştür. Atasözlerinde kullanılmayan *bellek* anlamı ihtiva eden kavram alanın deyimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Grafik 2



Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğü sözcükbilim çerçevesinde kaplama ya da işlem başlığı altında da ele alınabilir. Anlam alanı olarak da adlandırılabilen işlem sözcüğü, bir kavramın ortak özelliklerinin tümü anlamına gelmektedir (Guiraud, 1999: 23). Bu durumda *akıl* sözcüğü sözlük anlamının yanı sıra bağlam merkezli kullanımları neticesinde kazandığı anlamlarla birlikte değerlendirilmelidir. Bu daha önce de bahsedilen sözcüklerin anlamlarından ziyade kullanımlarının olduğu fikrine de paralellik gösteren bir durumdur. Her bir kullanımın farklı bir anlam içermesi de anlamın oluşum süreci ile ifade edilebilir. Günay'a göre anlam oluşumu iki aşamada gerçekleşir: Anlamlama ve anlam alanı (Günay, 2018: 96). Anlam alanı, bir kavramın ortak özelliklerini belirten bir alandır. Bu bağlamda atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün anlam alanı Güncel Türkçe Sözlük'teki karşılığıdır. Asıl önemli olan ise anlamlama sürecidir. Anlamlama, vericinin bildirisini oluşturma aşamasındaki gerçekleştirdiği etkinliklerin tümü olarak ifade edilebilir (Günay, 2018: 96). Buradan hareketle atasözlerinde 112, deyimlerde 151 kez kullanılan *akıl* sözcüğünün anlamı anlamlama ve anlam alanının toplamı olarak ifade edilebilir. Bu durumda *akıl* sözcüğü atasözleri ve deyimlerde 263 farklı anlam ile kullanılmıştır. Kazanılan bu farklı anlamlar ise sözcüğün kavram alanının genişliği ile ifade edilebilir. Söz gelimi, *en akıllımız Deli Bekir, o da hapiste yatıyor* deyiminde *akıllı* sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te verilen birinci anlam alanı olan *düşünme, anlama ve kavrama gücü, us* ile açıklanabilir. Ama burada *akıllı* olmak kavramı akla sahip olan, düşünebilen, kavrayabilen, anlayabilen değil çevresindekilere kıyasla *akıllı* olabilen fakat bir akıllıdan beklenilmeyen davranışları gerçekleştiren kimse olarak anlamlandırılmıştır.

Bir sözcüğün birden fazla anlam ilgisi ile kullanılması o dilin çokanlamlılığı ile ifade edilebilir. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün de farklı anlam ilişkileri ile kullanılması da çokanlamlılık ile ifade edilebilecektir. Anlamlama ve anlam alanıyla birlikte düşüneceğimiz çokanlamlılık, bir dilde bir sözcüğün temel anlamı dışında yeni kavramları anlatır duruma gelmiş olmasıyla (Aksan, 2018: 72), bir gösterenin (*akıl*)

ortak anlamsal özellikler sunan birden çok gösterilene (zeki olma, kıvrak düşünme, bellek, anlama, kavrama vb.) gönderimde bulunmasıyla tanımlanmıştır (Günay, 2018: 242). Bir dilde çokanlamlı sözcüklerin bulunması, bu sözcüklerin yeni anlamlar kazanması dilin sağlıklı durumda olduğunun göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Aksan, 2018: 72). Atasözleri ve deyimlerde kullanılan sözcüklerin çokanlamlı olmaları kısa ve akıcı kalıplarla birden fazla durumun ifade edilmesini olanaklı kılmaktadır. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün kavram alanının sözlük anlamı ile sınırlı kalmaması da sözcüğün çokanlamlı bir kullanım, anlam ve kavram alanına sahip olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

## 5. Sonuç

Bir dilin ifade ve anlam zenginliğinin göstergelerinden biri olan deyim ve atasözlerindeki sözcüklerin anlam ve kavram değerlerinin tespit edilmesi, o sözcüğün arka planındaki sosyal ve kültürel zenginliğin de anlaşılmasında önemlidir. Bu çalışmada ele alınan *akıl* sözcüğü de bu tür sözcükler arasında gösterilebilir. Bu çalışmada 94 atasözünde ve 151 deyimde 263 farklı anlam ilgisi ile kullanılan *akıl* sözcüğünün kavramsal çerçevesi sözlük anlamına bağlı kalınarak değerlendirilmiştir. Fakat atasözleri ve deyimlerdeki *akıl* sözcüğünün kavramsal zenginliğinin sözlük anlamı ile sınırlı kalmadığı görülmüştür.

*Akıl* sözcüğü ile türetilen ve hem akıl sözcüğünün kavram alanında bulunan hem de yeni birer anlam ve kavram alanı ihtiva eden *akıllı*, *akılsız* sözcüklerinin, *akıl* sözcüğünün kavram alanını zenginleştirdiği ifade edilebilir. Atasözlerinde *akıllı* sözcüğü 18 kez, *akılsız* sözcüğü ise 10 kez kullanılmıştır. Bu sözcüklerden sonra gelen dost, düşman, insan, baş gibi isimlerin niteleyici olarak kullanılması *akıl* sözcüğünün kavram alanına değer katmıştır. Bunun yanında *akıllı* ve *akılsız* sözcüklerinin *deli* sözcüğü ile bir arada kullanılması sözcüğün kavram alanının zıtlık kurgusu ile genişlediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Atasözlerinde *akıllı*, *akılsız* ve *deli* sözcükleri zıtlık kavramı ifade edecek biçimde 15 kez kullanılmıştır.

*Akıl* sözcüğünden türetilen sözcüklerin deyimlerdeki kullanımının atasözlerindeki gibi sık olmadığı görülmüştür. Deyimlerde *akıllı* sözcüğü 10 kez, *akılsız* sözcüğü ise 2 kez kullanılmıştır. *Akıl* sözcüğü *deli* sözcüğü ile zıtlık kavram alanı ile 3 kez kullanılmıştır. Buradan hareketle *akıl* sözcüğünün diğer sözcüklerle kavram alanı ilişkisinin atasözlerinde daha sık işletildiği söylenebilir. Deyimlerdeki anlam vurgusunun daha kısa ve net olmasının, duygu ve düşüncelerin daha anlaşılır bir biçimde ifade edilmesinin böyle bir kullanım farkının doğmasına neden olduğu söylenebilir.

Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğü ve bu sözcükten türetilen yeni sözcüklerin anlam derinliği zekâ kavram alanı ile ifade edilebilir. Dolayısıyla, akıl sözcüğünün sözlük anlamının birinci maddesi, zekâ sözcüğü ile birebir aynı olmasa da bu kavram alanını ifade edebilecek biçimde güncellenebilir. Çünkü atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl*, *aklı olan*, *akıllı*, *akılsız* gibi sözcüklerin kavram alanında sadece düşünme, anlama, kavrama değil bununla beraber ince, kıvrak bir zekâ içeriğinin de olması gerekir. *Akıllı sözünü deliye söyletir, akıllı malı yer, mal aklı yemez* atasözlerindeki sözcükler bu türden kullanıma örnek olarak gösterilebilir.

*Akıl sözcüğü ve bu sözcükten türetilen diğer sözcüklerin kavram alanına anlayışlı, doğru düşünebilen, sağ duyulu kavram alanları da eklenebilir. Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun* atasözü bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Atasözlerinde ve deyimlerde 263 farklı kullanım alanı olan ve bu kullanımlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni kavram ve anlam alanları dilin zenginliğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Buradaki kavram alanının derinliği ve zenginliği çokanlamlılık ve anlamlama süreci ile ifade edilebilir. Atasözleri ve deyimlerdeki aktif ve renkli anlam ve kavram alanı Türk dilinin doğru işleyişinin ve güncelliğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak, dilimizin önemli bir zenginlik kaynağı olan atasözleri ve deyimlerin anlamlandırılmasında sözcüklerin anlam ve kavram evrenine doğrudan değer katan sosyal bağlama dikkat edilmesi önemlidir. Burada gösterilecek hassasiyet, atasözlerini ve deyimleri oluşturan her bir sözcüğün, sözlükteki madde başına katabileceği yeni değer anlaşılmaya açısından önemlidir. Bu tür yaklaşımların kuramsal bir çerçevede gerçekleşmesi yapılacak olan çalışmaların sınırlarının belirlenmesi açısından da önemlidir. Ayrıca, atasözleri ve deyimler sosyal ve kültürel birer sözlü kültür ürünü olarak düşünülürse bu yapıyı oluşturan sözcüklerin kavram alanının sosyal ve kültürel zenginliklerden beslenmesi de dikkate alınmalıdır.

## Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual.
- AKSAN, Doğan (2009). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayın Evi.
- AKSAN, Doğan (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2018). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKSOY, Ömer Asım (1977). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü III Dizin ve Kaynakça*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap.
- ARSLAN EROL, Hülya (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAHADINLI, Yusuf Ziya (1971). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Hür Yayınları.
- BEKAR, Beytullah (2019). *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- BÖLGE AĞIZLARINDA ATASÖZLERİ VE DEYİMLER (2019). (Haz. Mustafa S. Kaçalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BULUT, Birol (2017). "Türk Atasözlerinde Dağ Kavramının Mekânsal İşlevi". *Turkish Studies*, 12/5: 111-122.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992). *Deyimlerimiz*. İstanbul: Özgül Yayınları.
- DOĞAN, Ahmet (1992). *Açıklamalı ve Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DUVARCI, Ayşe (2011). "Atasözü ve Deyimlerde Yel ve Sel Kavramlarının Anlamlandırılması". *Gazi Türkiyat*, 8: 231-238.
- GUİRAUD, Pierre (1999). *Anlambilim* (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.
- GÜNAY, V. Doğan (2018). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- GÜREL, Emet ve TAT, Merba (2019). "Türkçede Beden Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 32: 235-256.
- GÜZEL, Abdurrahman ve KARADAĞ, Özay (2013). "Kelime Sıklığı Açısından Türk Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1: 274-280.
- HENGİRMEN, Mehmet (1994). *Deyimler Sözlüğü- 1000 Temel Deyim*. Ankara: Engin Yayınevi.



- İLHAN, Nadir (2007). "Atasözleri ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 93/671: 761-769.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARGI İNCE, Gizem (2021). "Deyimlerde Kandırmak Kavramı". *Homeros*, 4/3: 137-149.
- KIRBAŞ, Mengüç (1993). *Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Koza Yayınları.
- KUZAY DEMİR, Gonca (2016). "Atasözleri ve Deyimlerde 'Kan' Kavramı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 41: 13-35.
- ORDULU, Mehmet Akif (1993). *Açıklamalı Örnekli Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Erdem Yayınları.
- ÖZDEMİR, Emin (2000). *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- PAR, Arif Hikmet (1994). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Serhat Yayın A.Ş.
- PARLATIR, İsmail (2008). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II- Deyimler*. Ankara: Yargı Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- SINAN, Ahmet Turan (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- SOMUNCU, Melike (2020). "Deyimlerde Yer Alan 'Su' Kavramının Çağrışım Yöntemi ile İncelenmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/69: 161-173.
- ULUTAŞ, Mustafa ve KARA, Mehmet (2020). "Türk Atasözlerinde Sık Kullanılan Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 21: 223-241.
- ÜNAL, Ayşe (2019). "Atasözleri ve Deyimlerde Baht ve Bahtla İlgili Kelimeler Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66: 355-364.
- YURTBAŞI, Metin (1996). *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Özdemir Yayınları.
- YURTBAŞI, Metin (2013). *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*. İstanbul: Excellence Publishing.



## Rusça ve Türkçe Deyimlerde Millî Kültürel Kodlar

National And Cultural Codes in Russian and Turkish Idioms

### Sonnur Aktay

Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir / Türkiye

e-posta [sonnurertonga@anadolu.edu.tr](mailto:sonnurertonga@anadolu.edu.tr)

orcid [0000-0003-2225-1698](https://orcid.org/0000-0003-2225-1698)

doi [10.54316/dilarastirmalari.1167817](https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1167817)

#### Atıf

##### Citation

Aktay, Sonnur (2022). Rusça ve Türkçe Deyimlerde Millî Kültürel Kodlar. *Dil Araştırmaları*, 31: 65-76.

#### Başvuru

##### Submitted

27.08.2022

#### Revizyon

##### Revised

11.09.2022

#### Kabul

##### Accepted

15.09.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Deyimler toplumların kültür unsurlarıdır ve bir dilin anlatım zenginliğini ifade ederler. Kültür aktarımında o topluma ait kadim değerler, millî gelenek ve görenekler, yaşam biçimi büyük önem taşır. Bu bağlamda dilin zenginliklerini sunan, az sözle farklı olay ve durumları anlatabilen kalıp sözlerin başında deyimler gelmektedir. Rusça ve Türkçeye kültürden beslenerek oluşturulmuş, anlatımı güzelleştiren, zenginleştiren ve kuvvetli kılan çok sayıda deyim girmiştir. Tarihsel olaylar, durumlar, yaşanmışlıklar, örf ve âdetler, gelenek-görenekler ile birlikte inançlar ve ritüeller deyimlerde yansımaları bulmuştur. Bu çalışmada Rus ve Türk millî kültürüne ait unsurlar, deyimler üzerinden kültürel bağlamda karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Zaman içerisinde değişen kültürel olgular deyimlerin de anlamının değişmesine sebep olabilmektedir. Bu sebeple sadece günümüze kadar hem biçim hem de anlam bakımından korunmuş deyimler dışında zamanla farklılığa uğrayan deyimlerden de örnekler sunulmuştur. Kültürdilbilim XX. yüzyılın sonunda ortaya çıkmış, dil ve kültür etkileşimini inceleyen bir bilim dalıdır. Kültürdilbilimin araştırma sahası, kültürel bilgileri taşıyan ve aktaran dil ile halka özgü maddi ve manevi değerlerdir. Kültürdilbilimsel çözümlerle bir topluma özgü düşünce biçimi, kadim değerler, inançlar, gelenekler gibi özellikler açığa çıkarılır. Kültürdilbilimin temel amacı farklı etnik grupların kültürlerini, karşılaştırmalı açıdan oldukça zengin kaynaklar sağlayan kültürel, millî-psikolojik ve mitolojik yönelimlerini ve de yaşam tarzlarını dil birimleri aracılığıyla ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda kültürdilbilimin dil birimleri üzerindeki etkisi düşünülerek son dönemde dil araştırmalarında sıklıkla karşılaşılan bu disiplinin oluşumu, gelişimi ve deyim incelemelerindeki rolüne değinilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Rusça ve Türkçe deyimler, millî kültür, toplum, kültürdilbilim, karşılaştırmalı çözümleme

**ABSTRACT**

Idioms are cultural elements of societies and express the richness of expression of a language. Ancient values, national customs and traditions, and lifestyle of a society are of great importance in cultural transmission. In this regard, idioms are the primary ones of the formulaic expressions, which introduce the language diversity, and have the ability to express different events and circumstances through concise saying. A great number of idioms that are generated by feeding off the culture, and that improve, enrich, and at the same time, sustain the expression are included in both Russian and Turkish. Beliefs and rituals find their reflections in idioms along with the historical events, circumstances, true life experiences, manners, customs and traditions. In this study, elements of the Russian and Turkish national culture have been discussed through idioms in a comparative way within the context of cultural-linguistics. Ever-changing cultural facts may cause some changes in the meaning of the idioms. Therefore, some examples of idioms, which has become different in the course of time, have been demonstrated in the study as well as the idioms that have been protected in terms of form and meaning up to the present. Cultural-linguistics is a science that emerged at the end of the XX century and analyzes the interaction between language and culture. The research area of cultural-linguistics is the language that collects and transmits cultural information and the material and moral values peculiar to the people. Features such as the way of thinking, ancient values, beliefs, and traditions peculiar to one society are revealed through cultural-linguistic analyzes. In this regard, the formation, development, and role of this discipline, which has been frequently faced in language studies recently, in idiom analyzes have been mentioned by taking into consideration the effect of cultural-linguistics on language units.

**Keywords:** Russian and Turkish idioms, national culture, society, cultural-linguistics, comparative analysis

**0. Giriş**

Dil, çok yönlü, içinde farklı nitelikler barındıran ve üzerinde çok tartışılan bir kavramdır. İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban; düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracıdır (TDK, 2019: 664). Kültür ise Karaağaç tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: “Bütün varlıklar çevreleriyle birlikte vardır. Bir varlığın çevresiyle birlikte oluşturduğu birlikteliği sağlayan bütün unsurların toplamı, kültürdür. Belirli bir insan grubu tarafından oluşturulan ve sürdürülen yerleşik kurallar ve pratikler bütünüdür.” (2013: 579).

Lihaçev’e göre (2000) kültür, halkın yaşamışlıklarıyla beslenerek oluşan bütünsel bir olgudur. Ona göre kültür kavramına din, bilim, eğitim ve ahlaki davranış normları da girer (s. 9).

Kültür, dil gibi oldukça kapsamlı bir anlam alanına sahiptir. Eğitimden sanata, edebiyata, teknolojiye kadar birçok alanda bu kavramın kullanılır olması sözcüğe farklı anlamlar yüklemiştir. Güvenç’e göre (2002) “Bir sözcük ya da kavrama bu kadar çok ve

çeşitli anlamlar yüklenince onun tanınmaz ya da tanımlanamaz hale gelmesi doğal ve olağandır.” (s. 95). Güvenç, kültür kavramının içeriğini, anlamını şu şekilde ifade eder:

Kültür, bir toplumun ya da bütün toplumların birikimli uygarlığıdır.  
Kültür, belli bir toplumun kendisidir.  
Kültür, bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesidir.  
Kültür, bir insan ve toplum kuramıdır.” (s. 95)

Güvenç, içinde farklı anlamlar barındıran kültür kavramı ilgili yaptığı tanımlamaların anlamlarını özetlerken, bilim alanındaki kültürü uygarlık, beşerî alandaki kültürü eğitim sürecinin bir ürünü olarak gösterir. Yazara göre estetik alandaki kültür güzel sanatlardır. Son olarak, maddî (teknolojik) ve biyolojik alanda kültür ise üretme, tarım, ekin, çoğalma ve yetiştirmedir (2002: s. 9).

Yu. Stepanov, N. Tolstoy, Y. Tarasov, V. Teliya, V. Vorobyev, V. Krasnıh, V. Maslova, Yu. Apresyan, A. Hrolenko gibi araştırmacılara göre dil, kültürel bir olgudur. Bunun sebebi şöyle izah edilmiştir:

Dil atalarımızdan kalan bir mirastır;  
Dil, kültürü özümseyebileceğimiz temel bir araçtır;  
Dil, kültürel tüm olguların en önemlisidir. Kültürün özünü anlamamız için bilim, din, edebiyat, gibi olguları, dili oluşturan kodlar olarak ele almalıyız. Bu nedenle kültürün kavramsal açıdan algılanışı yalnızca doğal dil aracılığıyla gerçekleşir (Alimjanova, 2016: 22).

Dil ve kültür tanımlarına bakıldığında birbirinden ayrılamaz kavramlar olduğu, dilin kültürün bir yansıması olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dil, değişen ve gelişen bir varlıktır. Değişirken kültürden beslenmesi, etkilenmesi ve ona göre şekillenmesi doğal bir süreçtir. Bu süreçte dile giren kalıp sözler de kültürü yansıtan birer ayna işlevi görmektedir. Bu kalıp ifadelerin başında ise kültür aktarımında önemli rol üstlenen deyimler gelmektedir.

## 1. Deyim ve Kültürdilbilim İlişkisi

Deyim, etkili bir anlatım özelliği taşıyan, genellikle asıl anlamından ayrı mecazi bir anlam belirten kalıplaşmış söz öbeğidir (Topaloğlu, 2019: 48).

V. A. Maslova, deyimleri yaşayan tarihsel bellek olarak tanımlar. Maslova’ya göre deyimler, eski kültürel gelenek-göreneklere öğretici bir eğitmendir (2004: 87).

V. N. Teliya, deyimleri toplumların kültürleri hakkında bilgi veren semboller olarak görmektedir. Ona göre, deyimler söz birliklerinde toplumların dil, din, inanç, değer, gelenekler gibi kültürel unsurları gizlidir (1999: 13).

N. F. Alefirenko (2010) deyimleri kültürle ilişkilendirerek, söz öbeklerinin anlamlarından genel anlamının ortaya çıkmadığı bütünsel ve mecazi bir anlatımla sunulan söz öbekleri şeklinde tanımlar. Daha genel ifadeyle kültür, halkların bütün yaşam alanlarının ve ortak özelliklerinin bütünüdür. Deyimler de bu kültürel olgulardan beslenerek ortaya çıkar. Deyimbilim ise bir bilim dalı olarak anlamı kısmen ya da

tamamen değişmiş kalıplaşmış söz öbeklerini, onların anlamsal, biçimsel, söz dizimsel ve üslupsal özelliklerini inceler (s. 6).

Deyimler kültürden beslenerek oluşmaları sebebiyle içinde ulusal değerler barındırır. G. A. Antipov vd. (1989) millî-kültürel kodların aşağıdaki unsurlardan oluştuğunu belirtir:

- a) Gelenek-görenekler (ya da sözlü kültürel unsurlar),
- b) Geleneklerle sıkı bir ilişki içinde olan gündelik kültürel unsurlar,
- c) Gündelik davranışlar (toplumlar tarafından kabul gören, benimsenen alışkanlıklar),
- d) Düşünsel bağlamda millî nitelikleri yansıtan dil-dünya görüşü,
- e) Edebi kültür (s. 77).

Yukarıda ifade edilen kültür kategorileri, millî unsurların halkın yaşadığı bölge başta olmak üzere iletişim normları, kılık kıyafetleri, beslenme biçimleri, değerleri ve inançları gibi birçok nitelikten beslenerek oluştuğunu göstermektedir.

Dil ve kültür ilişkisi son dönemde deyimler aracılığıyla kültürdilbilimsel açıdan ele alınmaktadır. Dile özgü bütün ögeler kültürdilbilimin araştırma konusu olarak kabul edilse de V. Maslova, V. Teliya gibi dilbilimciler en gcl kültür taşıyıcılarının deyimler olduğu konusunda hemfikirdir. Maslova kltrdilbilimi şu Şekilde tanımlar:

Kültürdilbilim, dilbilim ve kltrbilim kesişiminde ortaya çıkararak dilsel boyutta halk kültürünün yansımasını inceleyen bilim dalıdır. Kültürdilbilim dilin kültürü oluşturma, geliştirme, koruma ve aktarma işlevlerinin tespit edilmesine ve betimlenmesine olanak tanır. Kültürdilbilimin amacı dil birimlerinde kültürü somutlaştırma, koruma ve aktarım yollarını incelemektir (2004: 28-29).

V. Krasnh'a göre, kültürdilbilimin amacı dilde ve söylemde var olan kültür zemininin çemberinden kültürel alanın incelenmesi ve betimlenmesidir (2002: 13).

N. Alefirenko da Krasnh gibi söylem birimlerinin kültürdilbilimsel zmlmeye dahil edilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır. Yazara göre, bu disiplinin bilimsel konusu dil ve söylem esash faaliyetlerdir (Alefirenko, 2010: 14).

Yukarıda belirtilen fikirler ışığında deyimlerin kültürdilbilimin ana malzemesini oluşturduğunu ifade edebiliriz. Çünkü halk kültürüne özgü birçok niteliği bünyelerinde barındırırlar. Deyimlerde mevcut motifler, kültür ve sanat alanında toplulukların gelenek ve göreneklerinin, zevk, anlayış ve inançlarının önemli bir göstergesidir (Aktay, 2016: 62). Bu bağlamda kültürdilbilim, deyimlerin oluşumundaki olayları, durumları kültür ve toplum ilişkisi çerçevesinde irdeleyen bir bilimdir sonucunu elde edebiliriz.

Deyimler, yalnızca insan bilincinin tek başına ortaya çıkardığı dil ürünlerinden ibaret değildir. Zihin ve dünya sürekli etkileşim halindedir. Dolayısıyla zihin, durumlara çeşitli anlamlar kazandırarak dil sistemi içinde bir kod meydana getirir. Bu kodlar o toplum kültürünün izlerini taşır. Her deyim kendi öz biçimi bilinç doğrultusunda Őekillenerek nesnel dünyanın öznel görüntüsünü oluşturur. Bu sebeple deyimler dilbilim, anlambilim, kültürdilbilim gibi birçok disiplinin çalışma alanına girer ve bu bilimlerden bağımsız düşünülemez (Alefirenko, 2010: 160).

Rusça ve Türkçede, içinde millî kültürel unsurlar barındıran, geçmiş hakkında bilgi veren çok sayıda deyim vardır. Anlatımı güçlü kılan ve güzelleştiren, çeşitli tarihsel olaylar, inançlar ya da örf ve âdetlerin yansıtıldığı bu söz birlikleri millî kültürel kodların göstergeleridir. Rusça ve Türkçe deyimlerin kültür, tarih ve toplum bağlamında ele alınması o milletin millî gelenek-göreneklerini, dini inanışlarını ve ritüellerini anlayıp öğrenmemize yardımcı olacaktır.

## 2. Rusça Deyimlerde Kültürel Kodlar

Ulusal örf ve âdetler Rus söz varlığını zenginleştirerek millî kültürün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Gelenek ve görenekler toplumu bir araya getiren ve onları bütünü halinde tutan yapılardır. Bu yapıların, üzerinden zaman geçse de unutulmadan sürdürülüyor olması insanlar arasındaki birlik-bütünlük bağına da güçlü kılar.

Geçmişten beri bayramlarda ve özel günlerde uygulanan birçok gelenek günümüzde de saygıyla karşılanmakta ve güncelliğini korumaktadır. Her milletin kendi kültürü, inancı, çalışma prensibi, yemek alışkanlığı gibi birçok özelliğiyle yoğrulmuş ortaya çıkan, üzerinden yıllar geçse de uygulanmaya devam etmekte olan çeşitli gelenekleri vardır. Bu gelenekler ve ritüeller üretildikleri toplumun kültürel özelliğine göre simgesel bir değer taşır. Örneğin, Ruslarda vaftiz olurken buzlu suya atlamak, Noel zamanında fal bakmak, Maslenitsa bayramında<sup>1</sup> krep yemek gibi birçok gelenek hala sürdürülmektedir.

Batıl inançların etkisiyle oluşan çok sayıda ritüeller, örf ve âdetler vardır. Rus dilinde, **şapoçnoye znakomstvo**<sup>2</sup> (*göz aşinalığı, yüzeysel tanışıklık*); **bez durakov**<sup>3</sup> (*ciddiyetle*); **şut gorohoviy**<sup>4</sup> (*soyтары, bostan korkuluğu*); **ot vorot povorot**<sup>5</sup> (*reddetme, olumsuz cevap verme*); **nosit na rukah**<sup>6</sup> (*değer vermek, el üstünde tutmak, şımartmak*); **bit**

<sup>1</sup> **Maslenitsa Bayramı:** 3-9 Mart günleri arasında kutlanan halk bayramıdır. Kış mevsiminin bitip güneşin yüzünü göstermesi, baharın gelişi ve baharla birlikte doğanın yenilenmesi, canlanması sebebiyle kutlanır. Maslenitsa kavram işaretini **yağ** anlamına gelen **maslo** kelimesinden türetilmiştir. Nitekim sözcük **maslennaya** (yağlı) sıfatına **-itsa** ekinin getirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Maslenitsa kavram işaretinin yağ anlamına gelen maslo sözcüğüyle hiçbir ilgisi yoktur. Söz konusu kavram işaretini güneş anlamına gelen **solntse** (*солнце*) sözcüğüne Arapça'da yer ve zaman bildiren /ma/ öntakısının eklenmesiyle oluşturulmuştur. Maslenitsa kavram işaretinin kökünün Rusça *масло/ maslo* (*yağ*) sözcüğüne dayandırılması daha doğru olmalıdır. Ancak sözcüğün kökeninin yağla ilgili olması kutlamaların vazgeçilmez sembollerinden biri olan güneş'in değerini hiçbir şekilde azaltmaz. Bu bayrama Yağlı Bayram / Yağ Bayramı denmesinin temelinde ise, hem yağın bolluk ve bereketin sembolü olarak görülüp kutsal sayılması hem de kutlama süresince (daha sonra başlayacak Büyük Oruç'ta yenilip içilmesi yasak olan) yağ, süt, peynir, kaymak ve bunlarla yapılan akıtma (krep), pasta, (etsiz) börek vb. fazlaca tüketilmesi yatar (Bkz. Alyılmaz, S. (2009). Maslenitsa ve Nevruz Bayramları Arasındaki İlişki. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt:2/7. 29-54).

<sup>2</sup> Rus. **Шапочное знакомство.**

<sup>3</sup> Rus. **Без дураков.**

<sup>4</sup> Rus. **Шут гороховый.**

<sup>5</sup> Rus. **От ворот поворот.**

<sup>6</sup> Rus. **Носить на руках.**

**bakluşı**<sup>7</sup> (*hiçbir Şey yapmamak, boş durmak*); **babye leto**<sup>8</sup> (*pastırma yazı*) deyimleri kültürel nitelikleri yansıtan deyimlerdendir. Bu deyimleri kültürdilbilimsel bağlamda irdelemek Rus halkının tarihi süreç içinde var olan, gelişen ya da değişen kültürel değerlerini öğrenmek bakımından oldukça yararlıdır.

Rus görgü kurallarıyla ilgili bir deyim olan **şapoçnoye znakomstvo** deyiminde geçen **şapka** (*шапка*) sözcüğü ‘şapka, kalpak’ anlamına gelir. **şapoçniy** (*шапочный*) ise şapka sözcüğünün sıfat biçimidir. Rusçadaki **znakomstvo** (*знакомство*) sözcüğü Türkçede ‘tanışıklık’ demektir. Geçmişte toplumun yüksek tabakasından olan erkeklerin tanıdıkları birini görünce selam vermek maksadıyla şapkalarını çıkarma geleneği vardır. Sadece çok yakın tanıdıklar ve arkadaşlar tokalaşır ya da birbirine sarılırdı. Dolayısıyla bu deyim yüzeysel tanışıklığı ifade eden bir söz kalıbı olarak kullanılmaktadır. D. N. Uşakov<sup>9</sup> *Açıklamalı Rus Dili Sözlüğü’nde* (Толковый словарь русского языка) bu deymi şu şekilde tanımlar: “Herhangi bir samimiyetten yoksun kişilerin birbirini kafayla selamlaması.” (Uşakov, 1935-1940). M. İ. Mihelson’un<sup>10</sup> *Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü’nde* de (Большой толково-фразеологический словарь) benzer şekilde “şapka çıkararak ve eğilerek selam verme” şeklinde ifade edilmiştir (Mihelson, 1904). Başka bir etimolojik çözümleme ise geçmişte insanların dışarıda şapka ile gezme geleneğiyle ilintilidir. Geçmişte şapka sadece evde çıkarılırdı. Bu deyim geçmişte de birbirini ziyaret etmeyen ve sadece sokakta selamlaşan insanları ifade etmek için kullanılırdı. Günümüzde şapka takmayı gerektiren benzer görgü kuralları yoktur. şapka, geçmişte saygının sembolü olarak karşımıza çıksa da bugün, şapka takmak ya da selam vermek amacıyla çıkarmak günlük davranış normları arasında değildir (İvanova, 2018: 37).

**Bez durakov** deyimini de bu gruba dahil etmek mümkündür. Bu deyim, Orta Çağ’da Rus Moskova kraliyet sarayı gelenekleriyle ilişkilidir. O dönemde soylulardan oluşan bir ekiple çok önemli ve ciddi kararların alınması konusunda toplantılar gerçekteştirilirdi. Bu önemli toplantılara ‘aptal, soytarı’ (Rus. *durak*) şeklinde tanımlanan ciddiyetsiz, şakacı, konuşkan kişilerin girmesine izin verilmezdi. **Bez durakov** deyiminin gerçek anlamı *soytarisiz*, mecazi anlamı ise *büyük bir ciddiyetle* şeklindedir (Mokiyenko vd., 1998).

**şut gorohoviy** Noel ve Maslenitsa bayramıyla ilintili bir deyimdir. *Soytarı, bostan korkuluğu* anlamına gelen bu deyimle **çuçelo gorohovoye**<sup>11</sup> deymi anlamsal olarak

<sup>7</sup> Rus. **Бить баклуши.**

<sup>8</sup> Rus. **Бабье лето.**

<sup>9</sup> **Dimitri Nikolayeviç Uşakov** (1873-1942): Rus sözlükbilimci, dilbilimci, filolog. 1934’de Sovyet Dönemi’nin ilk *Açıklamalı Rus Dili Sözlüğünü* (Толковый словарь русского языка) yazmıştır. Bu sözlük Sovyet Dönemi’nin ilk sözlüğü unvanını alan önemli bir eserdir. Dilbilim, sözlükbilim, imla, telaffuz, diyalektoloji, eğitimbilim alanında önemli çalışmaları vardır. Rus toplumunun ve kültürünün akademik açıdan eksikliklerini, ihtiyaçlarını, kuramsal dilbilim problemlerini çalışmasının odak noktası haline getirmiş bir bilim insanıdır. Detaylı bilgi için bkz. Dohman, Ü. (2018). Söz Mirasının Koruyucusu: D. N. Uşakov. *Bilim ve İnsan. şahsiyetini İnşa Edenler*. (Editörler: Z. B. Özer., F. Yapıcı, ř. Aktay). Ankara: Gazi Kitabevi. ss. 179-193.

<sup>10</sup> **Morits İlyiç Mihelson** (1825-1908): Rus pedagog, sözlükbilimci yazar, devlet adamı. Mihelson ömrünün yirmi yılını Rus deyimlerine adanmış bir bilim insanıdır. Rus dili grameri, filolojisi ve dilbilimi üzerine çalışmaları mevcuttur.

<sup>11</sup> Rus. **Чучело гороховое.**



eşdeğerdir. Ancak aralarında küçük bir fark vardır. *Korkuluk* anlamına gelen *çuçelo* insanları korkutmak, *şut* ise *güldürmek* amacıyla kullanılır. Her iki deyimde geçen *goroh* sözcüğü Türkçede *bezelye* anlamına gelir. Bezelye Rusya’da oldukça yaygın ekilen, tüketilen bakliyatlarından. Bostana korkuluk koymak ise bezelyeyi aç kuşlardan koruma yöntemlerinden birisidir. Geçmişte Noel eğlenceleri sırasında fuar alanlarında samana sarılmış, dağınık saçlı ve kadına benzeyen korkulukların bulundurulması geleneği vardı. Bu korkuluklar yılbaşının olduğu gibi bahar bayramı olan Maslenitsa’nın da sembolüdür. Kışın bitişini kutlamak için büyük bir ateş yakılır ve kışı sembolize eden korkuluklar şarkılarla, danslarla yakılırdı. Fuar alanlarında satış yapanlar da bu şekilde kendilerini süsleyip insanları eğlendirirlerdi (İvanova, 2018: 38). Mihelson’un sözlüğünde (1904) “Bostana ekilen bezelyeyi kuşlardan korumak için korkuluk” şeklinde tanımlanan bu deyim Rus toplumunun kültürünün ve geleneğinin simgesidir.

**Ot vorot povorot** deyimini Rusya’daki çöpçatanlık geleneğinden türemiştir. Genellikle köylerde üç kişi çöpçatanlığa gider ve istedikleri kızın kapısının önünde atlarını durdururlardı. Eve girdikten sonra gelme niyetlerini ev sahibine iletirlerdi. Cevap olumsuz olursa geri dönmekten başka çareleri kalmazdı. Günümüzde ‘birine sert bir şekilde olumsuz cevap vermek, reddetmek’ anlamında kullanılan bu deyim ortaya çıkışı Rus düğün geleneğiyle ilintilidir. Nitekim deyimde geçen **vorot** sözcüğü ‘evin büyük dış kapısı’, **povorot** ise ‘geri dönme’ anlamlarına gelir. Verilen örnek dışında, çöpçatanlıkla ilgili **ostatsya (uyti) s nosom**,<sup>12</sup> (şanssızlığa tahammül etmek, tahmininde yanılmak) **ostavit s nosom**,<sup>13</sup> (kandırmak, aldatmak), **arbuз poluçit**,<sup>14</sup> (reddedilmek, olumsuz yanıt almak) gibi farklı deyimler de ortaya çıkmıştır.

**Nosit na rukah** Rusçada düğün geleneğinden çıkan başka bir deyimdir. *Nosit* Türkçede *taşımak*, *ruka* ise *el* anlamına gelir. Bu deyim düğün gününde damadın gelini kendi evinden kucagında çıkarması geleneğinden çıkmıştır. Deyimin oluşumunda etkili olan geleneğe ve deyim kökenine dair Şanskiy şu yorumu getirir:

Geçmişte, gelinin damatla birlikte evin eşiğinden geçmesi geleneği animistik<sup>15</sup> fikirlerden dolayı uygulanırdı. Çünkü düğün gününde özellikle gelinin kötü ruhlardan etkileneceği inancı hakimdi. Gelin, damadın atalarının ruhlarının yaşadığına inanılan evin eşiğinden geçerken ruhların ona kızabileceği inancı vardı. Bu sebeple gelinin, eşiği damatla birlikte geçmesi gerektiği düşünülürdü (Şanskiy vd. 2001: 161).

Mihelson’un sözlüğünde (1904), “Oldukça kibar davranmak, şımartmak, değer vermek” şeklinde tanımlanan bu deyim günümüzde erkeğin kadına olan sevgisini, ilgisini ve iyi niyetini gösteren bir ifadedir. Bu gelenek ise artık batıl inançların etkisinden sıyrılarak sadece sevgi ve saygıyı sembolize etmek amacıyla uygulanmaya devam etmektedir.

<sup>12</sup> Rus. **Остаться (уйти) с носом.**

<sup>13</sup> Rus. **Оставить с носом.**

<sup>14</sup> Rus. **Арбуз получить.**

<sup>15</sup> **Animizm (Canlılık):** Olup biten her şeyin ruhlar alanının gizli güçlerince yönetildiğine inanan ilkel anlayış. Doğadaki her nesnede bir can (ruh) bulunduğunu, nesnelere ve genel olarak doğayı bu canın yönettiğini öne süren ilkel dinsel görüş.

Rus diline ‘çalışkanlığı, emek harcamayı, işini iyi yapmayı’ vurgulayan çok sayıda deyim girmiştir. **Ne pokladaya ruk** (не покладая рук), **v pote litsa** (в поте лица), **zasuçiv rukava** (засучив рукава), **gorit v rukah** (горит в руках), **vkładıvat duşu** (вкладывают душу) deyimleri ‘büyük bir emekle, gayretle, özveriyle çalışmak’ anlamlarına gelir. Olumlu çağrışım yapan bu deyimler dışında ‘çalışmayı sevmeyen, zamanını hiçbir meşguliyet olmadan geçiren ve tembelliği sembolize eden’ söz kalıplarının sayısı da az değildir. **Bit bakluşı** ‘hiçbir iş yapmamak, aylak aylak gezmek, boş oturmak’ anlamına gelen Rusçada yaygın kullanılan deyimlerdendir. Bu deyimde geçen sözcüklerin kültüredilbilim bağlamında açığa çıkarılması, sözcüklerin tercih edilme sebebini de ortaya koyacaktır. Fiil biçimindeki **bit** sözcüğü *vurmak* anlamı taşıırken, **bakluşa** sözcüğünün ilk anlamı *tahta kaşık, fincan ya da farklı malzemelerin yapımında kullanılan takoz, kütük ya da odun parçası*; ikinci anlamı ise *tabak biçimindeki vurmali bir enstrümandır*. V. İ. Dal’e (1863-1866) göre, takozların üstüne konarak hazırlanan ahşap malzemelerin işlenmesi ve onlara şekil verilmesi kolay gibi görünen zor bir iştir. Bu sürecin kolay gibi algılanması sebebiyle sözcüğün bu anlamından yola çıkarak deyim türemiştir. V. M. Mokienko’nun görüşü ise ‘hiçbir iş yapmamak’ gibi olumsuz bir anlam taşıyan bu söz kalıbının olumlu çağrışım yapan bir ifadeden türediği konusunda Dal’dan ayrılmaktadır. Ona göre, deyimde geçen takoz, Rus geleneksel oyunlarından olan ve tahtalarla oynanan gorodki<sup>16</sup> sporunu sembolize eder. Bu oyunla meşgul olmak, aslında boş zamanı ve eğlenceyi yansıtmaktadır (Mokienko vd., 1998). Bakluşa sözcüğünün ikinci anlamının vurmali bir enstrüman olduğunu düşünecek olursak Mokienko’nun yapmış olduğu çıkarıma benzer bir anlam ortaya çıkmaktadır. Çünkü müzikal enstrümanlar insanların boş zamanını değerlendirdiği, birlikte eğlenip vakit geçirirken istifade ettiği bir nesnedir. Bu bağlamda sözcüğün ikinci anlamından türediği fikri ağır basmaktadır.

Rus dilinde belirli bir dönemi betimlemek amacıyla kullanılan deyimler vardır. **Babye leto** ‘pastırma yazı’ deyimini buna örnek verilebilir. Deyimdeki **baba** sözcüğü konuşma dilinde ‘kadın, kocakarı’, **leto** ise ‘yaz’ anlamına gelir. Bu deyimde kadın sözcüğünün kullanılması Rusya’da tarlada, çiftlik işlerinde çoğunlukla kadınların çalışıyor olmasından kaynaklıdır. Deyimde kastedilen dönem, kadınların yaz aylarında çalışıp hasat toplandıktan sonraki birkaç haftalık dinlenme sürecini (genellikle Eylül ayının ilk haftası) kapsar (Basko, 2015: 44).

### 3. Türkçe Deyimlerde Kültürel Kodlar<sup>17</sup>

Türklerde bayramlarda büyüklerin elini öpmek, özellikle Anadolu’da düğünlerde büyük kazanlarda pişirilen ve toplu yenen yemek kültürü, kına gecesinde kına yakma ritüeliyle gelinin avcuna altın koyma ve ‘bindallı’ olarak adlandırılan geleneksel kostüm içinde dans etme geleneği gibi çeşitli gelenekler mevcuttur. Bu gelenekler halkın manevi

<sup>16</sup> **Gorodki**: İki takım oluşturularak, oyun alanının ortasına silindirik biçimindeki kısa tahtaların farklı biçimlerde dizilmesi ve oyuncuların daha uzun tahtalarla belirli bir mesafeden kısa tahtaları devirmeye çalışması şeklinde oynanan Rus geleneksel oyunu.

<sup>17</sup> Türkçe deyim ve atasözlerinin değerlendirilmesinde başlıca şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1993. Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. 2019.

kültüründen beslenerek ortaya çıkmış ve zaman içinde varoluşunu tamamlayarak yeni bir anlam kazanmıştır.

Türk dilinde de Rus dilinde olduğu gibi sosyal yaşam, toplumda kadın ve erkek, ölüm, hastalık, sağlık, çalışkanlık, tembellik, dini inanış gibi birçok konuyla ilintili deyim vardır. Günlük hayatta sıklıkla kullanılan bu deyimleri kültürdilbilimsel bağlamda incelemek hem geçmiş hem de günümüz Türk kültürünü öğrenme ve anlama imkânı sunmaktadır.

Toplumun en değerli yapı birimi ailedir. Toplumsal normlar, birlik içinde yaşayabilmenin gereklilikleri ilk olarak ailede başlar. Bir milletin birlikte yaşadığı, tecrübe ettiği, deneyimlediği tarihsel süreçte oluşan bu kurallar toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Bir aile içerisinde kadın ve erkeğin, çocukların ya da diğer aile fertlerinin rolü toplumun yapısının oluşmasında önemlidir. Kadına ve erkeğe yüklenen roller de aile yapısı içerisinde belli olur ve söz varlığına da bu şekliyle yansır (İvanova, 2018: 9).

Türk toplumunda aileye kutsiyet atfedilmiştir. Türkler dünyanın birçok farklı noktasında yaşıyor olmalarına rağmen varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum Türklerin aile yapısına, akrabalık ilişkilerine büyük hassasiyet gösterdiklerinin ve değer verdiklerinin göstergesidir. Türk dilinde, başka hiçbir milledede olmadığı kadar çok akrabalık terimine rastlanması ve her şahıs ve yakınlık derecesine göre farklı ad verilmesi bunun başka bir ispatıdır (Gömeç, 2006: 31). Nitekim **bacası tütmek** (*ailenin yaşamı sürüp gitmek*), **yuva kurmak** (*evlenmek*), **yuva yapmak** (*evlenmek*), **yuvayı yürütmek** (*evlilik birliğini sürdürmek*), **baba ocağı** (*Babadan, dededen kalma mülk veya bir kimsenin içinde doğup büyüdüğü, yaşadığı ev, toprak, yurt, babaevi*) Türklerde yuva kurmanın, aile olmanın önemini vurgulayan deyimlerdendir.

Gömeç, “Türk Kültürünün Ana Hatları” (2006) eserinde Türk aile yapısını ele alırken Türklerde kuvvetli bir ata-erki aile yapısının olduğundan bahseder. Eski Yunan veya Slavlarda olduğu gibi, Türklerde baba ailenin tek hâkimi ve ailenin üyeleri onun kölesi değildir. Fakat baba hâkimiyeti de göz-ardı edilemezdi. Bu fikirden farklı olarak Türklerde ana-erkilliğin de söz konusu olabileceğini yansıtan kaynaklar da mevcuttur. Bazı araştırmacılar Türklerin tarihte ana-erki aile döngüsü içinde bulduklarını ileri sürmüşlerdir. Birçok efsaneye, destana konu olan Türklerin dışı kurttan türedikleri inancı ile birlikte dışı kurdun, çocuğunu koruyan ve büyüten bir kadın olması, Türklerde ana-erkilliğin de söz konusu olabileceği fikrini akıllara getirmektedir (s. 25-26).

Her toplumun kadın ve erkek için öngördüğü kurallar vardır. Bu kuralların en belirgin olanları kadın ve erkeğe yüklediği roller ve toplumlara göre farklılık gösteren cinsiyet kalıp yargılarıdır. Türkçe deyim ve atasözlerine baktığımızda ‘kadın’ imgesi yuvayı kuran, sadık, becerikli, aileyi birleştiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır: *Evi ev eden avrat; Yuvayı dışı kuş yapar; Kadın erkeğin eşi, evin güneşidir; Kadınsız ev olmaz.* Bu olumlu özellikler dışında ‘kadın’ ailedeki birliği ve bütünlüğü bozan, inatçı, kurnaz, açgözlü, savurgan gibi olumsuz çağrışımlar yapan özellikleriyle deyim ve atasözlerinde yerini almıştır: *Kadın var vezir eder, kadın var rezil eder; Kadın var ev yapar, kadın var ev yıkar; Keseye kadın eli girerse, bereketi gider; Kadının saçı uzun, aklı kısadır; Kadında vefa, borçluda sefa aranmaz.*

Türklerde *baba ve erkek çocuğu* soyu devam ettiren, sözünü geçiren, evin geçimini üstlenen güçlü bir sembol olarak görölse de deyim ve atasözlerinde hem olumlu hem de olumsuz çağrışım yapan ifadelerle karşılaşılır:

Oğlan doğan övünsün, kız doğuran dövünsün; Kız evde olsa da elden sayılır; Oğlanı her karı doğurmaz, er karı doğurur; Kız doğuran tez kocar; Baba baba değil iskele babası; Âlim komşu cahil babadan yeğdir; Akıllı babanın akılsız oğlu olur; Akıllı babanın fikirsiz balası (Aksoy, 1993).

Yukarıda verilen örneklerde cinsiyetçi bir yaklaşım görölmekte ve erkek çocuğunun ailede ne derece kıymetli olduğu vurgulanmaktadır. Ancak, cinsiyet ayrımı gözetmeden oluşturulan deyimlerin sayısı da az değildir. Çocuğun ailedeki değerini gösteren deyim ve atasözlerinden bazıları şunlardır: *Çocuk evin neşesidir; Çocuk olmayan evde baca tütmez; Çocuk olmayan eve melek girmez; Evladı olmayanda merhamet olmaz; Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar.*

Türklerde aile en önemli kültür unsurlarından biri olarak görölmektedir. Aileye verilen kıymet, düğün törenlerinin de önem derecesini arttırmaktadır. Türklerde düğün, aile bireyinin kendi yuvasını kurması bakımından sosyolojik açıdan son derece önemlidir. Aynı zamanda düğünler insanların bir araya gelmesi için de bir sebep teşkil etmektedir. Şenlik havası içinde gerçekleştirilen bu kutlamalar insanların birbirine yakınlaşmasına ve kenetlenmesine vesile olur. Bu sebeple Türk toplumunda düğünler kaynaştırıcı bir özelliğe de sahiptir. Örneğin, Türklerin yıllardır sürdürdüğü bir gelenek olan düğün törenlerinde yemek verme geleneği Anadolu'da hala uygulanmaktadır (Berber, 2009: 9). Geçmişten beri Türklerde ilgiyle ve coşkuyla kutlanan düğünler olumlu anlamda deyimlerde yansımaları bulmuştur. Örneğin, **düğün bayram etmek** (*çok sevinmek*), **düğün evi gibi** (*sevinçli ve telaşlı bir kalabalık bulunan yer*), **düğünde zurnaya, hamamda kurnaya koşmak** (*her işe koşmak*) bu deyimlerden birkaçıdır.

Türk toplumunda düenden bugüne en önemli geçim kaynaklarının başında tarım ve hayvancılık gelmektedir. Özellikle çetin geçen kış aylarının insanların yaşamlarını zorlaştırması ve zorlu coğrafi şartlar halk dilinde farklı ifadelerle tanımlanmıştır. Bu süreçte iklimlerle ve aylarla ilgili deyim ve atasözü türemiştir:

Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır; Mart ayı, dert ayı; Mart çıkmadıkça dert çıkmaz; Mart ayların çingenesidir; Mart ayı, dert ayı (Aksoy, 1993).

Bu olumsuz ifadelerden farklı olarak tarımsal faaliyetlerin önemini vurgulayan atasözleri de mevcuttur:

Toprağı işleyen ekmeği işler; Toprak insanı aç bırakmaz; Bakarsan bağ bakmazsan dağ olur; Bağ babadan zeytin dededen kalır; Ekersen biçersen verirken alırsın (Gülüm ve Boz, 2011: 362).

Türklerde 'toprak' motifi dinî içeriğe de sahiptir. İnsanın topraktan yaratıldığı inancı, geldiği yere tekrar geri döneceği fikrini beraberinde getirmiştir. Bu durum topraktan gelenin ölünce tekrar toprağa gömülmesi şeklinde özetlenebilir (Enveri, 2018: 98). Bu bağlamda ortaya çıkan deyim ve atasözlerinden bazıları şunlardır: **Toprak paklar** (*bir insanın yapmış olduğu kötülükler ancak ölmesiyle son bulur anlamında kullanılan söz*), **yer kabul etmez** (*günahkâr*), **toprak olmak** (*ölmek, toprağa karışmış olmak*).

#### 4. Sonuç

Bir dildeki deyimler ve atasözleri o dilin tarihini yansıtan bir ayna işlevi görmektedir. Bu kelime grupları halk kültürü hafızasının ürünleridir. Kültürün temel unsuru dil olması sebebiyle dil-kültür-toplum kavramları birbirinden ayrı düşünülemez. Bu üç unsurun herhangi birinde görülen değişiklik diğer unsurları da etkileyecektir. Bu anlamda dilin işlevi oldukça kapsamlıdır. Toplumsal değerleri bünyesinde saklı tutup koruyarak gelecek nesillere aktarır.

İncelediğimiz deyimlerden yola çıkarak diyebiliriz ki Rus ve Türk kültürü birbirinden farklı olsa da benzerlikler de yok değildir. Her iki kültürde de bayramlara, düğünlere özel anlamlar yüklenmiştir. Kutlamalar, özel yemekler, çeşitli gelenek-görenekler geçmişte olduğu gibi bugün de sürdürülmektedir. Bu özel günlerin anlamı, toplumdaki değeri deyimlere yansıtılmıştır. Her iki kültürde de kadın aileyi birleştiren, evi çekip çeviren bir varlık olarak görülmektedir. Dolayısıyla kadının el üstünde tutulması, şımartılması, hanede söz sahibi olması, çocuk yetiştirmesi gibi özellikler deyimlere aksedilmiştir. Bunun dışında farklı kültürel özellikler de mevcuttur. Ruslarda bayramlarda yapılan şenlikler, bahar bayramında samandan yapılan korkulukların yakılması gibi birçok gelenek, deyimlerde de yaşatılmaya devam etmektedir. Türklerde ise düğünlerin aileyi kaynaştıran, birliktelik duygusunu pekiştiren bir tören olması sebebiyle çok önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple aile kavramına yüklenen olumlu anlamlar deyimlerde de karşımıza çıkmaktadır. Rus ve Türk kültürü, geleneği, inancı birbirinden farklıdır. Dolayısıyla iki dildeki deyimler ve atasözlerinde semantik açıdan farklılık olması tabiidir. Rusça ve Türkçe deyimlerde kültürel motifleri ele aldığımız bu çalışma gösteriyor ki her toplumun kendine özgü kültürü, değerleri ve inancı vardır. Bu maddi ve manevi değerler vasıtasıyla söz kalıpları oluşturularak kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve varlığının nesiller boyu korunmaya çalışılması her iki toplum için de ortak amaçtır.

#### Kaynakça

- AKSOY, Ömer Asım (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap.
- AKTAY, Şekip (2016). “Rusça ve Türkçe Deyimlerde ‘Hayvan’ Motifi: Kültürdilbilimsel Bir İnceleme”. *XXI. Asrın Penceresinden Medeniyet ve Kimlik Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Bakü: Hazar Üniversitesi Yayınları, 62-67.
- ALEFİRENKO, Nikolay Fyodoroviç (2010). *Lingvokulturologiya. Tsenmostno-Smuslovoye Prostranstvo Yazıka: Uçebnoye posobiye*, Moskva: Nauka.
- ALİMJANOVA, Gauhar Muktaşevna (2016). *Karşılaşım Kültürdilbilim. Dil-Kültür-İnsan* (Çev.: Şekip Aktay, Seyhan Uçar), Ankara: Gazi.
- ALYILMAZ, Semra (2009). “Maslenitsa ve Nevruz Bayramları Arasındaki İlişki”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7: 29-54.
- ANTIPOV, Georgiy Aleksandroviç vd. (1989). *Tekst kak yavleniye kulturi*, Novosibirsk.
- BASKO, Nina Vasilyevna (2015). *Russkiye frazeologizmi v situatsiyah. Uçebnoye posobiye po russkoy frazeologii i razvitiyu reçi*. Russkiy yazık.
- BERBER, Oktay (2009). “Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Düğünler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10: 1-11.
- DAL, Vladimir İvanoviç (1863-1866). *Tolkovy slovar Dalya onlayn*. <http://slovardalja.net/dal.php>
- DOHMAN, Ümmügülüm (2018). “Söz Mirasının Koruyucusu: D. N. Uşakov”. *Bilim ve İnsan. Şahsiyetini İnşa Edenler* (Editörler: Z. B. Özer, F. Yapıcı, Ş. Aktay). Ankara: Gazi, 179-193.

- ENVERİ, Ekber (2018). “Türk Yararılış Mitlerinde Toprak”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11/24: 91-99.
- GÖMEÇ, Sadettin Yağmur (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ.
- GÜLÜM, Kamile ve BOZ, Mustafa (2011). “Doğa Üzerine Söylenmiş Türk Dünyası Ortak Atasözlerinin Coğrafi Analizi (Kırgızistan-Türkiye Örneği)”. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 24: 354-369.
- GÜVENÇ, Bozkurt (2002). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi.
- İVANOVA, Margarita (2018). *Otrajeniye russkoy natsionalnoy kulturi vo frazeologizmah*, Masterskaya rabota, Universitet Turku, Otdeleniye yazıkov i perevoda.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KRASNIH, Viktoriya Vladimirovna (2002). *Etmopsiholingvistika i lingvokulturologiya*. Moskva: Gnozis.
- LİHAÇEV, Dimitri Sergeyeviç (2000). *Russkaya kultura*. Moskva: İskusstvo.
- MASLOVA, Valentina Avraamovna (2004). *Lingvokulturologiya*. Moskva: Akademiya.
- MİHELSON, Morits İlyiç (1904). *Bolşoy tolkovo-frazeologičeskiy slovar*. M.: ETS.
- MOKİYENKO, Vladimir Mihayloviç vd. (1998). *Slovar russkoy frazeologii. İstoriko-etimologičeskiy spravočnik*. Spb.: Flio-Press.
- ŞANSKIY, Nikolay Maksimoviç vd. (2001). *Şkolniy frazeologičeskiy slovar russkogo yazıka: znaçeniye i proishojdeniye slovosocetaniy*. M.: Drofa.
- TDK. (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TELİYA, Veronika Nikolayevna (1999). “Osnovniye postulatu lingvokulturologii”. *Filologiya i kultura: Materialı mejdunarodnoy konferentsii*. Tambov, 13-15.
- TOPALOĞLU, Ahmet (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh.
- UŞAKOV, Dimitriy Nikolayeviç (1935-1940). *Tolkoviy slovar russkogo yazıka / Pod. red. Uşakova, M.: OGİZ*.

## Türkçe ve Almanca Deyimlerde Doğrudan ve Dolaylı İletişim Biçemleri: Kültürdilbilimsel Bir Çözümleme

Direct and Indirekt Communication Styles in Turkish and German Idioms:

A Cultural Linguistic Analyse

### Elif Erdoğan

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya / Türkiye

e-posta eliferdogan@selcuk.edu.tr

orcid 0000-0002-7211-204X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1163351

### Atıf

#### Citation

Erdoğan, Elif (2022). Türkçe ve Almanca Deyimlerde Doğrudan ve Dolaylı İletişim Biçemleri: Kültürdilbilimsel Bir Çözümleme. *Dil Araştırmaları*, 31: 77-91.

### Başvuru

#### Submitted

17.08.2022

### Revizyon

#### Revised

06.09.2022

### Kabul

#### Accepted

21.09.2022

### Çevrimiçi Yayın

#### Published Online

30.11.2022

### Öz

Her toplumun kendine özgü kültürel özellikleri vardır ve her insan bu kültürel birikimin içine doğar. Sahip olunan bu kültürel özellikler insanların davranışlarını etkilediği gibi iletişim şeklini de etkiler. Bu konu hakkında yapılan kültürlerarası araştırmalar Türk kültüründe olduğu gibi akraba, arkadaş ve aile bağlarını korumanın ve çatışmalardan kaçınmanın önemli olduğu yüksek bağlamlı kültürlerde, grup ahengini korumak için iletişim esnasında geniş kapsamlı mesajların kullanıldığı, daha karmaşık, dolaylı bir iletişim şeklinin tercih edildiğini göstermiştir. Alman kültürü gibi iletişim esnasında beklenmeyen durumlarla karşılaşma endişesinin çok az olduğu düşük bağlamlı kültürlerde ise bireyler, duygu, düşünce ya da isteklerini doğrudan, açıkça ve anlaşılır kelimelerle bildirirler. Bu tür bir kültüre mensup toplumlarda iletişim esnasında yalnızca gerekli bilgiler verilir, gereğinden fazla bilgi verilmekten kaçınılır. Bu durumdan yola çıkarak bu çalışmada, kültürlerin özlü anlamlar içeren ürünleri olan ve anlatılması zor durumları kısa ve etkili bir şekilde ifade etmek için sıkça kullandığımız Türkçe ve Almanca deyimlerdeki dolaylı ve doğrudan iletişim biçimleri, kültürdilbilimsel açıdan incelenip kültürlerarası iletişim kuramları çerçevesinde analiz edilmiştir. Çalışmanın sonunda yukarıda bahsedilen iletişim şekli olgularının Türkçe ve Almanca deyimlere yansıdığı tespit edilmiş ve Almancada doğrudan iletişim şeklini içeren deyim sayısının, aynı konuyu içeren Türkçe deyim sayısından fazla olduğu, dolaylı iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimlerde ise tam tersi bir durumun söz konusu olduğu ortaya çıkmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kültürdilbilim, Deyim, Doğrudan İletişim, Dolaylı İletişim, Kültürlerarası iletişim

**ABSTRACT**

Each society has its own unique cultural characteristics, and each person is born into this cultural accumulation. These cultural characteristics affect their behavior and the type of communication between people. For example, in high-context cultures such as Turkish culture, where it is important to maintain family, friend and family ties, especially to avoid conflicts, a more complex, indirect form of communication is preferred in which wide-ranging messages are used during communication. In low-context cultures such as German culture, individuals express their feelings, thoughts, or desires in clear and understandable words. During communication, only the necessary information is provided, more than necessary information is avoided. Based on this situation, in this study, verbal communication phenomena in Turkish and German idioms, which are products of cultures that contain concise meanings and which we frequently use to express situations that are difficult to explain in a short and effective way, have been analyzed in terms of cultural linguistics and analyzed within the framework of intercultural communication theories. At the end of the study, it was determined that the above-mentioned types of communication were reflected in Turkish and German idioms, and it was revealed that the number of idioms containing direct communication in German is higher than the number of Turkish idioms containing the same subject, and the opposite is true in Turkish idioms containing the indirect communication phenomenon.

**Keywords:** Cultural Linguistic, Idioms, Direct Communication, Indirect Communication, Intercultural Communication

**0. Giriş**

Dil ve kültür ilişkisi üzerine araştırmalar yapan birçok bilim insanı, kültürün dilsel, dilin ise kültürel bir olgu olduğunu ve bu iki olguyu birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı görüşündedir. Ünlü Alman filozof Martin Heidegger'in: "*Sprache ist das Haus des Seins*" (dil insanın evidir) sözü bu duruma vurgu yapmakta ve dilin, insanların duygu, düşünce ve yaşamının kısacası kültürünün evi olduğunu belirtmektedir (Kaplan 2012: 135). Bu bağlamda, canlı ve sosyal bir varlık olan dili, kültürden, tarihten ve toplumdaki bağimsız düşünmek mümkün değildir.

Türkiye'de dilbilimin kurucusu olarak kabul edilen Doğan Aksan (1998) da dil ile kültür arasındaki yakın bağı altını çizmekte ve bir dildeki atasözlerin, deyimlerin ya da kavramların belirli bir konu alanına göre gruplandırıldığında bazı unsurların diğerlerine göre fazla olduğunun tespit edilebileceği ve ortaya çıkan bu unsurların bir toplumun tarih boyunca hayatlarında önemli bir yere sahip olan ve en çok ilgilendikleri konuları ve kavramları gösterebileceği görüşündedir. Örneğin Türk kültüründe akrabalık bağlarının ne kadar önemli olduğunu, genellikle başka dillerde olmayan "bacanak, görümce, dayı, hala" gibi kavramlardan anlamak mümkündür (65-66).

Yukarıda bahsedilen dil, kültür ve insan etkileşimini inceleyen dilbilimin uygulamalı bilim dalı, 1990'lı yıllarda ortaya çıkan ve toplumların dile yansıyan kültürel öğelerini araştıran ve yerleşmiş halk kültürünün izlerini inceleyen kültürdilbilimdir (Alimjanova 2016: 27). Bu bilim dalının amacı, toplumların dile yansıyan kültürel değerlerini, yaşam şekillerini, dini inanışlarını, kısacası düşünme şekillerini ortaya çıkarmaktır, bu



bağlamda kültürdilbilim çalışmalarında deyimler, kültürün dile yansımış öncül kaynakları olarak kabul edilmektedir (Aktay 2020: 232). Kültürdilbilim, henüz yeni gelişmekte olan bir bilim dalı olduğundan özellikle Türk ve Alman dili ile kültürünün benzer ve farklı yönlerini kültürdilbilimsel açıdan inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Alandaki bu boşluğu gidermek adına bu çalışmada, sözlü iletişim olgusuna ilişkin Türkçe ve Almanca deyimler kültürdilbilimsel açıdan karşılaştırmalı olarak incelenip söz konusu deyimlerde her iki toplumun kültürel özelliklerinden biri olan doğrudan ve dolaylı sözlü iletişim biçimlerinin deyimlere yansıyor yansımadığının, eğer yansıyor ise bu olguların deyimlerde hangi şekilde ele alındığının ortaya çıkartılması amaçlanmaktadır.

### 0.1. Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırmanın amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır, bu yöntemde belirlenen bir dizi ölçüt doğrultusunda örneklemlerin seçilmesi söz konusudur (Baş ve Akturan 2013). Langenscheidt yayın evine ait, Dora Schulz ve Heinz Griesbach'ın *1000 idiomatische Redensarten Deutsch* ve Ömer Asım Aksoy'un, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2* temel kaynak olarak kullanılmış ve içerisinden tüm dolaylı ve dolaysız sözlü iletişim biçimleri konularını içeren Türkçe ve Almanca deyimler taranmıştır. Seçilen örneklemler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir, bu yöntem bulguların özelliğini tespit etmek ve karşılaştırmak amacıyla kullanılan bir yöntemdir (Coşkun vd. 2010: 322). Çalışmanın sonunda tespit edilen bulgular, kültürdilbilimsel açıdan karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve yorumlanmıştır.

## 1. Dil ve Kültür İlişkisi

İnsanların bir arada bulunmaları, anlaşabilmeleri kısacası bir toplum halinde yaşamaları, dile ihtiyaç duymalarına sebep olmuştur. Dil olmasaydı bir toplumun oluşması da mümkün olmazdı. İnsanı insan yapan dil, toplumun da olmazsa olmazlarından ve kültürün en önemli unsurudur. Dil ve Kültür arasındaki ilişki hakkında bugüne kadar birçok araştırma yapılmıştır, bu konu hakkında araştırma yapan en önemli araştırmacılar arasında Johann Gottfried Herder, Benjamin Lee Whorf ve Wilhelm von Humboldt bulunmaktadır. Humboldt'a göre dil, bir ulusun kültür düzeyini gösteren en önemli araçtır ve o ulusun kültürü hakkında bilgiler verir (Aksan 1998: 64-65).

Kültürün tanımı ise değişik açılardan irdelenerek yapılmıştır. Kültür denilince akla ilk önce sanat, edebiyat, müzik ve mimari ya da bir toplumun davranış şekilleri gelir. Bu bağlamda Clyde Kluckhohns kültürü şu şekilde tanımlar: “*way of live of a group of peoples, their design for living*“ (Bir grup insanın tasarladığı yaşam tarzı). Kültür tüm bunların yanı sıra bir toplumu oluşturan insanların davranış şekillerinin arkasında yatan düşünceler, değerler ve kurallardır (akt. Kuşe 2012: 26). Doğan Aksan'a (2006:56) göre bugünkü kültür kavramının meydana gelmesinde Johann Gottfried Herder'in önemli bir rolü bulunmaktadır, ona göre kültür kısaca “*bir toplumun yaşam biçimidir*”.

Dil ve kültür ilişkisi üzerine önemli araştırmaları bulunan diğer araştırmacılar Francis Bacon, Etienne de Condillac, Ralph Waldo Emerson'dır. Hepsinin ortak görüşü bir toplumun dilinin, onun kültürü, düşünce yapısı ve karakteri hakkında bilgiler verdiği yönündedir (bkz. Deutscher 2010:10-11). Yukarıda bahsedilen tüm araştırmacılara göre kültür, insanların karakterlerini oluşturur, bu nedenle farklı kültürlerle mensup insanların kişilik yapıları da farklıdır. Dolayısıyla farklı kültürlerle mensup insanlar, olayları ya da olguları birbirinden çok farklı algılar ve yorumlar. Kültür hakkında önemli araştırmaları olan Antropolog Edward T. Hall'a göre kültür iletişimdir, iletişim ise kültürdür.

Kültürün özelliklerini dört ana başlık altında toplamak mümkündür:

1. Gruplarla ilgilidir: Kültür paylaşılan değerler ve anlamlarla ilgili ortak bir olgudur.
2. Görecelidir: Farklı kültürlerle mensup insanlar dünyayı farklı algılamaktadırlar ve bir grubun diğerinden üstün ya da aşağı olduğunu gösterir hiçbir ölçü yoktur.
3. Öğrenilebilirdir: Kültür genetik yapıyla değil, sosyal yapıyla meydana gelir.
4. Anlamların paylaşım sistemidir: Kültür, bir gruba mensup insanların neye önem verdiğini göstermektedir. Aynı olayları, durumları aynı şekilde görmelerini sağlar ve bu onları bir arada tutmaktadır (aktaran: Bakıner-Çekin ve Çalışkan 2020: 166-168).

Wenjing Jiyang'ın kültür ve dil ilişkisi ile alakalı birkaç benzetmesi bulunmaktadır. Ona göre dil ve kültür bir buzdağı gibidir; buzdağın görünen yüzü dil, görünmeyen yüzü ise kültürdür. Bir başka benzetmesinde ise kültür ve dili bir bedene benzemektedir; kültür kan, beden ise dildir. Kültür olmadan dil yaşayamaz, dil olmadan da kültürün şekillenmesi mümkün değildir (a.g.e. 2020: 170). Kısacası kültür, bir toplumun yaşam biçimi ve düşünce tarzıdır denilebilir. Kültürel kimlik ise bir toplumu diğer toplumlardan ayıran kültürel özelliklerdir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bu özelliklere yer verilecektir.

## 2. Kültürlerarası Farklılıklar

Her kültürün kendine has özellikleri vardır, bu özellikler ve kültürlerarası farklılıklar birçok araştırmanın konusu olmuştur. Bunlardan bir tanesi kültüre ait beş boyut olduğunu tespit eden Hollandalı Sosyolog Geert Hofstede'ye aittir. Araştırmalarında kültürleri incelemiş ve bu kültürler içerisinde gruplaşmalar olduğunu ve bunun da kültürün içerisinde yaşayan bireylerin davranışlarını etkilediği görüşünü savunmuştur (aktaran: Bakıner-Çekin ve Çalışkan 2020: 168).

Geert Hofstede'nin çalışmaları genellikle nicel araştırma yöntemlerine dayanırken, Edward T. Hall (1976) kültürleri sınıflandırabilme amacıyla gerçekleştirdiği araştırmalarında gözlem yöntemini kullanmış ve farklı kültürleri *zaman*, *mesafe* ve *iletişim* açısından incelemiştir. Bu kültürlerarası farklılıklar Edward T. Hall'a göre kültürel yapıyı oluşturan üç temel unsurdur. Bu çalışmada Türkçe ve Almanca deyimler iletişim açısından ele alındığından, burada yukarıda bahsedilen kültürlerarası farklılıklardan yalnızca iletişim unsuruna değinilecektir. Edward T. Hall'a göre kültürler iletişim açısından değerlendirildiğinde ikiye ayrılırlar: düşük ve yüksek bağlamlı kültürler. ABD, Almanya, İsveç, Kuzey Avrupa, İskandinavya, gibi düşük bağlamlı bir kültüre sahip toplumlar iletişim kurarken genellikle açık, net ve doğrudan iletiler

kullanırlar. Eleştiriler doğrudan yöneltilir, ima ve dolaylı anlatımlara fazla yer verilmez. Yüksek bağlamli bir kültüre sahip Kore, Japonya, Arap ülkeleri, Latin Amerika, Asya ülkeleri, Kore ve Türkiye gibi birçok toplumda ise iletişim genellikle imalı yollarla dolaylı bir şekilde, örtük ve karmaşık iletilerle gerçekleşir (Hall 1976). Bu nedenle bu toplumların iletişimde genellikle dile getirilmeyenler, dile getirilenlerden daha önemlidir

Kartarı'ya göre (2014: 166-167) Türk kültüründe yukarıda sözü edilen dolaylı iletişim üslubunun kullanılmasının temel nedeni, Türklerin ortaklaşa davranışçı bir kültürlere sahip olmasıdır. Bu kültürlerde grup üyelerinin birbirlerine bağımlılığı, akraba, aile ve arkadaş gruplarında uyumu sağlama ve çatışmalardan kaçınma durumu önemli olduğundan iletişim kurarken genellikle dolaylı iletiler kullanılır. Güç aralığının az olduğu Alman kültüründe ise çatışma çıkmasından kaçınmadan, istek ya da amaçlar açıkça ifade edilir. Bu tür kültürlerde doğrudan iletişim üslubu kullanılmadığı takdirde ileti ya yanlış anlaşılır ya da anlaşılmaz.

Yüksek ya da düşük bağlamli bir dil sisteminde konuşulanları anlayabilmek, söz konusu toplumun kültürü ve tarihini bilmenin yanı sıra toplumsal bağlama da duyarlı olmayı gerektirir. Türklerin, Almanlarla konuşurken karşılaştıkları zorlukların nedenlerinden biri de genellikle budur. Örneğin Türkçede akrabalık derecelerini belirten “abla, ağabey, kardeş, hala, dayı, elti, kayın” gibi ifadeler Alman Dilinde bulunmaz, aynı zamanda toplumsal statüyü belirten “Amirim, Müdür Bey, Şefim” gibi ifadeler de Almancada yoktur.

Kelimeler kültüre ilişkin bağlamsal manalar içerdiğinde, bu konu hakkında bilgisi olmayanların mesajı anlaması zorlaşmaktadır ve yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermektedir (a.g.e. 163-165). Burada dikkat edilmesi gereken husus, ortaya çıkabilecek her türlü yanlış anlamayı önlemek için kültürlerarası farklılıklar konusunda bilgi sahibi olunmasıdır.

### 3. Türk ve Alman Kültüründe Deyimler

Deyimlerin ilk ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgi olmamasına rağmen, zamanla dilin önemli unsurları haline geldikleri, birçok insan tarafından kullanıldıkları ve çok şey ifade eden özlü anlamlar içerdikleri bilinmektedir (Yıldırım 2008: 23). Doğan Aksan (2006: 79-80) deyimleri, bir durumu, olayı, davranışı, bazen de insanların fiziksel ve ruhsal özelliklerini etkileyici bir anlatımla dile getiren sözcük kalıplaşmaları olarak tanımlar. Ömer Asım Aksoy'a (1993) göre ise deyimler: “*Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümcedir.*” Deyimleri atasözlerinden ayıran en önemli özellik, deyimlerin genel kural niteliğinde sözler değil, belirli kavramları belirtmeye yarayan özel anlatım kalıpları olmasıdır. Deyimlerin amacı, bir kavramı özel kalıp içinde güzel bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek ve öğüt vermektir (Aksoy 1993: 16-17).

Deyimleri kendi içerisinde şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. Kavramları mecaz yoluyla, güzel bir anlatım ve özgünlük içinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da cümleler şeklindeki deyimler: “Ağzı bozuk. Cebi delik. Kan ağlamak.”
2. Anlatım güzelliği taşıyan iki yargılı ve uyaklı deyimler: “Anca beraber, kanca beraber. Ya bu deveyi gütmeli ya da bu diyardan gitmeli. Yere bakan yürek yakan.”
3. Öykücük veya konuşma biçiminde olan deyimler: “Deveye “boynun eğri” demişler; “nerem doğru ki” demiş. Kestane kabuğundan çıkmış, kabuğunu beğenmemiş. Tencere dibin kara – seninki benden kara.”
4. Bir öyküye veya olaya dayanan deyimler: “Altından Çapanoğlu çıkmak. Baklayı ağzından çıkarmak. Buyurun cenaze namazına.”

Burada deyimlerin ortaya çıkış hikayelerini konu alan kitaplara örnek olarak Türkçe deyimler bağlamında İskender Pala'nın (2021) *İki Dirhem bir Çekirdek* ve Almanca deyimler bağlamında ise Rolf-Bernhard Essig'in (2011) *Alles für die Katz* eserleri örnek olarak verilebilir.

5. Gelenekler, inanışları, örf ve adetleri bildiren deyimler: “Ağzından yel alsın. Günahına girmek. Nazar değmesin.”
6. Anlatım güzelliği düşünülmeden bir kavramı belirtmek için kurulan söz topluluğu şeklindeki deyimler: “O gün bu gün. Solda sıfır. Canı isterse.”
7. Belirli dilbilgisi kurallarıyla değil, özel biçimlerle kurulan deyimler: “Aç acına. Biz bize. Başlı başına.”
8. Bir ya da birkaç sözcüğü söylenmemiş, eksilteli anlatım biçiminde deyimler: “Az çok. Bilir bilmez. Laf aramızda.”
9. İkileme şeklinde olan deyimler: “Abuk sabuk. Çürük çarık. Yalan dolan.”
10. Masterla kurulan deyimler: “Baş vurmak, hataya düşmek, özen göstermek” (Aksoy 2020: 498-509).

Her dil, bir kültür, inanç yapısı ve yönelişler dünyasının eseri olduğundan her dilin deyimleri de kendine özgüdür. Örneğin Türkçede birisinin sözünü kestiğimizde “sözünü balla kestim” deyimini kullanırken, Almancada “Darf ich Sie unterbrechen?” (Sözünüzü kesebilir miyim?) ifadesi kullanılır. Yine bir Alman, karşı tarafın çok şanslı olduğunu belirtmek için “Du hast Schwein gehabt” (Domuzun vardı) deyimini kullanırken, Türkçede böyle bir kullanım yoktur (Ünalın 2010: 17-18). Bu bağlamda deyimlerin ait oldukları kültür, inanç yapısı ve hayat tarzı hakkında bilgi verdiklerini söylemek mümkündür. Farklı dil ve kültürlerle ait deyimleri anlamak için ise toplumların algılama biçimleri ve milli-kültürel dünya görüşleri hakkında bilgi sahibi olmak gerekir (Özer 2014: 164). Çalışmanın bir sonraki bölümünde doğrudan ve dolaylı iletişim olgusu ile ilgili Türkçe ve Almanca deyimler iki kültüre ait izler bulmak amacıyla kültürdillbilimsel açıdan karşılaştırmalı olarak incelenecek ve kültürlerarası iletişim kuramları çerçevesinde analiz edilecektir.

#### 4. Bulgular ve Yorumlar

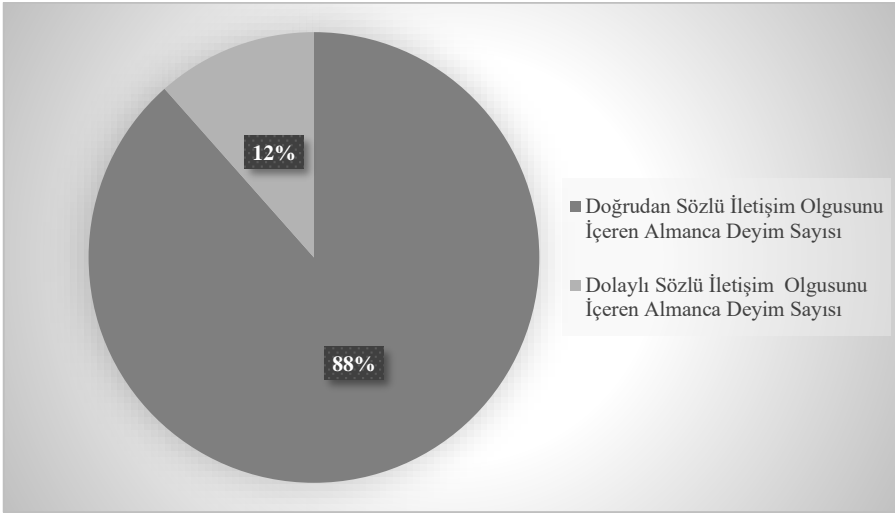
Araştırmanın bulgularını, Langenscheidt yayın evine ait Dora Schulz ve Heinz Griesbach'ın *1000 idiomatische Redensarten Deutsch* ve Ömer Asım Aksoy'un, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2* kaynaklarının taranmasıyla tespit edilen, doğrudan ve

dolaylı sözlü iletişim üslubu konularını içeren Türkçe ve Almanca deyimler oluşturmaktadır. Susmak, sırları ortaya çıkarmak ve çok konuşmak gibi anlamlar içeren Türkçe ve Almanca deyimler araştırmaya dahil edilmemiştir. Aşağıda öncelikle doğrudan ve dolaylı sözlü iletişim biçimlerini içeren Almanca ve Türkçe deyimlerin oranları bir grafik yardımıyla verilecek, daha sonra bu bulgular kültürdilbilimsel açıdan analiz edilecektir.

#### 4.1. Doğrudan sözlü iletişime ilişkin Almanca deyimler

Çalışmanın bu bölümünde doğrudan sözlü iletişim olgusunu içeren Almanca deyimler kültürdilbilimsel açıdan ele alınıp incelenecektir, bu iletişim şeklinde iletiler açık, net ve doğrudan yöneltilir, ima ve dolaylı anlatımlara fazla yer verilmez.

Grafik 1: Doğrudan ve dolaylı sözlü iletişim olgularını içeren Almanca deyimlerin oranı



Dora Schulz ve Heinz Griesbach'ın *1000 idiomatische Redensarten Deutsch* sözlüğünün nitel araştırmanın amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ölçüt örnekleme yöntemi ile taranmasıyla edilen veriler, iletişim olgusunu içeren Almanca deyimlerin %88'inin "direkt, doğrudan ve açık" bir şekilde konuşmak anlamlarını taşıdıklarını göstermiştir.

Doğrudan iletişim olgusunu içeren bu Almanca deyimler, aşağıda Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilecek ve analiz edilecektir: 1. *auf gut deutsch* (sf. 20), (Herkesin anlayacağı dilde, kısacası), 2. *mit j-m deutsch reden* (sf. 20), (birisiyle açık, anlaşılır, çekinmeden konuşmak), 3. *nicht lange fackeln* (sf. 28) (çekinmeden, kararsız kalmadan, gevelemeden konuşmak), 4. *j-m über den Mund fahren* (sf. 29), (birisi sözünü bitirmeden, ona net ve açık bir şekilde cevap vermek), 5. *frank und frei reden* (sf. 43), (çok açık konuşmak), 6. *j-m etwas ins Gesicht sagen* (sf. 55), (birisine acı gerçekleri doğrudan söylemek), 7. *j-m heimleuchten* (sf. 82), (birisine acı gerçeği söylemek, haddini bildirmek), 8. *aus sich herausgehen* (sf. 83), (açık ve net olmak), 9. *Das Herz auf der Zunge haben/tragen* (sf. 199), (birisine her şeyi anlatmak, duygularını açıkça

ifade etmek), 10. *Die Karten offen hinlegen/aufdecken* (sf. 100), (niyetini açıkça söylemek), 11. *J-m klaren Wein einschenken* (sf. 104), (bir şeyi açık bir şekilde söylemek), 12. *Klipp und klar* (sf. 105), (açık, dürüstçe), 13. *J-m etwas auf den Kopf zusagen* (sf. 108), (bir şeyi doğrudan, çekinmeden söylemek), 14. *J-m den Kopf waschen* (sf. 109), (fikirleri açıkça söylemek), 15. *Du kriegst es mit mir zu tun* (sf. 114), (sana fikrimi söyleyeceğim), 16. *j-m den Spiegel vorhalten* (sf. 198), (birisi hakkındaki düşüncelerini dobra dobra söylemek), 17. *Eine spitze Zunge haben* (sf. 199), (sivri dilli olmak), 18. *j-m seinen Standpunkt klarmachen* (sf. 203), (birisine fikirlerini açıkça ifade etmek), 19. *j-m einen Stich versetzen* (sf. 210), (birisine hoş olmayan şeyleri söylemek), 20. *J-m die ungeschminkte Wahrheit sagen* (sf. 229), (birisine düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmek), 21. *Wir wollen uns (gegenseitig) nichts vornehmen* (sf. 239), (karşılıklı olarak açık bir şekilde konuşmak), 22. *j-m die Wahrheit sagen/geigen* (sf. 240), (birisine doğruları çekinmeden söylemek, haddini bildirmek), 23. *Du hast gut reden* (sf. 157), (zorluk olmadığı için düşüncesini kolayca söylemek).

Yukarıdaki Almanca deyimler incelendiğinde, duygu, düşünce ve istekleri anlaşılır bir şekilde, doğrudan ve açıkça ifade etmek gibi anlamlar taşıdıkları görülmektedir, örneğin:

1. *auf gut deutsch* (Schulz ve Griesbach 1962: 20) deyimini, herkesin anlayacağı dilde, kısacası, sözü uzatmadan anlamlarını taşır. Kelime anlamı “*iyi Almancada*” demek olan bu deyim, iletişim esnasında konuşma uzatılmak istenmediğinde kullanılmaktadır.
2. *mit j-m deutsch reden* (Schulz ve Griesbach 1962: 20) deyimini ise açık, anlaşılır ve çekinmeden konuşmak anlamlarını taşımaktadır. Kelime anlamı “*birisiyle Almanca konuşmak*” olan deyim in içerisinde yer alan “*deutsch*” (Almanca) kelimesinin açık, anlaşılır anlamındaki kullanımı, Alman kültüründe doğrudan iletişim şeklinin önemini vurgular niteliktedir.
3. *nicht lange fackeln* (Schulz ve Griesbach 1962: 28), Alman dilinde tereddüt etmeden konuşmak anlamı taşıyan deyimlerden bir tanesidir ve Alman kültüründe benimsenen doğrudan iletişim şekline örnektir.
4. *j-m über den Mund fahren* (Schulz ve Griesbach 1962: 29). Kelime anlamı birisinin ağzının üzerinden geçmek olan bu Almanca deyim, birisi sözünü bitirmeden, net ve açık bir şekilde ona cevap vermek anlamını taşır ve doğrudan iletişim biçimine bir örnektir.
5. *frank und frei* (Schulz ve Griesbach 1962: 43). Genellikle iletişim esnasında kullanılan bu deyim ise iki sıfatın yan yana gelmesiyle (açıkça ve özgürce) oluşmaktadır ve “*çok açık*” anlamını taşır. Alman kültüründe tercih edilen doğrudan iletişim şeklini yansıtır nitelikte bir deyimdir.
6. *j-m etwas ins Gesicht sagen* (Schulz ve Griesbach 1962: 55). Birisine acı gerçekleri doğrudan yüzüne karşı söylemek anlamına gelen ve Almancada sıkça kullanılan bu deyim, doğrudan iletişim şeklini yansıtan Almanca deyimlere bir örnektir.
7. *j-m heimleuchten* (Schulz ve Griesbach 1962: 82). Birebir çevirisi birini kovmak olan bu Almanca deyim ise, birisine acı gerçeği söylemek, haddini bildirmek anlamında kullanılmaktadır. Türklerin iletişim esnasında kaçındıkları bu iletişim şeklinin Almancada sık kullanılan bir deyim olması, Alman toplumunun doğrudan iletişim biçimine verdikleri önemin bir göstergesidir.

8. *aus sich herausgehen* (sf. 83). Kelime anlamı kendisinden çıkmak olan bu Almanca deyim ise açık ve net olmak anlamında kullanılmakta ve doğrudan sözlü iletişim şeklini içermektedir.
9. *Das Herz auf der Zunge haben/tragen* (sf. 199). Kalbi dilinde olmak anlamına gelen bu Almanca deyim ise birisine her şeyi anlatmak, duygularını açıkça ifade etmek anlamında kullanılmakta ve doğrudan sözlü iletişim biçimini yansıtmaktadır.
10. *Die Karten offen hinlegen/aufdecken* (sf. 100). Kelime anlamı kartlarını açık bir şekilde ortaya koymak olan bu Almanca deyim, niyetini açıkça söylemek anlamında kullanılmakta ve doğrudan iletişim şeklini içermektedir.
11. *J-m klaren Wein einschenken* (sf. 104). Bu Almanca deyim, gerçek fikrini açık bir şekilde söylemek manasındadır, kelime anlamı ise birisine duru şarap doldurmaktır.
12. *Klipp und klar* (sf. 105). Bir ikileme şeklinde kullanılan bu deyim ise açık, dürüstçe anlamlarına gelmektedir ve doğrudan iletişim biçimini yansıtır özelliktedir.
13. *J-m etwas auf den Kopf zusagen* (sf. 108). Birebir çevirisi birisine bir şeyi kafasının üzerine vaat etmek olan bu Almanca deyim, bir şeyi doğrudan, çekinmeden söylemek anlamında kullanılır ve doğrudan iletişim şeklini yansıtır niteliktedir.
14. *J-m den Kopf waschen* (sf. 109). Bu Almanca deyim Türkçeye motamot çevirisi birisinin kafasını yıkamak şeklindedir. Türkçedeki *beyin yıkamak* deyimine benzese de Almanda fikirlerini açıkça söylemek manasını taşır ve doğrudan sözlü iletişim olgusunu içerir.
15. *Du kriegst es mit mir zu tun* (sf. 114). Kelime anlamı benimle işin var olan Almanca deyim yine yukarıdaki diğer deyimlerde olduğu gibi doğrudan iletişim şeklinin yansıdığı Almanca deyimlere bir örnektir ve sana fikrimi söyleyeceğim anlamında kullanılmaktadır.
16. *j-m den Spiegel vorhalten* (sf. 198). Sözcüğü sözcüğüne Türkçeye çevrildiğinde birinin yüzüne ayna tutmak anlamına gelen bu Almanca deyim ise birisi hakkındaki düşüncelerini dobra dobra söylemek manasında kullanılır ve doğrudan iletişim şekli olgusunu içerir.
17. *Eine spitze Zunge haben* (sf. 199). Bu Almanca deyim de doğrudan iletişim şekli olgusunu içerir ve sivri dilli olmak anlamını taşır.
18. *j-m seinen Standpunkt klarmachen* (sf. 203). Birisine duracağı yeri belirtmek şeklinde motamot çevrilebilen bu deyim ise fikirlerini açıkça ifade etmek anlamında kullanılan Alman dilindeki doğrudan iletişim biçimini içeren deyimler arasında yerini almaktadır.
19. *j-m einen Stich versetzen* (sf. 210). Birisine acı saplamak şeklinde birebir çevrilebilen bu deyim ise birisine hoş olmayan şeyler söylemek anlamında kullanılmaktadır ve doğrudan iletişim şekli olgusunu içerir.
20. *J-m die ungeschminkte Wahrheit sagen* (sf. 229). Bu Almanca deyim kelime anlamı ise birisine süssüz gerçekleri söylemektir. Düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmek manasında Almanda sıkça kullanılmakta ve doğrudan iletişim şeklini yansıtmaktadır.
21. *Wir wollen uns (gegenseitig) nichts vornehmen* (sf. 239). Birbirine (karşılıklı olarak) bir şey yapmamaya karar vermek şeklinde Türkçeye birebir çevrilebilen bu Almanca deyim, doğrudan iletişim şeklini içerir ve karşılıklı olarak açık bir şekilde konuşmak anlamını taşır.

22. *j-m die Wahrheit sagen/geigen* (sf. 240). Hem kelime anlamı hem de manası, birisine doğruları çekinmeden söylemek olan bu Almanca deyim ise, birisine haddini bildirmek anlamında da kullanılmakta ve doğrudan sözlü iletişim şeklini içermektedir.
23. *Du hast gut reden* (sf. 157). Türkçemizdeki *tuzun kuru* deyimile benzerlik gösteren fakat Türkçeden farklı olarak yalnızca iletişim esnasında kullanılan bu Almanca deyim, herhangi zorluk olmadığı için düşüncesini kolaylıkla söylemek anlamında kullanılmakta ve Alman kültüründe tercih edilen doğrudan iletişim olgusunu yansıtmaktadır.

Yukarıda Türkçe karşılıklarıyla ve kelime anlamlarıyla birlikte verilen tüm Almanca deyimler açık, net ve doğrudan konuşmak, net cevap vermek, duygu ve düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmek anlamlarını taşımaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde dolaylı iletişim olgusunu içeren Almanca deyimler ele alınıp incelenecektir.

#### 4.2. Dolaylı sözlü iletişime ilişkin Almanca deyimler

Çalışmanın bu bölümünde Almanca deyimler, iletilerin imalı yollarla, dolaylı bir şekilde, örtük ve karmaşık olarak yöneltildiği dolaylı sözlü iletişim biçemi açısından ele alınıp incelenecektir.

Dora Schulz ve Heinz Griesbach'ın *1000 idiomatische Redensarten Deutsch* sözlüğünün taranmasıyla “imalı, karmaşık ve dolaylı” sözlü iletişim konularını içeren deyimlerin oranının yalnızca %12 olduğu tespit edilmiştir, bu deyimler aşağıda Türkçe karşılıkları ile verilecek ve analiz edilecektir: 1. *Wie die Katze um den heißen Brei herumgehen*, (sf.101), (Asıl konuya değinmeye çekinmek, lafı ağızda gevelemek), 2. *J-m etwas zu verstehen geben* (sf. 236), (Birisine bir şeyi ima etmek), 3. *Sich auf die Zunge beißen* (sf. 253), (bir şeyi söyleme isteğini bastırmak).

1. *Wie die Katze um den heißen Brei herumgehen* (Schulz ve Griesbach 1962: 101). Dolaylı iletişim şekli konusunu içeren bu Almanca deyim, asıl konuya değinmeye çekinmek, lafı ağızda gevelemek anlamlarını taşımaktadır. Kelime anlamına bakıldığında “kedi gibi sıcak lapanın etrafında dönmek” anlamını taşır ve iletişim esnasında asıl konuya bir türlü değinilmediğinde olumsuz bir anlamda kullanılır.
2. *J-m etwas zu verstehen geben* (Schulz ve Griesbach 1962: 236). Birebir çevirisi birisine bir şeyi anlaması üzerine vermek olan bu Almanca deyim ise Alman dilinde ima etmek manasında kullanılmaktadır ve dolaylı sözlü iletişime bir örnektir.
3. *Sich auf die Zunge beißen* (Schulz ve Griesbach 1962: 253). Kelime anlamı dilini ısırarak olan bu Almanca deyim, bir şeyi söyleme isteğini bastırmak anlamında kullanılır ve dolaylı iletişim şeklini yansıtır özelliğindedir.

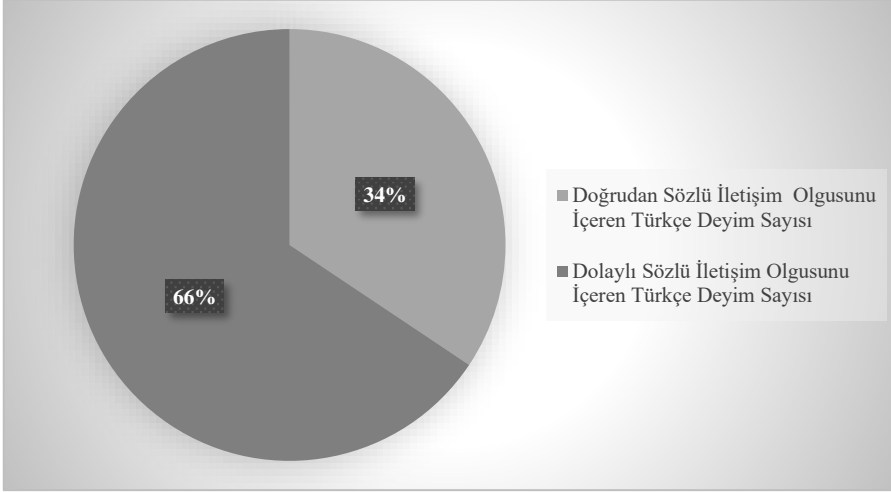
Çalışmanın bir önceki bölümünde ele alınan doğrudan iletişim olgusu ile ilgili Almanca deyim sayısının, bu bölümde ele alınan dolaylı iletişim olgusunu içeren Almanca deyim sayısından fazla olması Alman kültüründe doğrudan iletişim şeklinin benimsendiğinin ve bu durumun Almanca deyimlere yansıdığına açık bir göstergesidir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde doğrudan ve dolaylı iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimler ele alınıp incelenecektir.



### 4.3. Doğrudan sözlü iletişime ilişkin Türkçe deyimler

Ömer Asım Aksoy'un, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2* kaynağının taranmasıyla elde edilen veriler, iletişim olgusuna ilişkin Türkçe deyimlerin %34'ünün "direkt, doğrudan ve açık" bir şekilde konuşmak anlamlarını taşıdığını, bu oranın "imalı, karmaşık ve dolaylı" sözlü iletişim konularını içeren Türkçe deyimlerde ise %66 olduğunu göstermiştir.

Grafik 2: Doğrudan ve dolaylı sözlü iletişim olgularını içeren Türkçe deyimlerin oranı



Aşağıda öncelikle doğrudan iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimler ele alınacaktır:

1. *Ağzını açıp gözünü yummak* (sf. 543),
2. *Ağzının perhizi yok* (sf. 545),
3. *Dili uzun (zifir)* (sf. 723),
4. *Dobra dobra söylemek* (sf. 728),
5. *Eğri oturup doğru konuşalım* (sf. 744),
6. *İçi dışı bir* (sf. 867),
7. *Kör kadı* (sf. 940),
8. *Özü sözü bir* (sf. 1000),
9. *Sözünü esirgememek (sakınmamak)* (sf. 1047),
10. *Tok sözlü* (sf. 1076),
11. *Yüzüne vurmak* (sf. 1137).

1. *Ağzını açıp gözünü yummak* (Aksoy 2020: 543). Bu Türkçe deyim, her ne kadar öfke ile ağzına geleni söylemek anlamı taşısa da doğrudan sözlü iletişim biçimine bir örnek olduğundan çalışmaya dahil edilmiştir. Öfke ile, imasız, doğrudan, duygu ve düşüncelerin ifade edilmesi anlamındaki bu Türkçe deyim genellikle olumsuz bir anlamda kullanıldığı bilinmektedir. Kültürdilbilimsel açıdan bakıldığında bu deyimde gözlerin kapatılması, iletişim esnasında çatışma çıkmasından endişe duyulduğu için karşı tarafın varlığının göz ardı edilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır ve Türk kültüründe grup ahengini korumanın önemini vurgular niteliktedir.
2. *Ağzının perhizi yok* (Aksoy 2020: 545). Sakıncalarını düşünmeden her şeyi söyler anlamına gelen bu deyim, doğrudan iletişim biçimini içeren Türkçe deyimlerden biridir. Genellikle olumsuz bir manada kullanılan bu deyim, Türk kültüründe iletişim esnasında çatışmalardan kaçınmak amacıyla doğrudan iletişim şeklinden kaçınıldığının bir göstergesidir.
3. *Dili uzun (zifir)* (Aksoy 2020: 723). Doğrudan iletişim şeklini içeren bu Türkçe deyim ise birisini incitecek sözler söyleyen kişiler için kullanılır. Deyimin

kelime anlamına bakıldığında içerdiği sıfatların (uzun, zifir) olumsuz anlamda kullanıldıkları görülmektedir ve bu durum Türk kültüründe doğrudan iletişim şeklinin tercih edilmediğinin bir göstergesidir.

4. *Dobra dobra söylemek* (Aksoy 2020: 728). Doğrudan iletişim şeklini içeren bu Türkçe deyim ise hiçbir şeyden çekinmeyerek bir şeyi açıkça söylemek anlamında kullanılmaktadır. Doğrudan iletişim biçimi olgusunu içeren ve olumlu anlamda kullanılan az sayıdaki Türkçe deyimlerden biridir.
5. *Eğri oturup doğru konuşalım* (Aksoy 2020: 744). Davranışımız nasıl olursa olsun doğruyu söyleyelim anlamındaki bu Türkçe deyim, iletişim esnasında doğrudan iletişim şekli kullanılmak istendiğinde genellikle konuşmanın başlangıcında karşı tarafı uyarmak amacıyla kullanılmaktadır.
6. *İçi dışı bir* (Aksoy 2020: 867). Düşündüğünü açıkça söyleyen, gizli bir düşüncesi bulunmayan, ikiyüzlü olmayan anlamlarını taşıyan bu Türkçe deyim ise doğrudan iletişim şeklini içeren ve olumlu anlamda kullanılan Türkçe deyimlerden bir tanesidir.
7. *Kör kadı* (Aksoy 2020: 940). Bu Türkçe deyim hatıra, gönüle bakmayarak doğruyu herkesin yüzüne karşı söyleyen, sözünü esirgemeyen kimseler için kullanılmaktadır. Doğrudan, açıkça konuşan kişi anlamına gelen bu Türkçe deyim olumsuz bir sıfat yüklenmiştir ve iletişim esnasında olumsuz bir anlamda kullanılmaktadır.
8. *Özü sözü bir* (Aksoy 2020: 1000). Ne düşünüyorsa onu söyleyen ve yapan anlamı taşıyan bu Türkçe deyim, doğrudan iletişim şeklini tercih eden insanların bu özelliğini belirtmek için olumlu manada kullanılmaktadır.
9. *Sözünü esirgememek* (sakinmemek) (Aksoy, 2020: 1047). Bu deyim ise, kime dokunursa dokunsun, düşündüğünü söylemekten çekinmemek anlamı taşımaktadır ve doğrudan iletişim şeklini yansıtan Türkçe deyimlerden biridir.
10. *Tok sözlü* (Aksoy 2020: 1076). Türkçemizdeki *kör kadı* deyimiyile aynı anlamı taşıyan bu Türkçe deyim, hatıra, gönle bakmadan düşündüğünü söyleyen, hoş gitmeyecek biçimde konuşan kişiler için kullanılmaktadır.
11. *Yüzüne vurmak* (Aksoy 2020: 1137). Mecazi anlamda kullanılan ve iletişim esnasında karşı tarafın kabahatini yüzüne karşı söyleyip onu ayıplamak anlamına gelen bu Türkçe deyim, doğrudan iletişim biçimi olgusunu içermektedir.

Yukarıdaki doğrudan iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimler incelendiğinde deyimlerin çoğunun (*ağzını açıp gözünü yummak*, *ağzının perhizi yok*, *dili uzun* (*zifir*), *kör kadı*, *sözünü esirgememek* (*sakinmemek*), *tok sözlü*, *yüzüne vurmak* deyimlerinde olduğu gibi) olumsuz bir anlam içerdikleri görülmektedir. Bu durum, Türk kültüründe iletişim esnasında doğrudan iletişim biçiminin genellikle tercih edilmediğinin ve bu iletişim şeklini kullanan insanların da hoş karşılanmadığının açık bir göstergesidir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde dolaylı iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimler kültürdilbilimsel açıdan incelenecektir.

#### 4.4. Dolaylı sözlü iletişime ilişkin Türkçe deyimler

Ömer Asım Aksoy'un, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2* kaynağının taranmasıyla elde edilen ve iletişimin genellikle imalı yollarla, dolaylı bir şekilde, örtük ve karmaşık iletilerle gerçekleştiği dolaylı iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimler ise aşağıdaki gibidir: 1. *Aba altından değnek göstermek* (Üstü kapalı sözlerle korkutmak) (sf. 523), 2. *Ağız kalabalığına getirmek* (Konu dışı, gereksiz sözlerle karşısındakini şaşırtarak

istediği sonuca varmak) (sf. 536), 3. *Ağız yaymak* (Kesin ve dürüst konuşmaktan kaçınmak) (sf. 537), 4. *Bin (kırk) dereden su getirmek* (Çok dolambaçlı gerekçeler ileri sürmek, birçok aldatıcı diller dökmek) (sf. 641), 5. *Demeye getirmek* (Söylemek istediğini doğrudan doğruya değil, dolambaçlı yollarla anlatmak) (sf. 711), 6. *Dili varmamak* (Kötü bir şey söylemeyi doğru bulmamak, istememek) (sf. 723), 7. *Edebiyat yapmak* (Bir işe yaramayan parlak sözler söylemek) (sf. 743), 8. *Gözünün üstüne kaşın var dememek* (Her davranışını hoş karşılamak ve alınmasına yol açacak hiçbir şey söylememek) (sf. 821), 9. *Kem küm etmek, (hık mık etmek)* (Verecek cevap bulamayarak, açık bir anlamı olmayan sözler söylemek) (sf. 920), 10. *Kırk dereden su getirmek, (Bin dereden su getirmek)* (sf. 929), 11. *Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle (işit, anla)* (Düşüncelerimi, çok yakınım olan birisine söylüyorum. Ama maksadım bunları onun bilmesi değil, doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığım kimsenin bilmesidir. Çünkü sözlerimi ikisi birden dinlemektedir) (sf. 933), 12. *Kurt masalı okumak* (Uzun sözlerle inandırıcı olmayan bahaneler, özürler ileri sürmek) (sf. 946), 13. *Laflı (lakırdıyı, sözü) ağzında gevelemek* (Açık konuşmayıp söyleyeceği şeyi bir türlü söylememek) (sf. 953), 14. *Lakırdıyı (laflı, sözü) çevirmek* (Konuşmanın sakıncalı bir biçim aldığını anlayınca söze başka bir yön vermek) (sf. 955), 15. *Lügat paralamak* (Anlaşılmaz, ağdalı sözcüklerle konuşmak, yazmak) (sf. 957), 16. *Ne kızı veriyor, ne dünürü küstürüyor* (Birinini Dileğini yerine getiremeyeceğini, onu gücendirmeyecek biçimde söylüyor) (sf. 976), 17. *Ortadan (ortaya) söylemek* (Herkesin içinde, ad belirtmeden kimi kişilere dokunacak sözler söylemek) (sf. 989). 18. *Sözü (bir şeye) getirmek* (Sözü, açıkça söylemek istediği bir düşünceyi belirtecek biçimde söylemek) (sf. 1046), 19. *Şaşı çakır demektense kör de de kurtul* (Dolaylı, dolambaçlı yollara başvuracağına doğrudan doğruya gerçeği ortaya koy) (sf. 1058), 20. *Yarım ağızla (söylemek)* (Tam istekli olmayarak, yarı ister yarı istemez biçimde (söylemek) (sf. 1108), 21. *Yüzüne gelmemek* (Kabahatini yüzüne karşı söyleyememek, bilmezlikten gelmek) (sf. 1136).

Yukarıdaki dolaylı iletişim biçemi olgusunu içeren Türkçe deyimlerin sayıca fazla olması bu deyimlerin tek tek ele alınmasını zaman ve yer açısından mümkün kılmadığından, söz konusu deyimlere aşağıda genel bir yorum getirilecektir:

Yukarıda anlamları ile verilen Türkçe deyimler incelendiğinde, hepsinin dolaylı iletişim şeklini yansıttığı ve doğrudan iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimlere kıyasla hem sayıca çok fazla hem de anlam bakımından daha az olumsuz olduğu açıkça görülmektedir. Dolaylı iletişim şeklinin yer aldığı Türkçe deyimler, doğrudan iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimler gibi olumsuz sıfat ve anlam içermemektedir (Örneğin: *kör kadı, dili uzun, ağzının perhizi yok* deyimlerinde olduğu gibi). Bu durum Türk kültüründe tercih edilen dolaylı iletişim şeklinin deyimlere yansıdığına açık bir göstergesidir.

## 5. Sonuç

Kültürlerarası iletişim kuramları, bir kültüre mensup insanların iletişim esnasında duygu ve düşüncelerini ifade etmek için kullandıkları iletişim biçimlerini doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bu kuramlara göre doğrudan iletişim biçiminin

kullanıldığı Alman kültürü gibi düşük bağlamlı kültürlerde duygu ve düşünceler doğrudan, açık ve net bir şekilde ifade edilirken, dolaylı iletişim şeklinin tercih edildiği Türk kültürü gibi yüksek bağlamlı kültürlerde, iletiler genellikle dolaylı bir şekilde, üstü kapalı ve imalı yollarla aktarılır. Bu durumdan yola çıkarak bu çalışmada doğrudan ve dolaylı iletişim biçimi olgularını içeren Türkçe ve Almanca deyimler, iki kültüre ait izler bulmak amacıyla kültürdilbilimsel açıdan karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve kültürlerarası iletişim kuramları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonunda Ömer Asım Aksoy'un, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2* kaynağının taranmasıyla elde edilen veriler, iletişim olgusuna ilişkin Türkçe deyimlerin yalnızca %34'ünün "direkt, doğrudan ve açık" bir şekilde konuşmak anlamlarını taşıdığını, bu oranının "imalı, karmaşık ve dolaylı" sözlü iletişim konularını içeren Türkçe deyimlerde %66 olduğunu göstermiştir. Ayrıca doğrudan iletişim şekli olgusunu içeren Türkçe deyimlerin kelime anlamlarına bakıldığında genellikle olumsuz manada kullanıldıkları, dolaylı iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimlerde ise böyle bir durumun söz konusu olmadığı yapılan araştırmanın sonunda tespit edilmiştir. Bu durum Türk kültüründe tercih edilen dolaylı iletişim şekli olgusunun deyimlere de yansıdığının açık bir göstergesidir.

Örneğin Türk kültüründe iletişim esnasında muhatabımıza beni yargılamadan önce kendi kusurlarına gör demek yerine "*Tencere dibin kara, seninki benden kara*" demeyi, ya da iletmek istenen mesajı doğrudan alıcının kendisine iletmek yerine "*kızım sana söylüyorum, gelinin sen anla*" deyimiyile dolaylı olarak iletmeyi gerek çatışmalardan kaçınmak gerekse grup uyumunu korumak adına tercih ederiz.

Almanca deyimlerin incelenmesinde ise Dora Schulz ve Heinz Griesbach'ın *1000 idiomatische Redensarten Deutsch* sözlüğünden faydalanılmıştır. Araştırmanın sonunda elde edilen veriler, iletişim biçimleri olgusunu içeren Almanca deyimlerin %88'inin "direkt, doğrudan ve açık" bir şekilde konuşmak anlamlarını taşıırken, "imalı, karmaşık ve dolaylı" sözlü iletişim şeklini içeren deyimlerin oranının ise yalnızca %12 olduğunu göstermiştir. Doğrudan iletişim olgusu ile ilgili Almanca deyim sayısının, dolaylı iletişim olgusunu içeren Almanca deyim sayısından fazla olması, Alman kültüründe doğrudan iletişim şeklinin benimsendiğinin ve bu durumun Almanca deyimlere yansıdığının açık bir göstergesidir.

Bu çalışmada Türkçe ve Almanca doğrudan ve dolaylı iletişim olgusuna ilişkin deyimler aracılığıyla her iki kültür arasında bir karşılaştırma yapılmış ve yüksek bağlamlı bir kültüre sahip olan Türk toplumunun ve düşük bağlamlı bir kültüre mensup Alman toplumunun bu özelliğinin, iletişimde sıkça kullanılan ve özlü anlamlar içeren deyimlere yansıdığı tespit edilmiştir.

Almanca deyimlerde doğrudan iletişim şeklini içeren deyim sayısının, aynı konuyu içeren Türkçe deyim sayısından fazla olduğu, dolaylı iletişim olgusunu içeren Türkçe deyimlerde ise tam tersi bir durumun söz konusu olduğu ortaya çıkarılmıştır. Kültürün dil üzerindeki etkisi her iki dillin deyimlerinde açıkça görülmektedir.

Her toplum kendine özgü bir kültüre sahiptir, bu nedenle kültürlerarası ilişkilerde farklı bir durumla karşılaşmak kaçınılmazdır, sağlıklı bir kültürlerarası iletişim

kurabilmek için önemli olan bu farklılıkların bilincinde olup onları hoşgörü ve saygı ile karşılamaktır.

## Kaynakça

- AKARSU, Bedia (1998). *Wilhelm von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*. İstanbul: İnkılap.
- AKSAN, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AKSAN, Doğan (2006). *Dil, Şu Büyüklü Düzen*. Ankara: Bilgi.
- AKSOY, Ömer-Asım (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü – Atasözleri Sözlüğü 1*. İstanbul: İnkılap.
- AKSOY, Ömer-Asım (2020). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü – Deyimler Sözlüğü 2*. İstanbul: İnkılap.
- AKTAY, Sonnur (2020). “Rus ve Türk Kültüründe Rakamlı Deyimler Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8/25, 232-246. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1431883>. Erişim Tarihi: 13.09.2022.
- AKTURAN, Ulun; Baş, Türker (2013). *Nitel araştırma yöntemleri: Nvivo ile nitel veri analizi, örnekleme, analiz, yorum*. Ankara: Seçkin.
- ALIMJANOVA, Gauhar M. (2016). *Karşılaştırmalı Kültürdilbilim. Dil – Kültür – İnsan*. (Çev.: Seyhan Uçar-Şekip Aktay). Ankara: Gazi.
- BAKINER-Çekin, Ayça; ÇALIŞKAN, Hasan (2020). “Language and culture”. *Language Teaching and Educational Research*, 3/1, 163-175. <https://doi.org/10.35207/later.724966>. Erişim Tarihi: 12.07.2022.
- COŞKUN, Recai; ALTUNIŞIK, Remzi; BAYRAKTAROĞLU, Serkan; YILDIRIM, Engin. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*. Adapazarı: Sakarya.
- Deutscher, Guy (2010). *Im Spiegel der Sprache – Warum die Welt in anderen Sprachen anders aussieht*. (Çev.: Martin Pfeiffer) München: C.H. Beck oHG.
- ESSIG, Rolf-Bernhard (2011). *Alles für die Katz. Die lustigen Geschichten hinter unseren Redensarten*. München: Carl Hanser.
- HALL, Edward T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Doubleday.
- KAPLAN, Mehmet (2012). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh.
- KARTARI, Asker (2014). *Kültür, Farklılık ve İletişim. Kültürlerarası İletişimin Kavramsal Dayanakları*. İstanbul: İletişim.
- KUBE, Holger (2012). *Kulturwissenschaftliche Linguistik – Eine Einführung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ÖZER, B. Zeynep (2014). “Rusça ve Türkçedeki Deyimlerin Milli Kültürel Özellikleri”. *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (Editör: Olena Kozan), (Çev.: E. Elmacıoğlu). Ankara: Gazi.
- PALA, İskender (2021). *İki Dirhem Bir Çekirdek*. İstanbul: Kapı.
- SCHULZ, Dora; GRIESBACH, Heinz (1962). *1000 idiomatische Redensarten Deutsch – Mit Erklärungen und Beispielen*. Berlin-Schöneberg: Langenscheidt.
- ÜNALAN, Şükrü (2010). *Dil ve Kültür*. Ankara: Nobel.
- YILDIRIMER, Mestan (2008). *Deyim Yerindeyse. Türk Halk Şiirinden Açıklamalı Örneklerle Deyimlerimiz*. İstanbul: Fide.



## Arap Harfli Kazakça Süreli Yayınlar (1870-1929) (Başlıca Dil ve Alfabe Tartışmaları)

Periodicals with Arabic Alphabet in Kazakh (1870-1929)

(Main Discussions about Language and Alphabet)

### Zhanat Kuanyshbayeva

Dr. Öğr. Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan / Kazakistan

e-posta canatkuanyshbay.84@gmail.com

orcid 0000-0003-1554-584X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1145703

#### Atıf

##### Citation

Kuanyshbayeva, Zhanat (2022). Arap Harfli Kazakça Süreli Yayınlar (1870-1929) (Başlıca Dil ve Alfabe Tartışmaları). *Dil Araştırmaları*, 31: 93-114.

#### Başvuru

##### Submitted

19.07.2022

#### Revizyon

##### Revised

23.09.2022

#### Kabul

##### Accepted

03.10.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### Öz

Kazakistan'da basın faaliyetlerinin görülmeye başlandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı Kazak dili açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Arap harfli süreli yayınlarda filoloji değeri taşıyan konu başlıklarına bakıldığında; alfabe tartışmaları, Kazak dilinin Arap harfleriyle yazımını düzenleyen imla kuralları, Kazakça ve Rusçanın resmi kurumlardaki statüsü, eğitim dili açısından Kazakça ve Rusçanın durumu, ders kitaplarında ve basında dilin kullanımı, yabancı kelimelere karşılık bulma gibi başlıkların ele alındığı görülür. Adı geçen konular en fazla A. Baytursinov, M. Duwlatov ve T. Şonanov gibi isimler tarafından gündeme getirilir. Diğer yandan ilk gazete ve dergiler; Kazak aydınları tarafından eğitim, siyaset, ekonomi dil, tarih, edebiyat ve kültürle ilgili teorilerin ve görüşlerin yer verildiği bilimsel yayınlar görünümündedir. Kazak halkının içinde bulunduğu geri kalmışlığın çözümüne yönelik çabalar, halkın milli ve manevi duygularını uyandırmak için verilen tavsiyeler bu yazıların başlıca amacı olarak öne çıkar. Bunlara ilave olarak ilk gazete ve dergilerin rejim tarafından sık sık kapatılması Kazak basın hayatının istikrarını bozan en önemli sorunlardan biri olarak göze çarpar. Bu makale, Kazakistan'da ilk gazetenin çıkarıldığı tarih olan 1870 ile Latin alfabesinin kabul tarihi olan 1929'a kadar olan süre zarfında Arap harfleriyle çıkarılan süreli yayın adlarının tespitini ve bunların içeriğine dair kısa değerlendirmeler yapmayı konu edinmektedir. Çalışma, Arap harfli dönemdeki gazete ve dergilerle sınırlı olup bu yayınlarda yer alan dil ve alfabeyle dair içerikleri tanıtmayı amaçlamaktadır. Arap harfli Kazakça çalışmalarına katkı sunması beklenen bu çalışmada sözü edilen dönem için en az 33 gazete ve 23 dergi bulunduğu anlaşılmış ve bu yayınlarda ele alınan filolojik malzemelerin kapsamlı olarak araştırılması durumunda elde

edilecek bilgilerin Kazak dili tarihine ve Arap harfli süreli yayın çalışmalarına önemli katkılar sunacağı sonucuna ulaşılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Arap harfli Kazak Basın Tarihi, Arap Harfli Kazakça Dönemi, Arap Harfli Kazak Basınında Dil Tartışmaları

### ABSTRACT

The second half of the 19th century, when press activities began to be seen in Kazakhstan, was a period in which important developments were experienced in terms of Kazakh language. The following topics are highlighted looking at the topics with philological value in periodicals with Arabic letters; discussions about the alphabet, orthographic rules regulating the writing of the Kazakh language with Arabic letters, the status of Kazakh and Russian in official institutions, the situation of Kazakh and Russian in terms of the language of education, the use of the language in textbooks and in the press, equivalents for foreign words etc. It is seen that the aforementioned issues were mostly brought up by names such as A. Baytursınov, Duwlatov and D. Sultanğazin. On the other hand, the first newspapers and magazines; It is in the form of scientific publications that include theories and views on education, politics, economy, language, history, literature and culture by Kazakh intellectuals. Efforts for the solution of the backwardness of the Kazakh people, the advice given to awaken the national and spiritual feelings of the people seem to be the main purpose of these articles. In addition to these, the frequent closure of the first newspapers and magazines by the administration stands out as one of the most important problems that destabilize the Kazakh press life. This article focuses on the determination of the names of periodicals published in Arabic letters between 1870, the date of publication of the first newspaper in Kazakhstan, and 1929, the date of adoption of the Latin alphabet, and making brief evaluations about their content. The study is limited to the newspapers and magazines in the Arabic alphabet and aims to introduce the language and alphabet content in these publications. In this study, which is expected to contribute to the studies of Kazakh Turkish with Arabic letters, it was determined that there were at least 33 newspapers and 23 magazines for the mentioned period. It has been concluded that the information to be obtained in case of a comprehensive research of the philological materials discussed in these publications will make significant contributions to the history of the Kazakh language and the studies of periodicals in Arabic letters.

**Keywords:** Kazakh Press History with Arabic Letters, The Period of Kazakh with Arabic Letters, Language Discussions in Kazakh Press with Arabic Letters

## 0. Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılmaya başlanan gazete ve dergilerle basın dili durumuna gelen Kazakça, yazı dili olma yolunda önemli gelişmelere sahne olur. Bu yıllarda çıkarılmaya başlanan süreli yayınların Kazak edebî dilinin gelişimindeki payı büyüktür. Bu yüzyılın önemine dair Kazak dil bilim insanları, XIX. yüzyıla ait Kazak dili malzemelerini inceledikleri sırada çağdaş Kazak yazı dili temelinin XIX. yüzyılın 2. yarısında teşekkül ettiğini, bunun İbray Altınсарın ve Abay Kunanbayev gibi önde gelen



Kazak aydınların dil ve edebiyat alanındaki faaliyetleriyle gerçekleştiğini fark ederler. Dolayısıyla Kazak dili araştırmacıları Kazak edebî dilini incelemek için öncelikle bu kurucuların diline bakmak gerektiği kanaatini taşırlar (Bazılev 2000: 19).

Siyasi olarak bakıldığında XIX. yüzyıl, Kazakistan'ın tamamen Rus egemenliğine girdiği bir dönemdir. Bu süreçte sosyal hayatta, eğitimde, siyasi yapılanmada büyük reformlara gidilir. Eski okullar kapatılarak yenileri açılır. Dil ve alfabe ile ilgili konular da bu dönemde gündeme gelir (Auelbekova 2003: 5). Kazakistan'daki ilk süreli yayınlar XIX. yüzyıldaki bu Rus istilasını döneminde ortaya çıkar. Sözü edilen dönemi daha iyi anlamak için adı geçen bu yayınların ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu ilk dönemde çıkarılan gazete ve dergilerde Kazak edebî dilinin tam olarak standartlaşmadığı ve imlada farklı uygulamaların olduğu görülür. Diğer yandan bu dönemdeki gazete ve dergilerde dil ve kültürle alakalı önemli tartışmalar ve görüşler dile getirilir.

1870-1929 arasında Kazakistan'ın da içinde bulunduğu Türkistan coğrafyasında her ne kadar Arap harfli bir dönem yaşanmış olsa da bu dönem yayınlarında Rusçanın yanı sıra Kiril ve Latin harfli Kazakçanın da kullanıldığı görülür. Diğer yandan bugünkü Kazakistan sınırları dışında kalan Taşkent, Orenburg, Astarhan gibi dış merkezlerde de Kazakça ile ilgili süreli yayınlar çıkarılır. Bu durum bir yönüyle bugünkü Türk halklarının yaşadıkları sınırların o dönemde farklı idari bölümlere bölünmüş olmasıyla alakalıdır.

Bazı gazete ve dergilerde kimi zaman görülen isim değişiklikleri beraberinde yayın politikası ve sahiplerini de değiştirdiği için tarafımızca yeni bir yayın olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan Arap harflerinin kullanıldığı bir dönemde yayın yapan ancak Sovyet rejiminin yayın organı görünümündeki *Pravda Gazetesi* (önceki adı *Golos Semireçya* sonraki adı *Kazahstanskaya Pravda*), *Stepnaya Jizn Gazetesi*, *Trudovaya Jizn Dergisi*, *Golos Altaya Gazetesi* gibi gazetelerin yayın dili olarak Rusçayı tercih etmelerinden dolayı bunlar makalenin kapsamına dâhil edilmemiştir. Yine *Ayna Dergisi* (1917), *Jetisuw Äyeli Dergisi* (1923), *Azat Äyel Gazetesi* (1925), *Teñdik Gazetesi* (1925), *Äyel Teñdigi Dergisi* (1925-1934 günümüzde *Qazaqstan Äyelderi*), *Terme Dergisi* (1926), *Säwle Dergisi* (1923-24), *Jil Qası Dergisi* (1927), *Jarşı Dergisi* (1929-1931) gibi gazete ve dergilerin varlığı bilinmesine rağmen bu yayınlar hakkında bilgiye ulaşamadığı için ilgili yayınlara yalnızca başlıklar hâlinde yer verilmiştir.

Bu makale, Kazakçayla ilk gazetenin çıkarıldığı 1870 yılından Latin alfabesinin kabul edildiği 1929 tarihine kadar geçen 59 yıllık süreçte Arap harfli Kazakça ile çıkarılan süreli yayınların tespitini ve buralarda yer alan dil ve alfabe konuları ile ilgili başlıca tartışmaları ele almaktadır. Daha önce Arap harfli Kazak dili dönemindeki süreli yayınlarla ilgili derli toplu bir çalışma yapılmamış olmasından yola çıkılarak hazırlanan bu çalışmada sözü edilen dönemdeki süreli yayınlarda Kazak edebî dilinin gelişimi, alfabe tartışmaları, ders kitaplarının içerik olarak hazırlanması, alıntı kelimelere ve yabancı terimlere karşılıklar bulma, sözlük hazırlama, yabancı kelimelerin nasıl yazılacağı meselelerinin ele alındığı görülür. Bu şekilde hem Arap harfli dönemde Türkistan coğrafyasında hangi süreli yayınların bulunduğu tespitine hem de buralarda dil ve alfabe tartışmaları ile ilgili başlıca hangi konuların gündeme gelecek bu tartışmalara ne gibi çözüm önerileri sunulduğunun belirlenmesine çalışılmıştır.

## 1. Kazakistan'da Arap Alfabeli Dönem ve Basın Hayatı

Kazakistan'da süreli yayınların ilk görüldüğü XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan zaman diliminde Çağatay yazı dilinin geleneklerine bağılı olarak Arap alfabesi kullanılmaktaydı. 1860'lı yıllarda Kazakistan'da Arap harflerinin Kazak seslerini tam olarak karşılayamadığı tartışmaları görülmür. Bu andan itibaren Arap alfabesini değıştirmek ve yerine başka bir alfabe kullanmak gerektiğı fikirleri ortaya atılır. XX. yüzyılın başına gelindiğinde bu fikirler Kazak aydınları arasında iki farklı anlayışa dönüşür. Baytursinov gibi aydınlr ışlah edilmiş Arap alfabesini savunurken, Altınсарın gibi Rus ve Batı yanlısı aydınlr Kiril alfabesinin kullanılması gerektiğini düşünüyordularđ (Auelbekova 2003: 6). Bu dil ve alfabe tartışmalarının süreli yayınlara yansıdığı görülmür. Siyasal ve kültürel açıdan ise XIX. yüzyıl, Kazakistan'da bir yandan basın hayatının ortaya çıktığı diğer yandan da Çarlık Rusya'nın Kazak bozkırlarını ele geçirdiğı bir dönemdir. XIX. yüzyıldaki Rus işgallerine karşı Kazakların başlattığı mücadele daha sonraları ulusal isyanlara dönüşür. Bu yüzyılda basın-yayın faaliyetlerinin ortaya çıkması ile tepkiler süreli yayınlardaki gazete ve dergilere yansır. *1905 Rus İhtilali* Rusya'da meşrutî bir idarenin kurulması ile kısmî bir özgürlük ortamına zemin hazırlar ve basının gelişiminin yolunu açar (Ercilasun 2014: 393; Özdemir 2007: 87).

Kazakistan'da Arap harfli alfabe dönemini sosyal, kültürel ve siyasi olayları esas alarak üç döneme ayırmak mümkündür:

- 1) 1870'ten 1905 Rus İhtilaline Kadar Olan Dönem,
- 2) 1905 Rus İhtilalinden 1917 Bolşevik İhtilaline Kadar Olan Dönem,
- 3) 1917 Bolşevik İhtilali'nden 1929 Latin Alfabesinin Kabulüne Kadar Olan Dönem.

Arap harfli süreli yayınların en az olduğı dönem bu ilk dönem iken, en yoğun olduğı dönem ise *1917 Bolşevik İhtilali*'nin yaşandığı son dönemdir. Buna göre tespit edilebildiğı kadarıyla ilk dönemde 3, ikinci dönemde 14, üçüncü dönemde 39 süreli yayının olması basın açısından giderek artan bir çeşitliğe işaret etmektedir.

### 1.1. 1870'ten 1905 Rus İhtilaline Kadar Olan Dönem

Kazak basın tarihinde *1905 Rus İhtilali*'ne kadarki süreli yayınlr Çarlık rejimine bağılı genel valiliklerin resmî duyurularının yapılması ve halkın temel bilgilerle aydınlatılması amacıyla hükümet tarafından çıkarılan gazeteler görünümündedir (Auelbekova 2003: 68). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak bozkırları Ruslar tarafından büsbütün işgal edilmiş durumdaydı. Kazakistan'da bu tarihlerde Taşkent, Torğay ve Omsk (Ombı) gibi büyük eyaletlerde Rus yönetimi tarafından ilk gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gazetelerin yayımlanma amaçları şu şekilde özetlenebilir: a) Rus hükümeti kararlarının halk diliyle en kısa sürede duyurularının yapılması, b) Kazakistan'daki geri kalmışlığın Rus egemenliğı ile çözüleceğinin anlatılması, c) Çocukların Rus kültürüne uyum açısından Rus okullarına gitmesi gerektiğinin anlatılması, d) Kazakların yerleşik hayata geçişle birlikte sağlayacakları faydaların anlatılması (Özdemir 2007: 75) Kazakistan basın hayatının erken dönemi olarak değerlendirilebilecek bu ilk devirde dergilere rastlanmaz. Resmî yayın organı durumundaki az sayıdaki gazete ise şunlardır:

### 1.1.1. Türkistan Vilayeti Gazetesi (1870-1918)

Arap harfli Kazakça ve Özbekçe ile 1870-1918 yılları arasında yayımlanan bu gazetenin basım yeri Taşkent'tir. Gazete, resmî statüsüyle Çarlık Rusya'ya bağlı Türkistan Valiliğinin Rusça yayın yapan *Turkistanskiye Vedomosti Gazetesinin* ekidir ve Şimkent, Jambıl, Taşkent gibi Güney Türkistan bölgesinde yaşayan halka yönelik olarak çıkarılır (Hamza 2015: 25). *Turkistanskiye Vedomosti Gazetesinin* eki olmasına rağmen ilk Kazak gazetesi olarak bilinir. Çünkü ek olarak çıkarılan kısımlar Kazak ve Özbek dillerinde yazılmıştır (Çitil 2016: 379). Subhanberdina ve Äwesbayeva tarafından yayımlanan "Türkistan Walayati Gazeti" adlı kitapta 1882'ye kadar hem Arap harfli Kazakça hem de Arap harfli Özbekçe ile neşredilen bu gazetenin 1882'den sonra yalnızca Özbekçe ile basıldığı bilgisi bulunmaktadır (2003: 9). Türkistan Vilayeti Gazetesinin çıkarılma amacı genel valiliğin emir ve duyurularıyla kanun ve yönetmelikleri halka iletmek, gelişme ve yeniliklerden halkı haberdar etmek ve halkı bilim kültür konularında aydınlatmaktır. Yayın politikası olarak Çarlık Rusya'sının istekleri doğrultusunda hareket eden gazetenin resmî duyurular ve ilanlar hariç diğer sayfalarında tarım, hayvancılık, sanat, ekonomi, bilim, eğitim, siyasi ve gündelik olaylar ele alınır. Gazetede Çarlık Rusya'sının işgali altındaki yerlerde Rus idaresine karşı oluşabilecek hoşnutsuzluk, gösteri veya ayaklanmalara karşı halkı Rus yönetimiyle iş birliği içinde olmaya teşvik edecek birçok makale ve haber yayımlanır (Hamza 2015: 26).

### 1.1.2. Dala Vilayeti Gazetesi (1888-1902)

Bugünkü Rusya sınırları içerisinde yer alan Omsk şehrinde (Ombı) 1888'den 1902'ye kadar haftalık olarak yayın yapan gazete Step Genel Valiliğinin resmî yayın organı olarak Almatı, Yedisu ve Semey eyaletlerinde yaşayan halka yönelik olarak çıkarılır (Zhylysbayev 2004: 33). Rejimin resmî yayın organı olmasından dolayı Çarlık Rusya'sının devlet politikalarını destekler nitelikte yayın içeriğine sahiptir. Devlete ait emir ve duyuruların bulunduğu sayfaların dışındaki kısımlarda makaleler, şüirler, hikâyeler, tarım ve sağlıkla ilgili bilgiler, kitap eleştirisi ve özetleri, fuar duyuruları, işlenen suçlarla ilgili haberler yer alır (Kılhoğlu 2021: 38). Yayımlandığı dönemde Kazak diliyle çıkarılan tek gazete olması itibarıyla Kazak edebî dilinin gelişmesindeki payı büyüktür. Zenkovsky gibi kimi araştırmacılar bu durumu Rusların Kazakları Tatarların kültürel etkisinden kurtararak bağımsız bir ulus oluşturma çabası olarak görürler (Zenkovsky 1983: 100).

Gazetede dil ve alfabeyle dair içerikler olarak; Kazak dilinin yazımı ve alfabe sorunu ile ilgili D. Sultanğazın'ın *Qazaq Tili Transkripsiyası Mäselesi (1899/22-23)*, R. Düysenbayev'in *Qazaq Alfaviti Tuwralı (1897/ 10)* ve Qarip Tuwrasının Sözi (1894/ 39); Kazakçadaki alıntı kelimelerin imlasından bahseden D. Sultanğazın'ın *Qazaq Tiliñse Jazuw Tuwradan (1896/ 31)* ve *Bizdiñ Qazaq Tili Tuwralı Bes-Altı Awız Söz (1890/ 6)*; Kazak okullarında ve normal hayatta Kazakça ve Rusçanın statüsünden ve öğretiminden bahseden O. Äljanov'un *Ğılımğa Qaray Tağı Bir Qadam (1896/3)*, Q. Japanulı'nun *Ğılım Oquwdıñ Qajet Ekeniniñ Bayanı (1894/ 37)* yazıları dikkati çeker (Saq 2014: 8-15; Äbilqasimov 1971: 22-29).

### 1.1.3. Torğay Gazetesi (1895-1910)

Kazakistan'da Torğay eyaleti idaresinin resmî yayın organı olan *Turgayskiye Oblastiniye Vedomosti Gazetesinin* eki olarak 1895'te Orenburg'da çıkarılır. Gazetenin amacı bölgede yaşayan halkın rejimin duyurularından haberdar olmalarını sağlamaktır. Gazetede hem Kiril hem de Arap harfli Kazakçayla kaleme alınan makaleler yer alır. Gazetede dil ve alfabe konuları ile ilgili çeşitli yazılar çıkar ancak gazete arşiv bilgileri kayıp olduğundan elde yeterince bilgi bulunmamaktadır (Nusqabayuli 2018: 27).

## 1.2. 1905 Rus İhtilalinden 1917 Bolşevik İhtilaline Kadar Olan Dönem

Kazakistan'da 1905 yılına kadar olan süreçte çıkarılan ilk gazeteler Çarlık Rusya'sının resmî yayın organlarıdır. Bu sebeple bu gazetelerde halka yönelik duyuru ve bilgilendirmeler ile halkın eğitimine yönelik eğitim, bilim, sanat, ekonomi, sosyal yaşantı gibi kimi konulara da yer verildiği görülür. Kazakistan'da Arap harfli basın döneminin bu ikinci evresinde *1905 Rus İhtilali* dönem açısından en önemli olaydır. İhtilalden sonraki gelişmeler basın hayatını ayrı bir dönemde incelemeyi gerekli kılar. 1905 İhtilali toplum ve devlet hayatında bir dizi yenilik ve iyileşmeyi beraberinde getirir. Bu iyileşmelerden hiç şüphesiz en önemlisi sosyal ve kültürel hayatta görülen özgürlük ortamıdır. Bu kısmî özgürlük ortamı basın hürriyetine de yansyarak ilk özel gazetelerin çıkarılmasını sağlar. Böylece Kazak millî basınının doğuşu için uygun bir zemin oluşur. *1905 Rus İhtilali* öncesi gazeteler Çarlık Rusya'sının resmî yayın organları durumundayken bu dönemde çıkarılan gazete ve dergiler daha çok özel teşebbüslerle ilgilidir. Örneğin İbray Altunsarin'in 1879'ta Orenburg Genel Valiliğine *Kazak Gazetesini* çıkarmak için yaptığı başvurusu reddedilir (Allabergen ve Nusqabayuli 1994: 13). Yeni dönemle birlikte muhafazakâr, milliyetçi, özgürlükçü ve sosyalist gibi farklı anlayışlara sahip ilk gazeteler yayın hayatında kendine yer edinir (Salqınbek, 2004: 114; Panayeva 2006: 10). İlk özel gazeteler gibi ilk edebî dergiler de bu dönemde çıkarılır. Kazak dili ve edebiyatı ile alfabe tartışmalarına dair önemli makaleleri gündeme getirmesi bakımından *Ayqap Dergisi* öne çıkar (Panayeva 2006: 10-11). Bu dönemde Arap harfli Kazakçayla çıkarılan süreli yayınlar şunlardır:

### 1.2.1. Fikir Gazetesi (1905-1907)

1905-1907 yılları arasında Arap harfli Kazakçayla Oral şehrinde çıkarılır. İlk on sayısı Kazakça ile daha sonraki sayıları Başkurtça ve Tatarca çıkar. Kazak, Başkurt ve Tatar halklarının sorunlarını gündeme getirerek, halkın çıkarını gözetten bir yayın politikası benimser. *Fikir Gazetesinin* Kazak ulusal basınının ve toplumsal düşüncenin gelişimine katkısı büyüktür (Bayğalı 2008: 26).

### 1.2.2. Turmıs Dergisi (1905)

1905'te Arap harfli Kazakçayla Ufa'daki Galiye Medresesi öğrencileri tarafından çıkarılan derginin editörlük görevini M. Qaltayev üstlenir. El yazması şeklinde sadece bir sayısı çıkarılabılmış dergide kültürel konular ve Kazakların durumuyla ilgili çeşitli yazıların yer aldığı görülür (Bekhojin 1964: 109).

### 1.2.3. Qırğız (Qazaq) Gazetesi (1907)

2 Şubat 1907'de Orenburg'da çıkarılan gazetede hem Arap harfli Kazakça hem de Rusça kaleme alınan makaleler yer almaktadır. Gazetenin Çarlık sistemini yıkarak,

burjuva sisteminden demokratik sisteme geçmeyi ve bağımsızlık yolunda örgütlenmeyi amaçladığı görülür. Çarlık yönetimine karşı olduğu gerekçesiyle ilk sayısından hemen sonra hükümet tarafından kapatılır (Nusqabayuli 2018: 34-35).

#### 1.2.4. Serke Gazetesi (1907-1908)

Gazete, Petersburg'da okuyan öğrencilerin çabalarıyla Arap harfli Kazakçayla 28 Mart 1907'de Petersburg merkezli *Ülfet Gazetesinin* 67. sayısına ek olarak çıkarılır (Subhanberdina ve Däwıtoı 1995: 20). Yalnızca bir yıl yayımlanabilen gazetede ulusal bilinci konu olarak ele alan makalelerin artan şekilde yer alması; gazete binasının polisler tarafından halkı Rus hükümetine karşı kıskırttığı gerekçesi ile basılması ve sonrasında kapatılması ile sonuçlanır (Baygarayev 2016: 103).

#### 1.2.5. Qazaqstan Gazetesi (1911-1913)

Önce Orda'da daha sonra ise Ural şehrinde Temmuz 1913 tarihine kadar toplam 18 sayısı çıkarılır ve Kazak, Tatar, Rus dilleriyle karışık olarak yayın yapar (Karaşeva 1959: 3). Gazetenin yayın içeriğinde kooperatifleşme, teknoloji, tarım ve hayvancılık, veterinerlik, uzmanlaşmanın önemi ile çocuk eğitimi gibi konu başlıklarının yer aldığı dikkati çeker (Bekhojin 1964: 83).

#### 1.2.6. Ayqap Dergisi (1911-1915)

*Ayqap Dergisi* Ocak 1911'den Eylül 1915'e kadar Orenburg'da Arap harfli Kazakçayla toplam 88 sayı çıkar. Orenburg şehrindeki Energiya Basımevi'nde basılan derginin ilk yıllarda ayda bir kere, sonraki yıllarda ise ayda iki kere yayımlandığı görülür (Subhanberdina 1963: 280). Dergide Kazak dili, tarihi ve kültürüne dair çeşitli yazılar, sosyal, siyasal, eğitim ve öğretimin geliştirilmesi hakkında içerikler, Kazak kadınlarının eşitliği, tarım, tıp vb. ile ilgili çeşitli makaleler yer alır (Kencebayev 1956: 26-30). Ceditçilik ve Türkçülük taraftarı olan Kazak aydınları ile Ufa medresesi mezunu gençlerin dergi etrafında birleşerek ulusal Kazak bilinci oluşturmaları süreci dönem adına önemli gelişmelerden biridir (Kuanyshbayeva ve Zhiyenbayev 2017: 282).

Dergide dil ve alfabeyle dair içeriklerle ilgili olarak; ders kitaplarındaki Arap harfi Kazakçanın imlasının standarda kavuşması ve Arap alfabesinin Kazakçanın fonetiğini yansıtabilecek biçimde kullanılması gerektiği fikirlerini ele alan A. Baytursınoı'un *Cazuıı Tártibi* (Ayqap 1912/ 4-5) ile yine aynı yazarın *Şahzaman Mirzağa* (Ayqap 1912/ 9-10) adlı yazıları ön plandadır. Ayrıca A. Baytursınoı'un bu makalesini eleştiren ve Kazakça ile Rusçanın fonetik karşılaştırmasını ele alan Ş. Cıyaşev'in *Birge Qozğalalıq!* (Ayqap 1912/ 6-7), Baytursınoı'un *Cazuıı Tártibi* adlı bu makalesini çeşitli açılardan eleştiren veya değerlendiren M. Duılatov'un *Cazuıı Tártibi* (Ayqap 1912/ 8), Ğ. Musa'nın *Cazuıı Mäselesi* (Ayqap 1913/ 9-10), A. Cantalin'in *Cazuıı Tártibine Qosumça* (Ayqap 1913/ 12) yazıları; süreli yayın ve ders kitaplarındaki alıntı kelimelerin fazlalığından söz eden M. Maldıbayev'in *Til Tuıırasında* (Ayqap 1912/ 4) yazısı; Kazakçanın ana hatları ile sorunlarını değerlendiren M. Esengeldin'in *Til Tuıırasında* (Ayqap 1912/ 7) yazısı; Oğuz, Tatar, Özbek ve Kazakların aynı soydan geldiğini, birkaç ses değişikliği bir yana bırakılırsa bu lehçeler arasında anlaşmaya engel bir hususun bulunmadığını anlatan yine M. M. Maldıbayev'in *Tağıda Til Tuıırasında* (Ayqap 1912/ 11) yazısı ile M. M. Maldıbayev'in bu yazısını değerlendirerek Kazakçanın en eski Türk lehçelerinden biri olduğunu söyleyen A. Badiqov'un *Qazaq Tili Tuııralı* (Ayqap 1913/ 8) adlı yazıları;

Kazakçanın, matbaanın ortaya çıkması ile birlikte basılı eserlerde karşılaştığı imla konuları üzerinde duran M. Seralin'in *İmla Mäselesi* (Ayyap 1914/ 4) yazıları öne çıkar (Subhanberdina ve Däwitov 1995: 339, 340, 341, 353).

### 1.2.7. Qazaq Gazetesi (1913-1918)

2 Şubat 1913'te Arap harfli Kazakçayla Orenburg'ta haftalık olarak çıkarılmaya başlanan gazetenin sahibi Mustafa Orazayev, başredaktörü Ahmet Baytursinov, yardımcısı ise Mırjakıp Duwlatov'dur (Özdemir 2007: 165). Gazetenin ilk yıl 3000 olan tirajı 1915'ten sonra haftada iki sayı olarak çıkmasıyla birlikte 8000'e çıkar. 1918'de Bolşevikler tarafından kapatılmasına kadar olan süreçte toplam 265 sayısı yayımlanır (Allabergen 2009: 127). Yayın politikasına Batı yanlısı aydınlar yön verir. Bu yayın politikasının temeli Kazakların ulusal dil ve kültürlerinin başta eğitim kurumları olmak üzere her yerde korunması ve yaşatılması esasına dayalıdır. Gazete yazarlarından Ahmet Baytursinov'un: "Ulusal kimliğimizin korunup yaşatılması, dilimizin gelişmesi ve kullanımının yaygınlaştırılmasına bağlıdır, unutulmasın ki kendi diliyle edebiyatını oluşturan uluslar özerk yaşama hakkına sahip olmuştur." sözleri dikkat çeker (Saq 2014: 3). *1917 Bolşevik İhtilali* sonrası nispeten yumuşayan ortam ile birlikte neredeyse tüm sayılarında daha özgür bir Kazak halkından bahseder. Gazete süreçle birlikte Alaş Partisi'nin yayın organı hâline dönüşür ve partinin icraatlarını anlatır. Rus hükümetinin Kazaklara yönelik kimi uygulamaları açıkça eleştirilir (Türk 2005: 132, 135).

Gazetede dil ve alfabeyle dair içeriklerle ilgili olarak Ahmet Baytursinov'un ana dili bilinci ve ana dilin eğitim dili olarak kullanılması gerektiği yönündeki düşüncelerini ele alan *Orenburg, 10 Fevral* (Qazaq 1913/ 2), Kazakçanın fonetik esaslarını gözeterik geliştirdiği Arap harfli alfabe ve Kazak dilinin imla hususiyetlerini ele aldığı *Jazuw Mäselesi* (Qazaq 1913/ 34), Kazakistan'da çok az okulun bulunması ve bu okullarda çocuklara eğitim verecek uzmanların bulunmayışını dile getirdiği *Orısşa Oquwşılar* (Qazaq 1913/ 26), Kazakistan'daki kırsal okulların durumunun iyi olmadığı, müfredat, ders kitapları ve öğretici açısından yetersizlikler olduğundan söz ettiği *Bastawış Mektep* (Qazaq 1914/ 61), eğitim sistemiyle alakalı öğretmenliğin zor bir meslek olduğunu ve öğretmenliğin sırrının çocuğın ruhunu ve doğasını anlayabilme esasına dayalı olduğü yönündeki fikirlerini ele aldığı *Qazaqşa Oquw Jayınan* (Qazaq 1913/ 14) yazıları önemlidir. M. Duwlatov'un İdiris Orazalılı isimli bir öğrencinin soy adlara eklenen -ov, -ev gibi Rusça eklerin kullanılmaması gerektiği yönünde yazdığı yazı üzerine konuyu değerlendirdiği *Ov Tuwralı* (Qazaq 1915/ 121) yazısı ile eğitim dili ve ders kitaplarındaki imladan bahseden *Qazaq Siyezi* (Qazaq 1917/ 226) yazıları önemlidir. Bunların dışında *Qazaq Gazetesi* sayfalarında imla ile ilgili alınan kararlara da yer verilir. Örneğin Hüseyniye Medresesi öğrencileri adına H. Bolğanbayev'in yazdığı *Ğ. Şoqayevqa Aşıq Hat* (Qazaq 1913/ 39) başlıklı yazıda imla meselesi ele alınır. Burada genel olarak Kazakçadaki imla esasları ve A. Baytursinov'un bu konudaki görüşleri belirtilir (Saq 2014: 31-72).

### 1.2.8. Eşim (Esil) Dalası Gazetesi (1913)

*Eşim Dalası* veya *Esil Dalası* Eylül 1913'te haftada üç sayı olarak bugünkü adı Petropavl olan Kızıljar'da Kazak ve Tatar dilleriyle çıkarılır. Özellikle Rusların Kazak topraklarını istilası ile ilgili yazıların yer aldığı dergide Kazakların yerleşik düzene geçirilmesi konuları ele alınır. Gazetede Kazakların millî menfaatleri ile Kazak

ekonomisinin geliştirilmesi yönündeki yazılar tepki çeker ve gazete Çarlık rejimi tarafından 1913 yılının sonlarına doğru kapatılarak bazı yazarları mahkemede yargılanır (Türk 2005: 132; Hamza 2015: 43).

### 1.2.9. Sadaq Dergisi (1915)

Arap harfli Kazakçayla 9 Kasım 1915'ten 10 Şubat 1918'e kadar bugünkü Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da çıkarılır (Aqınbekova 2019: 9). Derginin Ufa'daki "Ğaliya", Troysk'deki "Rasülya" ve Orenburg'daki "Hüsayinya" öğretmen meslek okulları ile Başkurt-Tatar medreselerinde eğitim almaya gelen Kazak gençlere haber, röportaj, makale gibi yazılar yazmayı görev edindiği görülür (Bekhojin 1964: 107).

### 1.2.10. Alaş Gazetesi (1916)

26 Kasım 1916'dan 1917'nin ortalarına kadar Taşkent'te Arap harfli Kazakçayla toplam 26 sayı olarak çıkarılan gazetenin yayın içeriğinde siyaset, eğitim, bilim ve edebiyatla ilgili yazı ve haberler yer alır (Smagulova 2009: 64). Gazetenin ülkenin ve Kazak halkının geri kalmışlığına yönelik sorun ve çözümleri sayfasına taşınması dikkati çekerken milliyetçi *Alaş Orda Hareketinin* ilkelerine uygun yayın anlayışına sahip olmadığı gerekçesiyle de eleştirildiği görülür (Subhanberdina 1993: 156-170).

### 1.2.11. Sarıarqa Gazetesi (1917-1919)

Alaş Partisi Dışişleri Bakanı Halel Gabbasov tarafından 15 Haziran 1917'de Arap harfli Kazakçayla Semey şehrinde haftalık olarak çıkarılan gazetenin editörlüğünü R. Mäsekov yapar (Quwantayulı 2013: 28-29). Siyasi konuların yanında dil ve edebiyat meselelerinin de ele alındığı gazetede örneğin yabancı asıllı kelimeler yerine Kazak diline ait kelimelerin kullanılması gerektiğine dair makaleler yer alır (Änes 2017: 8).

Gazetede dil ve alfabeyle ilgili içeriklerle ilgili olarak Şakärim'in, Kazak dilindeki ay adlarını incelediği ve Kazak dilindeki ay adlarının aslında yıldızların adı olduğunu, yıldızlara verilen isimlerin yeni doğmuş aya verildiğini ve bu ismin de ay adı olarak kabul edildiğini belirttiği Şakärim, *Qazaqşa Ay Atı Joq* (Sarıarqa 1917-1918) yazısı; H. İbrahimov'un ilkokuldaki derslerin herkes için Kazakça olması gerektiğini, Rusçanın yalnızca dördüncü sınıftan itibaren yabancı dil olarak öğretilmesinin uygun olduğunu anlattığı *Bastawış Mekteptegi Oquw Programması* (Sarıarqa 1917/ 27) yazıları önemlidir. Bunun dışında gazete sayfalarında Kazakistan'da gerçekleşen kongrelerde dil, alfabe ve eğitime dair alınan kararlardan bahseden örneğin Qurastırıruşıdan, *İyulde Orınborda Bolğan Jalpı Qazaq Siyeziniñ Qawlıları* (Sarıarqa 1917, 21-26-ş) gibi yazılar da yer alır. Yazıya göre kongreye Rusya'ya bağlı Akmola, Semey, Turgay, Ural, Jetisuw, Sırdariya, Fergana bölgelerinden ve Bökey Kazaklarından temsilciler katılarak eğitimin ilk iki yılının mutlaka anadilde olması ve Kazak dilinde yayımlanacak kitapların Baytursinov'un imlasına göre hazırlanması gerektiği yönünde kararlar alındığı belirtilir (Saq 2014: 74-78).

### 1.2.12. Birlik Tuwı Gazetesi (1917-1918)

Türkistanlı aydın Mustafa Çokayoğlu'nun sahibi olduğu gazete Taşkent'te Sırderya Kazakları tarafından Arap harfli Kazakçayla haftalık olarak Haziran 1917'den Mart 1918'e kadar 30 sayı çıkarılır. Muhafazakâr bir çizgisi bulunan gazetede Mırjakıp Duwlatov, Sultan Kocanov ve Alibeg Komus gibi aydın ve yazarlar çeşitli yazılar

kaleme alır (Bayraktar 2013: 317). Bolşevik Devrimi'nin çalkantılı günlerinde yayımlanan gazetede siyasal ve toplumsal olayların etkisi gazete sayfalarına yansır (Özdemir 2007: 180).

### 1.2.13. Üş Jüz Gazetesi (1917-1918)

Üş Jüz Partisi tarafından Aralık 1917'den Mayıs 1918'e kadar Arap harfli Kazakçayla Petropavl (Kızıljär) şehrinde çıkarılmaya başlanan gazetenin editörlüğünü K. Tögisov üstlenir. Toplam on sayı yayımlanan gazetenin "Jasasın Türik-Tatar Balası!" (Yaşasın Türk-Tatar Çocuğu) sloganıyla çıkması dikkati çeker. Gazete, sosyalist Üş Jüz Partisi'nin amaçlarını halka ileterek milliyetçi bir parti olan *Alaş Hareketi* karşıtı yayınlar yapar. Parti üyelerinin tutuklanmasıyla birlikte gazetenin matbaası *Jas Azamat Gazetesine* geçer (Smagulova 2009: 84).

### 1.2.14. Tirşilik Gazetesi (1917-1918)

Temmuz 1917'de Akmola'da Arap harfli Kazakçayla, başkanlığını S. Seyfullin'in yaptığı *Jas Kazak Derneği* ve üyeleri tarafından halktan toplanan paralarla sadece birkaç sayı yayımlanabilen gazetenin editörlük görevini Bolşevik yanlısı R. Düysenbayev üstlenir. *Alaş Hareketi* karşıtı bir politika benimseyen gazetenin yaptığı çağrılarda Sovyet rejim ve sisteminin desteklenmesi istenir. Gazetede S. Seyfullin, A. Asılbekov ve B. Serikbayev gibi Bolşevikler çeşitli makaleler yayımlarlar. Gazetenin Haziran 1918'de yaklaşık bir yıllık bir yayın hayatından sonra kapandığı görülür (Bekhojin 1964: 116-123).

## 1.3. 1917 Bolşevik İhtilali'nden 1929 Latin Alfabesinin Kabulüne Kadar Olan Dönem

I. Dünya Savaşı'nın uzaması Çarlık Rusya'sını ekonomik olarak zora sokar. Ülkedeki eylemler, grevler ve çatışmalar derinleşir. Bu durum *Bolşevik Devrimi'nin* gerçekleşmesine zemin hazırlar ve Rusya'daki olaylar Çarlık rejiminin yıkılarak Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ile sonuçlanır. Bu durum Kazak aydınları tarafından yakından takip edilir ve Kazak aydınları Rusya'daki yeni rejime Kazakistan'da destek çağrısında bulunurlar. Aydınlar bu değişikliklerle birlikte Kazakların kendi ülkelerinde söz sahibi olacağını, Kazakistan'da Ruslarca gerçekleştirilen iskânların son bulacağını, Müslümanlara yönelik haksızlıkların biteceğini ümit ederler (Nurpeyisov 1994: 8). Rusya'da Çarlık rejiminin son bulması Kazaklar arasında yeni umutlar uyandırır. 1917 *Bolşevik İhtilaliyle* birlikte görülen kısmi rahatlama ortamında siyasal, kültürel, sanat ve bilim amaçlı kurulan dernek ve komitelerin sayısının arttığı ve çoğunlukla Bolşeviklerin etkisinde hareket ettikleri görülür (Nurpeyisov 1994: 111). Bu dönem basın hayatında gazete ve dergiler daha çok sosyalist bir çizgide durarak devrin şartlarına paralel bir şekilde çok sayıda siyasal olayı ve düşünceleri gündeme getirirler (Özdemir 2007: 179).

### 1.3.1. Jas Azamat Gazetesi (1918-1919)

Editörlüğünü K. Kemengeruli'nin yaptığı gazete Arap harfli Kazakçayla *Jas Azamat Derneği* tarafından Nisan 1918'de Petropavl (Qızıljär) şehrinde çıkarılır. Gazete milliyetçi bir yayın politikası benimseyerek bağımsız ve refah düzeyi yüksek bir ülke



özlemiyle yayınlar yapar. Gazete, 1919 sonlarına kadar yayın hayatını sürdürür (Zhylysbayev 2004: 61).

### 1.3.2. Abay Dergisi (1918-1919)

1918'de Arap harfli Kazakçayla Semey'de çıkarılmaya başlanan derginin editörlük görevini J. Aymawıtov üstlenir. Adını Kazakların millî edebiyatçısı ve fikir adamı Abay Kunanbayev'den alan dergi, Abay'ın ruh ve fikir dünyasını tanıtmayı amaçlayarak Abay'ın edebî ve felsefî yönünü öne çıkaran yazılar yayımlar. Dergide M. Turğanbayev, J. Aymawıtov, S. Torayğırov, M. Äwezov gibi aydınlar önemli konularda yazılar kaleme alırlar (Quwantayulı 2013: 53-54). Edebî bir dergi olan *Abay Dergisinin* 12. sayısından sonra maddi gerekçelerle yayın hayatına son verdiği görülür (Aqınbekova 2019: 19-21).

Dergide M. Äwezov'un - Kazakistan'daki eğitim sistemine dair iki ekolün bulunduğunu anlattığı *Ğılım Tili* (Abay 1918/ 7) yazısı önemlidir. Burada "*Müslümanca okuyanlar*" olarak adlandırılan ve eğitim dili olarak Arapçayı tercih eden gelenekçi bir eğitim sistemi ile "*Rusça okuyanlar*" olarak tabir edilen ve eğitim dili olarak Rusçayı kullanan modern bir eğitim sisteminin varlığına dikkat çekilir. Yazar, bu iki ekolden uygun olanının belirlenip eğitim dili, eğitim sistemi ve terminolojinin bu doğrultuda tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir. İ. Ahmedov'un eğitim ve bilim dili olarak Kazakça ve Rusçayı değerlendirdiği *Ğılım Tili Tuwralı Jawap* adlı yazılarının olduğu da görülmektedir (Saq 2014: 80-92).

### 1.3.3. Jetisuw İşçi Halıq Muhbiri Gazetesi (1918)

21 Haziran 1918'de Almatı'da Arap harfli Kazak, Kırgız, Tatar, Uygur ve Özbek dilleriyle karışık olarak yayın hayatına başlayan gazetenin adı "*Jetisuw İşçi Halk Muhbiri*" anlamlarına gelir. Gazetenin editörü S. Şakirjanov'un açıklamasına göre önceleri editörlük ekibinde Tatarların olmasından dolayı gazete dilinin Tatarcaya benzediğini ancak editörlük görevinin Kazaklara geçmesiyle yayın dilinde Kazakçanın hâkim olduğunu belirtir. Gazete, Jetisuw civarında oturan Uygur, Dungan, Özbek, Kırgız Kazak işçilere Sovyet rejiminin gereklerini anlatma üzerine bir yayın politikası benimser. Toplam 41 sayısı çıkan gazetenin adı 3 Aralık 1918'de *Kömek* olarak değiştirilir ve 1 Ocak 1919'dan sonra yeni sayıları çıkar (Bekhojin 1964: 127-132). Sözü edilen dönemde Jetisuw Eyaleti yönetimleri tarafından siyasal ve sosyal değişimlere göre süreli yayın adlarının zaman zaman değiştirildiği gözlemlenir. Bunun neticesi olarak 4 Ocak 1920'de bir kez daha gazete adının değiştirilerek "*Uşqın Gazetesi (I)*" yapıldığı görülür. *Uşqın Gazetesi (I)*'nin toplam 37 sayısı yayımlandıktan sonra 27 Ekim 1920'de yayın hayatına son verilir ve yerine 1 Kasım 1920'de *Buqara* adlı gazete çıkar. Uygurca yayın yapan gazetenin Mart 1921 yılına kadar toplam 17 sayısı çıkar ve yayın kalitesi sorunları gerekçe gösterilerek kapatılır. Aynı yıl *Buqara Gazetesinin* yerine Q. Abdullin'in editörlüğünde *Kedey Erki Gazetesi* yayımlanmaya başlar. Gazetenin Ağustos 1925 yılına kadar toplam 25 sayısı çıkar, 18 Ağustos 1922'de gazetenin adı Arap harfli yayın yapan *Tilşi* olarak değişir ve editörlük görevini S. Ospanov üstlenir. *Tilşi Gazetesi* daha sonra *Eñbekşi Qazaq Gazetesine* dâhil olur (Allabergen 2009: 5-8).

### 1.3.4. Uşqın Gazetesi (II) (1919-1920)

17 Aralık 1919'da Arap harfli Kazakçayla Orenburg'da yayın hayatına başlayan gazete, özünde Lenin tarafından çıkarılan Rusça *İskra* (Kıvılcım) adlı gazetenin

Kazakçaya *Uşqın* olarak uyarlanması ile ortaya çıkar. 13 Kasım 1920'de *Uşqın Gazetesi (II)* yerine *Eñbek Tuwı Gazetesi* çıkmaya başlar (Qojakeev 2014: 20, 23). 7 Kasım 1921 yılında bu kez de *Eñbekşil Qazaq* adıyla yayın hayatına devam eden gazetenin 8 Ocak 1924'ten itibaren dördüncü sayfası haftalık *Leninşil Jas Gazetesi* olarak çıkar. *Leninşil Jas Gazetesi* 1925'te Jas Qayrat adını alır (Qojakeev 2014: 63-64). *Uşqın Gazetesi II*'nin dördüncü sayfasının yaşadığı bu değişim dışında gazetenin 1925 yılında *Eñbekşi Qazaq Gazetesi*, Ocak 1932'de *Sotsiyaldı Qazaqstan*, 1937'de *Sotsiyalistik Qazaqstan*, 1991'de ise *Egemen Qazaqstan* olarak yayın hayatını günümüze kadar sürdürdüğü görülür (Qojakeev 2014: 35).

### 1.3.5. Durıstıq Jolı Gazetesi (1918)

1917 Rus İhtilali'nden sonra 1918'de Arap harfli Kazakçayla Orda şehrinde çıkarılmaya başlanan *Uran Gazetesi* Astrahan'da yerli devrimciler tarafından matbaanın açılmasıyla aynı yıl kapatılarak yerine 20 Şubat 1919'da *Durıstıq Jolı Gazetesi* çıkarılır. Gazetenin Sovyet politikalarını ve Lenin'i destekleyen yayınlar yaptığı görülür. Ayda iki sayı çıkarıldıktan sonra 10 Temmuz 1919'da 11 sayıyla beraber kapanır (Bekhojin 1964: 143). Gazetede eğitim ile ilgili tartışmalara, ders kitaplarının nasıl hazırlanacağına ve edebi eserlerin basımı ile ilgili görüşlere de yer verilir (Bekhojin 1964: 150). Gazete, Temmuz 1919'dan sonra *Qızıl Dala* adıyla yayın hayatını bir süre daha devam ettirir (Allabergen 2009: 119).

### 1.3.6. Muğalim Dergisi (1919)

1919'da Arap harfli Kazakçayla Orda şehrinde çıkarılır. Eğitim, bilim, siyaset ve edebiyatla ilgili yazılar ve yerel haberlerin yer aldığı derginin toplam kaç sayısının çıktığına dair bilim insanları arasında farklı görüşler vardır. Derginin 15 Haziran 1919'da kapandığı anlaşılmaktadır (Aqınbekova 2019: 118-118).

### 1.3.7. Qazaq Tili Gazetesi (1919)

4 Aralık 1919'da Semey şehrinde haftada üç kez ve dört sayfa olacak şekilde çıkarılmaya başlanan gazetenin tirajı 2500 civarındadır. Gazetenin ilk sayfasında Arap ve Kiril harflerinin yer alması dikkati çeker (Quwantayulı 2013: 83-84). Yayın içeriği olarak daha çok Çarlık Döneminde yaşanan zorluklardan ve Sovyet Devrimi ile birlikte görülen iyileşmelerden bahsedilmektedir. Gazete bir nevi Sosyalizm propagandası yaparak Komünizmin herkesin eşitliği ilkesine dayanan bir sisteme dayandığından, bu sistemle birlikte adaletin, eşitliğin ve refahın sağlanacağından bahseder (Zhylysbayev 2004: 78). Gazete sayfalarında kadın hakları, tarımsal kalkınma ve bilimsel gelişmelerle ilgili içeriklere yer verilir. *Kazak Tili Gazetesi* daha sonra sırasıyla *Jaña Awıl*, *Sosyalistik Şığıs*, *Ekpindi*, *Semey Pravdası* adlarıyla yayın hayatını sürdürür (Bekhojin 1964: 153). Dil ve alfabeye dair içerik olarak A. Baytursınov ve E. Omarov'un birlikte kaleme aldıkları ve Kazakçanın ses kaidelerini bozmadan Arap alfabesi ile nasıl yazılacağını değerlendirdikleri *Qazaqşa Jazuw Taqırıpı Jaña Jazuw Erejeleri* (Qazaq Tili 1923/ 22 Mart) yazısı göze çarpar (İsimaqova 2013: 369).

### 1.3.8. Aq Jol Gazetesi (1920-1926)

*Aq Jol Gazetesi* daha önceleri 1920 yılının 18 Nisan ve 27 Temmuz tarihleri arasında Taşkent'te *Öris Gazetesi* olarak bilinen gazetenin 14 sayı çıktıktan sonra onun yerine

çıkmasıyla yayın hayatına başlar (Bayğalı 2008: 110). 7 Aralık 1920’de Taşkent’te Arap harfli Kazakçayla Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından haftada üç sayı olarak çıkarılmaya başlanan gazetenin daha sonraları Stalin tarafından 1925-1926 yıllarında Çimkent’te basılması istenir. Gazetede N. Töreulov, S. Ospanov, I. Toqtubayev, M. Duwlatov, J. Aymawıto, H. Dosmuhamedov, I. Jansügürov, A. Baytursıno, B. Süleyev, T. Şonanov gibi Kazak yazar ve aydınlarının yazıları çıkar (Esenqaraqızı 2015a: 6). Kadın hakları, hükümetin aldığı kararlar, Ruslar tarafından *Basmacılar* olarak adlandırılan Özbeklerin Sovyet yönetimine karşı başlattıkları ayaklanmalara dair haberler yapılır. Diğer yandan gazetede Kazak dilindeki terminoloji, Kazak edebiyatının devirleri nasıl tasnif edilmeli, Kazak dilinin sözlükleri gibi konu başlıkları ele alınır. Gazetede kurumlarda kullanılan dilin Kazakça olması ve Kazak sınırlarına dâhil olan yerlerde Kazakça ve Rusçanın kullanımını düzenleyen önerilerle ilgili yazılar görülür. 1926’da gazetenin yayın hayatına son verilir (Saq 2014: 124).

Gazetede dil ve alfabeyle dair içeriklerle ilgili olarak M. Duwlatov’un İsmail Gaspralı’nın “Dilde Birlik” ilkesi çerçevesinde Rusya’nın özellikle Türk soylu halkalara yönelik uyguladığı dil politikalarını değerlendirdiği yazısı *Til Mäselesi* (Aq Jol 1921/ 10); ders kitaplarının nasıl olması gerektiğinden bahseden Tiljan’in, *Oquw Kitaptarı Kerek* adlı yazısı; dilin yapısını bozan unsurların ele alındığı Jasqanşaq’ın, *Oqşaw Söz. Tilbuzarizm* yazısı; kongre ve toplantı dillerinin Kazakça olması gerektiğini söyleyen M. Turğanbay’ın *Keñes Tili Qazaqşa Bolsın!* adlı yazısı; Kazakçadaki terminoloji, Kazak edebiyatının devirlerinin tasnifi ve resmî kurumlarda Kazak dilinin statüsünü ele alan J’nin *Otarşıldıqtıñ Tuqımın Qurtuw, Terminologiya Haqında, Qazaq Ädebiyeti Qalay Däwirlesin, Mekemede Qazaq Tilin Jürgiziw Kerek* yazıları; Kazakçadaki eşya ve nesnelere ad bulma konusunu ele alan Säken’in (Manat Şamil), *Zaiqa At İzdew, Uğnisqa Söz İzdew* yazıları; ana dili bilincini ele alan Q. İ. nin *Tilge Şorqaqtıñ Haliqqa Jat Bolğandıqtıñ Belgisi Emes* adlı yazıları önemlidir (Saq 2014: 125-208).

### 1.3.9. Jas Alaş Gazetesi (1921-1922)

22 Mart 1921’de Taşkent’te Kazak-Kırgız Enstitüsünde okuyan öğrenciler tarafından Arap harfli Kazakçayla çıkarılmaya başlanan gazetenin günlük siyasi olayları duyurmak, emekçi Kazak ve Kırgız gençlerini bir araya getirmek ve gençlere devriminin şartlarını anlatmak amacıyla yayınlar yaptığı dikkati çeker (Qojakeev 2014: 142). Gazete 1 Eylül 1922’de *Jas Qayrat Gazetesi (I)* adıyla, 30. sayısından sonra ise Ocak 1924’te *Jas Qayrat Dergisi* adıyla siyaset, sanat, eğitim, edebiyat, gelenek görenekler ve yeni kitaplarla ilgili haberlerin yer aldığı bir dergi olarak yayın hayatını sürdürür (Qojakeev 2014: 145-147).

### 1.3.10. Qızıl Qazaqstan Dergisi (1921-1925)

15 Eylül 1921 ile 1925 yılları arasında Arap harfli Kazakçayla Kızılorda’da ayda iki sayı olmak üzere toplam 48 sayısı çıkarılan derginin editörlüğünü Kazakistan Bölge Komitesi tarafından oluşturulan bir kadro üstlenir (Bekhojin 1964: 177). Derginin Kazakistan’da 1929’dan sonra Latin alfabesine ve 1940’tan sonra ise Kiril alfabesine geçilmesiyle birlikte sırasıyla 1930-1931 arasında *Qazaqstan Bolşevigi-Bolşevik Qazaqstana*, 1932-1938 arasında *Awıl Kommunisii*, 1938-1941 arasında *Kommunist*, 1952-1957 arasında *Qazaqstan Kommunisii-Kommunist*

*Qazaqstana*, 1958-1991 arasında sadece *Qazaqstan Kommunisti* olarak, 1991'den itibaren ise *Aqiqat* adıyla yayın hayatını sürdürdüğü görülür (Nusqabayuli 2018: 150-157).

Dil ve alfabeye dair içerik olarak; A. Baytursinov'un Kazak köylerinde eğitimin yeni gereksinimler temelinde nasıl düzenlenmesi gerektiğini ele aldığı *Qazaq Arasında Oquw Jumıstarın Qalay Jürgizüw Kerek?* (Qızıl Qazaqstan 1923/ 14) adlı yazısı (İsimaqova 2013: 383) ile M. Duwlatov'un *Kazak Bilim Komiserliğı* tarafından çıkarılan "yeni imla kaidelerinin" Kazakçanın fonetik özelliklerine göre değerlendirilmesini işlediği *Jaña Jazuw Erejeleri* (Qızıl Qazaqstan 1923/ 17-18) adlı makaleleri önemlidir (Balcı 2020: 28).

### 1.3.11. Bostandıq Tuwı Gazetesi (1921)

19 Mart 1921'de *Kedey Sözü Gazetesinin* devamı olarak Kazak OSSC vekilliğı ve daha sonra Akmola Genel Valiliğı Komitesi tarafından Petropavl'da Arap harfli Kazakçayla çıkarılmaya başlanır. Gazetenin daha sonraları sırasıyla *Keñes Awılı*, *Lenin Tuwı* ve *Soltüstik Qazaqstan* adlarıyla yayın hayatını sürdürdüğü görülür (Zhylysbayev 2004: 81).

### 1.3.12. Eñbekşi Qazaq Gazetesi (1921-1932)

Eñbekşi Qazaq Gazetesi, *Uşqın Gazetesi (II)* ve *Eñbek Tuwı Gazetelerinin* devamı olarak 7 Kasım 1921'den itibaren, Orenburg şehrinde Arap harfli Kazakçayla yayımlanır. Kazakistan Ülke Partisi Komitesinin yayın organı olarak çıkarılır. 1923'ten sonra S. Seyfullin editör olur (Qojakeev 2014: 26-27). Kazak dili ve edebiyatının gelişiminde büyük katkıları bulunan, S. Seyfullin, S. Mukanov, B. Maylin, I. Jansugirov ve A. Toqmaganbetov gibi şair ve yazarların eserlerini halka tanıtmada önemli görevler üstlenir. Gazete Ocak 1932'de *Sotsiyaldı Qazaqstan* adıyla, 1937 yılında *Sotsiyalistik Qazaqstan* ve son olarak 1991 yılından günümüze kadar olan süreçte ise *Egemen Qazaqstan* adlarıyla yayın hayatını sürdürür (Qojakeev 2014: 35).

M. Duwlatov'un Kazak dilinden sorumlu komisyonun işleyişindeki aksaklıklar ve İçişleri Komiserliğı'nin bir genelgesinde yer alan dil yanlışlarını ele aldığı *Qazaq Tilin Jürgizetin Komissiyanıñ Qulağına Altın Sırğa* (Eñbekşi Qazaq 1925/ 364) yazısı, aynı yazarın gazete, dergi ve kitaplarda görülen baskı hataları ve bunların çözümünü değerlendirdiği *Baspasöz Qatesiz Bolsın* (Eñbekşi Qazaq 1926/ 29) ve *Gazet Tili Oñdı Bolsın* (Eñbekşi Qazaq 1927/ 22) yazıları, yine aynı yazarın Kazakistan'da okumuş kesimin genellikle Rusça eğitim aldığını, bunun sonucunda ise yazılı eserlerde Kazak dilinin Rusçanın etkisinde kalmasından söz ettiği *Orıssalağan Qazaq Tili* (Eñbekşi Qazaq 1926/141) yazıları önemlidir (Balcı 2020: 32, 33, 35). Duwlatov'un dışında M. Joldıbayev'in 1922 yılında Kazakistan'da yabancı kelimeler ile ders adlarının Kazakça olması gerektiğiyle ilgili Baytursinov başkanlığında bir komisyonun kurulması ve komisyonun yabancı sözcüklerin kabul edilmesindeki ilkeleri değerlendirdiği *Qazaq Tilin Bayıtamız* (Eñbekşi Qazaq 1926/12 Ağustos) adlı yazısı (Jubayeva 2017: 43) önemlidir. Kazakistan'daki Alfabe Komitesinin Mart 1929 tarihinde bilim adamlarının bir araya gelecekları toplantıya kadar imla konusu üzerinde fikir alışverişinde bulunulması gerektiği yönündeki kararlarını ele alan *Qazaqstan Ortalıq Jaña Ālipbiy Komitetiniñ Emle Mäselesi Tuwralı Til Bilimpazdarına, Oquwşılarga, Barlıq*

*Jazuwşılarğa Aşıq Hat* (Eñbekşi Qazaq 1929/ 18 Şubat) yazısı; T. Şonanov'un yabancı kelimelerin rahat telaffuz edilmesi, kulağa hoş gelmesi ve kolay anlaşılır olması için Kazakçanın imlasına uydurulması gerektiğini bazen imlada *kamiseriet = kamiseret* (komiserlik) gibi tutarsızlıklar görüldüğünü bu konunun halkı zorladığını ve bu meselenin belirli bir prensibe dayandırılması gerektiğini ifade ettiği *Şet Sözderdiñ İmläsi Jayında* (Eñbekşi Qazaq 1929/ 25-26 Mart) adlı yazısı (Jubayeva 2017: 26); E. Omarov'un yabancı kelimelerle ilgili örneğin Rusçadan alınan "sosyalizm" ve "sosyalist" kelimelerinin evrensel olduğu için alınabileceğini ancak sözcük tabanlarına gelen "-izm ve -ist" eklerinin Kazakçaya uyarlanması gerektiğini Kazak dilinin ekleri karşılama yeterli bir dil olduğunu ve bunların Kazakçadaki karşılıklarının kullanılması gerektiğini aksi hâlde yabancı kökenli eklerin Kazak diline zarar vereceğini ifade ettiği *Qazaqşa Jazuw Jayı* (Eñbekşi Qazaq 1924/ 159, 161, 162) yazısı (Jubayeva 2017: 55); A. Baytursinov'un yabancı kelimelerin imlası ve alfabeyle dair görüşlerini aktardığı *Tağı da Jat Sözderdi Qoldanuw Tuwralı* (Eñbekşi Qazaq, 1928/ 109 Mayıs), *Latın Älippesiniñ Kereksizdigi* (Eñbekşi Qazaq 1926/ 19 Aralık) ve *Emle Tuwralı* (Eñbekşi Qazaq 1929/ 27 Mart) yazıları önemlidir (Jubayeva 2017: 63; İsimaqova 2013: 277, 278).

### 1.3.13. Örteñ Gazetesi (1922)

1922'de Arap harfli Kazakçayla Orenburg şehrinde S. Saduwaqasov, A. Baytursinov, Ä. Baydaralın ve E. Aldoñgarov gibi Kazak aydınları tarafından çıkarılan Örteñ Gazetesi siyasi sebeplerden dolayı 6. sayısından sonra kapatılır (Allabergen 2009: 16).

### 1.3.14. Şolpan Dergisi (1922-1923)

Arap harfli Kazakça ve Kırgızca ile Ekim 1922'de Taşkent'te Türkistan Merkez Parti Komitesi tarafından çıkarılan derginin ilk sayısının kapağında "Siyaset, Eğitim ve Edebiyat ile İlgili Aylık Bir Dergidir", "Kazak ve Kırgızların Dergisidir" bilgisi bulunur. Toplam sekiz sayısını çıkan derginin Mayıs 1923'ten sonra yayın hayatına son verdiği görülür (Esenqaraqızı 2015b: 5, 6).

Dergide dil ve alfabeyle dair içeriklerle ilgili olarak Ä. Divayev'in Kazak ve Kırgızların gelenekleri ile ilgili olan atasözü, ağıt ve halk hekimliği gibi folklorik malzemeleri incelediği *Türkistan Qırğız-Qazaqtarınıñ Eski Turması Tuwralı Jazba Sözder* (1922/1) adlı yazısı ile H. Dosmuhamedov'un Kazak dilinde alıntı kelimelerdeki ünlü uyumlarını ele aldığı *Qazaq Tiliniñ Singarmonizm Zañı* (1922/1) (Omaşev 2010a: 64, 70, 212) yazısı ve yine H. Dosmuhamedov'un *Divani Lügat At-Türük* (1923/ 6-7-8) yazıları öne çıkar (Omaşev 2010b: 86).

### 1.3.15. Erik Gazetesi (1923-1924)

1 Nisan 1923'te Arap harfli Kazakçayla Atraw'da çıkarılan gazetenin yayın içeriğinde petrol, balıkçılık, tarım, hayvancılık, ekonomi gibi konu başlıkları yer alır. Gazetede yerel şair ve yazarların eserleri de kendine yer bulur. Gazeteden yapılan çağrılarda Rus halkına destek istenir ve Lenin rejiminin devam etmesinin önemi vurgulanır (Nusqabayulı 2018: 161). *Erik Gazetesi* 28 Ağustos 1924 tarihinden itibaren *Jumıştı Tili*, Eylül 1932'de *Sosyalistik Qurılıs*, 1 Mayıs 1963 tarihinden itibaren ise *Komünistik Eñbek* olarak yayın hayatını devam ettirir (Zhylysbayev 2004: 84).

### 1.3.16. Awıl Gazetesi (1923-1925)

Qostanay Genel Valiliği Komünist Partisi Komitesi ve Genel Valilik İcra Komitesi tarafından 1 Eylül 1923'te Qostanay'da Arap harfli Kazakçayla çıkarılmaya başlanan gazetenin editörlük görevini gazeteci M. Seralin, B. Maylin, M. Jaqsılıqov vd. yürütür. Gazetenin tarım, bilim, kooperatifçilik, burjuvalara karşı savaş, seçim sorunları, okullardaki yeni düzenlemeler gibi konularda yayımlar yaptığı görülür. Gazetenin 1925 yılındaki sayılarında ise köylerin Sovyetleştirilmesi, çiftçi birliklerinin oluşturulması, tarım ve hayvancılık gibi konulara ağırlık verdiği dikkati çeker (Nusqabayulı 2018: 160).

### 1.3.17. Temirqazıq Dergisi (1923)

1923'te Moskova'da Doğu Sovyet Cumhuriyetlerine mensup aydınlar tarafından çıkarılan derginin editörlüğünü N. Töreqluv yapar. Arap harfli Tatarca, Başkurtça, Özbekçe ve Türkmençeye "Kızıl Şark", Kazakçayla ise "Temirqazıq" adıyla yayımlanan derginin Türklere yönelik komünizm eğitimi ve propagandasını gerçekleştirme misyonunu üstlendiği gözlemlenir. Toplam üç sayısı çıkarılan derginin 2. ve 3. sayıları Almatı'da çıkar. Siyaset, bilim, geçim kaynakları, toplum ve edebiyat konularıyla ilgili içeriklerin ele alındığı derginin ulusal konulara fazla değinmesi sebebiyle kapatıldığı görülür (Qojakeev 2014: 150-151).

### 1.3.18. Jas Qazaq Dergisi (1923-1925)

1 Ekim 1923 yılında Arap harfli Kazakçayla Orenburg'da Kazakistan Bölge Gençleri Komitesi tarafından çıkarılan ve editörlük görevini E. Aldoņarov, A. Orazbayev ve A. Segizbayev'in yaptığı derginin toplam 13 sayısı yayımlanır. Derginin emekçi Kazak gençlerini bir araya getirerek yeni işçi komünistler yetiştirmek, gençleri okumaya teşvik etmek ve genç gazeteciler yetiştirmek şeklinde bir misyon edindiği görülür. Dergide edebiyat, siyaset, sanat, eğitim, çocuklar, dış haberler gibi içerikler yer alır. Dergide B. Maylin, M. Duwlatov, J. Aymawıtov, S. Dönentayev, M. Murzin gibi önemli Kazak aydınlarının makaleleri yayımlanır (Aqınbekova 2019: 87-88).

### 1.3.19. Sana Dergisi (1923-1924)

Ocak 1923'te Arap harfli Kazakçayla Taşkent'te çıkarılmaya başlanan derginin editörü Halel Dosmuhamedov'dur. 3. sayısından sonra Kasım 1924'te kapatılan derginin bilim ve eğitim ağırlıklı yayımlar yaptığı dikkati çeker (Omaşev 2011: 5). Dergide İ. Jansügirov, M. Awezov, A. Divayev, Q. Kemeņgerez, M. Jumabayev gibi Alaş aydınlarının makaleleri yayımlanır ve günümüzün bilim ve kültür çağı olduğu, bu çağa ise ancak bu kavramlarla uyum sağlanacağı düşünceleri dile getirilir (Aqınbekova 2019: 99). Eğitim kurumlarında okutulacak ders kitapları ve müfredatlar hakkında bilgilerin yer alması, halk edebiyatı ile ilgili yayınlardan söz edilmesi, Kazak büyüklerinden, millî şair ve yazarlardan öğütlere yer verilmesi derginin kapatılmasına sebep olur (Sağ 2014: 209).

Dergide dil ve alfabeye dair içeriklerle ilgili olarak H. Dosmuhamedov'un, *Qazaq-Qırğız Bilim Komissiyasınan* adlı yazısı; Arap Harfli Kazakçanın imlasından bahseden F. Ğ'nin, *Emle Tuwralı* yazısı; Kazakistan'da imlayla ilgili alınan kararlardan bahseden *1924 Jılı İyul Ayının İşinde Bolıp Ötken Qazaq-Qırğız Bilimpazdar Jiyılısınıñ Jasaęan*

*Qawlısı, Emle Tuwralı. Qarip Tuwralı. Pän Sözderi Tuwralı. Pämiliye Tuwralı* adlı yazılar önemlidir (Saq 2014: 210-220).

### 1.3.20. Kedey Aynası Dergisi (1923-1929)

1923'te Arap harfli Kazakçayla Taşkent'te Lenin Orta Asya Komünist Üniversitesindeki Kazak öğrenciler tarafından yıllık olarak çıkarılır. İlk iki sayısı Steklografiya'da (camdan yapılan baskı makinesi) basıldığı için "Kedey Aynası" (Fakirin aynası) adını alır. Üniversite öğrencilerinin kendi imkânlarıyla çıkardıkları dergide gençlerin siyaset anlayışı, sosyal meseleler, öğrenci-öğretmen ilişkileri ile ilgili yazılar yayımlanır. Derginin edebiyat bölümünde halkın edebî ürünleri olan atasözleri, efsane ve hikâyelere de yer verilir. Dergi, 1929'da kapatılır (Qojakeev 2014: 148-149).

### 1.3.21. Kedey Gazetesi (1924-1930)

7 Haziran 1924'te Aktöbe Genel Valiliği Komitesi ve Genel Valilik İcra Komitesi tarafından çıkarılan gazetenin önceleri haftada iki sayfa, 5. sayısından sonra ise dört sayfa ve 600 adet basıldığı görülür. *Kedey Gazetesi* 1930 yılında "Alğa", 1932'nin martında "Sosyalistik Jol", 1962'de "Batis Qazaqstan", 1965'in şubatında ise "Kommunizm Joli" olarak adını değiştirerek yayın hayatını sürdürür (Zhylysbayev 2004: 83-84).

### 1.3.22. Kedey Tili Gazetesi (1924-1926)

Astarhan'da Tatarca ve Rusça olarak yayımlanan bir gazete olan *Qızıl El Gazetesi* Kazak işçi sınıfı tarafından dil bakımından anlaşılamayınca 18 Nisan 1924'te Astarhan Genel Valilik İcra Komitesi tarafından Arap harfli Kazakçayla *Kedey Tili* adıyla yayımlanmaya başlanır. Daha önce *Qızıl El Gazetesinin* editörlüğünü yapan Ğubaydullaulı, Tatarca yazıları Kazakçaya aktararak *Kedey Tili Gazetesinde* yayımlamaya başlar. Gazetenin Hazar Denizi'nin kıyılarında yaşayan Kazak halkına Komünist ideolojisini anlatmada, Leninist düşünceyle, Sovyet hükümetinin faaliyetlerini tanıtmada büyük önem taşıdığı görülür (Qojakeev 2014: 152-153).

### 1.3.23. Jas Qayrat Gazetesi (II) (1925)

*Eñbekşil Qazaq Gazetesinin* bir sayfası *Leninşil Jas* olarak çıktıktan sonra *Leninşil Jas Gazetesi* de 3 Ocak 1925'teki 41. sayısından itibaren Arap harfli Kazakçayla *Jas Qayrat Gazetesi (II)* adıyla çıkar. Gençliğe hitap eden *Jas Qayrat Gazetesi (II)* önce Orenburg'da daha sonra Kızılorda'da yayımlanır. Dört sayfa ve 2000 tirajla çıkan gazete, 30 Ekim 1926'da 57. sayıdan sonra maddi sıkıntılar gerekçesiyle kapanır (Bayğalı 2008: 121).

### 1.3.24. Şanşar Dergisi (1925)

26 Şubat 1925'te Arap harfli Kazakçayla Taşkent'te *Aq Jol Gazetesine* ek olarak yayımlanan ilk mizahi dergidir. Yalnızca bir sayısı yayımlanabilmiştir. İlk sayısında yayımlanan "Şanşar kimdir?" adlı yazıda derginin yayın amacı ile ilgili: "*Bizimkisi dilinin iğnesi olan Şanşarlardan.*" *Şanşarın amacı: halk arasında dolaşarak iyi ve kötüyü, siyah ve beyazı karşılaştırmak ve yanlış yolda gideni iğnemizle yaralamaktır*" ifadeleri ile mizahi bir dergi olunacağına yönelik ipuçları verilir (Aqınbekova 2019: 105-109).

### 1.3.25. Piyoner Dergisi (1925-1931)

Ocak 1925'te Orenburg'ta yayın hayatına başlayan derginin editörü E. Aldoňgarov'dur. Sovyetler Birlięi Komünist Partisi tarafından çocuklara yönelik olarak kurulan Piyoner Birlięi Örgütünün yayın organı durumundaki derginin amacı komünist çocuklara yönelik hikâyeler yayımlayarak Komünist Parti'nin ideolojisini ve politikalarını anlatmaktır. Derginin maddi sıkıntılar yüzünden kapatılmasından sonra 1931 yılında *Ekpindi Jas*, 1937 yılında *Vojatıyęa Kömekři* adlarıyla tekrar yayımlandığı görülür. 1990 yılından itibaren ise *Aq Jelken* adıyla yayın hayatını sürdürdüğü görülür (Qojakeev 2014: 73-74).

### 1.3.26. Tañ Dergisi (1925)

Mart 1925'te Arap harfli Kazakçayla Semey şehrinde M. Äwezov'un katkılarıyla çıkarılan dergi üç ay sonra Haziran 1925'te kapatılır. Eğitim, Kazak dili, siyaset, bilimsel makaleler, edebî ve kültürel konular başlıca yayın içeriğini oluşturur (Aqınbekova 2019: 45-46). Dergide Rusça alıntı kelimelerin Kazakların telaffuzuna göre yazılması, Rusça kelimelere Kazakça karşlıklar bulunmaya çalışılması dergi adına önemli bilgiler olarak göze çarpar. Örneğin Rusça bir alıntı kelime olan *ulitka* "salyangoz" için *qulaq qoşqar*, *rak (kanser)* için *qara süyel*, *qıl tamaq*, *jegi* gibi Kazakların dünyayı algılayışlarına göre karşlıklar bulunması dil araştırmaları adına kayda değer belgelerdir (Omaşev 2011: 5, 8).

### 1.3.27. Jaña Mektep Dergisi (1925-1929)

Ağustos 1925'te Arap harfli Kazakçayla Kızılorda'da Kazakistan Halk Eğitimi Komiserlięi tarafından aylık olarak çıkarılmaya başlanan derginin editörlüğünü M. Joldabayev yapar. Dergide eğitim ve eğitimciler, dil, edebiyat ve coğrafya, ders kitapları, okullar ve bilimsel gelişmelere dair içerikler yer alır. S. Seyfullin, B. Maylin, I. Jansugirov gibi önde gelen Kazak şair ve yazarlarının yazıları da dergide kendine yer bulur. 1929'da derginin yayın hayatına son verilir (Zhylysbayev 2004: 89). Dergide dil ve alfabe konularıyla alakalı olarak; A. Baytursinov'un *Tüzetilgen Ärip* (1927/ 1); *Türikřiiler Qurıltayı* (1926/ 7-8); *Ana Tiliniñ Ädisi* (1927/ 9); *Dıbıstardı Jiktew Tuwralı* (1927/5) yazıları öne çıkar (İsimaqova 2013: 369).

### 1.3.28. Awıl Tili Gazetesi (1926-1929)

27 Temmuz 1926'da Kazakistan Parti Komitesi, Merkezi İcra Komitesi, Sendika Heyeti ve Sırderya Genel Valiliği ile İcra Komitesi tarafından Kızılorda'da Arap harfli Kazakçayla köy yaşamına ve tarıma yönelik olarak dört sayfa olarak çıkarılan gazetenin her sayısı 6800 adet olmak üzere Kazakistan'ın bütün köylerine dağıtılır. Gazetenin köylüler arası iş birliğinin arttırılması, tarımın geliştirilmesi, yolsuzlukla mücadele gibi içeriklere yer verdiği görülür. Gazetede dil ve alfabeyle dair; M. Duwlatov'un Kazak ağız özellikleri ile kaleme aldığı *Qazaq Tiliniñ Muñı* (1926/ 1) adlı makalesi önemlidir (Balcı 2020: 32).

### 1.3.29. Jaña Ädebiyet Dergisi (1928-1932)

1 Ocak 1928 tarihinde Kızılorda'da Kazakistan Parti Örgütü ve Yazarlar Birliği Derneği tarafından eski edebî eserleri toplamak ve onları tıpkıbasım olarak okurlarına iletmek amacı ile çıkarılan bir dergidir. Derginin kapağında Arap, Kiril ve Latin harfli



yazılar bulunmaktadır. S. Muqanov, B. Maylin, J. Sızdıqov, T. Jarokov, J. Şanın gibi Sovyet yazarlarının edebî eserlerinin yayımlandığı dergide gelenekçi yazarlarla yenilikçi sosyalist yazarlar arasındaki tartışmalar görülür. Derginin 1932 yılında *Ādebiyet Maydanı*, 1939 yılında *Ādebiyet jāne Īskusstvo*, 1957 yılında *Juldız* gibi isimlerle yayın hayatını günümüze kadar sürdürdüğü görülür (Qojakeev 2014: 57-59).

### 1.3.30. Jumıssı Gazetesi (1928-1930)

Kızılorda Bölge Parti Komitesi ve Sendika Kurulu tarafından 1 Mayıs 1928’de Arap harfli Kazakçayla Kızılorda’da çıkarılan gazetenin adı “işçi” anlamına gelmektedir. Gazete *Eñbekşi Qazaq Gazetesiyile* birlikte dört sayfa olarak çıkarılır. İşçi hakları ve işçi eğitimine önem veren gazetenin sayfalarında işçilerin boş vakitlerinde gazete ve dergi gibi çeşitli yayınları okumalarının öneminden bahsedildiği görülür. Gazete, iki yıllık yayın hayatından sonra 1930’da yayın hayatına son verir (Qojakeev 2014: 46-49).

### 1.4. Farklı Bir Dil veya Alfabeyle Çıkarılan Yayınlar

Kazakistan’da ilk gazetenin çıkarıldığı 1870 yılından Latin alfabesinin kabul edildiği 1929 tarihine kadar geçen süreç Arap alfabeli dönem olarak bilinmesine rağmen bu dönemde Kazakistan coğrafyasında bazı yayınların farklı dil veya alfabelerde yayın yaptıkları görülür. Tespit edilebildiği kadarıyla bu yayınlar şunlardır: *Zarya Svobodı*, *Pravda*, *Stepnaya Jizn*, *Golos Altaya* gazeteleri ile *Trudovaya Jizn Dergisi* Kiril harfli Rusçayla, *Qazaq Muñi Gazetesi* Kiril harfli Kazakçayla, *Oral Gazetesi* ise Arap harfli Tatarcayla (Bekhojin 1981: 40-61) ve *Jas Türkistan Dergisi* Arap harfli Çağataycayla [https://www.turkyurdu.com.tr/\(e-TY 28.06.2022\)](https://www.turkyurdu.com.tr/(e-TY 28.06.2022)) yayınlar yapar.

## 2. Sonuç

1. Kazakistan’da Arap harfli süreli yayınların tarihini sosyal, kültürel ve siyasi olayları esas alarak üç döneme ayırmak mümkündür: Bunlar; a) İlk gazetenin çıktığı “1870’ten 1905 Rus İhtilaline Kadar Olan Dönem”, b) “1905 Rus İhtilalinden 1917 Bolşevik İhtilaline Kadar Olan Dönem”, c) “1917 Bolşevik İhtilali’nden 1929 Latin Alfabesinin Kabulüne Kadar Olan Dönem”dir.

2. Kazakistan’da ilk gazetenin çıkarıldığı 1870 yılından Latin alfabesinin kabul edildiği 1929 tarihine kadar geçen 59 yıllık süreçte Arap harfli Kazakçayla çıkarılan 33 gazete, 23 dergi olmak üzere toplam 56 süreli yayın tespit edilmiştir. Bu sayının dışında 4 gazetenin (*Zarya Svobodı*, *Pravda Gazetesi*, *Stepnaya Jizn Gazetesi*, *Golos Altaya Gazetesi*) ve 1 derginin (*Trudovaya Jizn Dergisi*) Kiril harfli Rusçayla; 1 gazetenin (*Qazaq Muñi*,) Kiril harfli Kazakçayla; 1 derginin (*Jas Türkistan Dergisi*) Arap harfli Çağatay Türkçesiyle, 1 gazetenin ise (*Oral Gazetesi*) Arap harfli Tatar Türkçesiyle basıldığı anlaşılmıştır.

3. Bu dönemdeki süreli yayınlardan *Dala Vilayeti*, *Serke*, *Qazaq*, *Sarıarqa*, *Durıstıq Joli*, *Qazaq Tili*, *Aq Jol*, *Eñbekşi Qazaq* ve *Awıl Tili* gazeteleri ile *Ayqap*, *Abay*, *Qızıl Qazaqstan*, *Şolpan*, *Sana*, *Tañ*, *Jaña Mektep dergileri* olmak üzere 16 süreli yayında dil ve alfabeyle dair içerik bulunduğu anlaşılmıştır. Konuyla alakalı yayınlarda Kazakçanın Arap alfabesi ile yazılmasına dair görüşler; Arap, Kiril ve Latin alfabelerinden

hangisinin tercih edileceği ile ilgili tartışmalar; Rusya'nın dil stratejileri; kurultay ve toplantılarda dil ve alfabeyle dair alınan kararlar; Kazakçada yabancı kelimelere nasıl karşılık bulunacağı; devlet kurumlarında Kazakça ve Rusçanın resmî dil statüsü; Kazak ve Rus dilinin ana dil ve yabancı dil olarak öğretilimi; ders kitaplarında ve basında Kazakçanın yazımında görülen imla yanlışları gibi değerlendirmeler yer alır. Bu içeriklerin en fazla A. Baytursinov, M. Duwlatov, D. Sultanğazin, R. Düysenbayev, M. Maldıbayev, M. Esengeldin, M. Seralin, gibi yazarlar tarafından gündeme getirilmiştir.

4. İncelemeye esas olan dönem Kazakistan'da Arap harfli dönem olmasına rağmen *Dala Vilayeti Gazetesi* ve *Torğay Gazetesi* gibi bazı yayınların Arap alfabesinin yanında Kiril alfabesini de kullandığı; *Jaņa Ādebiyet Dergisi* gibi yayınların Arap, Kiril ve Latin alfabesini kullandığı; *Qazaq Muñı Gazetesi* ve *Zarya Svobodı Gazetesi* gibi yayınların ise sadece Kiril alfabesi ile yayınlar yaptığı görülmüştür. Ancak bahsi geçen dönemde süreli yayınların çoğunlukla Arap harfli ve Kazakça yayınlar yapması önemlidir. Bu dönem süreli yayınların Arap alfabesinin yanında Kiril alfabesini de kullanması halkı, Sovyet rejiminin politika ve planlarına hazırlama gayesi ile açıklanabilir. Bu politikanın bir sonucu olarak *Tırşılık Gazetesi*, *Qazaq Muñı Gazetesi* ve *Piyoner Dergisi* gibi gazete ve dergilerin tamamen Bolşevizim propagandasıyla yayınlar yapması göze çarpar. Bunun dışında ele alınan gazete ve dergilerden bazılarının Kazakistan'daki Latin alfabe devrimi tarihi olan 1929'dan sonra yeni harflerle yayın hayatına devam ettikleri dikkati çeker. Örneğin *Eñbekři Qazaq Gazetesinin* 1930'da bir sayfası Arap harfli, diğer sayfası ise Latin harfleriyle yayımlanmıştır.

5. Gazete ve dergilerin yayımlandığı merkezlerde görevli kişilerin dillerinin kimi zaman Kazakçaya etki ettiği anlaşılmıştır. Örneğin *Jetisuw İşsi Halıq Muhbiri Gazetesinde* ilk zamanlar gazetenin editörlük ekibinde Tatarların olmasından dolayı gazete dilinin Tatarcaya benzediği ancak editörlük görevinin Kazaklara geçmesiyle birlikte bu etkinin giderek ortadan kalktığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun dışında Astarhan, Orenburg gibi kuzeydeki şehirlerin yanında Taşkent gibi daha güneydeki şehirlerin de basın-yayım merkezleri olmasının bu etkide payı olduğu düşünölmektedir.

6. Bugünkü Kazakistan'ı da içine alan o günkü Türkistan coğrafyasında ilk çıkan süreli yayınların bölgesel yönetimlerin bir tür resmî yayın organı oldukları, merkezî hükümetin çıkardığı kanun, yönetmelik ve gelişmelerin halka duyurulmasını görev edindikleri ancak bunun yanında bilimsel, kültürel ve toplumsal konularda da halkı bilgilendirdikleri tespit edilmiştir. *1905 Rus İhtilali'nin* tanıdığı basın hürriyeti ile birlikte özel teşebbüsler tarafından da gazete ve dergilerin çıkarıldığı ve bununla birlikte Kazak aydınlarının ülke gerçekleri ile ilgili kendilerini ifade edecekleri ve bunu halka duyuracakları mecralara kavuşmuş oldukları, bu dönemde Kazak dili ve kültürüne, Kazakların tarihî ve sosyal hayatına dair birçok yazı ve makale kaleme alındığı anlaşılmıştır.

7. Bazı gazete ve dergilerin yaşanan siyasal ve sosyal olaylardan etkilenecek adını değiştirdiği, bu değişiklikler sırasında rejim yanlısı olanların adını Rusça, Kazak milliyetçisi olanların ise adını Kazakçadan yana kullandıkları tespit edilmiştir.

8. Filoloji açısından değer taşıyan Arap harfli Kazak basın dönemi ile *Torğay Gazetesi* gibi dil ve alfabeyle dair içerik taşıdığı bilinmesine rağmen arşiv bilgileri kayıp olan yayınlar üzerinde yapılacak olan kapsamlı araştırmalar sözü edilen dönemin daha

iyi anlaşılmasına ve dil araştırmaları alanında yeni kazanımlar sağlanmasına katkı sunacaktır.

## Kaynakça

- ÄBİLQASIMOV, Babaş (1971). *Alğaşqı Qazaq Gazetteriniñ Tili*. Almatı: Qazaq CCR Ğılım Baspası.
- ALLABERGEN, Qırıqbay (2009). *Tarih Jäne Baspasöz* (Qazaq Merzimdi Baspasöziniñ Zerttelu Tarihnan). Ekinşi Kitap. Petropavl: Kerekuw Baspası.
- ALLABERGEN, Qırıqbay; NUSQABAYULI, Jarılqasın (1994). *Altı Alaştıñ Ardaqtarı*. Almatı: Rawan Baspası.
- ÄNES, Ğarifolla (2017). *Sarıarqa Gazeti: 1917 Jıl*. Almatı: Arıs Baspası.
- AQINBEKOVA, Altın (2019). *XX Ğasır Basındağı Qazaq Jurnaldarı: Tarihi, Funktsiyası, Tipologiyası*. Doktora Tezi. Almatı: Al-Farabi Atındağı Qazaq Ulttıq Universiteti.
- AUELBEKOVA, Şınar (2003). *1890-1930 Yılları Arasındaki Kazakça Yayınlarda Dil İle İlgili Görüşler ve Uygulamalar*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- BALCI, Onur (2020). Bir Gazete Yazarı Olarak Mirjaqip Duwlatov. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, 7: 1-38.
- BAYGARAYEV, Nurlan (2016). *Qazaq Dalasının Älewmettik-Mädeni jäne Sayasi Damuw Üderisine Jädişildik İdeyasınıñ İqpalı (XIX Ğasırduñ Ekinşi Jartısı-XX Ğasırduñ Bası)* Doktora Tezi. Almatı: Al-Farabi Atındağı Qazaq Ulttıq Universiteti.
- BAYĞALI, Şolpan (2008). *Qazaq Jurnalistikası Tarihi Päninen Lektisiya Kursı*. Pavlodar: İnnovatsiyalıq Euraziya Universiteti.
- BAYRAKTAR, Rasim (2013). Türkistanlı Aydınlarımızın Siyası ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafindakiler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39: 307-336.
- BAZILEV, Vladimir (2000). *Nujno Li Pisat V Kontse XX Veka İstoriyu Yazıkonzaniya V SSSR (Filologičeskiy Preljud)* Yazık, Soznaniye, Kommunikatsiya, 14: 4-30. Moskva: Maks-Press.
- BEKHÖJİN, Halijan (1964). *Qazaq Baspasöziniñ Damuw Joldarı (1860-1930 Jıldar)*. Almatı: Qazaq Memleket Baspası.
- BEKHÖJİN, Halijan (1981). *Qazaq Baspasözi Tarihiniñ Oçerki (1860-1958)*. Almatı: Mektep Baspası.
- ÇİTİL, Ridvan (2016). Dala Vilayetinin Gazeti. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55: 377-402.
- e-TY = Türk Yurdu (2022). [https://www.turkyurdu.com.tr/\\_yazdir.php?id=1498](https://www.turkyurdu.com.tr/_yazdir.php?id=1498) (Erişim Tarihi: 28.06.2022)
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014). *Kazakçanın Latin Alfabesiyle Yazılması Konusunda Düşünceler*. Makaleler 1 (2. Baskı). 412-417. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ESENQARAQIZI, Hanbibi (2015a). *Aq Jol*. Köptomdik. 1-Tom. Almatı: QAZAqparat Baspası.
- ESENQARAQIZI, Hanbibi (2015b). Şolpan. Almatı: QAZAqparat Baspası.
- HAMZA, Fatma Eriş (2015). *Türkistan Vilayetinin Gazeti ve Özbek Yazı Dilinin Doğuşu*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- İSİMAQOVA, Aygöl (2013). *Baytursınılu Ahmet. Altı Tomdık Şığarmalar Jinağı. III Tom. Til –Qural (Qazaq Tili men Oquw Ağartuwğa Qatıstı Eñbekteri)*. Almatı: El-Şejire.
- JUBAYEVA, Orınay vd. (2017). *XX Ğasırduñ Basındağı Latin Älipbiyiniñ Qazaq Ädibi Tiliniñ Damuwındağı Orni*. Almatı: Ahmet Baytursınılu Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- KARAŞEVA, Nadejda (1959). *Grammatičeskiye Osobennosti Publististiki Naçala XX. Veka Na Materiyalet Jurnalale Aykap*. Doktora Tezi. Almatı: Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, İnstitut Yazıka i Literaturı.
- KENJEBAYEV, Beysenbay (1956). *Qazaq Baspasöziniñ Tarihnan Mälimetter*. Almatı: Qazaq Memleket Baspası.
- KILLIOĞLU, Mehmet Erkan (2021). Kazak Ceditçiliği'nin Doğuşu ve Bozkır Vilayeti Gazetesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21/1: 35-58.
- KUANYSHBAYEVA, Zhanat; ZHIYENBAYEV, Yerlan (2017). Ayqap Dergisi ve Mağcan Cumabayev'in Şiirleri Örneğinde 20. Yüzyıl Başında Kazak Edebî Dilinde Kullanılan Kitabi Unsurlar. *Bilig*, 80: 79-315.

- NURPEYISOV, Keñes (1994). Alaş jäne Alařorda Tarihinin Zerttewi Haqında. *Qazaq Tarihi*. 1: 12-24.
- NUSQABAYULI, Jarıqlasın (2018). *Qazaq Jurnalistikasınıñ Tarihi (1870-2008 Jıldar)*. Almatı: Bilim Baspası.
- OMAŞEV, Namazalı vd. (2010a). *Alaş Kösemsözi. Şolpan. 1*. Erişim adresi: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1112341>.
- OMAŞEV, Namazalı vd. (2010b). *Alaş Kösemsözi. Şolpan. 2*. Erişim adresi: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1112342>.
- OMAŞEV, Namazalı vd. (2011). *Alaş Kösemsözi. Tañ. 6*. Erişim adresi: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1112127>.
- ÖZDEMİR, Emin (2007). *20. Yüzyılın Başlarında Kazakistan'da Fikir Hareketleri*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- PANAYEVA, Nazkhanym (2006). *Tercüman Gazetesinde Kazak Kültürel Hayatı ile İlgili Yazılar Üzerine Bir İnceleme* Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- QOJAKEEV, Temirbek (2014). *Şıǵarmaları*. Erişim adresi: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1177586>.
- QUWANTAYULI, Nurjan (2013). *Alaş Orda Baspasözi jäne Jüsipbek Aymawıtuı*. Erişim adresi: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1164739>.
- SALQINBEK, Dosalı (2004). Tawelsizdikke Deyingi Qazaq Baspasözi. *Qazaq Tarihi*. 4: 114-120.
- SAQ, Qayrat (2014). *Alaş Kösemsözi: Til Meselesi*. Erişim adresi: <https://termincom.kz/reader/?id=39#page/1>.
- SMAGULOVA, Svetlana (2009). *Kölbay Tögisov jäne "Üş jüz" Partiyası*. Erişim adresi: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1171335>.
- SUBHANBERDİNA, Üşkiltay (1963). *Qazaqtıñ Revalutsiyadan Burınǵı Merzimdi Baspasözindeǵi Materiıaldar*. Almatı: Qazaq SSR Ǵılım Akademiyasınıñ Baspası.
- SUBHANBERDİNA, Üşköltay (1993). *Qazaq, Alaş, Sarıarqa*. Almatı: Ǵılım Baspası.
- SUBHANBERDİNA, Üşköltay; ÄWESBAYEVA, Pakizat (2003). *Türkistan Walayatı Gazeti*. Almatı.
- SUBHANBERDİNA, Üşköltay; DAWİTOV, Särsenbi (1995). *Ayqap*. Almatı: Qazaq Ensiklopediyası Bas Redaksiyası.
- TÜRK, Vahit (2005). Kazak Gazetesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 19: 131-138.
- ZENKOVSKY, Sergey (1983). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. (Çev. İzzet Kantemir). Ankara: İpek Matbaası.
- ZHYLYSBAYEV, Nuralı (2004). *Kazakistan Cumhuriyeti'nde Basının Gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

## A Study on Particles used with Adverbs in Japanese\*

Japoncadaki Zarflarla Kullanılan İlgeçler Üzerine Bir Çalışma

### Ümmühan Sâre Çiftçi

Assist. Prof., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Nevşehir / Türkiye

e-posta u.sareciftci@nevsehir.edu.tr

orcid 0000-0001-8890-3957

doi 10.54316/dilarastirmalari.1175676

#### Atıf

##### Citation

Çiftçi, Ümmühan Sâre (2022). A Study on Particles used with Adverbs in Japanese. *Dil Araştırmaları*, 31: 115-128.

#### Başvuru

##### Submitted

15.09.2022

#### Revizyon

##### Revised

06.10.2022

#### Kabul

##### Accepted

26.10.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Japonca, Transavasya dilleri arasında Türkçe ile benzer özellikler taşıyan fakat derinlere inildikçe pek çok farklılığın görüldüğü bir dildir. Gerek yazı sistemindeki farklılıklar yönünden, gerekse tümce içerisinde kullanılan öğelerin yapısal olarak sahip olduğu farklılıklar yönünden dikkat çeken bir özelliğe sahiptir. Nitekim, dil bilimsel açıdan Türkçedeki bazı terimlerin Japoncadaki bazı terimleri birebir karşılamadığı durumlar da vardır.

Japoncada sözcük türlerinden biri olan joshi (particle) olarak adlandırılan sözcüklerin Türkçe karşılığının tam olarak ilgeç (edat) olan sözcük türüne denk gelmediğini savunan Japonca dil bilimcilerinin sayısı hızla artmaktadır. Bu sözcük türünü, Türkçede ada eklenen bir konumda olması sebebiyle ilgeç (edat) yerine ad durum eki olarak kategorileştiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu noktadan çıkışla, Japoncadaki çalışma alanından çıkmamak adına, bu çalışmaya konu olan dil bilimsel yapı için araştırma içeriğinde ilgeç (edat) terimi kullanılmıştır.

Tümce içerisinde zarflarla kalıplaşmış halde sıklıkla kullanılan ilgeçlerin varlığı, Japoncada 「zarf + ilgeç(ler)」 biçiminde şekilsel olarak farklı bir oluşumun bir parçası olduklarını da göstermektedir. Bu çalışmada, bu yapıya sahip zarfların tümce içerisindeki biçimleri çeşitli orta seviye dil bilgisi kitaplarında bulunan okuma metinlerinin ve örnek tümcelerin analiz edilmesi ile ele alınmıştır. Çalışmanın amacı ise, Japoncadaki bu türde, mevcut olan ilgeçlerin genel hatlarıyla hangilerinin zarflarla kullanılıp, hangilerinin kullanılmadığını belirlemeye çalışmaktır. Elde edilen bulgulardan, Japoncada zarflarla birlikte bir kalıp halinde sıklıkla kullanılan ilgeçlerin başında 「と(to)」

\* This study was presented as a summary paper at the Symposium on World Languages and Literatures Study (Denizli) held online on June 3, 2022 under the title "A Study on Noun Case Suffixes used with Adverbs in Japanese".

ve 「に(ni)」 ilgeçlerinin geldiği anlaşılmıştır. Yine zarflarla kullanılan diğer ilgeçler ise araştırmanın devamında tablolar halinde gösterilmiştir.  
**Anahtar Kelimeler:** Japonca, zarflar, ilgeçler, dil bilgisi

### ABSTRACT

Japanese is a language among Transeurasian languages embedding a substantial number of similarities to Turkish; however, there appear many differences as deeper analyses are carried out. It bears outstanding features both in terms of the differences in the writing system and in terms of the structural differences of the elements used in sentences. As a matter of fact, from a grammatical point of view, there are some cases where some terms in Turkish do not exactly overlap their Japanese counterparts.

The number of Japanese linguists who argue that the Turkish equivalent of the words called joshi (particle), which is one of the parts of speech in Japanese, does not exactly correspond to the part of speech, which is the ilgeç (edat), is increasing rapidly. There are also researchers categorizing this part of speech as a noun case suffix instead of ilgeç (edat) because it is affixed to nouns in Turkish. From this perspective, in order to remain in the realm of Japanese studies, to refer to the grammatical structure which is the subject of this study, the term ilgeç (edat) (particle) is employed in the present research.

The presence of particles which are frequently used in sentences patterned with adverbs 「adverb + particle(s)」 shows that they are part of a formally different formation in the form of adverbs in Japanese. In this research, the forms of adverbs in this structure existing in sentences are discussed by analyzing the reading texts and sample sentences in various intermediate level grammar books. The aim of the study is to determine, in general terms, which of the particles of this type are used with adverbs and which cannot be used with adverbs in Japanese. Thanks to the light shed by the findings obtained, it was understood that the particles 「と(to)」 and 「に(ni)」 were the particles most frequently used as a pattern with the adverbs in Japanese. Moreover, the other particles used with adverbs are shown in tables.

**Keywords:** Japanese, adverbs, particles, grammar

## 0. Introduction

The term Transeurasian<sup>1</sup> languages was first used as a new term by researcher Martine Robbeets in a study conducted in 2005. Japanese, Turkish, Korean, Mongolian and Manchu-Tungus languages are called Transeurasian languages instead of Altaic languages due to genetic kinship. Considering the close similarities between these two languages regarding the linguistic studies of Japanese and Turkish, the use of the term Transeurasia was preferred in this study.

Recently, in the field of Japanese linguistics studies on the parts of speech called 「助詞(joshi)」 (*particle*) in Japanese, which are *ilgeç (edat)* in Turkish, have attracted a lot of attention. In Japanese, the major particles employed in sentences are 「は(wa)・

<sup>1</sup> Robbeets, M. (2005:41-51).

が(ga)・を(wo)・に(ni)・で(de)・と(to)・へ(he)・の(no)・も(mo)・から(kara)・まで(made)」。The particles are elements that have no meaning on their own, that cannot be conjugated and that are employed to establish a connection between words, undertaking the task of adding meaning to the expression. In Japanese, a single particle can be formed by the combination of up to four syllables. Sometimes, a single syllable used alone has the feature of a particle. For example, the syllable 「を(wo)」, which corresponds to a single phoneme in the alphabet, is a morpheme that acts alone as a particle.<sup>2</sup> However, it cannot be asserted that all single syllables can be considered to be particles. For this reason, there is an existing sub-classification with respect to the particle types.

In Japanese, particles are generally divided into eight groups.<sup>3</sup> These can be listed as kakujoshi (case-making particle); heiretsujoshi (parallel particle); fukujoshi (adverbial particle); keijoshi (connecting particle); setsuzokujoshi (conjunctive particle); shūjoshi (sentence-ending particle); kantōjoshi (interjectional particle); juntajoshi (the particle that attaches to a phrase). The main particles mentioned above are classified as case particles (kakujoshi). However, we cannot state that all the particles are used together with adverbs. In this study, the ones which are given below were examined: (i) those used together with adverbs in the sentences, (ii) those used as adverbs in the nominative case, unrelated to the particles, (iii) those that are not used in nominative case unless a particle is added to them.

In recent years, these elements have been referred to as *case suffixes* in Turkish given their duty, and they are considered as morphemes added to the main *noun*, as they actually function as state/status affixes employed to indicate the states of the noun in the sentence.

The Turkish equivalent of these items, which are classified as *particles* in Japanese, was stated as *noun case suffixes* by Atay (2021). Some Japanese language researchers who do not find the term *ilgeç* appropriate based on their role in the sentence argue that if the *case suffix* is attached to a noun, it should be categorized as the *noun case suffix* and they are opposed to them being called *ilgeç* in Turkish as well as in Japanese.

Since the beginning of comparative Turkish-Japanese studies, in Japanese grammar books and on some websites, these *noun case suffixes* have been taught to the learner predominantly in the form of particles while the term “*ilgeçler*” is still used as a title in universities that provide Japanese education or in special language courses. In the comprehensive grammar book by Tekmen and Takano (2007: 132), the word *ilgeç* was employed to correspond to the Japanese word 「助詞 (joshi)」 (*particle*) in the parts of speech section. However, while explaining to learners through examples in sentences in grammar lessons or books, the expression of *ad durum ekleri* or *ad durum ilgeçleri* transcripts are used to refer to the states of the noun is. This situation causes confusion

<sup>2</sup> Morpheme is the element, basic unit, which forms words in terms of grammar, most of which is in the attachment state. (TDK, 2022)

<sup>3</sup> <https://japanese.awaisora.com/josi-itirannyou/> (Access Date: 16.10.2022)

in the mind of the learners and shows that there is a conflict of categorization between Turkish and Japanese.

On the other hand, there are also studies acknowledging that these morphemes are used in the sentence according to the verb valence. In Japanese, the particles are deemed as not only elements added to the noun, but also as the elements that are closely related to the action, which leads to a conflict among Japanese researchers in this regard, splitting them into two halves. In addition, Gençer (2018) emphasized that the morpheme 「に(ni)」, which is one of the phrases that make up the verb valence and sentence, had to be taught as a unified structure, especially in the use of this element with verbs, and that it had to be handled in the verb category, not in the noun category.

In Taşören (2022), the master's thesis completed this year, on the other hand, a comparative analysis of the case suffixes in Turkish and Japanese was made, and the morphological characteristics of these suffixes were introduced by comparing their lexical bundles and functions in sentences. However, in this thesis, the structure discussed in this study was not mentioned.

Since the form subject to the study is added to adverbs and not to nouns, it is not included in the scope of the study whether it is related to the actions. This structure appears directly in the form of 「adverb + particle(s)」 in Japanese. Therefore, in this study, it is deemed appropriate to employ the word *ilgeç (edat)*, which is the exact term in Japanese, instead of the *case suffix*.

Since the study mainly regards the particles used with the adverbs, it incorporates no details with respect to the types of adverbs and their adherence to other elements in the sentence. However, previous studies in Japanese, to better understand the origins of the 「adverb + particle(s)」 structure, which is accepted as a whole in Japanese, are given in the next section.

## 1. Literature Review

Yamada (1908:356) carried out one of the pioneering studies on the subject. He emphasized that the conjugation of the particle 「に(ni)」 and 「と(to)」 syllables and adverbs of manner was standard, yet this structure had the feature of modifying the action through being used in hendiadys. It was also discussed whether the 「と(to)」 and 「に(ni)」 particles could be used interchangeably in the sentence, and it was stated that there were differences regarding the way they characterized the action, and that these two particles could not always be used interchangeably.

(1) 髪の毛がばさばさに乾いている。(Kami-no ke ga basabasa-**ni** kawaite iru)

(2) 髪の毛がばさばさと乾いている。(Kami-no ke ga basabasa-**to** kawaite iru) <sup>4</sup>

In the examples above, the use of particles was kept dependent on the verb valence, and it was emphasized that the selection of particles varied in relation with the

<sup>4</sup> ? the symbol indicates that it is not possible to use such a phrase in terms of Japanese and English.



combination of elements consisting of hendiadys. While the sentence in example (1) can be translated into English as “*My hair is dry and messy*”, when this sentence is used by employing 「と(to)」 particle in sentence 2, it can be stated to deviate from the correct use as the particle leaves its task as the adverb. In addition, the combination of the word 「乾いている(kawaite iru)」 and the particle 「に(ni) is defined in the dictionaries to be in the form of an adverb pattern.

Japanese linguist Haga (1962) classified the adverbs and divided them into five categories as jōtai-no fukushi (status adverbs); teido-no fukushi (degree, i.e. quantity adverbs) ; koō-no fukushi (precision-probability adverbs); chūshaku-no fukushi (explanation adverbs); shōzen-no-fukushi (continuity adverbs in ancient Japanese). However, in today’s Japanese, this classification has been reduced to three. They appear as status (jōtai-no fukushi), quantity (teido-no fukushi) and precision-probability adverbs (koō-no fukushi).<sup>5</sup>

Teramura (1991:284) focused on the particles combining with adverbs in terms of which type of adverbs they were mostly combined with, and stated that 「と(to)」 adverb was absolutely necessary for 「ぱっと (開く) (pat-to hiraku / to open suddenly) ・せっせと (働く) (sesse-to hataraku / to work diligently)」 while there was no significant difference made with the addition or omission of the particle 「と(to)」 for はっきり (hakkiri / clearly) / はっきりと見える (hakkiri-to mieru / to appear clearly).

While the Japanese Dictionary of Grammar (Nihongo Bunpō<sup>6</sup> Jiten (2014) laid stress on the excess of words with structure of 「status adverbs + と(to) or に(ni) particle」 as 「adverb + particle(s)」, pointing out the fact that it was another feature of this construct to be used in hendiadys generated from onomatopoeia.

In the literature review, no Turkish study on the formation of 「adverb + particle(s)」, the realm of this study, was found.

## 2. Purpose and Method

At first glance, although it seems to be a peculiarity of Japanese, the fact that there is also a similar structure in Turkish increases the attractiveness of this kind of study. In this structure, which has a different formation as a part of speech, the aim of the study is to determine which of the particles in general terms are used with adverbs and which are not. In previous studies having been carried out, the fact that the use of these morphemes added to nouns or closely related to actions with adverbs has not been included in the Turkish sources so far determines the importance of the study.

<sup>5</sup> <https://www.kokugobunpou.com/> For detailed information, see 副詞(2)種類 (fukushi-ni shurui) (Access Date: 18.10.2022)

<sup>6</sup> In this study, Hebon-shiki (Hepburn method) was used for the spelling of Japanese words in English (transcription). The lines on a, i, u, e, o letters indicate that the letters are pronounced with two extension sounds. For example; the long sound writing used for that sound is ou = ō.

The starting point of the study was the reading texts and sample sentences in the intermediate level grammar books implemented in basic Japanese grammar courses in universities. While this structure is not very common in beginner-level grammar books, with the learner level rising to the intermediate level, it has become a frequently encountered item in Japanese textbooks. Therefore, the method of examining this structure was through the analysis of reading texts and various examples of sentences in intermediate level textbooks. In other words, the document analysis method was applied in the realm of the study. The tabularization of the findings gathered from the analyses was also significant as it facilitated the organization of the findings into tables in order to determine the use of adverbs with this structure.

### 3. Analysis

Linguistically considering the use of particles with adverbs, it is not possible to generalize that all of the above-mentioned particles can be used with the adverbs. In this case, it is thought that there is a limitation of use related to the structure in question.

The adverbs used as a pattern with these various particles emerge in the following forms in the sentence. For instance, the expression of *imada* 「未だ」 is an adverb that means “yet, still” in its nominative case. The expression *imada + ni* 「未だ+に」 stands out as a subject of this study due to its pattern of 「adverb + particle」. The syllable 「に(ni)」, which immediately follows the expression *imada* 「未だ」 is a particle. In other words, it is the part of speech called *joshi* (particle) in Japanese. The use of the syllable 「に(ni)」 together with the continuous *imada* 「未だ」 adverb shows that it exists as a single-pattern word.

The use of the syllable 「に(ni)」 as a particle does not only occur when it is combined with adverbs. When used together with adjectives in Japanese, it also undertakes the role of adverb to be translated into Turkish as “... bir şekilde, ...-ca, -ce”. For example, the word 「かんたん(kantan)」 is an adjective that means “easy”. The syllable 「に(ni)」 serves as an adjective that turns the adjective into an adverb by adding this adjective to the word 「かんたんに(kantan-ni)」 and thereby gaining it the meaning of “easily”. In this study, this adverb-derivational feature of the particle 「に(ni)」 will not be emphasized.

If another example is to be given, the expression 「かならず(kanarazu)」 is an adverb meaning “absolutely”. In addition to the use of this expression as a lean part of speech in the adverb task, it is also common to use it in combination with the old language 「しも(shimo)」 particle. 「しも(shimo)」 particle actually consists of the combination of 「し(shi)」 and 「も(mo)」 particles, and is employed to reinforce the meaning of the adverb.

In addition, in the use of the syllable 「と(to)」, which serves as a particle, is often observed in this structure to describe the state of the action, to be preferred in line with the verb valence, and to be combined with the hendiadys such as 「やくやくと

(yakuyaku-to)」, which means “increasingly”. However, the particles used in hendiadys as in this example were taken out of the scope of the study.

### 3.1. The Analysis of Intermediate Level Grammar Books

As in every undergraduate program that lasts four years, the classes and course levels differ as a result of being shaped according to the curriculum applied in each language teaching institution in Japanese education as well. The course contents taught to the learners and the course materials applied are also determined in accordance with these level differences. When evaluated in terms of the content of grammar courses, it is seen that the types of words used in adverbs are mostly encountered in intermediate level grammar courses rather than the initial levels. For this reason, it was found appropriate to scan and analyze intermediate level grammar books in this type of study as sources where related examples to the scope of the present research can be obtained extensively.

First of all, the reading texts consisting of twenty-four units in *Minna-no Nihongo Chūkyū I* (2008) and *II* (2012), one of the most well-known intermediate basic grammar textbooks of Japanese language, were analyzed and the particles used in patterns with adverbs are provided in Table 1. In Table 2, the sample sentences in the textbook named *Irasutode Wakaru Nihongo Hyōgen Chūkyū* (2019)<sup>7</sup>, which is a new intermediate level grammar book for the Japanese language proficiency exam, are discussed. The examples in the tables show the bonds of the words in the patterns with the particle or particles used with them, as they are also demonstrated in the dictionaries in bare form as adverbs.

Table 1. *Minna-no Nihongo Chūkyū I and II*

Adverb (Fukushi)	Usage of Nominative Case	Usage with Particle	Particle (s)
さら (sara)	X	○	に (ni)
未だ (imada)	○	○	に (ni)
絶対 (zettai)	○	○	に (ni)
すぐ (sugu)	○	○	に (ni)
さすが (sasuga)	○	○	に (ni)
もっと (motto)	○	○	も (mo)
あっさり (assari)	○	○	と (to)
少なく (sukunaku)	○	○	とも (to-mo)

Table 2. *Irasutode Wakaru Nihongo Hyōgen Chūkyū*

Adverb (Fukushi)	Usage of Nominative Case	Usage with Particle	Particle (s)
すぐ (sugu)	○	○	に (ni)
特 (toku)	X	○	に (ni)
一気 (ikki)	X	○	に (ni)
偶 (tama)	X	○	に (ni)

<sup>7</sup> Kawabata, Y. (2019).

つい (tsui)	○	○	に (ni)
絶対 (zettai)	○	○	に (ni)
もっと (motto)	○	○	も (mo)
一度 (ichido)	○	○	も (mo)
何度 (nando)	○	○	も (mo)
飽くまで (akumade)	○	○	も (mo)
きちん (kichin)	X	○	と (to)
二度 (nido)	○	○	と (to)
今 (ima)	○	○	にも (ni-mo)
必ず (kanarazu)	○	○	しも (shi-mo)

Upon the examination of these two tables above, it may be asserted that the most frequently used particle with adverbs stands out as 「に(ni)」 in intermediate level grammar textbooks. The combination of this particle with *situation adverbs* and *time adverbs* is particularly noteworthy regarding its high frequency in such cases. In addition, there are many examples where adverbs are not observed to be used as adverbs on their own, they are ensured to be used correctly in a pattern with the 「に(ni)」 particle, and they act as an adverb only in this form. The related examples to this use are indicated with “X” marks in the tables.

The particle 「に(ni)」 precedes particle 「も(mo)」 and particle 「と(to)」. Besides, among the examples with the “X” sign, if it is not connected with the particle 「と(to)」, items that do not function as adverbs in a lean state are seen, except for a few. On the other hand, when used with particle 「も(mo)」, there are no examples with the “X” sign. In addition, in combinations where a second particle is used rather than a single particle as in 「とも(to-mo)」, 「にも(ni-mo)」 and 「しも(shi-mo)」, combined particles are observed. These combinations, which consist of a combination of two different particles, are rare compared to the particles patterned with adverbs on their own.

It is seen that most of the major particles do not take place in these tables. For this reason, the idea that there is a limitation to the particles used with adverbs is further strengthened. However, it is also thought that the particles patterned in this structure should be examined through sample sentences from different sources without being dependent on a few sources. Examples gathered from other sources were arranged into a table in the next section and analyzed one by one using Japanese web and digital dictionaries.

### 3.2. Intermediate Examples Taken from Other Sources

Apart from the examinations made on the intermediate level grammar books, Chino and Akimoto (2002) also found examples of particles used with adverbs in sentences. This source was written on particles and contains quite a lot of examples of particles used with the adverbs. In addition, the examples encountered in the intermediate level course contents while teaching Japanese and the examples encountered in the literature review were added to the table. The most frequently used 「adverb + particle(s)」 patterns are as follows: In Table 3, where novel examples apart from those listed in the

previous lists are given, the examples in other sources and those employed in Japanese teaching are analyzed.

Table 3. Other Examples Encountered<sup>8</sup>

Adverb (Fukushi)	Usage of Nominative Case	Usage with Particle	Particle (s)
割り(wari)	X	○	と (to)
わざ(waza)	X	○	と (to)
ちゃん (chan)	X	○	と (to)
きつ(kitsu)	X	○	と (to)
さつ(satsu)	X	○	と (to)
じつ(jitsu)	X	○	と (to)
そつ(sotsu)	X	○	と (to)
ぱつ (patsu)	X	○	と (to)
ひよつ(hyotsu)	X	○	と (to)
さっさ(sassa)	X	○	と (to)
せっせ(sesse)	X	○	と (to)
くすり(kusuri)	X	○	と (to)
きっぱり (kippari)	○	○	と (to)
すっかり(sukkari)	○	○	と (to)
はっきり (hakkiri)	○	○	と (to)
ゆっくり (yukkuri)	○	○	と (to)
随分 (zuibun)	○	○	と (to)
仮 (kari)	X	○	に (ni)
是非 (zehi)	○	○	に (ni)
割り(wari)	X	○	に (ni)
直 (jika)	X	○	に (ni)
ちっと (chitto)	○	○	も (mo)
もしくは (moshiku)	X	○	は (wa)
あるい (arui)	X	○	は (wa)
又 (mata)	○	○	は (wa)
おそらく (osoraku)	○	○	は (wa)
必ず(kanarazu)	○	○	や (ya)
どう(dō)	○	○	やら(yara)
今 (ima)	○	○	まで (made)
今 (ima)	○	○	でも (demo)
いつ (itsu)	○	○	でも (demo)

<sup>8</sup>The syllables such as 「きつ(kitsu)」, 「ぱつ(patsu)」 given in this table ends with 「つ(small tsu)」. Since there is no syllable after 「つ(small tsu)」 in the pronunciation of the words with Roman letters 「つ(small tsu),the syllable 「つ(big tsu)」 is written instead of the pronunciation of 「つ(small tsu)」.

是非 (zēhi)	○	○	とも (to-mo)
多少 (tashō)	○	○	とも (to-mo)
仮 (kari)	X	○	にも (ni-mo)
偶 (tama)	X	○	には (ni-wa)

In this table, which is created from other sources and course contents, we encounter 「と(to)」 particle at a high frequency. The expressions which are not used as adverbs in bare form and become a pattern, thus whole elements thanks to their combination with the particle are indicated by the “X” sign. These adverbs, which must be used with 「と(to)」 particle, constitute the most remarkable result interpreted based on the table.

The use with particle 「に(ni)」 is also seen in more examples than other particles. In the table, it takes the second place in terms of not being used as an adverb in a nominative case and bearing a patterned adverb structure as a result of its combination with the particle.

Unlike tables 1 and 2, it was observed in this table that the particles 「は(wa),や(ya),まで(made) and やら(yara)」 form single and two-syllable particles used with adverbs. A rare example of 「や(ya)」 particle compared to other morphemes was observed. 「かならずや (kanarazu-ya)」 adverb has the same meaning as the 「かならず (kanarazu)」 adverb, which means “*absolutely*”, and it is formally patterned. It is generally thought to be an expression used in novel and anime (cartoon) language and is considered as an adverb. Similarly, the particle 「やら(yara)」 is regarded as a form that is not frequently used with adverbs, and the adverb it is added to differs from other types of adverbs. The expression of 「どうやら(dō-yara)」 occurs from the combination of 「どう(dō)(how) interrogative adverb + やら(yara) adverbial particle」. On the other hand, examples such as 「もしくは(moshiku-wa) and あるいは(arui-wa)」, in which the use of 「は(wa)」 is compulsory for the adverb to be considered as a whole word, were encountered. The particle 「まで(made)」 was observed only in the combination with the particle 「いま(ima)」.

The particles 「とも(to-mo)」 and 「にも(ni-mo)」, which are formed through the merger of two different particles, are also used with adverbs different from those in the previous tables, and it is not observed that they are used in nominative case as in the example of 「かりにも(kari ni-mo)」, which means “even a little”. The adverb 「ぜひ(zēhi)」, which is used in the sense as “*absolutely*”, is accepted as one of the patterned adverbs that merge with the particle 「とも(to-mo)」 very often.

Of course, the number of adverbs existing in Japanese is much more than those reflected in these tables. However, there are certainly adverbs that do not have the possibility of joining with any structure other than those used with the structure in question. For instance, it was understood that adverbs such as 「かなり(kanari), もうすぐ(mōsugu) and なるほど(naruhodo)」 were not used with any particles in sample analysis. In this case, it is not possible to make a generalization like “each adverb receives a particle” or “all the adverbs are used with particles”. Since the content of

adverbs that cannot be used with particles is also in the scope of a different study, they are not included in this study in detail.

#### 4. Evaluation of Particles Used with Adverbs in the Context of Turkish

Robbeets (2005) stated that whether there was a genetic linguistic relationship between Transeurasian languages such as Japanese and Turkish had not yet been proven. It is acknowledged that the verbs are the determining factor in the language kinship between any two languages. However, the root and suffix relationships of other parts of speech having been examined, differences draw attention as well as similarities. In Turkish, there are particles that are used as suffixes, just like in Japanese. For instance, “as much, towards, until, because, since, etc.” are some examples where the particles take the case suffixes of the noun and combine with various nouns and when they precede the verb, they take on the role of an adverb. Hunutlu (2019) focused on the features in the patterns of “nominative noun + particle” and “noun + case suffix + particle”, originating in old Turkish and still existing today. Given the content of this study, when the relationship between origin and structure in Japanese are compared to origin and structure in Turkish, in Turkish, the forms patterned as “noun (time adverb) + case suffix + particle” are mostly observed.

(3) In Turkish: Bu ödevi yarın akşama kadar yapmalıyım.

(In Japanese: この宿題を明日の夜までしなければならない)

(Kono shukudai wo ashita-no yoru-made shinakereba naranai)

(In English: I have to do this homework by tomorrow evening)

The word *akşam* (evening) taking place in Example (3), which is a noun in its nominative case, is also used as a time adverb on its own. In the sentence as shown in example (3), taking the case suffix and particle with it, it is vested with the adverb feature when placed just before the verb. As demonstrated by the example sentence, although case suffixes in Turkish are used as particles, they do not reflect the same feature as the 「adverb + particle(s)」 structure in Japanese in terms of nominative usage.

As acknowledged by Teramura (1991), it is clear that in some examples, the particle 「と(to)」 is in an indispensable position as it is necessarily added to the word root in order to facilitate it to function as an adverb on its own. In addition, especially in the examples related to verb valence, there are also elements of this particle that do not undergo a significant change semantically, whether or not it is used with adverbs. The analyzed samples also support this argument of Teramura. The following example sentence indicates proper use for this situation.

(4) この週末は久しぶりにゆっくり/ ゆっくりと過ごせた。

(Kono shūmatsu wa hisashiburi-ni yukkuri / yukkuri-to sugoseta)

(In Turkish: Bu haftasonunu uzun zaman sonra sakin / sakin-ce geçirebildim)

(In English: I was able to spend this weekend calm? / calm-ly after a long time)

In terms of Japanese, it has been observed in this example sentence that it is possible to use both formats for adverbs immediately before the action. The word 「ゆっくり (yukkuri)」, which means “yavaş” or “sakin”, when transferred to Turkish, is an adverb in Japanese. This word can be used as an adjective when it precedes a noun and as an adverb when it precedes a verb in Turkish; and when translated into English, it is translated as an adverb that means “slowly” or “calmly”. In Japanese, the expression 「ゆっくりと (yukkuri-to)」 displays no semantic difference. When word for word translation is made into Turkish, it is supposed that the use of the particle 「と (to)」 aims to put stress on the word in such sentences. Here, just like particle 「に (ni)」, which has the adverbialiser feature when added to adjectives, particle 「と (to)」 can be considered as a suffix that adds the meaning of (-ce, -ca) to the word in Turkish. With the word stress mostly placed on the last syllable in Turkish, it can be assumed that the parts of speech in which this structure is used in two languages may have similar characteristics. However, in Turkish, this structure exists in the form of an 「adjective + -ca/-ce suffix」. In other words, we can think of the equivalent of the expression 「ゆっくりと (yukkuri-to)」 as “slowly or calmly”. In fact, it already makes the word an adverb this way. Although there does not appear semantic problems in such examples, morphological differences surface in Turkish compared to Japanese. In Turkish, we do not see this structure in a pattern where particle is added to adverbs in nominative case whereas it is a pattern frequently used in sentences in Japanese. In addition, it has been observed that the words consisting of this pattern in Japanese are considered as adverbs on their own. From this aspect, there are differences between Turkish and Japanese. Since which adverbs are most frequently used with particle 「と (to)」 regarding adverbial types is off the scope of the present research, it is not discussed in this section.

## 5. Findings and Conclusion

- While the *case suffix* expression is employed by Turkish researchers to refer to these particles suffixed to the nouns, for some researchers, the term *ilgeç* is not utterly accepted for Japanese. However, with the existence of this pattern in the form of 「adverb + particle(s)」 in Japanese, it has been revealed that there is a problem of categorization regarding the elements with different structures.
- At this stage, it is thought that a terminological unity should be established in the field of Japanese linguistics.
- It is apprehended that the structure in the form of 「adverb + particle(s)」 obtained by the combination of particle 「と (to)」 in particular and multiple particles is unique to Japanese, and although there seems to be no semantic problem compared to Turkish, overt morphological distinctions surface between two languages.
- As a result of the examinations, it has been comprehended that the particles 「と (to), に (ni) and も (mo)」, which are among the most frequently used particles, are the morphemes most frequently used with adverbs. In multiple particle combinations, no use



of pattern other than 「とも(to-mo)」, 「にも(ni-mo)」 「でも(de-mo)」, 「しも(shi-mo)」 and 「には(ni-wa)」 have been noticed.

- It has been determined that the particle 「が(ga)」 following the subject of the sentence is not among the word formation patterns used with adverbs. In addition, it has been understood that the words in which the particle 「は(wa)」 immediately follows the subject in a pattern exist, albeit rarely, and that these are sentence elements other than the subject, namely adverbs.

- Similarly, regarding the particle 「を(wo)」 following the object, the particle 「で(de)」 used when stating the place / time /method and purpose, the particle 「へ(he)」 reporting direction, the particle 「の(no)」 reporting the possession and connecting the nouns to other nouns, and the particle 「から(kara)」, the ablative case marker, no suitable use has been observed to exist for this pattern.

- Upon the analysis of the types of particles used with adverbs, it was found out that the particles in the Japanese 「格助詞 (kakujoishi) (case particles)」 class are used more frequently with this pattern. A few exceptional samples 「やら(yara)」 have appeared in other types of adverbs.

- Based on all these findings, it has been understood that “every particle cannot be used with every adverb and every adverb with every particle.”

- It is thought that many different examples of this structure, which are observed for the first time in intermediate level grammar sources, can also be observed in advanced level grammar sources through more sophisticated examples, so advanced level materials should also be examined in detailed document analysis in future research.

The particles patterned with duplications like 「だんだんと (dandan-to)」 have been very common elements regarding this structure. At the same time, the particles 「に(ni)」 and 「と(to)」 are among the most frequently used particles with duplications as well. However, there exists a case that varies according to the verb valence in the sentence and it has been observed that these two particles cannot always be used interchangeably. This pattern should be looked into in the scope of further research.

## References

- ATAY, Ayşegül (2021). *Japonca Ad Durum Ekleri -Türkçe ile Karşılaştırmalı-*. İstanbul: Kriter.
- CHINO, Naoko; AKIMOTO, Miharu (2002). *Gaikokujin no tame no joshi – Sono oshiekata to oboekata / 外国人のための助詞 — その教え方と覚え方*. Tokyo: Musashinoshoin.
- GENÇER, Zeynep (2018). “Japon Dili İncelemeleri JDI Serisi 4”. *Japoncada Fiil İstemi ve Türk Öğrencilere “İsim+Ni+Fiil” Yapılarının Öğretimi Üzerine*. (Edt. Ayşegül Atay) Londra: Transnational Press, 103-114.
- HAGA, Yasushi (1962). *Nihon Bunpō Kyōshitsu*. Japan: Tōkyōdō.
- HUNUTLU, Ümit (2019). “Türk Dilinde Çekim Edatlarının İsim Hâli Tercihleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8/1: 133-158.
- KAWABATA, Yōko (2019). *Irassutode Wakaru Nihongo Hyōgen Chūkyū / イラストでわかる日本語表現中級*. Tokyo: Kokushokankōkai.

- NIHONGO BUNPŌ GAKKAI (2014). *Nihongo Bunpō Jiten* /日本語文法事典. Tokyo: Taishūkan.
- ROBBEETS, Martine Irma (2005). *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* (Turcologica 64.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- SURIE NETWORK (2008). *Minna-no Nihongo Chūkyū I Honsatsu* /みんなの日本語中級 I 本冊. Tokyo: Surie Network.
- SURIE NETWORK (2012). *Minna-no Nihongo Chūkyū II Honsatsu* /みんなの日本語中級 II 本冊. Tokyo: Surie Network.
- TAŞÖREN, Onur (2022). *Türkçe ve Japoncada Durum Eklerinin Karşılaştırmalı Analizi. Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.* İstanbul: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- TERAMURA, Hideo (1991). *Nihongo-no Shintakusu-to Imi III* /日本語のシンタクスと意味 第3巻. Tokyo: Kuroshio Shuppan.
- TEKMEN, Ayşe Nur; TAKANO Akiko (2007). *Japonca Dilbilgisi*. Ankara: Engin.
- YAMADA, Yoshio (1908). *Nihon Bunpōron* /日本文法論. Osaka: Hōbunkan Shuppan.
- Internet Resources**
- <https://ejje.weblio.jp/> (Access Date: 18.10.2022)
- <https://dictionary.goo.ne.jp/> (Access Date: 18.10.2022)
- <https://japanese.awaisora.com/josi-itirannhyou/> (Access Date: 21.10.2022)
- <https://www.kokugobunpou.com/> (Access Date: 18.10.2022)
- e-GTS = Türk Dil Kurumu (2022). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Access Date : 21.10.2022).

## Derleme Sözlüğü'nde "Kandırma" Kavram Alanına Ait Anlambirincikleri İçeren Sözcükler

Words Containing Semantics Belonging to the Conceptual Field of "Deception" in the Compilation Dictionary (Derleme Sözlüğü)

### Özgül Özbek

Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale/Türkiye

e-posta ozgulozbek@comu.edu.tr

orcid 0000-0002-3519-4226

doi 10.54316/dilarastirmalari.1158658

### Atıf

#### Citation

Özbek, Özgül (2022).  
Derleme Sözlüğü'nde  
"Kandırma" Kavram Alanına  
Ait Anlambirincikleri İçeren  
Sözcükler. *Dil Araştırmaları*,  
31: 129-154.

### Başvuru

#### Submitted

06.08.2022

### Revizyon

#### Revised

28.08.2022

### Kabul

#### Accepted

22.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

#### Published Online

30.11.2022

### ÖZ

Kandırma, kavramsal açıdan "karşıdakinin kanmasına neden olma; inandırma" anlamına sahiptir. Öte yandan "aldatma, yalan söyleme, yanıltma" gibi kavramlar da kandırmanın kavram alanına girer. Bu çalışmada öncelikle kandırmanın kavram alanına giren sözcükler tespit edilecektir. Ardından Derleme Sözlüğü taranarak bu sözcüklerin anlambirincik olarak yer aldığı madde başları saptanacak böylece Anadolu Ağızlarında "kandırma" bildiren sözcükler üzerine bir değerlendirmede bulunulacaktır. Örneğin Derleme Sözlüğü'nde *abuğhlamaş* eylemine "aldatmak", *eğiltmek* eylemine "kandırmak, inandırmak, kendi sözüne getirmek", *hoyuklamak* eylemine "hile tasarlamak, hile yapmak" anlamları verilmiştir. Bir isim ve fiilin bir araya gelmesiyle oluşan tora çekmek "aldatmak, pusuya düşürmek" ve çivi kıvrıtmak "oyun, dolap çevirmek, entrika yapmak" anlamlarıyla sözlükte yer alırken, ayın oyun "hile, entrika, desise, oyun" gibi ikilemelere, ağzı kara "iftiracı" gibi birleşik isimlere rastlamak mümkündür. Kandırma geniş bir kavram alanına sahiptir. Derleme Sözlüğü'nde kandırmanın kavram alanına dâhil edilen kavramların anlambirincik olarak yer aldığı 438 ve bu kavramlar dışında başka anlambirinciklerle kandırma anlamını ifade eden 135 toplamda 573 madde başı tespit edilmiştir. Kandırmanın kavram alanında değerlendirilen bu kavramlar Sözlük'te kimi sözcüklerde tek başlarına, kimi sözcüklerde ise bir arada kullanılarak anlam vermişlerdir. Böylelikle çalışmada bir sözcüğün anlamının tam olarak verilmesini sağlayan anlambirinciklerin önemi vurgulanırken kandırma kavramından hareketle Türkçenin söz varlığının zenginliği ortaya konacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Derleme Sözlüğü, kandırma, anlambirincik, kavram, kavram alanı

**ABSTRACT**

Deception, conceptually has a meaning of “enable somebody to be deceived; to make somebody believe something”. On the other hand the notions like “to cheat (or deceive), to lie, deception” enters the conceptual domain of “to deceive”. In this study, foremost, the words that fall into the notion of deception will be confirmed. The Compilation Dictionary will be browsed and the items used as semantic units will be determined. Then an evaluation will be made on the structures that indicate “deception” in Anatolian dialects. For instance, in the Compilation Dictionary, for the verb *abuğlamak* “deceiving”, for the verb *eğiltmek* “deceiving, making people believe, convince somebody that what you say is true” and for the verb *hoytuklamak* “deceiving, cheating” is given as equivalents. *Tora çekmek* is a compound verb structure formed by the combination of a noun and a verb and in the mentioned dictionary it is “to deceive, ambush”. Likewise, *çivi kıvrıtmak* is “play, plot, intrigue”, then reduplication example of *ayın oyun* is “trick, intrigue, plot, cheat” and the compound word of *ağzı kara* is “defamer” in the same dictionary. The word “deception” has a wide field of concept. In the Compilation Dictionary, 438 of the concepts included in the concept field of deception are semantics; 135 of them express the meaning of deception with other semantics apart from these concepts which makes a total of 573 items. The concepts which are evaluated in the conceptual field of deception, have contributed meaning to the Dictionary sometimes separately sometimes in combination. Thus, while emphasizing the importance of semantics that provide the full meaning of a word in the study, the wealth of Turkish vocabulary will be revealed based on the concept of deception.

**Keywords:** Derleme Sözlüğü, Compilation dictionary, deceive, seme, concept, conceptual field

**0. Giriş**

Dil insanın dünyayı algılayış sürecinde karşılaştığı soyut ve somut öğeleri tanımlar. Sesli, bu süreçle ilgili olarak *“İnsan belli bir dil topluluğunun ferd olarak, çevresinden başlayıp dünyayı ve nihayet kâinatı kendine mal etmeden, yani kelimeleştirmeden önce, onları mânalandırmıştır, yani zihninde onlara mana vermiş ve bu proses neticesinde verdiği mâna, vücut vererek kelimeyi yaratmış, yani mâna, kelime dediğimiz ses unsuruna bürünmüştür. O halde kelime, genel bir dünya ve kâinat tasavvurunun bir parçasını ifade eden bir ses ve mâna birliğidir ve dolayısıyla o topluluğunun dünya görüşü demek olan bir dış-iç alem tasavvurunun belirli bir parçasıdır. Anlaşıyor ki, her kelime belirli bir mânaya işaret eden bir ses sembolüdür.”* (Sesli 1968: 1) açıklamasıyla anlam ve sözcük arasındaki ilişkiyi izah eder.

Öte yandan dünyayı anlamlandırırken karşılaşılan her bir öğe zihinde kendini tanımlayarak kavramı oluşturur. Aksan bu durumu, *“Kavramlar insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlama ’yla (abstraction) dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanıdır. Bir dilin sözvarlığını temel alarak da kavramı kabaca bir tanımla “bir sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler” biçiminde niteleyebiliriz.”* (Aksan 2020: 53) şeklinde ifade eder. Korkmaz da kavramı “Dünyadaki nesnelere, durumların,

hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesidir. Kavramın değeri, niteliği aynı dili konuşan kimselerce aşağı yukarı aynıdır." ( Korkmaz 2007: 143) biçiminde tanımlamıştır. Kavramın diğer bir tanımı da şöyledir; "Ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu ya da nesneye ilişkin genel nitelikli bir anlam içeren, değişik deneyimlere uygun düşen, dilsel kökenli her türlü simgesel tasarım düşünüşü, imge; bir nesne ya da oluşun anlık imgesi." (Vardar vd. 1980: 101).

Bunun yanında değişik yönlerden birbirine yakın kavramları ifade eden sözcükler de kavram alanını oluştururlar. Hengirmen kavram alanını şu şekilde tanımlar:

"Birbirine yakın, birbirini çeşitli açılardan bütünleyen, aralarında ortak bir bağ bulunan kavramların oluşturduğu bütünlük. Örneğin sevmek, hoşlanmak, beğenmek, hayran olmak, takdir etmek, imrenmek, aşık olmak gibi eylemlerin ait oldukları kavramlar için böyle bir kavram alanından söz edilebilir" (Hengirmen 1999: 246).

Trier bir sözcüğün anlamının kavram olarak ona yakın sözcüklerin anlamına bağlı olduğunu söyleyerek "Bir kelimenin değeri ancak komşu ve birbirine, (mânacamütercim) karşı koyan kelimelerin değerleriyle hudutlandırılırsa anlaşılır ve ancak bütünün parçası olarak mânası vardır." (Trier 1969: 3-4) şeklinde kavram alanı hakkında açıklamada bulunmuştur. Trier'in ortaya koyduğu bu tespite göre sözcüklerin anlamları oluşturdukları alan içinde belirlenmektedir.

Bu terimle ilgili bir diğer tanım da şöyledir: "Belli bir kavram alanındaki sözcüklerin anlam ilişkilerinin oluşturduğu bütünlük. Trier'in ürettiği bu terim kavramlardan birinde beliren değişikliğin, onunla bağımlı sözcük anlamlarında da görüleceğini öne sürer." (İmer vd. 2019: 176). Korkmaz da anlam alanı başlığında değerlendirdiği kavram alanıyla ilgili olarak: "Zihinde aynı veya birbirine yakın kavramlar oluşturan kelimelerin meydana getirdikleri ortak alan: ülkü, hedef, gaye, maksat, ideal; kırılmak, incinmek, gücünmek, darılmak, küsmek; kesmek, koparmak, biçmek, üzme, yolmak vb." tanımlamasını yapmıştır (Korkmaz 2007: 18). Kavramsal alan başlığı altında yapılan bir açıklama da şöyledir:

"Bir sözlüksel alanda anlatımını bulan anlamsal alanın dış gerçeklik düzlemindeki kavramsal karşılığı. Birçok dilbilimci gerçekte kavramsal alan terimini anlamsal alan terimiyle eşanlamda kullandığından yukarıdaki tanımda yer alan ayırım gerçekte daha çok kuramsal bir ayırımdır. Kavramsal alan deyimi J. Trier'den kaynaklanır. Bu bilgin anlığın kavramsal kesimine ilişkin sözcükleri incelemiş ve bunların yapı kuran düzenli bir bütün oluşturduğunu, bu bütünde yer alan her birimin öbürlerine bağımlı olduğunu tanımlamıştır. Bu anlayışa göre bir kavramda beliren değişiklik komşu kavramların ve onları belirten sözcüklerin de değişime uğramasına neden olur. Sözcükler, kavram alanlarını kaplayan dilsel alanlar oluşturur; bir dünya görüşünü dile getirirler." (Vardar vd. 1980: 102).

Tüm bu tanımlardan yola çıkılırsa kavram alanıyla ilgili olarak birbirine yakın anlamların oluşturduğu genel bir alan olduğu ve bu alanda yer alan anlamların herhangi birinde meydana gelen bir değişikliğin diğerlerinin anlamlarını da etkilediği söylenebilir.

Araştırmada, Türkçenin söz varlığının ortaya konması bakımından çok önemli ve değerli bir sözlük olan Derleme Sözlüğü'nde (DS) *kandırma* kavram alanına ait sözcüklerin belirlenmesine çalışılacaktır. Sözlük, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde halk ağzında kullanılan sözcüklerin derlenmesiyle oluşturulmuştur (DS 1963: V).

### Anlambirimcik

Çalışmanın temelini Sözlük'te yer alan kavramlara bağlı (kavramlarla ilgili) anlambirimciklerin tespit edilmesi oluşturmaktadır. Anlambirimcik “Bir sözlüksel birime ait anlamsal içeriği oluşturan özelliklerin her biri anlambirimcik olarak adlandırılır. Anlambirimcik düzleminde en küçük anlamsal ayırt edici birim anlambirimciktir. Göstergeninin içerik düzlemiyle ilgilidir.” şeklinde tanımlanmaktadır (Günay 2007: 272). Bu tanımdan yola çıkılarak anlambirimciklerin anlam ayırt edici en küçük birim olduğu söylenebilir. Günay ayrıca anlambirimciklerin sözlükbirimleri hatta bazı hâllerde biçimbirimleri birbirinden ayırmaya yaradığını, sözcüğün anlambirimciklerinin belirlenmesiyle diğer sözcüklerle olan benzerlik ve farklılıklarının saptanabileceğini söyler (Günay 2007: 110).

Kıran ve Eziler Kıran Dilbilime Giriş (2018) adlı yayınlarında sözcüklerin anlamlarını meydana getiren ayırıcı özellikleri ve bunların arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak için anlambirimcik çözümlemesi adıyla tanımlanan yöntem kullanıldığını belirtir (Kıran ve Eziler Kıran 2018: 339). Anlambirimcik çözümlemesinin esin kaynağının sesbirimcikler olduğunu ifade ederek /b+a+b+a/yapısındaki ilk /b/ sesbiriminin /k/ sesbirimiyle değişmesi sonucu /kaba/ yapısının dolayısıyla da başka bir anlamın ortaya çıktığını aynı şekilde /erkek/ anlambirimciğinin /kadın/ anlambirimciğiyle yer değiştirmesiyle de /baba/ yerine /anne/ kavramının oluştuğunu söyler. (Kıran ve Eziler Kıran 2018: 340-341). Huber (2013) ise yapısal dilbilim kapsamında kavramları oluşturan ayırıcı özelliklerin anlambirimcik çözümlemesiyle yapıldığını belirtir ve birbirine benzer kavramların alınarak ayırım yapan ayırıcı özelliklerin belirlendiğini söyler (Huber 2013: 157). Huber, anlambirimcik çözümlemesine örnek olarak da birbirine benzer sandalye, koltuk, tabure ve şiltenin ayırıcı özelliklerini göstermiştir:

Sandalye: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; +Ayaklı; +Sırtlık; -Kolluk]

Koltuk: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; +Ayaklı; +Sırtlık; +Kolluk]

Tabure: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; +Ayaklı; -Sırtlık; -Kolluk]

Şilte: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; -Ayaklı; -Sırtlık; -Kolluk] (Huber 2013:157).

Derleme Sözlüğü'nde sözcüklere verilen anlamlardan her biri anlambirimcik olarak değerlendirilmiştir.

## 1. Yöntem

Çalışmada ele alınacak “kandırmak” sözcüğü Türkçe Sözlük'te “1. *Kanmasını sağlamak, inandırmak, ikna etmek.* 2. *Aldatmak.* 3. *İçme, yeme isteğini karşılamak*”

biçiminde tanımlanmıştır (2011: 1296). Çalışmada birinci ve ikinci anlamı içeren sözcükler üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla bu anlamların kavram alanı ele alınacaktır.

Makalede tarama yoluyla elde edilen sözcüklerin anlamları Sözlük'te yer aldığı şekliyle sunulmuştur. Ayrıca söz konusu sözcüklerin bulunduğu cilt ve sayfa numarasına da yer verilmiştir. Ancak makalenin sözcük sayısı sınırı kuralı nedeniyle Derleme Sözlüğü'nde yer alan, derlendikleri yerlere ait bilgiler sunulamamıştır.

Öncelikle *kandırma* kavram alanı belirlenmiştir. Buna göre "abartma", "aldatma", "dalavere", "dolandırma", "düzen", "göz boyama", "hile", "iftira", "inandırma", "kandırma", "mübalaga", "oyun", "palavra", "tuzak", "uydurma", "yanıltma" kavramları *kandırmanın* kavram alanına dâhil edilmiştir<sup>1</sup>.

Ardından belirlenen bu kavramlar bir sözlükbirim olarak ele alınmıştır. Sözlükbirim "Bir sözcüğün çekimsel paradigmadaki bütün biçimlerini kapsayan soyut üst birim. Örneğin *odam, odanız, odası; odada, odaya, odadan; odaydı, odaymış, odaysa...* vb. sözcükler için ortak ve tek bir birimden söz edilebilir; ODA. Bu soyut birim sözlükbirimdir." (Hengirmen 1999; 341) şeklinde tanımlanır. Sözlükbirim ayrıca bir sözcüğün sözlükte madde başı olabilecek birimi şeklinde de tanımlanmıştır (Bayraktar 2014; 42). Sözlükbirim olarak ele alınan yukarıda belirtilen kavramların anlambirimcik olarak yer aldığı madde başları tespit edilmiş ve ilgili kavramın altında sunulmuştur. Diğer bir deyişle kavramların çeşitli türetimsel biçimbirimlerle (aynı kökten oluşan biçimleriyle) anlambirimcik olarak yer aldığı madde başları tespit edilmiş ve söz konusu kavramın altında ele alınmıştır. Örnek olarak "abartıcı", "abartıcılık", "abartarak konuşan" anlambirimcikleri "abartmak" sözcüğünün değişik ekler olarak oluşturduğu biçimler olarak "abartmak" kavramı altında, aynı şekilde aldatmak, aldanmak, aldatılmak aynı köke sahip olmaları bakımından aldatma kavramı altında verilmiştir.

Ayrıca yine sözlüğün taranması sırasında bazı sözcüklerin birden fazla anlambirimcikle tanımlandığı görülmüştür. Bu nedenle çalışmada sözcüklere verilen anlamlardan yola çıkılarak *Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* ve *Birden Fazla Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* başlıkları altında bir sınıflandırma yoluna gidilmiştir. *Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* başlığının altına *kandırma* kavram alanında değerlendirilen yukarıdaki kavramlar temel alınmıştır. Bu sözcüklerin bazısı birden fazla anlambirimciğe sahip olsa da bu anlambirimcikler *kandırma* kavram alanına ait yukarıda belirlenen kavramlarla ilgili değilse yine de *Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* başlığı altına alınması uygun görülmüştür. Örneğin *atak* sözcüğü "abartıcı, çok öğünen" şeklinde iki anlambirimcikle tanımlanmıştır. "Övünmek" kavramı ise çalışmada *kandırmanın* kavram alanında değerlendirilmediğinden sözcük *Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* başlığı altında değerlendirilmiştir. Bunun nedeni *Birden Fazla Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* başlığının altında bir sözcüğü açıklamak için birlikte kullanılan *kandırma* kavram alanına ait anlambirimciklerin bir araya getirilmeye çalışılması ve böylelikle bir sınıflandırma yapabilmek içindir. Ayrıca her bir başlık kendi arasında *isim, fiil* ve *ikilemeler* başlıkları

<sup>1</sup> *Kandırma* kavramına ait "yalan" anlambirimciği yazar tarafından yapılan *Derleme Sözlüğü'nde Yalan ve Yalancı Anlamında Kullanılan Sözcükler* (2020) başlıklı makalede incelendiğinden, bu çalışmada yer almamıştır.

altında değerlendirilmiş, *birleşik isimler*, *isim* başlığı altında, *bir isimle birlikte kullanılan fiiller* ise *fiil* başlığı altında alt başlık olarak sunulmuştur.

## 2. Sözcükler

### 2.1. Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler

#### 2.1.1. Abartma

“1. Bir nesneyi veya durumu olduğundan daha önemli, daha büyük veya daha çok göstermek, mübalağa etmek.” (Türkçe Sözlük [TS], 2011: 3) anlamıyla tanımlanan “abartmak” *kandırma* kavram alanı içine girmektedir. Eserde “abartmak” kavramını ifade eden anlambirimciklere sahip 31 isim, 38 fiil ve 1 de ikileme bulunmuştur.

#### *İsim*

- atak:** Abartıcı, çok öğünen. (XII, 4427)  
**haybatçılık:** Abartıcılık, yaygaracılık. (XII, 4516)  
**hora (IV):** Abartma. (VII, 2407)  
**hübürüklü:** Küçük şeyleri abartarak konuşan (kimse). (VII, 2448)  
**hülle (I):** Abartmalı konuşmayı anlatır. (VII, 2449)  
**lavurta:** Abartarak konuşan. (IX, 3068)  
**lom (I):** 2. Abartma. (IX, 3085)  
**oran (III):** 1. Abartma, abartı. (IX, 3286)  
**oşutturucu:** Abartıcı. (XII, 4616)  
**öğbet [övbet, öybet, öyübet]:** Çok övünen, abartarak konuşan. (IX, 3313)  
**öşek (I):** Dedikodu, abartma. (IX, 3356)  
**paıpaı [paıpaı -1]:** 1. Abartarak konuşan. (IX, 3378)  
**palarva:** Abartmalı söz, ölçüsüz konuşma. (IX, 3383)  
**pastaf [pastav]:** 1. Abartı, büyütme. (IX, 3405)  
**pastavcı:** Abartarak konuşan. (IX, 3405)  
**pastafçı:** Çok ve abartılı konuşan. (XII, 4638)  
**poıpoıcu:** Gereksiz yere değeri olmayan birini abartarak öven. (IX, 3466)  
**porumcu:** 2. Abartarak konuşan. (IX, 3471)  
**sallavcı:** Abartıcı. (XII, 4666)  
**şolavur:** Abartıcı. (X, 3790)  
**tartalıcı:** Yüksekten atan, abartıcı. (X, 3835)  
**tavsıl:** Abartı. (XII, 4743)  
**tavatır (IV) [tavatur, tavatür -2]:** 2. Abartma, abartı. (X, 3846)  
**tevâtir:** 1. Abartı. (XII, 4756)  
**ürümbüz:** Abartma. (XII, 4795)  
**varvaracı:** Abartıcı, gürültücü. (XI, 4092)  
**vayvasıl:** 1. İşi abartma. (XII, 4802)  
**zarta (I):** Abartma, atma, övünme. (XI, 4350)  
**zontor (II): [zontur (I)]:** Abartı, pohpoh. (XII, 4840)  
**zortlak (II):** 2. Yapamadığı işleri yapmış gibi abartan kimse. (XII, 4841)  
*Birleşik İsim*  
**ağız yokarı:** 1. Abartıcı. (XII, 4409)

#### *Fiil*

- çoşarmak (II): [çoşartmak]:** Bir şeyi abartarak anlatmak. (III, 1003)  
**haybatlamak:** Abartmak. (VII, 2316)  
**hoşartmak:** Abartmak. (VII, 2416)  
**ibertmek:** Abartmak. (VII, 2500)



- kanaralamak (II)**: Abartarak konuşmak. (VIII, 2618)  
**katıklamak (I)**: 1. Abartmak. (VIII, 2682)  
**kertmek (I)**: Abartmak, övmek. (XII, 4547)  
**koltuklamak [koltuk vermek]**: 1. Pohpohlamak, abartmak, övmek. (VIII, 2912)  
**obartmak (I) [ofartmak, ofurtmak (I) -1, öbertmek]**: 1. Bir şeyi olduğundan çok göstermek, abartmak. (IX, 3260)  
**obartmak [ofartmak, oħartmaħ, okartmak]**: Abartmak. (XII, 4608)  
**oğşurtmak**: Abartmak. (IX, 3269)  
**oşartmak [oşurtmak, öşertmek, öşürtmek]**: 1. Abartmak, büyütmek. (IX, 3292)  
**oşutturmak [oşutmak]**: Abartmak. (XII, 4616)  
**öbertmek**: Abartmak. (XII, 4620)  
**ödürtmek (I)**: Abartmak. (IX, 3312)  
**pastaflamak**: Abartmak. (IX, 3405)  
**şaşartmak**: Abartmak. (X, 3751)  
**şaylandırma**: 1. Abartmak, ballandırarak anlatmak. (X, 3754)  
**şelendirmek**: Abartmak. (X, 3758)  
**şoşartmak**: Abartmak. (X, 3792)  
**şoşartmak**: Abartmak. (XII, 4730)  
**ubarmak [ubartmak]**: Abartmak. (XI, 4019)  
**ülfertmek**: Abartmak. (XI, 4063)  
**üretmek (I)**: 2. Abartmak. (XI, 4068)  
**yandırmak (III)**: Abartmak. (XI, 4163)  
**yotlaştırmak**: Abartmak. (XI, 4300)  
*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*  
**bacak gibi atmak**: Öğünmek, abartmak, yüksekten atmak. (XII, 4438)  
**dorum dorum atmak**: Abartmak. (IV, 1566)  
**horta atmak**: 1. Konuşmak, abartarak konuşmak. (VII, 2413)  
**kantin atmak [kantel atmak]**: 2. Abartmak. (VIII, 2628)  
**kasavan atmak**: Abartarak, yüksekten atarak konuşmak. (VIII, 2674)  
**laf çatlatmak**: Yüksekten atmak, abartmak. (IX, 3058)  
**partal atmak**: Övünmek, abartarak konuşmak. (IX, 3402)  
**şahşahaya galdırmak**: Abartmak. (XII, 4717)  
**tav atmak [tavatir etmek, tavsullandırmak]**: Abartılı konuşmak, genellikle kendini övmek. (X, 3846)  
**tevâtir itmek [tevâtir etmek]**: Büyütmek, abartmak. (X, 3900)  
**zart atmak [zart zurt etmek]**: Abartarak konuşmak, kendini övmek. (XII, 4830)  
**zarta atmak (I) [zart atmak]**: Abartarak kendini övmek, abartılı konuşmak. (XI, 4350)

### *İkileme*

**partil purt**: Abartılı konuşma için. (XII, 4637)

### 2.1.2. Aldatma

“Aldatmak” özellikle “1. Beklenmedik bir davranışla yanıltılmak...3. Birine verilen sözü tutmamak. 4. Yalan söylemek...” (TS, 2011: 88) anlamlarıyla *kandırma* sözcüğünün kavram alanına girmektedir. Sözlükte bu kavramı ifade eden anlambirimciklere sahip 23 isim, 36 fiil ve 2 ikilemeye rastlanmıştır.

### *İsim*

- akma (III)**: Aldanma, gönül verme. (I, 159)  
**al**: 1. Aldatmaca. (XII, 4412)  
**aldanç**: Çabuk aldanan, uysal adam. (I, 209)  
**aldangıçlık**: Aldanma, yanıltma. (I, 210)  
**allanıpı (I)**: Aldanmış. (I, 224)  
**avantı**: Boş yere, aldatarak gönderiş. (I, 375)

- avsak (I):** Aldatma. (I, 391)  
**avutgan [avutgon, avutkan]:** Aldatıcı, avutucu. (I, 397)  
**cee (I):** 2. Aldatılmak istenen bir kimsenin işin farkına vardığını bildirmek için kullandığı ünlem. (III, 874)  
**çaşut (I):** 5. Şaşırtan, aldatan. (III, 1086)  
**eldirekçi:** Aldatan, aldatıcı. (V, 1708)  
**ganak (I) [ganam]:** Aldanan (kimse). (VI, 1908)  
**kanak (V):** Çabuk aldanan, saf. (VIII, 2617)  
**kantinci:** Aldatıcı. (VIII, 2628)  
**mihanat:** 2. Aldatıcı (kimse). (IX, 3180)  
**murabık:** Kolayca aldatılan, kurnaz olmayan. (IX, 3220)  
**oturtmaç:** Kovalanan tavşan, aldatmak amacıyla birdenbire durarak taziyı öne geçirme. (IX, 3298)  
**par (I):** Aldatma. (XII, 4636)  
**par (IV):** Birisini aldatmak amacıyla verilen şey. (IX, 3394)  
**sormuk (II):** Aldatma, avutma. (X, 3666)  
**yaldak:** Aldatmak için. (XII, 4811)  
**yaldakçı:** Aldatıcı. (XII, 4811)  
*Birleşik İsim*  
**sıçanduzağı:** Aldatılma, fak. (X, 3600)

#### *Fiil*

- abıldatmak:** Aldatmak. (I, 21)  
**abohlāmak:** Aldatmak. (XII, 4404)  
**abuḥlamaḥ:** Aldatmak. (I, 32)  
**abuḥlamaḥ:** Aldatmak. (XII, 4404)  
**avkırtmak:** 2. Aldatmak, sezdirmemek, avlamak. (I, 386)  
**avzıtmak:** Oyalamak, aldatmak. (I, 397)  
**bağlamak (II) [bağmak]:** 1. Büyülemek, aldatmak. (II, 483)  
**civirmek [civirtmak]:** Aldatmak. (III, 990)  
**çenelemek (II):** Aldatmak, üzüntüsünü dindirmek için çocuğu oyalamak. (III, 1136)  
**çettirmek:** Aldatmak. (III, 1152)  
**düzülmek:** Aldatılmak. (IV, 1647)  
**ekelemek (I):** 2. Aldatmak. (V, 1693)  
**emendirmek (II):** Boş yere ümitlendirmek, aldatmak. (V, 1733)  
**gasmak (II):** Aldatmak. (VI, 1932)  
**gazlamak (I):** Aldatmak. (VI, 1955)  
**gillenmek (I) :** 2. Aldanmak. (VI, 2044)  
**hüşhüşlemek:** Aldatmak, avutmak. (VII, 2452)  
**kapınmak:** 6. Aldanmak. (VIII, 2633)  
**kazlamak (I) [kazlılamak]:** Aldatmak. (VIII, 2713)  
**kazlanmak:** Aldatılmak. (VIII, 2713)  
**kınmak (III):** Aldanmak. (VIII, 2811)  
**löklemek:** Aldatmak. (XII, 4581)  
**malalamak:** Övücü sözlerle aldatmaya çalışmak. (XII, 4584)  
**memek (II):** 2. Çocuğu oyalamak, aldatmak için verilen yiyecek. (IX, 3159)  
**oytarmak:** Aldatmak, oyalamak. (XII, 4618)  
**öçemek:** 4. Karşılıklı birbirini aldatmak. (IX, 3308)  
**tanlamak:** 2. Aldatmak. (X, 3821)  
**tündürmek (II) [tüğdürmek]:** Birini korkutup ya da aldatıp kaçırmak. (X, 4011)  
**yaldanmak:** Aldanmak. (XII, 4811)  
**yañalmak:** Aldanmak. (XI, 4160)  
**yemsinmek (I):** Yemle, yiyecekle aldanmak. (XI, 4243)  
*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**curruga çıkarmak:** Aldatmak. (III, 1019)

**fırtık vermek:** Aldatmak. (V, 1857)

**içeri tutmak:** Bir işte başkasını aldatıp, zarar ettirmek. (VII, 2504)

**kabak patlatmak:** Saklambaç oyununda ebeyi aldatıp yeniden ebe olmasını sağlamak. (VIII, 2578)

**saya gezmek:** İlginç giysiler giyip çeşitli görünümle gece evleri dolaşarak aldatmacalı bir çeşit oyun oynamak, beklenmedik davranışlar yapmak. (XII, 4675)

### **İkileme**

**ıvırıp kıvrımak:** Nazlanıp aldatmaya çalışmak. (VII, 2498)

**yalan dolan:** Aldatıcı, dolaşık söz ya da davranış. (XI, 4139)

## **2.1.3. Dalavere**

“Yalan dolanla gizlice görülen kötü iş, gizli oyun” (TS, 2011: 583) şeklinde tanımlanan “dalavere” *kandırmanın* gerçekleşmesine neden olan yollardan biridir. Eserde bu kavramı ifade eden anlambilimcilerle 4 isim ve 1 fiile rastlanmıştır.

### **İsim**

**abidik (II):** Dalavere. (I, 23)

**alkap:** 2. Dalavereci, döneç. (I, 222)

**atkaz:** Dalavere, inkâr. (I, 370)

**denbel (II):** Dalavereci (kimse). (IV, 1420)

### **Fiil**

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**başını bağlamak (II):** 1. Dalavere ile bir malın değerinden daha düşük bir fiyata satılmasına sebep olmak. (II, 560)

## **2.1.4. Dolandırma**

“Dolandırmak” “... 3. *mec.* Birisini aldatarak parasını veya malını elinden almak” (TS, 2011: 697) anlamıyla *kandırma* durumunu meydana getiren diğer bir yoldur ve eserde bu kavramı ifade eden anlambilimciğe sahip 11 isim ve 3 fiil bulunmuştur.

### **İsim**

**alkaçıcı:** Kaçırıcı, dolandırıcı. (I, 222)

**çalgazan 1.** Dolandırıcı. (III, 1051)

**çapçı [çapçı]:** Dolandırıcı. (III, 1074)

**çarkacı:** Dolandırıcı. (III, 1081)

**kaytaz:** 2. Dolandırıcı. (VIII, 2709)

**sınap:** 1. Dolandırıcı. (X, 3609)

**şerbet (I) 1.** Dolandırıcıların, bilgisiz halka verdikleri uydurma em. (X, 3762)

**üllüpcü:** Hokkabaz, dolandırıcı. (XI, 4063)

**yatak (II):** 2. Dolandırıcı. (XI, 4199)

**yiymici:** 2. Dolandırıcı. (XI, 4284)

*Birleşik İsim*

**kolkıran:** Dolandırıcı, düzmeçi. (VIII, 2910)

### **Fiil**

**heslemek:** Dolandırmak. (VII, 2349)

**kolkırmağ:** Dolandırıcılık yapmak, düzmeçilik yapmak. (VIII, 2910)

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**sapha vurmak [sapalamak -I]:** Birini dolandırmak. (X, 3540)

### 2.1.5. Düzen

“Düzen” Türkçe Sözlük’te “...5. *meç*. Bir kimseye, bir kuruluşa karşı toplu olarak alınan gizli karar, dolap, komplo. 6. *meç*. Topluca ve gizlice yürütülen herhangi bir plan, dolap, komplo. 7. *meç*. Dolap, hile...” (2011: 746) anlamlarıyla insanları kandırırken başvurulan yollardan biri olarak *kandırmanın* kavram alanı olarak alınmıştır ve bu kavramı ifade eden anlambirimciğe sahip 17 isim ve 1 fiil tespit edilmiştir.

#### *İsim*

**honaz (I) [honamaz (I) -2]:** 1. Düzençi, kurnaz (kimse). (VII, 2401)

**iğrip (II) [iğrip]:** Dolap, düzen, gizli çalışma. (VII, 2513)

**iñci:** Yüze gülen, düzençi. (VII, 2513)

**kelek (I):** Düzen, al. (XII, 4543)

**kemçik (II):** 2. Düzençi, fena adam. (VIII, 2737)

**mekez:** Düzençi, işten kaçan. (IX, 3152)

**mıcırık (II):** 3. Düzen, dolap. (IX, 3178)

**özüncü:** Düzençi. (IX, 3374)

**sakarlık:** Düzençilik. (XII, 4663)

**şarkada:** 2. Düzençi. (XII, 4720)

**şelloğcu:** Düzençi. (XII, 4722)

**tanüt:** Düzençi, kurnaz. (XII, 4737)

**telbis (II) [telbüz]:** Düzençi, güvenilmez, kurnaz, kimse. (XII, 4748)

**tevizür [tevizir]:** Düzençi, kurnaz. (XII, 4756)

**tülek (I): [tülek (I), tüleğ]:** 1. Kurnaz açık göz, düzençi. (X, 4006)

**yanduz:** Düzençi. (XI, 4163)

**yankabız:** 4. Düzençi. (XII, 4813)

#### *Fiil*

**yankazlamak:** Düzene başvurmak. (XI, 4170)

### 2.1.6. Göz Boyama

*Kandırma* kavramına ait bir anlambirimci olan “göz boyamak” bir deyimdir ve “kandırmak, yanıltmak, gösterişle aldatmak” (TS, 2011: 976) anlamlarına sahiptir. Derleme Sözlüğü’nde 1 fiilde bu anlambirimciğin tek başına kullanıldığı tespit edilmiştir.

#### *Fiil*

**baymak (II):** 3. Göz boyamak. (XII, 4450)

### 2.1.7. Hile

“Hile” “1. Birini aldatmak, yanıltmak için yapılan düzen, dolap, oyun, ayak oyunu, alavere dalavere, desise, entrika. 2. Çıkar sağlamak için bir şeye değersiz bir şey katma” (TS, 2011: 1101) anlamlarıyla *kandırma* durumunu gerçekleştirmek için başvurulan en yaygın yöntemlerden biridir. “Hile” kavramını ifade eden anlambirimcikleri içeren 50 isim ve 9 fiil saptanmıştır.

#### *İsim*

**abeş (II):** 1. Dönek, hileci. (I, 18)

**alfel:** Kötülük, fesatlık, hile. (I, 212)

**albusun:** Kurnaz, hileci. (I, 215)

**alızlık:** Hilekârlık. (I, 221)

**avanta:** 2. Hile. (I, 375)

**babak (II):** Çok korkak, dönek, hileci. (II, 450)

- büyüt:** Hile. (II, 833)  
**cıbık (III):** Oyunda ve işte hile yapan (kimse). (III, 891)  
**cıgıltı (II):** Hile ile alınan yer. (III, 901)  
**cıgız (I) [cıvız -1, cilaz (II), cıgız ]:** 2. Oyunda hile yapan. (III, 903)  
**cıgızlık:** 2. Hilecilik. (III, 904)  
**cıvazlık:** Hile. (III, 942)  
**cidavu (III):** 1. Hileci. (III, 961)  
**cille (III)** 1. Hile. (III, 967)  
**custul: [cuslu -2]** Nazlı ve hileli konuşan. (III, 1020)  
**çap (VI):** Hile. (III, 1072)  
**çaparaz [çaparoz]:** 1. Hileli. (III, 1074)  
**çırpık (I):** 1. Hileci. (III, 1189)  
**çorru:** Hileli. (III, 1273)  
**dadanak:** 2. Hileye kapılarak avlanma yerine alışan keklük, sülün. (IV, 1319)  
**dambadız:** Hileci. (IV, 1350)  
**değel:** 1. Oyunda yapılan hile. (IV, 1400)  
**değel:** 2. Hileci. (IV, 1400)  
**fel (I):** 1. Hile. (V, 1841)  
**gabatlama [gabartlama (II)]:** Sıkı doldurmamak, hileli doldurmak. (VI, 1884)  
**gacar (I) [gacara (I) -1]:** 1. Hileci. (VI, 1887)  
**gancık (II):** Hileci (kimse). (VI, 1909)  
**güle:** 2. Hileci. (VI, 2041)  
**gıncifir:** Hile yapan (kimse). (VI, 2049)  
**güdük (II):** Hileci adam. (VI, 2213)  
**hamaz (III):** 1. Kurnaz, hileci. (VII, 2264)  
**harbi (II)** 1. Doğru, hilesiz. (VII, 2287)  
**hılt (V):** Hile. (VII, 2360)  
**hızal:** Hile. (VII, 2381)  
**hin:** Zekasını hile yapmakta kullanan, kurnaz, açığöz (kimse). (VII, 2385)  
**hözün:** Hile. (VII, 2441)  
**ibezin:** Hileci. (VII, 2501)  
**ıye (III):** Hile yapan. (VII, 2573)  
**kaçar (III):** Hile yapan, hileci. (VIII, 2586)  
**katkılı [katıklı (I) -1]:** 1. Karışık, arı olmayan, hileli. (VIII, 2684)  
**kelepür [kelepur]:** Ucuz ya da hile ile alınan şey. (VIII, 2729)  
**kose:** 3. Kurnaz ve hileci adam (masallarda). (VIII, 2930)  
**sinorci:** Sınırdaki hile yaparak toprak kazanan kimse. (XII, 4698)  
**terpiz (II):** Oyunda hile yapan. (X, 3894)  
**vasta:** Al, hile. (XI, 4092)

#### *Birleşik İsim*

- alakara:** 1. Hile, kötülük. (I, 190)  
**aldil [aldangıç]:** Kurnazlık, hile. (I, 210)  
**fiğ yeri:** Bir işin bilinmeyen tarafı, hileli tarafı. (V, 1864)  
**içinden iğneli:** Hileci, sinsi. (VII, 2505)  
**zine dölü:** 2. Kurnaz, hileci. (XI, 4388)

#### *Fül*

- cıgızlamak:** 2. Hile yapmak. (III, 903)  
**gaytarmak (II) [gaytazlık yapmak]:** 2. İşte oyalanmak, hile yapmak, tembellik yapmak. (VI, 1951)  
**hoytuklamak (II):** Hile tasarlamak, hile yapmak. (VII, 2423)  
**tülemek (IV):** Bir işin hilesini, kolayını öğrenmek, ustalaşmak. (X, 4007)  
**üzünmek:** Hile yapmak. (XI, 4087)  
*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

- ayangacılık etmek:** 2. Hileli iş yapmak. (I, 407)  
**cilaz etmek:** Oyunda hile yapmak. (III, 964)  
**gevgeş getirmek:** Bir işi noksan, hileli yapmak, işte dürüst olmamak. (VI, 2010)  
**gızafliḥ etmek:** Hile yapmak. (VI, 2069)

### 2.1.8. İftira

“İftira” “Bir kimseye kasıtlı ve asılsız suç yükleme, kara çalma, bühtan” (TS, 2011: 1155) anlamıyla *kandırmanın* kavram alanında değerlendirilmiştir. Eserde bu kavramı ifade eden anlambirimciklere sahip 13 isim ve 5 fiile rastlanmıştır.

#### İsim

- çiltak (I): [cālā (IV)]:** İftira. (III, 1175)  
**garaca (I) [garacı, garamaçı]:** İftiracı (kimse için). (VI, 1918)  
**garamet (I) [garemet]:** 1. İftira. (VI, 1920)  
**iremle:** İftira. (VII, 2548)  
**kara (I) [karaçalı]:** 2. İftira, leke. (VIII, 2637)  
**karacı:** 3. İftiracı, kara süren. (VIII, 2639)  
**karamet [karamat]:** Karacılık, iftira. (VIII, 2650)  
**kuman (II):** 1. Kara atma, iftira. (VIII, 2998)  
**salgaracı:** Karacı, iftiracı. (X, 3523)  
**suvak (II):** Suç atma, iftira. (X, 3702)  
**şebel:** Kara, iftira. (XII, 4722)  
*Birleşik İsim*  
**ad çekici:** 1. İftiracı, müzevvir. (I, 65)  
**ağzı kara:** 7. İftiracı. (I, 118)

#### Fiil

- abamak (I):** 4. İftira etmek. (I, 8)  
*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*  
**ayağı çekilmek:** İftiraya konu olmak, ağızdan ağıza dolaşmak. (I, 398)  
**çirk atma:** İftira etme. (III, 1236)  
**karaçalmak:** İftira etmek, kara sürmek. (VIII, 2640)  
**yâlhkara çalmak:** İftira etmek. (XII, 4811)

### 2.1.9. İnandırma

*Kandırma* kavram alanına dâhil edilen “inandırmak” “İnanmasını sağlamak” (TS, 2011: 1186) şeklinde açıklanmaktadır. Sözlükte bu kavramla ilgili anlambirimcikler 3 isim ve 3 fiilde tespit edilmiştir.

#### İsim

- innak (I):** Sözüne inanılır kimse. (VII, 2544)  
**kanak:** Çabuk inanan. (XII, 4532)  
**kandırışlı:** İnandırıcı. (VIII, 2620)

#### Fiil

- alukdurmak:** Söz vermek, inandırmak. (I, 234)  
**ganmak (II):** İnanmak. (VI, 1914)  
*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*  
**beli bek olmak:** Birine inanmak, güvenmek. (XII, 4452)

### 2.1.10. Kandırma

Eserde *kandırma* kavramını ifade eden anlambirimcikler 14 isim, 19 fiil ve 1 ikilemede tespit edilmiştir.

**İsim****abugat (II):** 2. Kandırıcı. (I, 32)**aldanca [aldak, aldancak, aldangaç, aldangeç (II), aldangıç -2, aldanguç]:** Avutacak, kandırarak, gönül alacak şey, söz. (I, 209)**anget:** İnatçı, kanmaz, açgözlü. (I, 265)**bayıcı:** Uyutucu, kandırıcı. (II, 579)**dada (IV) [dadamih, dadamık (I) -3]:** 2. Birini oyalamak, kandırmak için söylenen tatlı söz, gösterilen iyilik, verilen yiyecek. (IV, 1317)**düğümcü:** Onu bunu kandıran. (IV, 1624)**kandaz:** Kurnaz, kandırıcı adam. (VIII, 2620)**kanık (III):** 2. Bıkmış, kanmış kimse. (VIII, 2623)**şoluk:** Al, kandırmaca. (X, 3790)**şorolop (I):** Boş, kandırıcı söz. (X, 3791)**uğum (II):** Kanıklık. (XI, 4028)**yargan (III):** Kandırılarak alınan mal, eşya. (XI, 4182)**yelke (V):** Kandırmaca. (XI, 4235)**Birleşik İsim****şerbetli dil:** Tatlı dil, kandırıcı konuşma. (X, 3762)**Fiil****abamak (I):** 1. Çirkin bir kızı veya kötü bir malı kandırma yoluyla birine yamamak. (I, 8)**avhıdmak:** Kandırmak. (I, 382)**bönnemek [bönsötmek, bönsütmek] Kandırmak. (II, 769)****camsıtmak:** 2. Kandırmak. (III, 854)**çivdirmek (II):** Kandırmak. (III, 1248)**ıknmak:** 3. Kanmak. (VII, 2462)**öğüdleme:** Kandırmak. (IX, 3319)**öğütlemek:** Birisini kandırıp bir başkasına karşı kışkırtmak. (IX, 3324)**toylamak (I):** 2. Kandırmak. (X, 3975)**uğumlanmak:** Kanmak. (XI, 4028)**uyutmak (II):** Kandırmak. (XI, 4052)**yaldatmak:** Kandırmak. (XI, 4143)**yedeklemek (I):** 2. Birini kandırıp götürmek. (XI, 4220)**yellemek:** Kandırmak. (XII, 4819)**Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller****araköriye almak:** Birkaç kişi, bir kişiyi sözle sıkıştırmak, bunaltmak, kandırmak. (I, 295)**ayak yapmak:** 1. Kandırmak. (I, 405)**dük atmak:** 3. Bir kimseyi hile ile kandırmak, kazık atmak. (IV, 1627)**musturluk etmek:** 2. Kandırır biçimde konuşmak, ağız yapmak. (IX, 3223)**piye etmek:** Oyunda kandırmak. (XII, 4650)**İkileme****ellem kallem:** Kandırma. (V, 1721)**2.1.11. Mübalağa**

“Mübalağa”, “Abartı” (TS, 2011: 1719) anlambirimciğiyle tanımlanmaktadır ve *kandırmanın* kavram alanında değerlendirilmiştir. “Mübalağa” kavramını ifade eden anlambirimciğe sahip DS’de 3 isim ve 4 fiil bulunmuştur.

**İsim****alavış (I):** 2. Mübalâğa. (I, 202)**aşırma (III):** Mübalâğalı konuşma. (I, 356)**atak (I) [atakçı -1]:** 1. Geveze, mübalâğacı. (I, 364)

**Fiil****afartmak [afurtmak]:** 1. Mübalağa etmek, ofartmak, şişirmek. (I, 71)**asartmak (II):** 3. Mübalağa etmek. (I, 340)**aşartmak:** Mübalağa etmek. (I, 351)*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller***aba gibi atmak:** 1. Büyük söz söylemek, mübalağalı konuşmak. (I, 6)**2.1.12. Oyun**

Çok anlamlı bir sözcük olan “oyun” sözlükte “... 10. *mec.* Hile, düzen, desise, entrika” (TS, 2011: 1830) anlambirimcikleriyle de açıklanan bir anlama sahiptir ve bu anlamıyla *kandırma* kavram alanında değerlendirilmiştir. Eserde ise 1 isim ve 2 fiilde “oyun” kavramını ifade eden anlambirimciklerin yer aldığı tespit edilmiştir.

**İsim****zamah (II):** Oyun, al. (XI, 4345)**Fiil****hollamak (II):** Oyunu bozmak. (VII, 2397)*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller***heng etmek:** Oyun yapmak. (VII, 2339)**2.1.13. Palavra**

“Palavra” “1. *argo.* Herhangi bir konuda gerçeğe aykırı, uydurma söz veya haber, balon” (TS, 2011: 1877) şeklinde açıklanan bir sözcük olarak *kandırmanın* kavram alanına dâhil edilmiştir. Bu kavramı ifade eden anlambirimciklere sahip eserde 11 isim ve 2 fiil tespit edilmiştir.

**İsim****anzaroz:** Palavracı, ağzı kalabalık. (I, 282)**barbar (I):** 2. Palavracı. (II, 526)**dümdümcü:** Palavracı. (IV, 1629)**fartfurtçu [fartfürteci]:** Gelişi güzel iş yapan konuşan, palavra atan (kimse). (V, 1837)**gürüz (III):** Palavra. (VI, 2238)**kubuz (I):** 2. Palavracı, övünen (kimse). (VIII, 2989)**lavırtı:** Palavra, boş gürültü. (IX, 3068)**lavlavcı:** Palavracı. (IX, 3068)**söge (IV):** Palavra. (X, 3673)*Birleşik İsim***alakuş (I):** Yayaracı, palavracı. (I, 191)**avurdu yelli:** Palavracı. (I, 396)**Fiil***Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller***aba gibi atmak [aba yeninden atmak]:** 2. Yüksekten atmak, palavra savurmak. (I,6)**bacak gibi atmak:** Yüksekten konuşmak, palavra savurmak. (II, 457)**2.1.14. Tuzak**

“Tuzak” “1. Kuş veya yaban hayvanlarını yakalamaya yarayan araç veya düzenek. 2. *mec.* Birini güç ve tehlikeli bir duruma düşürmek için kurulan düzen, komplo.” (TS, 2011: 2395) anlamlarıyla *kandırmanın* genelde eyleme dökülen biçimi olarak tanımlanabilir. Eserde “tuzak” kavramını ifade eden anlambirimcikler 19 isim ve 2 fiilde



tespit edilmiştir ve özellikle bunların büyük çoğunluğunun hayvanları kandırmak için yapılmış çeşitli biçimdeki düzenekleri adlandırdığı görülebilir.

### İsim

- aldancık:** Tuzak olarak hazırlanmış kar çukuru. (I, 209)  
**avgun (IV):** Avcılıkta kuşlara kurulan tuzak. (I, 381)  
**avroş:** Bir çeşit kuş tuzağı. (I, 391)  
**badal (III) [badara (III)]:** 1. Tuzak, fak, tehlike. (II, 462)  
**hapan (III):** Tuzak. (VII, 2277)  
**ilgi (II):** Tuzakla kuş tutulan yer. (VII, 2521)  
**kapanca (V) [kapança]:** Tuzak, kapan. (VIII, 2630)  
**köme (III) [kömele (I), kömelti, kömü -2, küme]:** 1. Keklik vb. kuşları avlamak için çalı çırpıdan yapılan, avcının gizlenmesine yarayan yer, barnak. (VIII, 2956)  
**köme (III):** 2. Yırtıcı hayvanları avlamak için yapılan tuzak. (VIII, 2956)  
**kurak (I):** 3. Tuzak olarak kullanılan evcil keklığın kafesiyle konulduğu yüksek yer ya da ağaç. (VIII, 3004)  
**petente:** Tuzak. (IX, 3436)  
**petik (IV):** Küçük kuşları tutmak için kullanılan tuzak. (IX, 3436)  
**pokaa:** 1. Tuzak. (IX, 3467)  
**serpen (II):** Kuş avlamakta kullanılan bir çeşit tuzak. (X, 3590)  
**tıbık:** Kuş tutmaya yarayan çöp ya da telden yapılmış tuzak. (X, 3907)  
**toñga (I):** Tuzak. (XII, 4768)  
**tor (I):** Tuzak. (XII, 4769)  
**tozah (II):** Tuzak. (X, 3976)  
**tula (III):** Tuzak için kurulan aygıt. (X, 3987)

### Fiil

- avkınmak:** Tuzağa düşmek. (I, 386)  
*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*  
**avka düşmek:** Tuzağa düşmek. (I, 384)

## 2.1.15. Uydurma

Türkçe Sözlük'te "uydurmak" sözcüğü "...2. (-i) Hayal gücünden yararlanarak gerçek dışı bir şey söylemek, yakıştırmak." (2011: 2426) şeklinde ifade edilen anlamıyla *kandırmanın* kavram alanına girmektedir ve eserde 7 isim, 5 fiil ve 1 ikilemede bu kavramla ilgili anlambilimcikler mevcuttur.

### İsim

- antiriş [antirişli]** 2. Uydurma, acayip iş nesne veya kimse. (I, 281)  
**ecenez (II):** Verilen sözü bozmak için uydurulan özür. (V, 1660)  
**ganırtmaç (II):** Uydurma söz. (VI, 1914)  
**horanlama:** 2. Masal, uydurma söz. (VII, 2408)  
**uydurmaç:** 1. Uydurmacı. (XI, 4048)  
**uydurmaç:** 2. Uydurma. (XI, 4048)  
**yapındırma:** Uydurma (söz için). (XI, 4178)

### Fiil

- düzmek (V):** Uydurmak. (IV, 1647)  
**keserlemek (I):** Uydurmak. (VIII, 2763)  
**türetmek:** Uydurmak. (X, 4013)  
**uçurmak (II):** 1. Uydurmak, söz çıkarmak. (XI, 4023)  
**yâşırmaq (I):** 1. Söz uydurmak. (XI, 4197)

### İkileme

- yalan yapıldak:** Uydurarak. (XI, 4140)

### 2.1.16. Yanıltma

“Yanıltmak”, “Yanıltmasına yol açmak” (TS, 2011: 2521) tanımıyla “doğrudan uzaklaştırma”, “doğruya ulaşmasını engelleme” anlamlarına sahiptir, dolayısıyla *kandırmanın* kavram alanında değerlendirilmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde 2 isim ve 1 fiilde bu kavramı ifade eden anlambirincikler tespit edilmiştir.

#### *İsim*

**aykırıcı** 1. Yanıltıcı, kışkırtıcı. (I, 423)

**çarpma (I)**: Yanıltma. (III, 1084)

#### *Fiil*

**yanışlamak (III)**: 1. Yanıltmak. (XI, 4169)

## 2.2. Birden Fazla Anlambirincikle İfade Edilen Sözcükler

*Derleme Sözlüğü*'nde iki ya da daha fazla anlambirincikle birlikte tanımlanan sözcükler bu madde altında verilmiştir. Bir sözcüğü açıklarken birlikte kullanılan anlambirinciklerin tespiti aslında birbirine yakın, eşanlamli olarak görülen kavramların belirlenmesini sağlayacaktır.

### 2.2.1. Abartma –Palavra-Mübalâğa

Sözlükte aşağıdaki sözcüklerin anlamı verilirken “abartma”, “palavra” ve “mübalâğa” kavramlarını ifade eden anlambirinciklerin birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu başlıkta 4 isim, 1 fiil yer almaktadır.

#### *İsim*

**abeci**: 1. Atıcı, palavracı, yalancı, mübalâğacı. (I, 17)

**alavartacı**: Palavracı, mübalâğacı. (I, 202)

**atgın**: 1. Abartıcı, palavracı. (XII, 4428)

**paloğra**: Abartı, palavra. (XII, 4634)

#### *Fiil*

**kesmek (I)**: 2. Palavra atmak, abartmak. (VIII, 2767)

### 2.2.2. Aldatma-Dalavere

Aşağıda 1 fiil “aldatma” ve “dalavere” kavramlarını ifade eden anlambirinciklerinin birlikte kullanımıyla tanımlanmıştır.

#### *Fiil*

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**ayın oyun etmek [ayın oyun etmeğ]**: 2. Dalavere yapmak, aldatmak. (I, 419)

### 2.2.3. Aldatma-Dolandırma

Aşağıdaki 1 isim ve 1 fiilin anlamı “aldatma” ve “dolandırma” kavramlarını ifade eden anlambirinciklerinin birlikte kullanımıyla tanımlanmıştır.

#### *İsim*

**ütücü (II)**: Dolandırıcı, aldatıcı. (XI, 4080)

#### *Fiil*

**tolandırmak**: Aldatmak, dolandırmak. (X, 3952)

#### 2.2.4. Aldatma-Düzen

Aşağıdaki 1 isimin tanımında ise "aldatma" ve "düzen" kavramını ifade eden anlambirimciklerinin beraber kullanıldığı tespit edilmiştir.

##### *İsim*

**menevre:** Aldatmaca, düzen, dolap. (XII, 4591)

#### 2.2.5. Aldatma-Hile

Aşağıda yer alan 3 isim, 2 fiilin açıklanmasında "aldatma" ve "hile" kavramlarını ifade eden anlambirimciklerin beraber kullanıldığı görülmektedir.

##### *İsim*

**cıgal (II):** Aldatıcı, hileci. (III, 899)

**dalaviracı:** Hileci, oyunla başkalarını aldatan. (IV, 1339)

**irenk (I) [ilenk, irek (III), ireng (I) -2]:** 2. Hile, aldatma. (VII, 2548)

##### *Fiil*

**aletmek:** 1. Hile etmek, aldatmak. (I, 211)

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**irenk etmek (I):** 2. Aldatmak, hile yapmak. (VII, 2549)

#### 2.2.6. Aldatma-Kandırma-Göz Boyama

Aşağıdaki sözcüklerin anlamlarına bakıldığında genel olarak "aldatmak", "kandırmak" ve "göz boyamak" kavramlarını ifade eden anlambirimciklerin beraber kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu başlık altında 3 isim, 24 fiil ve 1 ikileme bulunmaktadır.

##### *İsim*

**elcin (II):** Çabuk aldanan ve kanan. (V, 1706)

**ganuh:** Kanmış, aldanmış (kimse). (VI, 1915)

**oytarannıh:** Kandırıcılık, aldatıcılık. (XII, 4618)

##### *Fiil*

**aldamak:** Aldatmak, kandırmak. (I, 209)

**apartmak (I):** 4. Aldatmak, kandırmak. (I, 285)

**apıldatmak, apıldatmağ:** Kandırmak, aldatmak. (I, 287)

**avıtmak [avsannağmak, avsanmak, avsunlamak (III), avsınlatmak, avsunlamak (I) -4, avsunlatmak -1, avsunatmak]:** Aldatmak, kandırmak, oyalamak, gafil avlamak. ((I, 392)

**avukturmak [avukdurmak]:** 1. Aldatmak, kandırmak, oyalamak. (I, 395)

**aytarmak:** Oyalamak, aldatmak, kandırmak. (I, 432)

**baymak (II):** Aldatmak, kandırmak, göz boyamak, manyetize etmek, tesir altında bırakmak. (II, 582)

**boyalamak:** 1. Kandırmak, gözünü boyamak. (II, 744)

**fallamak (I):** 3. Kandırmak, aldatmak. (V, 1832)

**gırpamak (III):** Aldatmak, kandırmak. (VI, 2061)

**kasmak (II):** Kandırmak, aldatmak. (VIII, 2675)

**kurşamak:** Aldatmak, kandırmak. (VIII, 3009)

**küllelemek:** 1. Göz boyamak, aldatmak. (VIII, 3030)

**öğürtmek (III):** Aldatmak, kandırmak, ayartmak. (IX, 3323)

**uyutmak (I):** 2. Aldatmak, kandırmak. (XII, 4790)

**ünlemek (III):** Gözünü boyamak, aldatmak, şaşırtmak. (XI, 4066)

**yağnıktırmak:** Şaşırtmak, kandırmak, aldatmak. (XI, 4124)

**yalandırmak:** Aldatmak, kandırmak. (XI, 4139)

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**cıldız etmek:** Aldatmak, göz boyamak. (III, 892)

**hoşamadiya tutmak:** 1. Tatlı tatlı konuşup aldatmaya çalışmak, kandırmak. (VII, 2416)  
**kayışa getirmek [kayış etmek]:** Kandırmak, aldatmak. (VIII, 2701)  
**madik atmak:** Aldatmak, kandırmak. (XII, 4582)  
**vanağzı vermek:** Aldatmak, kandırmak. (XII, 4801)

#### *İkileme*

**aldak buldak [aldak soldak]:** Aldatarak, kandırarak. (I, 209)

### 2.2.7. Aldatma-Oyun

Aşağıdaki 1 fiilin “aldatma” ve “oyun” kavramını ifade eden anlambilimciklerle açıklandığı saptanmıştır.

#### *Fiil*

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**duman atmak:** 4. Birine oyun etmek, aldatmak. (IV, 1602)

### 2.2.8. Dolandırma-Düzen

Aşağıdaki isim “dolandırıcılık” ve “düzen” anlambilimcikleriyle açıklanmıştır.

#### *İsim*

**kuramba (I): [kurampa -2]:** Dolandırıcılık, düzen. (VIII, 3005)

### 2.2.9. Düzen-Hile

Sözlükte yer alan 12 isim ve 2 fiilin “düzen” ve “hile” kavramlarını ifade eden anlambilimciklerle açıklandığı görülmektedir.

#### *İsim*

**avantacı:** Düzmeci, hileci. (I, 375)

**avk:** Düzen, hile. (I, 384)

**barabat (I):** 1. Hile, düzen, yalan. (II, 524)

**endelep [endelip -3, endelop]:** Oyun, hile, düzen. (V, 1745)

**ficirikli:** Hileli, düzenli. (V, 1863)

**hırlı [hırlıbaz]:** 4. Hileci, düzenbaz (kimse). (VII, 2371)

**ıntırğa:** Düzen, hile. (VII, 2479)

**kelek (VIII) [keleḥ]:** Düzen, hile. (VIII, 2727)

**keleyh (I):** Hile, düzen. (VIII, 2731)

**kıllıkçı:** Düzen, hileci. (VIII, 2800)

**sinecen [sinece -1]:** 1. Hileci, düzen. (X, 3639)

#### *Birleşik İsim*

**yaşmaklı şeytan:** Düzen, hileci. (XI, 4198)

#### *Fiil*

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**ele tutmak:** Düzenbazlık yapmak, hile yapmak. (V, 1712)

**kara yapmak:** 1. Düzen, hile yapmak. (XII, 4534)

### 2.2.10. Düzen-Oyun

Aşağıdaki 9 isim ve 1 fiilin “düzen” ve “oyun” kavramını ifade eden anlambilimciklerin beraber kullanılmasıyla tanımlandığı görülmektedir.

#### *İsim*

**kurak (II):** Düzen, oyun. (VIII, 3004)

**malaka (II):** Oyun, düzen. (IX, 3109)

**muğan:** Oyun, düzen. (IX, 3216)

**özün:** Düzen, oyun. (IX, 3374)  
**petente:** Düzen, oyun. (XII, 4645)  
**pihop:** Oyun, düzen. (IX, 3453)  
**piy (I):** Oyun, düzen. (IX, 3464)  
**şembelekçi:** Oyuncu, düzenci, güvenilmez. (X, 3759)  
**yasan (III):** Düzen, oyun, dalavere. (XI, 4191)

**Fiil**

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**peten tutmak:** Oyun, düzen yapmak. (IX, 3436)

### 2.2.11. Göz Boyama-Hile

Sözlükte 1 isim ve 1 fiilin “göz boyama” ve “hile” kavramına bağlı anlambirinciklerle tanımlandığı tespit edilmiştir.

**İsim**

**üllüp (II):** Göz boyama, dolap, hile. (XI, 4063)

**Fiil**

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**ala tutmak:** Gözünü boyamak, hile yapmak, karışıklığa getirmek. (I, 202)

### 2.2.12. Hile-Dolandırma

Aşağıda 1 adet ismin “dolandırıcı” ve “hile” anlambirincikleriyle açıklandığı saptanmıştır.

**İsim**

**carlakı:** Dolandırıcı, hileci. (III, 863)

### 2.2.13. Hile-Oyun

Sözlükte 3 isim, 1 fiil ve 1 ikileme “hile” ve “oyun” kavramına bağlı anlambirinciklerle birlikte tanımlanmıştır.

**İsim**

**dalavira [dalavura, delevére]:** Hile, gizli oyun. (IV, 1339)

**dıbz (II):** Hile, oyun. (IV, 1449)

**katakollu:** Hile, oyun. (VIII, 2681)

**Fiil**

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**itizi oynatmak:** Hile yapmak, birine oyun oynamak. (VII, 2569)

**İkileme**

**ayın oyun 1.** Hile, entrika, desise, oyun. (I, 419)

### 2.2.14. Hile-Tuzak

Sözlükte 2 isim ve 2 fiilin “hile” ve “tuzak” kavramına bağlı anlambirinciklerle birlikte tanımlandığı tespit edilmiştir.

**İsim**

**al (I):** 1. Hile, tuzak. (I, 165)

**aldangıç:** 1. Üzeri ot veya kumla örtülmüş çukur, tuzak, hile. (I, 209)

**Fiil**

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**ala düşmek (II):** Tuzağa, hileye düşmek. (I, 182)

**ala getirmek (II):** Hileye getirmek, tuzağa düşürmek. (I, 187)

### 2.2.15. İnandırma-Kandırma

Aşağıda yer alan 2 isim ve 6 fiilin anlamları inan(dır)ma” ve “kan(dır)ma” kavramlarını ifade eden anlambirimciklerle tanımlanmıştır.

#### *İsim*

**kanık (III):** 4. İnandırılmış, kandırılmış (kimse). (VIII, 2623)

#### *Birleşik İsim*

**kanılgaşı yakın:** Hemen inanan, kanan. (VIII, 2623)

#### *Fiil*

**baymak (II):** 2. İnanmak, kanmak. (XII, 4450)

**eğiltmek:** Kandırmak, inandırmak, kendi sözüne getirmek. (V, 1678)

**kamandırmak:** Kandırmak, inandırmak. (XII, 4531)

**kındırmak (II):** 1. Kandırmak, inandırmak. (VIII, 2810)

**tokuldaşmak:** 2. Birini kandırmak, inandırmak için konuşmak. (X, 3950)

#### *Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**tav etmek:** 2. Kandırmak, inandırmak. (X, 3846)

### 2.2.16. Tuzak-Aldanma

Aşağıdaki 1 fiilin anlamı “tuzak” ve “aldanma” kavramını ifade eden anlambirimciklerle yapılmıştır.

#### *Fiil*

#### *Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**badala basmak (I) [badaraya basmak]:** Tuzağa düşmek, aldanmak. (II, 462)

### 2.2.17. Tuzak-Düzen

Aşağıdaki 3 isim ise “tuzak” ve “düzen” kavramlarına bağlı anlambirimcikler kullanılarak açıklanmıştır.

#### *İsim*

**al:** 2. Düzen, tuzak. (XII, 4412)

**kurakçı:** 1. Tuzakçı, düzençi. (VIII, 3004)

**toloz (II):** Tuzak, düzen. (X, 3953)

### 2.2.18. Çeşitli Kavramlarla İfade Edilen Sözcükler

Sözlükte kandırma kavramı taşıyan çeşitli anlamlara sahip sözcükler ise aşağıda tek bir başlık altında toplanmıştır. Bu başlıkta 75 isim, 52 fiil ve 8 ikileme yer almaktadır.

#### *İsim*

**abcal, abcalak:** Sakatlığı olmadığı halde topal gibi yürüten. (I, 15)

**ağlarca (I):** 1. Olduğundan az gösterip, acındıran kimse. (I, 101)

**akrut:** Düzençi, bilgiç, kurnaz. (I, 161)

**alaşka:** Alay, şaka. (I, 200)

**algarısı:** Çocukları korkutmak için uydurulmuş görüntü. (I, 212)

**alız (II):** Kurnaz, sinsi. (I, 221)

**alivelek:** Dönek, sözünden cayan. (I, 222)

**bastırık (III)** 1. Kötü, iğrenç bir olayı, suçu veya kabahati örtbas etme, gizleme işi. (II, 547)

**bastırıkta:** Gizlenen, saklanan şey veya laf. (II, 548)

**biş (IV):** Bir şeyi verir gibi görüldükten sonra geri çekerken kullanılan söz. (II, 704)

**burkazanlık [burğazanlık]** Fitnelik, dalaveracılık, fesatlık, laf taşımaya. (II, 799)

- calkazan:** 4. Şakacı, alaycı. (III, 852)
- caru:** Dürüst olmayan kadın. (III, 864)
- değişme:** Aldatarak oynanan kar topu oyunu. (IV, 1400)
- dırnaksız:** Soyguncu, dalavereci, düzmece. (IV, 1472)
- eftef:** Gereksiz, asılsız. (V, 1670)
- ellek [ellag, elläk -I]:** 2. İki yüzlü, döneke, yalancı. (V, 1720)
- fan:** Asılsız haber. (V, 1833)
- fırfırı (II):** Sözünde durmayan, döneke. (V, 1854)
- firt (IV):** Döneke. (V, 1856)
- fısrık:** Asılsız, boş söz. (V, 1859)
- gıcık (I):** 1. Sözüne güvenilmeyen, her işten vazgeçen. (VI, 2026)
- gubuz:** 2. Arabozucu, iki yüzlü. (XII, 4511)
- hille:** Düzme, sahte, hileli. (VII, 2359)
- hille:** Al, düzen. (XII, 4518)
- hilt (VI):** Dürüst olmayan, bencil, düzmece (kimse). (VII, 2360)
- hoşamadı:** Sözüne güvenilmeyen iki yüzlü (kimse). (VII, 2416)
- höyürtlek:** Bir iş yapmadığı halde yapıyormuş gibi görünen. (VII, 2440)
- ıgırıp:** 2. Sözde neden. (XII, 4521)
- ılgın (II):** 1. Düşsel, gerçekdışı. (XII, 4521)
- kambaz (II):** Kurnaz, oyuncu adam. (VIII, 2614)
- kandoz:** Kurnaz, kandırıcı, dedikodu. (VIII, 2621)
- kefere:** 3. Oynak, güven vermeyen. (VIII, 2719)
- kerti (III):** Doğru. (VIII, 2757)
- kıncıfır (III) [kıcık (IX), kıncık (IV), kıpçık (III)]** 1. Sözünde durmayan, döneke kimse. (VIII, 2806)
- köcekçi [köcekçi]:** Hoppa, döneke, kötü huylu. (VIII, 2947)
- kücül:** Sinsi, kurnaz, iki yüzlü. (VIII, 3024)
- lañ lañ atmak:** Yetkisi olmadan konuşmak, yüksekte atmak. (IX, 3064)
- lavgar (I) [lavğar, lavkar, lavlav (I) -I]:** Geveze, boşboğaz, palavracı. (IX, 3067)
- mıcırıklı [mıcırıklı]:** Kuşku verici, oyunlu (iş için). (IX, 3178)
- mustur (I):** 1. Suçlu olduğu halde suçsuz görünmeye çalışan, suçunu gizleyen. (IX, 3223)
- oturtmaç:** Kovalanan tavşanı aldatmak amacıyla tazıyı öne geçirme. (XII, 4617)
- oynak (I):** 2. Sözünde durmayan, güvenilmeyen (kimse). (IX, 3302)
- oyunlu:** Sözünden dönen, düzenci. (IX, 3305)
- ozannama:** 2. Asılsız söz, masal. (IX, 3305)
- ölçer (I):** Arabozucu, fitne. (IX, 3329)
- özünçü:** Düzen, kandırmaca, al. (XII, 4631)
- papaklık:** Döneke, kötülük. (IX, 3393)
- paytı:** Oynak, sözüne güvenilmeyen. (IX, 3417)
- pilingir:** Yolsuz birleşmelere aracılık eden, arabulucu. (XII, 4648)
- sannı:** Asılsız, aslı olmayan. (X, 3538)
- şiltak :** 1. Suç atma, karalama. (X, 3768)
- şiltak:** 1. Kara çalma, suç atma. (XII, 4724)
- tandırılama:** 2. Dedikodu, asılsız söz. (X, 3819)
- tavatir [tavatur -2]** 1. Söylenti, abartılı söz, dedikodu. (XII, 4743)
- telbis (I): [telbiz (I)]:** 1. Huysuz, yaramaz, eğitim görmemiş, düzenci. (X, 3868)
- tonka (II):** Pusu, tuzak. (X, 3960)
- tüpsüz:** Asılsız. (X, 4012)
- ufraza:** Kandırmaca, düzen. (XII, 4782)
- usta:** Düzenci, alıcı. (XI, 4043)
- ustalık:** Kurnazlık, düzencilik. (XI, 4043)
- yalah, yalak (II) [yalaka -6, yalavuş -I] :** 5. Döneke. (XI, 4135)
- yaldavuş:** Koşmaca oyununda, koşanın kovalıyan önünde çeşitli yönlerde doğrularak yaptığı şaşırtma. (XI, 4143)

**yampiri [yanpiri (I) -3]:** 3. Dürüst davranmayan kişi. (XI, 4156)

**yaykara:** Gerçek olmayan haber. (XI, 4211)

**yelloz:** 1. İkiyüzlü, döneç. (XI, 4238)

**yöne (III):** Gerçek olmayan. (XI, 4306)

**zırzubik:** Düzençi, alcı. (XI, 4381)

*Birleşik İsim*

**ağzi gırağlı [ağzi yelli -2]:** Yüksekten atan, övünen. (I, 118)

**altdan bazarlı:** Sinsi, ikiyüzlü. (I, 230)

**araboyunu:** 2. Tuzağa düşürme, kandırma. (XII, 4421)

**aşkari bozuk:** 2. Sözüne güvenilmeyen kimse. (I, 358)

**feyli bozuk:** Düzenbaz, ahlâksız. (V, 1849)

**karaboğaz (III):** 4. İki yüzlü, arabozucu. (VIII, 2638)

**yalancı pehlivan:** Yapmadığı, yapamayacağı şeyleri, yapmış ya da yapabilmiş gibi anlatan kimse, palavracı. (XI, 4139)

*Fiil*

**abalandırmak:** Umut vererek oyalamak. (I, 5)

**abartmak: (I) [abatmak-1; abırtmak]** 1. Olduğundan fazla göstermek, büyütmeç, mübalâğa etmek. (I, 12)

**abuklandırmak:** Umutlandırmak. (I, 32)

**aşıtlamak (III):** Gizlice, dikkat gözünden kaçırarak bir harekette bulunmak. (I, 357)

**bavırmak:** Bir işde veya daha çok o işin hile ve fesat taraflarında pişmek. (II, 574)

**begilemek:** Bilmezlikten gelmek, bilmiyor görünmek. (II, 597)

**burkalamak:** 2. Yaptığını, söylediğini inkâr etmek, değiştirmeye çalışmak. (II, 799)

**çalağurlamak:** Sezdirmeden aramak. (III, 1048)

**çöçelemek (II) [çöçelenmek (I)]:** Oyalanmak, iş yapar görünmek. (III, 1276)

**dıngırdatmak (I)** 1. Atlatmak, aldatmak. (IV, 1465)

**doldurmak:** Yalan sözler, dedikodu ile bir kimseyi bir başkası aleyhine kıskırtmak. (IV, 1546)

**ebermek (III):** 1. Gizlemek. (V, 1656)

**edilemek:** 1. Hayvan yavrusu anasını yalancıkdan emmek. (V, 1666)

**edilemek:** 2. Yavrusu ölmüş hayvanı oyalayarak sütünü almak. (V, 1666)

**elemek (I):** Sorulan şeye kaçamaklı cevap vermek, yanıltmak. (V, 1710)

**gastaklamak:** Bir işi bile bile yanlış yapmak. (VI, 1933)

**gorganmak:** Güvenememek, inanmamak. (VI, 2104)

**ırharlamaç:** Doğruyu söyletmek. (VII, 2485)

**kabartmak:** 2. Abartmak, atmak. (VIII, 2582)

**kapamak:** Evlenmeleri istenen kız ve erkeği kandırarak bir odaya bırakmak. (XII, 4532)

**karaçlamak:** Suç atmak, karalamak. (XII, 4533)

**koytarmak:** Döneçlik etmek. (VIII, 2943)

**köptürmek (II):** Çoğaltmak, şişirmek, abartmak. (VIII, 2961)

**malamak:** Suçunu gizlemek. (XII, 4584)

**pepelemek (II):** Birbirini tutmayan sözler söylemek. (IX, 3427)

**samsulanmak:** Bilmemezlikten gelmek, bilmiyormuş gibi görünmek. (X, 3533)

**şamlamak:** Aldatmak, gönlünü yapmak. (X, 3741)

**taplatmak:** Benimsetmek, inandırmak. (X, 3827)

**yañırdamak:** Yanlış ve boş sözlerle gevezelik etmek. (XI, 4169)

**zortlamak:** Yapamadığı işleri yaparmış gibi övünmek, abartmak. (XII, 4841)

*Bir İsimle Birlikte Kullanılan Fiiller*

**aba atmak:** 1. Kendisini kurtarmak için suçu başkasına yüklemek. (I, 5)

**ağız etmek:** Gerçeği saklamak, samimi konuşmamak. (I, 97)

**ayağını almak (I):** 3. Günahını almak. (I, 398)

**ayak yapmak:** 3. Bildiği halde bilmezmiş gibi konuşmak. (I, 405)

**başını bağlamak (IV):** Evlenme vaadi ile aldatıp uzun bir zaman bekletmek. (II, 560)

**bok bulaşmak:** Üstüne suç atılmak. (II, 732)



- çivi kıvratmak:** Oyun, dolap çevirmek, entrika yapmak. (III, 1248)  
**ipi çürük olmak:** Sözüne sohbetine güvenilmemek. (VII, 2545)  
**kara yapmak:** 2. Suçunu başkasına atmak. (XII, 4534)  
**önöze beklemek:** Pusu kurmak. (IX, 3342)  
**pilingirlik yapmağ:** Yolsuz birleşmelere arabuluculuk yapmak. (XII, 4648)  
**şebel atmak:** Suç atmak, kara çalmak. (X, 3755)  
**şer atmağ:** Birine suç atmak, kara çalmak. (XII, 4723)  
**tava gelmek (I):** Kanmak, yumuşamak, yola gelmek. (X, 3845)  
**tefil düzmek:** Suçunu gizlemek için sözde nedenler uydurmak. (XII, 4746)  
**toloza düşürmek:** Oyun, düzenle bir kimseyi zarara uğratmak, tuzağa düşürmek. (X, 3953)  
**tora çekmek:** Aldatmak, pusuya düşürmek. (X, 3967)  
**uykuya vermek:** Uyutmak, aldatmak, başından atmak. (XII, 4789)  
**yalancı olmak:** Doğruluğu kesinlikle bilinmeyen bir bilgiyi başkasından duyup iletmek. (XI, 4139)  
**yasdıhlı konuşmak:** İki yüzlülük etmek. (XI, 4192)  
**yeltesine girmek:** Aklını çelmek, kandırmak. (XI, 4240)  
**zahma sıyırtmak:** 1. Abartılı, çalılımlı konuşmak. (XII, 4829)
- İkileme**  
**allım şallım:** Suçsuz görünmeye çalışan, suçsuz gibi davranan. (I, 225)  
**artık eğsik:** Gerçeğe uymaz, ileri geri. (I, 334)  
**ayın oyun:** 2. Düzen, kandırmaca. (XII, 4434)  
**ayın oyuncu:** 1. Alıcı, oyuncu, düzenli. (XII, 4434)  
**eften püften:** Dayanaksız, derme çatma, yalan yanlış, asılsız. (V, 1670)  
**ezir özü:** 2. Sözde neden. (XII, 4501)  
**fart kirt:** Fazla atıp tutarak konuşmayı anlatır. (V, 1837)  
**şatra patra:** Yalan yanlış. (X, 3753)

### 3. Sonuç

Çalışmada Türkçe Sözlük'te (2011) kandırma kavramına verilen anlamlardan "1. *Kanmasını sağlamak, inandırmak, ikna etmek*. 2. *Aldatmak*" tanımlamaları üzerinde durulmuştur.

İlk olarak "abartma", "aldatma", "dalavere", "dolandırma", "düzen", "göz boyama", "hile", "iftira", "inandırma", "kandırma", "mübalaga", "oyun", "palavra", "tuzak", "uydurma", "yanıltma" kavramları *kandırma'nın* kavram alanı olarak belirlenmiştir. *Kandırma* kavram alanının içinde yer alan "yalan" kavramı yazar tarafından yapılan *Derleme Sözlüğü'nde Yalan ve Yalancı Anlamında Kullanılan Sözcükler* (2020) başlıklı makalede incelendiğinden bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Buradan da *kandırmanın* çok çeşitli yollarla gerçekleştirilmesinin mümkün olduğu tespitinde bulunulabilir.

Makalede yukarıda tespit edilen kavramlar birer sözlükbirim olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle bu kavramların *Derleme Sözlüğü'nde* bir sözcüğü açıklamak için kullanıldığı yani anlambirimcik olarak yer aldığı madde başları tespit edilmiştir.

*Derleme Sözlüğü'nde* sözcükler bazen tek bir anlambirimcikle, bazen de birkaç anlambirimcikle açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada bu durum göz önüne alınarak elde edilen sözcükler *Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* ve *Birden Fazla Anlambirimcikle İfade edilen Sözcükler* olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir. Buna göre *Derleme Sözlüğü'nde* *kandırma* kavram alanına ait olan

sözcüklerden *Tek Bir Anlambirimcikle İfade Edilen Sözcükler* başlığı altında tespit edilen başlıklar ve bulunan sözcük sayıları şunlardır: *abartma* (70), *aldatma* (61), *dalavere* (5), *dolandırma* (14), *düzen* (18), *göz boyama* (1), *hile* (59), *iftira* (18), *inandırma* (6), *kandırma* (34), *mübalâğa* (7), *oyun* (3), *palavra* (13), *tuzak* (21), *uydurma* (13), *yanıltma* (3). *Birden Fazla Anlambirimcikle İfade edilen Sözcükler* başlığı altında tespit edilen başlıklar ve bulunan sözcük sayıları ise şunlardır: *abartma- palavra- mübalâğa* (5), *aldatma- dalavere* (1), *aldatma- dolandırma* (2), *aldatma-düzen* (1), *aldatma-hile* (5), *aldatma-kandırma-göz boyama* (28), *aldatma-oyun* (1), *dolandırma- düzen* (1), *düzen- hile* (14), *düzen- oyun* (10), *göz boyama-hile* (2), *hile-dolandırma* (1), *hile-oyun* (5), *hile –tuzak* (4), *inandırma-kandırma* (8), *tuzak-aldanma* (1), *tuzak-düzen* (3) ve *çeşitli kavramlarla ifade edilen sözcükler*(135). Toplamda 573 sözcük tespit edilmiştir. Sözcükler, her bir başlık altında ise *isim*, *fiil* ve *ikilemeler* ana başlıklarıyla sınıflandırılmıştır.

Aşağıda yer alan tabloda Sözlük'te kandırma kavram alanına ait hangi anlambirimcilerin birlikte kullanıldığı gösterilmiştir. Bu tablonun *Birden Fazla Anlambirimcikle İfade edilen Sözcükler* başlığı altında sunulan sözcüklerin anlamları açıklanırken hangi anlambirimcilerin bir arada kullanıldığını tespit etmek açısından yararlı olacağı düşünülmüştür.

Tablo 1. Anlambirimcik Tablosu

	<i>Abartma</i>	<i>Aldatma</i>	<i>Dalavere</i>	<i>Dolandırma</i>	<i>Düzen</i>	<i>Göz Boyama</i>	<i>Hile</i>	<i>İftira</i>	<i>İnandırma</i>	<i>Kandırma</i>	<i>Mübalâğa</i>	<i>Oyun</i>	<i>Palavra</i>	<i>Tuzak</i>	<i>Uydurma</i>	<i>Yanıltma</i>
<b>Abartma</b>											X		X			
<b>Aldatma</b>			X	X	X	X	X			X		X		X		
<b>Dalavere</b>		X														
<b>Dolandırma</b>		X			X		X									
<b>Düzen</b>		X		X			X					X		X		
<b>Göz Boyama</b>		X					X			X						
<b>Hile</b>		X		X	X	X						X		X		
<b>İftira</b>																
<b>İnandırma</b>										X						
<b>Kandırma</b>		X				X			X							
<b>Mübalâğa</b>	X												X			
<b>Oyun</b>		X			X		X									
<b>Palavra</b>	X										X					
<b>Tuzak</b>		X			X		X									
<b>Uydurma</b>																
<b>Yanıltma</b>																

Yukarıdaki tablo incelenecek olursa örneğin "abartma" kavramı "palavra" ve "mübalağa" kavramlarıyla, "aldatma" kavramının "dalavere", "dolandırma", "düzen", "hile", "kandırma-göz boyama" ve "oyun" kavramlarıyla, "düzen" kavramının "dolandırma", "hile" ve "oyun" kavramlarıyla, "hile" kavramının "göz boyama", "dolandırma", "oyun" ve "tuzak" kavramlarıyla, "inandırma" kavramının "kandırma" kavramıyla "tuzak" kavramının "aldanma" ve "düzen" kavramlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan "iftira", "uydurma" ve "yaniltma" kavramlarının *kandırma* kavramına dâhil edilen diğer kavramlarla birlikte kullanılmadığı görülmüştür.

Kandırma kavram alanına dâhil edilen kavramların birbirine yakın anlamlar taşıdıkları düşünülebilir. Yine de aslında tespit edilen tüm bu kavramlar kendilerine özel anlamlar taşımaktadır. Örneğin "**cığal (II):** Aldatıcı, hileci" ve "**ütücü (II):** Dolandırıcı, aldatıcı." örneklerinde birinin *hile yaparak* birinde *dolandırarak aldatma* eylemini gerçekleştirdiği dolayısıyla "hileci" ve "dolandırıcı" anlambirimciklerinin anlam ayırt edici olduğu görülmektedir. Yine "**kılıhçı:** Düzensi, hileci." ve "**sinecen [sinece -1]:** 1. Hileci, düzensi." sözcükleri "hileci" ve "düzensi" anlambirimciklerine sahiptir ve bu iki sözcüğün aynı anlama sahip olduğu söylenebilir. Diğer taraftan "**kurakçı:** 1. Tuzakçı, düzensi" ise "tuzakçı" anlambirimciğiyle *düzen yapma* eylemini *tuzak kurarak* gerçekleştirdiği dolayısıyla diğer iki sözcükten anlam olarak farklı olduğu tespit edilebilir.

Sözlük'te geçen "**honaz (I) [honamaz (I) -2]:** 1. Düzensi, kurnaz (kimse)." ve "**ihci:** Yüze gülen, düzensi." sözcüklerinin anlambirimcik çözümlemesi yapıldığında ilk sözlükbirimde *kurnazlıkla* ikinci sözlükbirimde *yüzüne gülererek (yapacağı kötülüğü belli etmeyerek) düzen yapma* eyleminin gerçekleştirildiği görülmektedir. Tüm bunlardan anlambirimciklerin bir sözcüğün anlamını ortaya çıkarmada ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

Derleme Sözlüğü'nde kandırma kavram alanına ait anlambirimcikleri içeren sözcükler incelendiğinde gerek türetme gerek birleşme yoluyla yeni anlamlar kazanan sözcükler ve ikilemelerin varlığı Türkçenin türetme gücünü gözler önüne sermektedir.

Türkçe kavramlaştırma konusunda güçlü bir dildir. Nitekim ağızlarda ayrıntılı anlamları ifade eden sözcüklerin varlığı bunun ispatlarından biridir. Örneğin kovalanan tavşanın durarak tazıyı öne geçirme hamlesi *oturmaç* sözcüğüyle ifade edilmekte, sınırda hileyle toprak kazanan kişi *sinorci* diye adlandırılmakta, aldatılmak istenen bir kimse durumun farkına vardığını sadece *cee* ifadesiyle belirtmekte, bir işin hile ve fesat taraflarını öğrenmek *bavırmak* fiiliyle ifade edilmektedir. Tüm bu hususlar ayrıca detaylı olarak inceleme konusu da yapılabilir.

Ayrıca Türkiye Türkçesinde sadece tek bir isim veya tek bir fiille ifade ettiğimiz kavramların ağızlarda çok sayıda sözcükle karşılanması da dikkat çekicidir. Örneğin *kandırmak* ağızlarda *camsıtmak*, *çivdirmek*, *öğüdleme*, *toylamak*, *uyutmak*, *yaldatmak* fiilleriyle; *palavracı* kavramı *barbar*, *dümdümcü*, *kubuz*, *lavlavcı* isimleriyle dile getirilmektedir.

Çalışmada ek olarak *kandırma*'nın kavram alanını olarak belirlenen kavramlar dışında farklı anlambirimciklerle tanımlandığı sözcükler de *Çeşitli Kavramlarla İfade Edilen Sözcükler* başlığı altında yer almaktadır.

Bu çalışmada *kandırma* kavram alanına ait bütün sözcüklerin tespit edildiğini iddia etmek güçtür. Elbette ki Sözlük'te gözden kaçan veya dikkate alınmamış kavramlar ve sözcükler bulunacaktır. Yine de elde edilen veriler Türkiye'nin çeşitli yörelerinde tek bir kavram alanına ait ne kadar çok sayıda sözcük olduğu konusunda bize bilgi verirken Türkçenin söz varlığının ne denli zengin olduğunu da ortaya koymaktadır..

## Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2020). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2014). *Dil Bilimi*. Ankara: Nobel.
- GÜNAY, V. Doğan (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- HUBER, Emel (2013). *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Yabancıdil Yayınları.
- İMER, Kâmile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, A.Sumru (2019). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- ÖZBEK, Özgül (2020). "Derleme Sözlüğü'nde Yalan ve Yalancı Anlamında Kullanılan Sözcükler", *Homerost* Cilt:3, Sayı 4, 139-150.
- KIRAN, Zeynel; EZİLER KIRAN, Ayşe (2018). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SESLİ, Hüseyin (1968). *Dil Alanı Üzerine*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- TRIER, Jost (1969). *Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine*. (Çev. Hüseyin Sesli). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- TÜRK DİL KURUMU (1963). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1965). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1968). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1969). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1972). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1972). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1974). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VII*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1975). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1977). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IX*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1978). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1979). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (1982). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XII (EK-I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRK DİL KURUMU (2011). *Türkçe Sözlük*. 11. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- VARDAR, Berke vd. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

## Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler

Traces of Western Rumelian Turkish in the Diwanche of Muhammed Hulusi Ustrumjavi

### Burçin Özdemir

Araş. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Mardin / Türkiye

e-posta burcinozdemir@artuklu.edu.tr

orcid 0000-0002-5980-5239

doi 10.54316/dilarastirmalari.1180848

### Atıf

#### Citation

Özdemir, Burçin (2022).

Muhammed Hulûsî

Ustrumcavî'nin

Dîvânçe'sinde Batı Rumeli

Türkçesine Dair İzler.

*Dil Araştırmaları*, 31: 155-171.

### Başvuru

Submitted

27.09.2022

### Revizyon

Revised

05.11.2022

### Kabul

Accepted

11.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022

### ÖZ

Muhammed Hulusî Ustrumcavî XVIII. yüzyılda Balkan coğrafyasında yetişmiş şeyh şairlerdendir. Muhammed Hulusî, şiirlerini dinî tasavvufi konulu yazmıştır. Yüz kadar şiirini topladığı Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesi özelliklerine rastlanılmaktadır. Çalışmada Dîvânçe'nin bilinen üç nüshasından Milli Kütüphane nüshası esas alınmıştır. Bunun nedeni, nüshasının müellif nüshasından istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunması ve müstensihinin de Muhammed Hulusî gibi Ustrumcalı olmasıdır. Dolayısıyla çalışmada, XVIII. yüzyıl Ustrumca ağız özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada öncelikle Muhammed Hulusî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, Dîvânçe'si ve nüshaları tanıtılmıştır. Daha sonra İnceleme bölümünde; Dîvânçe'ye özgü olarak tespit ettiğimiz dil özellikleri ses ve biçim bilgisi bakımından incelenmiş, bu özellikler Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler başlığıyla verilmiştir. Sonrasında ise Dîvânçe'nin Söz Varlığından Birkaç Kelime başlıklı bölümde Batı Rumeli Türkçesi söz varlığı kapsamında düşündüğümüz kelimeler verilmiştir. Sonuç bölümünde, Dîvânçe üzerinde yapılan dil incelemesi ile ulaşılan bulgular maddeler hâlinde sunulmuştur. Bu bulgulara göre; XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de iste- ve dile- fiillerinden önce beklenen yükleme durumu ekinin yerine yönelme durumunun kullanılması karakteristiktir. XVII. yüzyılda dudak ünlülü olan çoğu ek, Dîvânçe'de düz ünlü ile yazılmıştır. Dîvânçe'de; görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi eki {-dik} ile zarf fiil ekinin {-dikçe} damak uyumuna uymadığı tespit edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Muhammed Hulusî Ustrumcavî, Batı Rumeli Türkçesi, Ağız Özellikleri, Dîvânçe, XVIII. Yüzyıl

**ABSTRACT**

Mohammed Hulusi Ustrumjavi is one of the sheikh poets who grew up in the Balkan geography in the 18th century. Mohammed Hulusi wrote his poems on religious mysticism. In Diwanche, in which he collected about a hundred poems, the features of Western Rumelian Turkish are encountered. In the study, the Milli Kütüphane copy is based on the three known copies of Diwanche. The reason for this is that there is a record that the copy was copied from the author's copy and the copyist was from Strumica like Mohammed Hulusi. Therefore, in the study, the dialect features of the 18th century Strumica dialect were tried to be determined. In this study, first of all, information about the life of Mohammed Hulusi is given, and his Diwanche and its copies are introduced. Then in the Review section; The language features that we identified as specific to Diwanche were examined in terms of phonetics and morphology, and these features were given under the title Traces of Western Rumelian Turkish. Then, in the section titled A few words from the vocabulary of the Diwanche, words that we consider within the scope of Western Rumelian Turkish vocabulary are given. In the conclusion part, the findings reached by the language analysis on Diwanche are presented in articles. According to these findings; It is characteristic that in the Diwanche of the 18th century, the dative case suffix is used instead of the expected accusative case suffix before the verbs iste- and dile-. Most of the affixes with labial vowels in the 18th century were written with unrounded vowels in Diwanche. In Diwanche; It has been determined that the past tense 1st person plural suffix {-dık} and the adverb verb suffix {-dıkçe} do not comply with the palatal harmony.

**Keywords:** Mohammed Hulusi Ustrumjavi, Western Rumelian Turkish, features of local dialect, Diwanche, XVIII. century

**0. Giriş**

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî, XVIII. yüzyıl Balkan şairlerindedir. Muhammed Hulûsî, şiirlerini dinî-tasavvufî konulu yazmıştır. Yüz kadar şiirini topladığı Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesi özelliklerine rastlanılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, Dîvânçe'si ve nüshaları tanıtılmıştır. Daha sonra İnceleme bölümünde; Dîvânçe'de Batı Rumeli Türkçesine dair izler belirlenmeye çalışılmıştır. Dîvânçe'nin incelenmesinde Gürer Gülsevin'in (2017) *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihi Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları* adlı kitabı temel başvuru kaynağı olmuştur. Sonuç bölümünde ise Dîvânçe üzerinde yapılan inceleme ile ulaşılan bulgular maddeler hâlinde sunulmuştur.

**1. Muhammed Hulûsî Ustrumcavî ve Dîvânçe'si****1.1. Hayatı ve Eserleri**

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî XVIII. yüzyılda Balkan coğrafyasında yetişmiş şeyh şairlerindedir. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde şairin hayatına

dair bilgi *Hulûsî Efendi* başlığı altında verilmektedir. Daha sonra şairin adı Derûnîzade Muhammed Hulûsî Efendi olarak kaydedilir. Osmanlı Müellifleri'ne göre Muhammed Hulûsî, Celvetî tarikatı şeyhlerinin alimlerinden ve İsmail Hakkı (Bursevî) Efendi'nin halifelerindendir (1333-42: c. I, s. 66). Bugünkü Kuzey Makedonya sınırları içinde kalan Ustrumca (Strumica) şehrinde doğmuştur Muhammed Hulûsî, tahsilini tamamladıktan sonra Ustrumca'da müftülük ve şeyhlik yaparak hayatını idame ettirmiş ve 1763'te (H.1177) vefat etmiştir.

Osmanlı Müellifleri'nde Dîvânçe'den başka şairin iki eserinden bahsedilir. Osmanlı Müellifleri'nde şairin, *Kaside-i Emali*'yi ve *Kaside-i Nuniyye*'yi Türkçe şerh ettiği, Emali şerhinin kendi el yazısı ile yazma nüshasının Halis Efendi Kütüphanesinde olduğu bilgisi yer alır (1333-42: c. I, s. 66). Ancak kütüphane kataloglarında söz konusu iki esere rastlanılmadı. Yukarıda verilen eserlerden başka şairin Celvetiliğe dair olan Arapça bir risalesi Emrah Özdemir tarafından *Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Bilinmeyen Bir Risalesi: Risâletü'l-Esmâi'l-İsnâ 'Aşere-Dâ'iretü'l Beyne'l Celvetîyye* adlı makale ile ilim dünyasına tanıtılmıştır. Eser adından da anlaşılacağı üzere Celvetî sâlikleri arasında kullanılan on iki ismin şerhini ihtiva etmektedir. On iki ismin yanı sıra istiğfar, salavât-ı şerif ve kelime-i tevhîdin de kısa şerhlerine yer verilmiştir (Özdemir 2020: 57).

Müslüm Yılmaz, *Derûnîzade Muhammed Hulûsî Divânı* adlı kitabında, Muhammed Hulûsî'nin bilinmeyen üç eserinden bahseder. Kitapta verilen bilgilere göre bu eserler; Allah'ın isimlerinin şerhi hakkında olan *Tebyinü'l-Ma'nâ 'Ale-l-Esmâi'l-Hüsnâ* (1760) adlı eser, Hz. Peygamber'in isimleri ve yüceliği hakkında olan *Meâricü'l-Hasenât 'Ale'd-Delâilü'l-Hayrât* (1761) adlı eser ve önceki eserlerle aynı konular hakkında olan *Hizbü'l-A'zam Tercümesi* (1762-1763) adlı eserdir (2022: 17-18).

Şair, şiirlerinde *Hulûsî* mahlasını kullanır.

Muhammed Hulûsî'nin Dîvânçe'sinde kendisi hakkında bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Dîvânçe'nin dibacesinde Muhammed Hulûsî'nin nasihatler veren bir vaiz olduğu ve Sultan Murad Han camisinde (Ustrumca'da) vaizlik yaptığı anlaşılmaktadır (Özdemir 2019: 80). Dîvânçe'nin Milli Kütüphane nüshasının kapak kısmında ise babasının İsmail Hakkı Bursevî'nin halifelerinden Şeyh Muhammed Efendi olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır (Özdemir 2019: 80).

## 1.2. Dîvânçe'si

Muhammed Hulûsî, Dîvânçe'nin dibacesinde şiirlerini yazdığı tarihi H. 1150 Cemaziye'l-evvel (1737) olarak zikreder (H 2a 10-15). Şiirlerini yazdığı zamanın Belgrad'ın yirmi üç sene aradan sonra tekrar Osmanlı Devleti himayesine girdiği tarihe denk geldiğini söyler (H 3a 3-8). Şair, şiirlerini salıklere gayret vermek, yolunu kaybetmişlere yol göstermek amacıyla yazdığını, bu şiirlerin kalbine Allah tarafından ilham edildiğini belirtir (H 2b 15 – 3a 5).

Daha önce *Balkan Şairi Muhammed Hulûsî Ustrumcavî ve Dîvânçe'si* adlı çalışmamızda şairin Dîvânçe'sinin bilinen beş nüshasının varlığından bahsetmiştik. Bunlar Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâyî Efendi Bölümü'nde bulunan nüsha 1243 arşiv numarasıyla kayıtlı nüsha, Milli Kütüphane 06 M Yz Fb 473 arşiv

numarasıyla kayıtlı nüsha, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi'nde 751/5 arşiv numarasıyla kayıtlı nüsha ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan iki nüshaydı. Ancak yayımlanan bir makalede, yazmalar.gov.tr'de İBB Osman Ergin 174'de kayıtlı olan nüshanın Ömer Hulûsî Güzelhisar'a ait olduğu ve aynı kütüphanenin 387/2'de kayıtlı olan bir başka nüshanın ise Hüseyin Hulûsî Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir (Kıyçak 2019: 254). Bunlardan başka İran Milli Meclis Kütüphanesi'nde (1390/17959 (İ)-4) *Mecmuâ-i Resâil* adıyla kayıtlı olan bir nüsha daha mevcuttur (Yılmaz 2022: 59). Böylelikle Dîvânçe'nin nüsha sayısı dört olmuştur.

Bu çalışma için temin edebildiğimiz üç nüsha (H, M ve YK nüshaları) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. M nüshasının son sayfasında yer alan kayıttaki nüshanın müellif nüshasından istinsah edildiği (M 22b) bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bu nüshanın müstensihisi Abdulfettah bin Şeyh Ali, eserin müellifi gibi Ustrumcalıdır. Bu iki sebepten dolayı çalışmada M nüshası esas alınmış ve alıntılar M nüshasından yapılmıştır.

## 2. Dîvânçe'de Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler

Bu bölümde Muhammed Hulûsî'nin Dîvânçe'sine özgü bazı dil özellikleri üzerinde durulacaktır. Yukarıda da bahsedildiği üzere şairin Ustrumca şehrinde doğup büyüüp şiirlerini burada yazması dolayısıyla Dîvânçe'de XVIII. yy. Batı Rumeli Türkçesine dair izler takip edilmeye çalışılacaktır.

Batı Rumeli Türkçesi ağızları sınıflandırmasının ana kriterleri Gyula Németh tarafından izah edilmiştir:

“Németh'e göre Batı Rumeli-Doğu Rumeli sınırı, Tuna kıyısında Lom'dan güney yönlü sıralamayla Lom güneydoğusuna doğru Vraça (İvraca); buradan Sofya, Samokov; buradan batıya yönelip Köstendil'in güneyine döner. Tuna'nın adası Adakale sınır içindedir ve buranın kuzeyinde devamını az olarak belirtir. Makedonya ve Bosna da kapsam içindedir. Arnavutluk da sınıra dâhil olup burası Türk diyalektleri konuşulmuş olan yer şeklinde düşünülür” (aktaran İğci 2018a: 526).

Gülsevin, *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihi Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları* adlı kitabında günümüz Batı Rumeli Türkçesinin (BRT) XVII. yüzyıldaki durumunu belirlemek için kullandığı yolları şöyle sıralar:

1. XVII. yüzyılda yazılmış eserlerden ağız özellikleri gösterebilecek olan metinler (1. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2. Latin harfli transkripsiyon metinleri).
2. Komşu dillere (Sırpça, Arnavutça, Makedonca) geçmiş Türkçe kelimeler
3. Rumelili şair ve yazarların eserleri.
4. Tarihi ve yaşayan Türk yazı dilleri ve ağızlarının karşılaştırılması yoluyla ulaşılabilecek arkaik-periferik özellikler (2017: 14).

Birinci maddede Gülsevin, Evliya Çelebi'nin gittiği yerlerin coğrafi, kültürel, tarihi, ekonomik özelliklerini anlatmanın yanı sıra dilleri, lehçeleri ve ağızları hakkında da son derece önemli veriler sunduğunu belirterek XVII. yüzyıldaki herhangi bir ağız için



olduğu gibi Rumeli Türkçesi için de en önemli kaynağın Evliya Çelebi Seyahatnamesi (EÇS) olduğunu söyler. EÇS'de BRT ağızlarına dair birçok özellik işaretlenmiş olsa da edebî yazı dili imlasının tesirini de unutmamak gerekir. Arap harfli imladan /i/~i/ ve /o/~ö/~u/~ü/ farklarını anlamak mümkün olmamaktadır (s. 20).

Öte yandan tarihî dönemlerde yazılmış ve ağız özelliklerini gösterebilecek diğer önemli kaynak olan transkripsiyon metinleri, o dönemde Avrupa'da Latin vs. harflerle kaydedilmiş Osmanlı Türkçesiyle ilgili malzemelerdir (Gülsevin 2017: 21). Tarihî BRT ağızlarının ünlü-ünsüz sistemi, bu Latin harfli metinlerde işaretlenmiştir. Tarihî BRT ağızlarının ses sistemi için asıl veriyi bu transkripsiyon metinleri sağlamaktadır. Gülsevin (2017), Arap harflerinin dilin gerçek yapısını her konuda tam olarak gösterememesini iki sebebe bağlar. Bunlardan birincisi, şair ve yazarların nasıl konuşurlarsa konuşsunlar kullanılan standartlaşmış imlaya uyma zorunluluğu diğeri ise Arap harflerinin Türkçe ünlü ve ünsüzleri göstermekte yetersiz olmasıdır (s. 21).

Burada çalışmamızla ilgili olan 'Rumelili şair ve yazarların eserleri' maddesi üzerinde durmak gerekir. Osmanlı Devleti'nde Rumeli kökenli pek çok şair, yazar, devlet adamı bulunmakta olup bu kişiler de eserlerini edebî dilde vermişlerdir (Gülsevin 2017: 24). Elbette ki edebî dilde verilen bu eserlerde şairin, yazarın doğup büyüdüğü çevrenin ağız özelliklerine dair izler de bulmak mümkündür. Gülsevin (2017); XVII. yüzyıl Osmanlı şair ve yazarlarından Rumeli kökenli olanların belirlenip eserlerinin tek tek tarandığını ve 'standart dışı kullanım', 'ağız veya bölge ögesi' denebilecek unsurlar bulunmaya çalışıldığını ancak öngörüsünün bu metinlerde ağız özelliklerinin nadiren görülebileceği yönünde olduğunu belirtir (s. 24). Ayrıca /ö/ > /ü/ daralması, patlayıcı /G/ sesinin ünlülerin yanında korunması gibi birçok BRT özelliği, Arap harfli metinlerden anlaşılammaktadır (s. 18). Söz konusu kitapta 'Rumelili şair ve yazarların eserleri' adlı bölümde Muhammed Hevâî Üsküfî'nin Makbûl-i Ârif (Türkçe-Boşnakça manzum sözlük) adlı eserinden örnekler verilmektedir. Bunun sebebi taranan eserlerden sadece zikredilen şahsın eserinde BRT özelliği taşıyan kelimelerin tespit edilmesidir (s. 18). Gülsevin, yapılan araştırmalar sonucunda sınırlı sayıdaki veriyi; *hem* kelimesinin 've, de' anlamlarında kullanılması ve *bre~ bire* ünleme edatlarının kullanılması olarak gösterir (2017: 24).

Söz konusu kitaba göre XVII. yy. Batı Rumeli Türkçesinin özellikleri şöyle özetlenebilir:

1. Kelime sonunda /ı/, /i/, /u/, /ü/ yerine sadece /i/ bulunuyor olması (*yüzi, dogri, oldi, yavri*)
2. Tek varyantlı ekler (*-miş*) geçmiş zaman eki, (*-ince/-incez*) eki
3. Dudak uyumsuzlukları (*baktugum, benim, büraderümsün*)
4. /ö/ > /ü/ daralması (*süyledüm, üldürsün, bürek*)
5. /g/ > /c/ değişmesi (*celdün, cibi, cönül*)
6. /k/ > /ç/ değişmesi (*çelam, hünçarum, çereviz, çitap*)
7. /ŋ/ > /n/ değişmesi (*bana, benzer, senün, celdün, seversen*)
8. İki ünlü arası ve hece sonunda /g/ ve /ğ/ seslerinin korunması (*oglanum, agalar, agrayup, begler*)
9. İkiz ünsüzlerde tekleşme (*teseli, osun, zavalı, dikat*)
10. /h/ düşmesi (*asret, ayvan, emşeri*) (Gülsevin 2017: 34-67)

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinin mürettep nüshaları üzerinde tarafımızdan yapılan çalışmada, YK nüshasında bulunmayan şiirleri tespit ederken yapılan okumalar esnasında Dîvânçe'de farklı dil hususiyetlerinin varlığı tespit edildi. Daha sonra Gülsevin'in kitabındaki BRT ağız özellikleri ile Dîvânçe'nin dil özellikleri karşılaştırmalı olarak incelendi. Karşılaştırma sonucunda Dîvânçe'de yer alıp kitapta bulunmayan hususlar ya da tek örnekle tanıklanmış hususların tespiti ile Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinin XVII. yüzyıl BRT ağızlarına göre farklılık arz ettiği görülmüştür. Bunun üzerine bugün Kuzey Makedonya'nın güneydoğusunda kalan Ustrumca'nın XVIII. yüzyılda diğer BRT ağızlarına göre nasıl bir farklılık arz ettiği sorusu akla gelmektedir. İğci (2018b), Batı Rumeli saha sınırlarının bulanıklaştığı ve Doğu Rumeli ile geçiş sahası sayılabilecek yerler bulunduğunu, ihtilafli bir mıntika olarak Makedonya'nın güneydoğu kesimindeki Valandova ve civarının, ağız özellikleri sebebiyle Doğu Rumeli'ye daha yakın görüldüğünü belirtmektedir (s. 225). Buradan hareketle aşağıda değerlendirmesi yapılacak olan Dîvânçe'nin dil özelliklerini, XVIII. yüzyıl BRT ağızlarından bir geçiş sahası olan Ustrumca ağızına dair izler olarak nitelenecek yanlış olmayacaktır.

Dîvânçe'den alınan örneklerde kelimelerin okunuşunda bazı eklerin dar düz ünlülerinde ى harfinin, /ı/ ya da /i/ seslerinden hangisini temsil ettiği anlaşılacağından dolayı Klasik Osmanlı Türkçesine uygun biçimde okuma tercih edilmiştir.

## 2.1. Ses Bilgisi

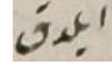
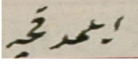
### 2.1.1. Ünlüler

#### 2.1.1.1. Damak Uyumu

Gülsevin (2017), XVII. yüzyıl BRT ağızlarında /ı/, /i/, /u/, /ü/ yerine sadece /i/ bulunması durumunu, Latin harfli bir transkripsiyon metni olan Michiel Martini Derlemesi'nde; belirtme hâli ekinde, iyelik 3. tk. ekinde, görülen geçmiş zaman 3 tk. çekiminde ve kelime tabanlarının sonunda tespit etmiştir (s. 34-35). Rumelili şair ve yazarların dilinde de aynı durumun görüldüğünü ancak bu özelliğin sadece o bölgedeki şairlerin değil bütün Osmanlı Türkçesi metinlerinin genel özelliği olduğunu belirtir (s. 35).

XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de de durum aynıdır. Yukarıda zikredilen ekler Dîvânçe'de her zaman ى harfi ile gösterilir. Ancak bu harften ünlünün /ı/ ya da /i/ sesinden hangisini karşıladığı anlaşılabilir.

Ustrumcavî Dîvânçe'sinin M nüshasında oldukça dikkat çekici bir husus bulunmaktadır. Dîvânçe'de iki yerde kef harfi beklenen yerde kaf harfi ile kullanım tercih edilmiştir. Bunlardan birincisinde, *eyle-* fiiline gelen görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ekindeki /k/ sesi kaf harfi ile yazılmıştır. İkinci örnekte ise yine *eyle-* fiiline gelen {-dikçe} zarf-fiil ekindeki /k/ sesi kaf harfi ile yazılmıştır.

	eyledik (M 2a 14)		eylemedikçe (M 8b 1)
---	-------------------	---	----------------------

Dîvânçe'nin H nüshasında eklerdeki k sesi kef harfi ile yazılmıştır:

eyledik (H 2b 15)

eylemedikçe (H 11b 8)

Dolayısıyla M nüshasının müellif nüshasından istinsah edilmiş olmasından dolayı söz konusu yazımın müellife ait bir yazım olduğu düşünülürse satır aralarında kendini belli eden bu ağız özelliği XVIII. yy. Ustrumca ağzına dair bir veri olarak kabul edilebilir. Ancak bu yazım özelliğinin müstensihe ait olduğu düşünülürse -1811'de istinsah edilmesinden dolayı- XIX. yy.'ın başlarında Ustrumca ağzında, görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi eki {-dık} ile zarf-fiil eki {-dİkçe}'nin varlığı Dîvânçe'den tanıklanmaktadır.

Dîvânçe'nin genelinde ekler Arap harfli imlânın elverdiği ölçüde kalınlık incelik uyumuna göre gelirken yukarıda verilen örneklerde *eyle-* fiiline gelen eklerde kef yerine kaf harfi yazılmıştır. Buradaki imladan görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ve zarf fiil ekinin ünlülerinin kalın mı yoksa ince mi olduğu anlaşılabilir. Ancak kaf harfi, temsil ettiği sesin /k/ olduğunu açıkça gösterir. O hâlde buradaki kelimeler iki türlü okunmaya müsaittir: *eyledik~eyledik, eylemedikçe~eylemedikçe*.

Günümüz BRT ağızlarında Gülsevin, görülen geçmiş zaman ekinin düz ünlülü kullanımlarında /ı/ sesinin olduğunu, 3. tekil kişi ekinde ise sesin /i/ olduğunu belirtir (2017: 101, 103).

Oktay Ahmed (2018), Standart Türkçe konuşma dilinde bir ünlü-ünsüz uyumu olduğunu, Makedonya Türk ağızlarında bu uyumun görülmediğini, ince ünlü içeren hecelerde hece sonundaki /k/ ve /g/ ünsüzlerinin kalın olduğunu vurgular (/k/, /g/): *bekeleyebilir < bekleyebilir, çekmek < çekmek, çık < çık, çıktı'ysem < çıktıysam, dirsek < dirsek, ekmek < ekmek, tek < tek, beg < bey, vb.* (s. 1474). Ayrıca Ahmed, makalesinde ince ünlü içeren hecelerde, hece sonundaki /k/ ve /g/ ünsüzlerinin kalın olması durumunu Gyula Nemeth'in fark edemediğini belirtmektedir (2018: 1478).

Özetle Oktay Ahmed'den yukarıda verdiğimiz bilgiye dayanarak Ustrumcavî Dîvânçe'sinde tespit ettiğimiz *eyledik* ve *eylemedikçe* kelimelerinden hareketle, XVIII. yüzyılda BRT ağızlarında görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ekinin ünlüsünün damak uyumuna girdiği hâlde ekte ünlü ünsüz uyumsuzluğunun bulunduğu söylenebilir. Ya da günümüz BRT ağızlarında görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ekinde /i/ sesinin bulunmaması durumunun XVIII. yüzyılda da var olduğu düşünülebilir. Gülsevin'in çalışmasında incelenen XVII. yüzyıl metinlerinde görülen geçmiş zaman eki dudak ünlülüdür. Ayrıca görülen geçmiş zamanın 1. çoğul kişi eki için yalnızca EÇS'den *kırdıyuz* kelimesi örnek verilmiştir. Gülsevin bu kelimenin okunuşuna 'şüpheli' şerhi düşmüştür (2017: 103).

### 2.1.1.2. Dudak Uyumu

XVII. yüzyılda Batı Rumeli'de konuşulan Türkçenin eklerinde genel olarak yuvarlak ünlü kullanılmıştır. Söz konusu yuvarlak ünlü eğilimi XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesinden getirdiği bir mirastır. Bu yüzyılın yazı dilinde dudak uyumu tamamlanmamış olsa da Batı Rumeli ağzından çok ileri düzeyde bir uyum vardır (İğci 2014: 64). EÇS'de Rumeli bölgesindeki konuşmalardaki eklerin yazımında özellikle vav harfi ve ötre kullanılarak ünlünün dudak sesi olduğu vurgulanmıştır (Gülsevin 2017: 43). Gülsevin, EÇS'de BRT ağızlarının en belirgin özelliklerinden birisinin eklerde dudak ünlülerinin tercih edilmesi olarak gösterirken بنوم (EÇS,

III/184b19); Michiel Martelini Derlemesi'nde de bu tür eklerin dudak ünlüleriyle yazıldığını belirtir (s. 43).

XVIII. yüzyılda Muhammed Hulûsî Ustrumcavî Dîvânçe'sinde ise bazı farklılıklar görülmektedir. Burada bazı ekler (geniş zaman, emir-istek, sıfat-fiil eki {-dUk}, zarf fiil eki {-(y)Up}, {+IU} yapım eki) BRT ağızlarındaki gibi yuvarlak ünlülü yazılırken bazı ekler (iyelik 1.tk., iyelik 2. tk., iyelik 3. çk., görülen geçmiş zaman 1. tk., görülen geçmiş zaman 2. tk.) büyük oranda düz ünlülü yazılmıştır.

iyelik 1. tk. {+ (I)m}	begim بکیم (M 7a 20); derdimi دردیمی (M 2a 8)
iyelik 2. tk. {+ (I)n}	bağrını بگرینی (M 9a 7)
iyelik 3. çk. {+ (I)m}	gözlerimde کوزلریمده (M 6a 12)
görülen geçmiş zaman 1. tk. {-dlm}	geldim کلدیم (M 4b 20); uğradım اوغرادیم (M 6b 21)
görülen geçmiş zaman 2. tk. {-dln}	kıldım کلدین (M 10a 2)

Dîvânçe'de 1. çoğul kişi iyelik ekinde ise bağlama ünlüsü düz ünlülü kelimelerden sonra düz ünlü ile yazılmıştır. Ancak burada ekin ünlüsünün düz ya da yuvarlak olduğu yazımda gösterilmemiştir:

meded-resimiz ممدرسیمز ola (M 2a 7)
pederimiz پدریمز (M 2a 13)
tahrîrimiz تحریریمز (M 2a 18)

Dîvânçe'de bazı kelimeler hem düz ünlü ile hem de yuvarlak ünlü ile yazılmıştır:

Düz ünlü ile	Yuvarlak ünlü ile
oķı- (M 9b 24, 13b 11, 13)	oķu- (M 3b 13)
kendi (M 2a 3)	kendü (M 7b 3); kendi kendüne (M 9a 13)

### 2.1.1.3. Farsça Tamlamada İzafet Kesresinin Yazılışı

Dîvânçe'de Farsça izafet kesresinde yuvarlaklaşma görülmektedir. Yuvarlaklaşma bir örnekte tamlamanın üzerine ötre konularak yapılırken diğer örneklerde tamlama kelimelerinin arasına و harfi konularak yapılmıştır:

Ötre ile
āb-u ḥayvān آب حیوان (M 14a 20)
Vav harfi ile
āšīq-u ḥüsn-ü cemāl عاشق و حسن و جمال (M 12a 1)
kaşr-u kurb قصر و قرب (M 12a 8)
rehber-i kuṭb-u zamān رهبر قطب و زمان (M 15b 14)
resm-u šöhretiden رسم و شهرتیدن (M 11b 2)

## 2.1.2. Ünsüzler

### 2.1.2.1. Ünsüz Değişmeleri

#### 2.1.2.1.1. -g- > -y- değişmesi

İki ünlü arasında kalan patlayıcı /g/ sesi Doğu Rumeli ağızlarında sızıcılaşma yönünde eğilim gösterirken, Batı Rumeli'de korunmuştur (Nemeth 1983: 126). Patlayıcı /g/ sesinin ünlülerin yanında korunması durumunun Arap harfli metinlerden anlaşılması

imkansızdır. Ancak Dîvânçe'de bir örnekte iki ünlü arasında kalan /g/ sesi /y/'ye dönüşmüştür:

- Hülûsî *añlamaya* isteyen esrâr-ı Mevlâyı

Geçer nefsiñ aña emrettiği vehm ü hayâlinden (M 11a 14)

Yukarıdaki beyitte *añlamaya iste-* biçiminde kullanılan yapı, başka bir beyitte *añlamağa iste-* biçiminde yazılmıştır:

- Ey Hülûsî *isteriseñ añlamağa* kendüni

Bende ol bir mürşide kim 'ârif-i devrân ola (M 12b 12)

Biçim bilgisi bölümünde *fiil + -mağa iste-* yapısından ayrıntılı bahsedilecektir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde *fiil + -mak iste-* yapısı ile aynıdır. Dîvânçe'de bu kullanıma örnek teşkil edecek birçok beyit bulunmaktadır (*bulmağa iste-*, *mihmân olmağa iste-*, *bakmağa iste-*, *koşmağa iste-*).

Aynı fiilin bir beyitte *añlamağa iste-* biçiminde bir başka beyitte de *añlamaya iste-* biçiminde kullanılmış olması, patlayıcı /g/ sesinin Batı Rumeli Türkçesinde korunmuş olması özelliğine muhalif bir veri olarak kabul edilebilir. Bu veri de Ustrumca ağzının Batı Rumeli Türkçesi ile Doğu Rumeli Türkçesi arasında bir geçiş sahası olarak değerlendirilmesiyle izah edilebilir.

#### 2.1.2.1.2. k- > g- değişmesi

Orhun Türkçesindeki ön sıradan ünlülü kelimelerin başındaki /k-/ ünsüzü Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde korunarak devam etmesine rağmen, XIII. yüzyıldan itibaren Oğuzcada yazılan eserlerde ötümlüleşerek /g-/ oldu (Gülsevin 2017: 69).

Gülsevin, günümüz BRT ağızlarının karakteristik vasfının Oğuzcada ötümlüleşerek /g-/ olan ünsüzün /c-/ hâline gelmesi olarak belirler. Ancak g- > c- değişiminin günümüz BRT ağızlarından Makedonya bölgesi ağızlarında olmadığını, bu bölgede yalnızca /g-/ olarak yer aldığını belirtir (2017: 69). XVII. yüzyıl BRT ağızlarında hem g- > c- değişmesi olan örnekler hem de yalnızca /g-/ ile yazılmış örnekler bulunmaktadır.

XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde de yukarıda belirtildiği üzere g- > c- değişimi olmamıştır ve yalnızca /g-/ ile kullanımlar mevcuttur. Arap harfli imladan kef harfi ile gösterilen sesin /k/ ya da /g/ seslerinden hangisini işaretlediği elbette anlaşılmamaktadır. Ancak Dîvânçe'de g- > c- değişimine örnek teşkil edebilecek kelimeler yoktur.

Oktay Ahmed, bugün yaşamakta olan Makedonya Türk ağızlarını, eski Osmanlı merkezlerinin ve geçmişte Anadolu'dan buralara yerleşen Türk boylarının getirdiği farklılıkları da göz önünde bulundurarak şöyle bir sınıflandırma yapmıştır (2018: 1472-1473):

- Kuzey ağızları (Kalkandelen, Üsküp, Kumanova)
- Batı ağızları (Gostivar, Vrapçište, Kırçova, Debre)
- Güneybatı ağızları (Ustruga, Ohri, Resne, Manastır)
- Doğu ağızları (Vandalova, Doyran, Radoviş, İştip).

Ahmed, Osmanlı döneminde Anadolu'dan yapılan göçlerin bu sınıflandırmanın çok önemli bir meselesi olduğunu ancak şimdiye kadar Anadolu'nun tam olarak neresinden ve ne zaman bu göçlerin gerçekleştirildiğine dair henüz derli toplu ve kapsamlı bir çalışma yapılmadığını belirtir. Ahmed, çalışmasında Kuzey ağızlarının Karadeniz ağızlarıyla olan benzerliğinin açık olduğunu, Doğu ağızlarının da genelde Yörük ağızları oldukları için Yörük Türklerinin dil özelliklerini gösterdiğini kaydeder (2018: 1473). Dîvânçe'si üzerinde dil incelemesi yaptığımız Muhammed Hulûsî'nin memleketi olan Ustrumca ise yukarıda göstereilen bugünkü Makedonya ağızları sınıflandırmasında Doğu ağızları grubunda yer almaktadır. TDV İslam Ansiklopedisi *Ustrumca* maddesinde, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yörüklerin bölgeye tamamıyla yerleşerek kendi kültür ve dillerini burada hâkim kıldıkları bilgisi yer alır (Kiel 2012: 192).

Dîvânçe'de k- > g- ötümlüleşmesine örnek olarak gösterilebilecek kelimelerden bazıları şunlardır:

geç (M 10b 18)	gizlü (M 9b 21)
gelmişdürür (M 6b 8)	göñül (M 2b 19)
getürüp (M 2a 15)	gördüğü (M 12b 10)
gibi (M 4b 10)	görklü (M 6b 20)
gider (M 5a 2)	gözlerim (M 4a 11)
girmeyesin (M 4b 9)	gün (M 2b 18)
giyer (M 3b 20)	

#### 2.1.2.1.3. -k- > -ğ- değişmesi:

XVII. yüzyıl BRT ağızlarında Gülsevin EÇS'de bir örnekte 'brağayum' kelimesinde k > g ötümlüleşmesi görüldüğünü ve bu fiilin çekiminde Eski Anadolu Türkçesinde de ötümlüleşme olduğunu belirtir (2017: 77).

XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de -k- > -ğ- ötümlüleşmesinin olduğu örnekler oldukça fazladır:

añlamağa (M 12b 11)	uğrağı (M 3b 22)
bağmağa (M 12b 3)	varlığı (M 13a 2)
bucağım (M 6b 19)	yanmağıcün (M 6a 19)
damağında (M 12a 23)	yoğ éde (M 9a 21)
koğmağa (M 13b 12)	yoğısa (M 6b 20)
kuğaına (M 13a 18)	yuvmağa (M 12a 22)
tuğım (M 6b 21)	

#### 2.1.2.1.4. /η/~n/ değişmesi:

Gülsevin, XVII. yy Rumeli ağızlarında η > n değişmesi olduğunu, Michiel Martelini Derlemesi'nde η sesinin hiç görülmediğini, EÇS'de ise kef harfi ile birlikte nun harfi ile de yazılışlar görüldüğünü belirtir (2017: 58).

XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde de durum XVII. yüzyıldaki gibidir. Aynı kelimenin hem kefli hem nunlu yazılışları görülür:

yarın (M 16a 4) ~yarıñ (M 12b 9); yarıñki (M 14b 3)
şanma (M 7a 1) ~ şaņasın (M 11a 17)

Dîvânçe'de iyelik eklerinde /ŋ/ sesinin büyük oranda /n/ ile yazıldığı görülmektedir:

<b>2. Tekil kişi iyelik eki</b>	
aslımı (M 13b 8)	ķapuna (M 4b 21)
bildügin (M 12b 7)	ķulna (M 4b 21)
dilinde (M 14a 5)	mislin (M 15b 3)
göŋlinden (M 12a 21)	özün (M 12b 2)
kalbini (M 4a 3)	yolımı (M 12b 6)
ķalbindeki (M 13b 5)	yüzine (M 13a 21)

Dîvânçe'de iyelik eklerinin yanı sıra kişi eklerinde de /n/ ile yazımlar oldukça fazladır:

ararsan (M 13b 8)	oldunise (M 12a 17)
bulasın (M 2b 9)	oldunsa (M 5a 9)
dilersen (M 8b 10); (M 4a 7); (M 13b 14)	olursan (M 8a 20)
isterisen (M 2b 9); (M 12a 24)	sensin (M 3a 13); (M 3a 15)
ķaldın (M 10a 2)	terk edersen (M 4a 13)

Dîvânçe'de /ŋ/ ile yazılan kelimelerden bazıları aşağıda verilmiştir:

aŋladıŋsa (M 12b 23)	deŋlü (M 12a 17)
beŋzer (M 13b 21)	diŋle (14a 13)
bıŋar (YK 33.)	göŋlünden (M 12a 21)
biŋ (M 12a 19)	

#### 2.1.2.1.5. ur- fiili

Eski Türkçeden itibaren tarihi yazı dillerinin metinlerinde *ur-* şeklinde kaydedilen fiil, Orta Türkçe Dönemi'nden itibaren bazı metinlerde kelime başında /v-/ türemiş şekillerde de yazılmıştır (Gülsevin 2017: 75). XVII. yüzyıl BRT ağızlarında *ur-* fiili, *v-* ön ses türemesi ile *vur-* biçiminde EÇS ve MMD'de tespit edilmiştir (Gülsevin 2017: 75).

Gülsevin'in zikredilen kitabında *ur-* fiilinin günümüz BRT ağızlarındaki durumu yer almamaktadır. İzet İbrahimsoylu, "*Makedonya Kızılalma-Karaman Yörükleri Ağzı (inceleme- metinler- sözlük)*" adlı yüksek lisans tezinde *ur-* fiilini ön ses türemesiz olarak tespit etmiş ve fiilin eskicil biçimini koruduğunu belirtmiştir (2018: 59). Ayrıca Recep Yusuf da "*Radoviç ve Çevresi Türk Ağzı (Ses Bilgisi)*" adlı yüksek lisans tezinde fiili *ur-* biçiminde tespit etmiş ve örneği 'ön seste v düşmesi' başlığı altında vermiştir (2006: 60). Bu iki tezde dil özelliklerinin derlendiği ağızlar olan İştîp ve Radoviç, Ustrumca ile komşu olup Oktay Ahmed'in tasnifine göre bugünkü Kuzey Makedonya'nın doğu ağız grubunu oluşturmaktadır.

XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde de fiil *ur-* biçiminde ön ses türemesiz olarak yer almaktadır:

dem uranlar (M 2b 18)	urursın (M 13a 16)
-----------------------	--------------------

XVII. yüzyılda BRT ağızlarında *vur-* biçiminde birçok örnekte yer alan fiilin, XVIII. yüzyılda ve günümüzde *ur-* biçiminde yer alması, Dîvânçe özelinde tarihî Ustrumca ağızının diğer BRT ağızlarından farklılığına dair bir ipucu niteliğindedir.

## 2.2. Biçim Bilgisi

### 2.2.1. Fiil + -mağa iste-, fiil + -mağa dile- fiil yapısı

Dîvânçe'nin bütünü incelendiğinde iste- ve dile- fiillerinin, kendinden önce gelen fiilimsinin {+A} yönelme eki ile çekimlenmesiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. *iste-* ve dile- fiilleri, yer aldığı cümlelerde belirtme durumu eki ile birlikte kullanılması beklenirken burada yönelme durumu eki ile kullanılmaktadır. Dîvânçe'deki tüm kullanımlarda aynı yapı yer aldığından dolayı bu özelliği, Muhammed Hulûsî'nin yaşadığı Ustrumca'nın bir ağız özelliği saymak mümkün görünmektedir. Aşağıda bu yapının yer aldığı örnekler sıralanacaktır:

- Hayât-ı cavidâmı *bulmağa isteriseñ* ey dil  
İçegör cür' a-yı âb-ı hayât Hâk vişâlınden (M 11a 11)
- Hülûşî *añlamaya isteyen* esrâr-ı Mevlâyı  
Geçer nefsiñ aña emrettiği vehm ü hayâlinden (M 11a 14)
- Kaç' eder varlık cibâliñ dem-be-dem efgân ile  
*Olmağa* Ferhâd gibi ma'şuğa *mihmân isteyen* (YK 79.)
- Terk eder İbrâhîm-âsâ ey Hülûşî varlığıñ  
*Olmağa* milk-i bekâ tahtında *sultân isteyen* (M 11a 23)
- Mecmû-ı 'âlemde *bakmağa enâniyyet özün*  
*İsterisen* sâlikâ bak ahker-i tevhid ile (M 12b 3)
- Ey Hülûşî *isteriseñ añlamağa* kendüni  
Bende ol bir mürşide kim 'ârif-i devrân ola (M 12b 12)
- *İsteriseñ* Hülûşî *koçmağa* bûy-ı 'irfân  
Okı ledünnî 'ilmüñ bu gülîstân içinde (M 13b 12)

*Dile-* fiili de aynı iste- fiili gibi belirtme durumu yerine yönelme durumu eki ile birlikte kullanılmaktadır:

- Ben *dilerdim* 'ışk elinden bir kadeh *nüş etmege*  
Lîk gönlüm uymadı bana hevâdâr olmadı (M 14a 9)
- Eger kurb-ı ev ednâya *dileriseñ varmağa* sâlik  
Olupdur bu vuşûlün reh-nümâsı meclis-i tevhid (M 5a 21)

Muhammed Hulûsî'nin Dîvânçe'sinde yukarıda zikredilen yapı 1696'da telif edilen mensur bir maktel-i Hüseyin metni olan Tuhfetü'ş-Şühedâ adlı eserde de aynı şekilde yer almaktadır:

Karındaş, bir yılın ki 'azâb için yaradıldı saña '*azâb etmege* istemez



“Yâ İmâm-ı Hüseyin niçün *istemezsiñ yazmağa*”

“Yâ Emîrü'l-mü'minîn, billâhi seni *isterem almağa*” dedi (Özdemir 2022, 204).

Mefkûre Mollova (1978) ‘Balkanlarda Merkez Bölgede Gakçı Ağızlar’ adlı makalesinde *iste-* fiilinin mastarın datif hâlinde olmasını gerektiğini belirtir: *almâ istedi* (s. 264). Julian Rentsch (2013) ‘Batı Rumeli Türkçesinde Yardımcı Yapılar’ adlı makalesinde Batı Rumeli ağızlarında *iste-* yardımcı eylemini içeren yapılarda isim-fiil ile yönelme durumunun kullanımından bahseder (s. 329). Yönelme durumuyla çekimlenen isim-fiili içeren yapı (-mAgA iste-) tam tamına ölçünlü Türkçe *-mak iste-* biçimine denk düşer. Rentsch bu durumu Adakale ve Vidin ağzından verdiği aşağıdaki örneklerle göstermektedir:

-Çocuk kızı *kesmege isterse* de kıyamaz.

(Çocuk kızı kesmek istese de kıyamaz.) (Adakale)

-*İkanmaga istemesse*, ekmek *yemege istemesse*, bari bir kave için.

(Yıkanmak istemezse, ekmek yemek istemezse, bari bir kahve için.) (Vidin)

(Rentsch 2013: 329)

## 2.2.2. Gereklilik kipi

Günümüz BRT ağzlarında gereklilik kipi genellikle “lazım... F-(y)A+kişi” tarzında yapılmaktadır (Gülsevin 2017: 122). Gülsevin, bu şekilde çekime EÇS ve MMD’de rastlanılmadığını sadece MMD’de olumsuz çekim olarak *-meli degil* biçiminin yer aldığını belirtir (s. 122).

XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe’de ise gereklilik kipi için dudak ünlülü {-*melü*} ekiyle olumlu çekim bir örnekte geçmektedir:

- Var ise zehr ile âlüdedir bünyâduñ  
Kim girerse içine *çekmelüdür* bunca kelâl (M 20b 9)

Ayrıca Dîvânçe’de tarikata giren salıkların hangi vasıflara sahip olması gerektiğinin anlatıldığı bir gazelde, gereklilik anlamının “gerek fiil-(y)a+ kişi” yapısı ile karşılanması dikkat çekicidir. Günümüzdeki BRT gereklilik kipi için kullanılan ‘lazım’ kelimesi yerine XVIII. yüzyılda ‘gerek’ kelimesi bulunmaktadır. Gazelin ilgili kısmı aşağıdadır:

Evvelâ ehl-i sülûkuñ sînesi pür-*hün* gerek

Hem derûnunda **gerekdür** çigeri ola kebâb

Yağa ‘ışk âteşi cümle varlığıñ pervâne-veş

Olmaya tâ kim vücûdî rû’yet-i Hakk’a hicâb

H’âb-ı râhat uça gözün den misâl-i ‘andelîb

Her şehër âh u figânî nefis evi êde hârâb

Kalbine zâhir ola büy-ı ma’ârifden eser

Döke hem feyz-i ma’ârifden rahmetün aña şehâb

Ey Hulûşî bu şîfatlar ‘âşıkıñ evşâfidur

Her ki giyer bu libâsı şüfidür bî-irtiyâb (M 3b 15-20)

Bu gazelden başka Dîvânçe’de aynı yapıda başka örnekler de bulunmaktadır:

- Şoĥbet-i kâmil **gerekdür** sâlike yol göstere  
Şanma her bir müdde’îye ca’iz ola ihtilât (M 8a 4)

- Yok éde kendi vücūdın varlığında Hâzretüñ  
Kâlbî evi hâşılı manzar-geh-i Rahmân **gerek** (M 9a 21)
- Tâb-ı ‘ışkıla dem-â-dem cigeri büryân **gerek**  
Çeşm-i hûnından ola seyl-âb gibi başı revân (M 10b 9)

### 2.2.3. Fiil + -A gör- tasviri fiilinin süreklilik ve emir/istek yapısında kullanımı

XVII. yüzyıl BRT metinlerinde süreklilik anlamını -(y)Up kal- yapısı sağlarken (Gülsevin 2017: 137) XVIII. yüzyılda Ustrumcavî Dîvânçe’sinde bu ek görülmeyip bunun yerine -A gör- yapısı kullanılmıştır. Dîvânçe’de bu ek, kullanıldığı bazı fiillere süreklilik anlamı verirken bazı fiillere ise emir/istek anlamı katmaktadır.

#### *Süreklilik anlamı*

- Elde fırsat var-iken tahşîl **édegör** ma‘rifet  
Yoħsa bir gün hâk-ile yeksân olursın ‘âkıbet (M 4a 14)
- Ey Hülûşî zerre yokdur bu cihânıñ rahatı  
Sa‘y **édegör** tâ ki yarın olasın sen muħterem (M 10a 7)

#### *Emir/istek anlamı*

- Diler-iseñ ola saña her yerin tağ üsti bâğ  
‘İşk-ı Hâk-ıla **yakagör** kalbün evinde çerâğ (M 8a 22)
- Dünyâda çeker her ferd hâlince belâ vü derd  
İsterseñ olasın merd inşâf **édegör** inşâf (M 8b 4)
- Zâhidâ gel ‘ışka girmekdür bu şüretde murâd  
Terk **édegör** kıl u kâli olasın ehl-i irşâd (M 5a 13)

### 2.3. Dîvânçe’nin Söz Varlığından Birkaç Kelime

Dîvânçe’de ayırıcı olduğunu düşündüğümüz söz varlığına dair bazı kelimeler aşağıda verilmiştir.

#### **cigerdâr** ‘yürekli’

- Ey gönül derd-i Hudâdan sen haberdâr ol bu gün  
Girmege ‘ışk ateşine sen *cigerdâr* ol bu gün (M 10b 14)

Tarama Sözlüğü’nde *ciğer* madde başında ‘yürek, cesaret’ anlamında iki örnek yer almaktadır (e-Tarama 15.06.2022). Ancak *cigerdâr* kelimesi sözlükte bulunmamaktadır.

#### **efendi** ‘efendi’

- İstikâmet üzre olursan bulursun şübhesiz  
İki ‘âlemde *efendi* alnı açık yüzi ağ (M 8a 24)

*Efendi* kelimesi, XVII. yüzyıl BRT özelliği gösteren metinlerde ayırıcı söz varlığı içinde verilmiştir (Gülsevin 2017: 139). Dîvânçe’de de kelime dört kez geçmektedir.

**eger** 'hem'

Dîvânçe'nin bütünü incelendiğinde aşağıdaki üç beyitte *eger* kelimesinin "hem" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

- *Eger cennet eger rızvân eger hür eger gılmân*  
Başa sensiz olur zindân gönül eglenmez eglenmez (M 7a 12)
- *Eger hür u eger gılmân eger mâlik eger rızvân*  
Olur her biri ser-gerdân senüj 'ışkuyla yâ Mevlâ (M 3b 1)
- Tecelli şevkıyla bir kezin baqsam bu ekvâna  
*Eger ma'mur eger vîrân görünür dîdeme yeksân* (M 10b 22)

*Eger* kelimesi Verintiler Sözlüğü'nde Bulgarcada 'eğer, şayet, ola ki' anlamlarında tespit edilmiştir (Karaağaç 2008: 274). Tarama Sözlüğü'nde *eğer* kelimesi 'yahut, gerek, ister, veya' anlamlarındadır, burada kelimenin 'hem' anlamı bulunmamaktadır (e-Tarama 15.06.2022). *Eğer* kelimesinin yukarıdaki üç beyitteki kullanımı dikkat çekici olup Dîvânçe'de 'hem' anlamında kullanıldığı açıktır.

**(isim)+A tutuş-** 'tutuşmak, yanmak'

- *Çapuşa geldik âvâre ola derdimize çâre*  
*Tutuşdik* özge bir *nâra* senüj 'ışkuyla yâ Mevlâ (M 3b 2)

Tutuş- fiili, Verintiler Sözlüğü'nde Bulgarca'da *tutuştısvam se* biçiminde 'tutuşmak, ateş almak, yanmak' anlamında tespit edilmiştir (Karaağaç 2008: 866). Tarama Sözlüğü'nde ise *dutuşmak* kelimesi, 'güreşe tutuşmak, el tutuşmak' anlamlarında iki örnekle tanımlanmıştır. Dîvânçe'de tutuş- fiili isme gelen yönelme ekiyle birlikte kullanılmıştır ve 'tutuşmak, yanmak' anlamındadır.

**uğrak** 'uğranılacak, geçilecek yer'

- *Güzergâhında halkuñ bir kurulmuş köprüdür dünya*  
*Yol uğrağudur* anuñçün bir ikişer geçerler hep (M 3b 22)

Tarama Sözlüğü'nde kelime yer almamaktadır. Türkçe Sözlük'te ise kelimenin iki anlamı vardır: 1. Çok uğranılan yer. 2. Yol uğrağı. Kelime Verintiler Sözlüğü'nde ise yalnızca Makedoncada *ograk* biçiminde Dîvânçe'deki aynı anlamla tespit edilmiştir (Karaağaç 2008: 872).

**yahşılı** 'iyi, güzel'

- *İbâduñ yahşılı işi gidermek çalbde teşvîşi*  
İkilikden bu dervîşi esîr ki koma sultânım (M 10b 4)

Tarama Sözlüğü'nde *yahşi* kelimesi 'iyi, güzel' anlamlarındadır (e-Tarama 15.06.2022). Ancak *yahşılı* kelimesi Tarama Sözlüğü'nde bulunmamaktadır. Dîvânçe'de *yahşılı* kelimesi *yahşi* kelimesiyle aynı anlamdadır.

## Sonuç

Sonuç olarak Muhammed Hulûsî Ustrumcavî Dîvânçe'sinde şu bulgulara ulaşıldı:

1. XVII. yüzyılda dudak ünlülü olan ekler, Dîvânçe'de (iyelik ve görülen geçmiş zaman 1. ve 2. teklik ile 3. çokluk kişi çekimleri) düz ünlülü yazılmıştır.

2. XVII. yy Rumeli ağızlarında  $\eta > n$  değişmesi, XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de de kelime tabanlarında, iyelik ve kişi eklerinde karakteristiktir.

3. XVII. yüzyıl BRT ağızlarında hem  $g > c$ - değişmesi olan örnekler hem de yalnızca /g-/ ile yazılmış örnekler bulunmaktadır. XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde yalnızca /g-/ ile yazılmış kelimeler bulunur. Makedonya bölgesi ağızlarında  $g > c$ - değişimi olmamıştır ve yalnızca /g-/ ile kullanımlar mevcuttur.

4. XVII. yüzyılda *ur-* biçiminde ön ses türemeli olarak bulunan fiil, XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde *ur-* biçiminde ön ses türemesiz olarak yer almaktadır. Günümüz İştîp ve Radoviş çevresinde yapılan ağız çalışmalarında kelime *ur-* biçiminde tespit edilmiştir (Yusuf 2006: 60; İbrahimsoylu 2018: 59).

5. XVII. yüzyıl BRT ağızları için EÇS'de bir örnekte tanıklanan  $k > g$  ötümlüleşmesi, XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de de görülür: uğrağı (M 3b 22), yanmağičün (M 6a 19), bucağım (M 6b 19).

6. Ustrumcavî Dîvânçe'sinde tespit ettiğimiz *eyledik* ve *eylemedikçe* kelimelerinden hareketle, XVIII. yüzyılda BRT ağızlarında görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi eki {-dik} ile zarf fiil ekinin {-dikçe} damak uyumuna girdiği hâlde ekte ünlü ünsüz uyumsuzluğunun bulunduğu ya da ekin damak uyumuna uymadığı söylenebilir.

7. XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de *iste-* ve *dile-* fiillerinden önce beklenen yüklem durumu ekinin yerine yönelme durumunun kullanılması karakteristiktir: *Eger kurb-ı ev ednâya dilerisen varmağa sâlik* (M 5a).

8. XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de gereklilik anlamı “*gerek fiil-(y)a+ kişi*” yapısı ve {-melü} ekiye sağlanmaktadır.

9. XVII. yüzyıl BRT metinlerinde süreklilik anlamını *-(y)Up kal-* yapısı sağlarken, XVIII. yüzyılda Ustrumcavî Dîvânçe'sinde bu ek görülmeyip bunun yerine *-A gör-* yapısı kullanılmıştır.

10. Dîvânçe'de aynı fiilin farklı beyitlerde *añlamağa iste-* (M 12b 12) ve *añlamaya iste-* (M 11a 14) biçiminde kullanılmış olması, patlayıcı /g/ sesinin Batı Rumeli Türkçesinde korunmuş olması özelliğine muhalif bir veri olarak kabul edilebilir. Söz konusu örnek, XVII. yüzyılda Ustrumca ağızında  $g > y$  değişimine dair bir tanıktır.

XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında tespit edilen özelliklerin bazılarının XVIII. yüzyılda Dîvânçe özelinde görülmemesi ya da farklı hususiyetler göstermesi, bu yüzyılda bir geçiş sahası olarak değerlendirilebilecek olan Ustrumca ağızının diğer BRT ağızlarından ayrıldığına göstergesi olabilir.

Arap harfli imlanın imkânları ve şairin kalıplaşmış yazı diline uyması bir bölgenin ağız özelliklerine dair çıkarımlar yapmaya elverişli değilken Ustrumcavî Dîvânçe'sinde yukarıda incelediğimiz birçok özelliğin standart dışı kullanımı bize bu çalışmayı

yaşamamız için olanak sunmuştur. Özellikle *eyle-* fiilinin iki yerde damak uyumuna aykırı olarak alışılagelmedik biçimde karşımıza çıkması (*eyledik, eylemedikçe*), Rumelili şair ve yazarların Divan Edebiyatı'na dahil edilebilecek eserlerinde bile ağır unsuru bulunabileceğini gözler önüne sermektedir.

## Kısaltmalar

BRT: Batı Rumeli Türkçesi  
 EÇS: Evliya Çelebi Seyahatnamesi  
 H: Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâyî Efendi Bölümü nüshası  
 İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi  
 M: Milli Kütüphane Nüshası  
 MMD: Michael Martelini Derlemesi  
 YK: Yapı Kredi nüshası.

## Kaynakça

- AHMED OKTAY (2018). “Makedonya Türk Ağzları: Geçmiş ve Bugünkü Durumu”. *Ulakbilge*. cilt 6 (29), s. 1463-1482.
- GÜLSEVİN, Gürer (2017). *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağzlarının Tarihi Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağzları*. Ankara: TDK.
- İBRAHİMSOYLU, İzet (2018). *Makedonya Kızılalma-Karaman Yörükleri Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yüksek lisans tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- İĞCİ, Alpay. (2014). *17. Yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin Özellikleri*. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- İĞCİ, Alpay. (2018a). “Batı Rumeli Ağzlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 18/2. 523-534.
- İĞCİ, Alpay. (2018b). “Türk Dilinin /η/ Sesinin Batı Rumeli Ağzlarındaki Durumu”. *Dil Araştırmaları*. Güz 2018/23. 223-257
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- KIYÇAK, Özgür (2019). “Metin Neşri ve Divançe-i Muhammed Hulûsî”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 7 (17) , 249-297.
- KİEL, Machiel (2012). “Ustrumca”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 42. s. 191-193.
- MEHMED TAHİR (1333-42). *Osmanlı Müellifleri, c. I-III*. I/66. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- MOLLOVA, Mefkure (1978). “Balkanlarda Merkez Bölgede Gakçı Ağzlar”. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 6-7. 239-306.
- MUHAMMED HULÛSÎ, *Dîvânçe*, Hüdâyî Efendi nüshası, arşiv no: Hüdâyî (Selim Ağa Ktb.) 1243.
- MUHAMMED HULÛSÎ, *Dîvânçe*, Milli Kütüphane nüshası, arşiv no: 06 M Yz Fb 473.
- MUHAMMED HULÛSÎ, *Dîvânçe*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi nüshası, arşiv no: 751/5.
- ÖZDEMİR, Burçin (2019). “Balkan Şairi Muhammed Hulûsî Ustrumcavî ve Dîvânçe'si”. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*. 4 (1). 78-93.
- ÖZDEMİR, Burçin (2022). *Tuhfetü's-Şühedâ (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- ÖZDEMİR, Emrah (2020). “Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Bilinmeyen Bir Risalesi: Risâletü'l-Esmâ'îl-İsnâ 'Aşere-Dâ'iretü'l Beyne'l Celvetîyye”. *Mukadime*. 11(1), s. 47-73.
- RENTZSCH, Julian (2013). “Batı Rumeli Türkçesinde Yardımcı Yapılar”. *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı “Balkanlarda Türkçe”* (14-16 Kasım 2013) (C 1, s. 327- 340). Beder Üniversitesi. Tiran
- TARAMA SÖZLÜĞÜ. <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi 15.06.2022)
- YILMAZ, Müslüm (2022). *Derûnîzade Muhammed Hulûsî Divânı*. İstanbul: DBY yay.
- YUSUF, Recep. (2006). *Radovîç ve Çevresi Türk Ağzı (Ses Bilgisi)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.



## Kazak Türkçesinde Renk Adlarının Zaman ve Hava Durumu Bildiren Kavramlar Olarak Kullanılması

The Use of Color Names As Concepts Reporting Time And Weather in Kazakh Turkish

### Turgay Akduruş

Dr. Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi  
Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, Silifke-Mersin / Türkiye

e-posta turgay.akdurus@selcuk.edu.tr

orcid 0000-0003-4853-1030

doi 10.54316/dilarastirmalari.1088925

#### Atıf

##### Citation

Akduruş, Turgay (2022). Dilin Kökeni Arayışları-5: Beyin ve Dil. *Dil Araştırmaları*, 31: 173-196.

#### Başvuru

##### Submitted

16.03.2022

#### Revizyon

##### Revised

01.06.2022

#### Kabul

##### Accepted

07.06.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Tüm dillerde temel söz varlığını oluşturan unsurların başında gelen renk adlarının atasözü, deyim, hayvan, bitki, eşya, yiyecek-içecek, giyim-kuşam, hastalık, zaman ve hava durumu gibi kavramlarla yaygın olarak kullanılması renk adlarını söz varlığı çalışmalarında öncelikle ele alınması gereken konulardan biri hâline getirir. Evrensel dil bilim çalışmalarında referansı verilen bir dilde olması gereken bütün renk adlarına sahip olan Kazak Türkçesindeki renk adları tasvir özelliği ile dikkat çeker. Bu durum, Kazak dilindeki renk adlarının günün veya yılın belirli aralıklarını göstermesinde; mevsimlerin, havanın, rüzgârın, yağmurun, karın vb. gibi doğa unsurlarının renk adlarıyla ile tarif edilmesinde açıkça görülür. Kazak Türkçesinde içinde renk adı geçen kızıl ayaz “kırmızı ayaz”, kök ayaz “mavi ayaz” ve sarı ayaz “sarı ayaz” gibi kullanımlar renklerin soğukların şiddetine göre kullanılabilen kavramlar olduğunu ve renk sembolizminin burada doğaya yöneldiğini gösterir. Kazak Türkçesindeki renk adlarının zaman ve hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımını konu edinen bu makale renk adları araştırmalarına katkı sağlamak için hazırlanmıştır. Çalışmaya kaynaklık eden dil malzemeleri Kazak dilinin en kapsamlı söz varlığını ihtiva eden 16 ciltlik “Kazak Âdebi Tilinin Sözdüğü” adlı çalışmanın taranması yoluyla elde edilmiş olup veriler eş zamanlı dil bilim yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmada kullanılan gramer terimleri için Zeynep Korkmaz’ın Gramer Terimleri Sözlüğü esas alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kazak Türkçesi, Söz Varlığı, Renk Adları, Renk Sembolizmi, Zaman ve Hava Durumu Bildiren Kavramlar

#### ABSTRACT

The widespread use of color names, which is one of the elements that make up the basic vocabulary in all languages, with concepts such as

proverbs, idioms, animals, plants, goods, food-beverage, clothing, illness, time and weather, makes color names one of the subjects that should be addressed first in vocabulary studies makes one. Color names in Kazakh Turkish, which has all the color names that should be in a language referenced in universal linguistics studies, attract attention with their descriptive feature. This is when the color names in the Kazakh language show certain intervals of the day or year; seasons, weather, wind, rain, snow, etc. it is clearly seen in the description of nature elements such as color names. Uses such as kızıl ayaz “red frosty”, kök ayaz “blue frosty” and sarı ayaz “yellow frosty” in Kazakh Turkish, in which color is mentioned, show that colors are concepts that can be used according to the severity of cold and color symbolism is directed towards nature here. This article, which deals with the use of color names in Kazakh Turkish as concepts that indicate time and weather, has been prepared to contribute to color names research. The language materials that are the source of the study were obtained by scanning the 16-volume “Kazak Ādebi Tilinin Sözdüğü”, which contains the most comprehensive vocabulary of the Kazakh language, and the data were analyzed with the simultaneous linguistics method. For the grammatical terms used in the study, Zeynep Korkmaz’s Dictionary of Grammar Terms was used.

**Keywords:** Kazakh Turkish, Vocabulary, Color Names, Color Symbolism, Concepts of Time and Weather

## 0. Giriş

Renklerin günün ve yılın farklı dilimlerini, mevsimleri ve hava durumunu betimleyen sözler olarak kullanılması renklerin tasvir özelliğinin bir sonucudur. Kazak dilinde günün ve mevsimin çeşitli dönemleri için kullanılan;

**koñır keş (қоңыр кеш):** Ruhu okşayan, bünyeye iyi gelen serin akşam (ABDBE 2011: X-49).

**sarı säske (сары сәске):** Tam öğle vakti, günün en sıcak vakti (ABDBE 2011: XII-711).

**kızıl iñir (қызыл іңір):** Akşamın kızıl vakti, gün batımı vakti (ABDBE 2011: X-505).

**aķ qar kök muz (ақ қар көк мұз):** Kışın en soğuk ve ayazlı vakti (ABDBE 2011: VIII-222).

ifadeleri ile örneğin yalnızca rüzgâra dair havanın durumu için kullanılan;

**aķ boran (ақ боран):** Şiddetli boran (ABDBE 2011: I-215), (ABDBE 2011: III-480).

**kara dawıl (қара дауыл):** Önüne geleni süpüren fırtına (ABDBE 2011: IX-280), (ABDBE 2011: IX-317).

**kızıl jel (қызыл жел):** Sıcak yel, sam yeli (ABDBE 2011: X-502).

**koñır samal (қоңыр самал):** Sabit eserek teni okşayan yel (ABDBE 2011: X-51).

**kökdañğıl (көкдаңғыл):** Meltem, rüzgâr (ABDBE 2011: VIII-233).



**sarı jel (сары жел):** Uzun süre, durmadan esen rüzgâr (ABDBE 2011: XII-709).

İfadeler simgesel olup renk adları burada zamanı ve havanın durumunu çeşitli açılardan gösteren örnekler durumundadır. Böylece Kazak dünya görüşünde renklere zamana bağlı meteorolojik bir anlam yüklenmiş gibidir.

Renk adları, üzerinde çok fazla çalışma yapılmamış kavram alanlarının başında gelir. Hâlbuki bir dilin temel söz varlığını oluşturan unsurlara bakıldığında organ adları (baş, göz, kulak...), ana besin maddeleri (su, buğday, et, balık...), insanla yakın ilişkisi bulunan hayvanlar (at, inek, koyun...), tarım araçları (saban, çapa, kürek...), somut eylem gösteren fiiller (almak, vermek, yemek, içmek...) aile ve akrabalık adları (ana, baba, dayı, hala...), sayılar (bir, iki, beş, on...) gibi kavramlar öncelikle ele alınması gereken kavramlar olarak öne çıkar (Aksan 1995: 341). Burada dikkat edilmesi gereken husus Aksan'ın (1995) da belirttiği gibi bir sözcüğün temel söz varlığına ait sayılması konusunda esas alınan ölçüt çeşitli anlam aktarmaları ile kullanılabilmesi, çeşitli deyimlere konu olması ve kullanım sıklığının yüksek olması gibi hususlar olduğundan *siyah, beyaz, kırmızı...* vb. renk adlarının da temel söz varlığını oluşturan unsurlardan olduğu açıkça söylenebilir. Bu durum renk adlarının söz varlığı çalışmaları kapsamında daha ayrıntılı incelenmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Araştırmalar, dünya dillerinde en sık kullanılan söz varlıklarından birinin de renklerle ilgili adlandırmalar olduğunu göstermektedir (Şanbayeva 2010: 51; Lawlanbekova 2010: 13). Bu bakımdan renk adları yalnızca Türk dilini konuşan halklarda değil, aynı zamanda tüm dünya dillerinde insanların özelliklerini, nesnelere, çevrelerindeki olguları ve kavramları tanımlamada temel söz varlığıyla ilgili ana unsurlardan biri olarak öne çıkar.

Alman dil bilimci Cirtautas, *Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Kullanımı* adlı eserinde renk adlarını içeren hayvan ve bitki adlarına özellikle bakmak gerektiğini çünkü buralarda kimi unutulmuş renk adlarına veya bilinen renk adlarının unutulmuş anlamlarına rastlanabileceğini belirtir (1961: 15). Cirtautas'un bu tespiti renk adlarına dair yapılan incelemelerin hastalık, zaman dilimleri, hava durumu, deyim-atasözü, bitki, eşya, değerli madenler gibi temel kavram alanlarını içermesi gerektiği şeklinde de düşünülebilir.

Brent Berlin ve Paul Kay'ın 1969'da gerçekleştirdikleri deneysel çalışmalarında renk adları evrensel bir yaklaşımla ele alınır ve ilkel kabilelerden gelişmiş toplumlara kadar tüm dillerde renk adları ile ilgili belli bir sistem olduğuna dikkat çekilir. Berlin ve Kay'ın renklerin evrenselliği üzerine gerçekleştirdikleri bu çalışmaya göre dünya dillerinde başka başka şekillerde kodlanmış ve birbirinden farklı gibi görünen renkler en az 2 en fazla 11 olmak üzere ortaktır. Buna göre tüm dillerde en az *siyah* ve *beyaz* olmak üzere iki renk adı bulunur. Bunu sırasıyla *kırmızı, sarı, yeşil, mavi, kahverengi, mor, pembe, turuncu, gri* renkleri takip eder (1991: 2-3). Kazak Türkçesi Berlin ve Kay'ın yukarıda adı geçen *Temel Renk Terimleri: Renklerin Evrenselliği ve Gelişimi* adlı deneysel çalışmanın sonucuna göre bir dille olması gereken 11 renk adının tamamına sahiptir (Akduruş 2021: 659). Ancak Kazakistan'da renk kavramı ve renk adları üzerine yaptıkları çalışmalarıyla bilinen Kaydarov, Ömirbekov ve Ahtamberdiyeva'nın renklerin bilinen kelime ve deyimlerle tasvirinin her dile özgü yaratıcı bir süreç olduğu,

bu nedenle renk adlarının her dilin kendi coğrafyasında tanınması ve kendi sisteminde incelenmesi gerektiği yönündeki düşünceleri önemlidir (1986: 38-39).

Renklerin görsel bir tanım olmanın ötesinde örneğin coğrafi yönleri simgesel olarak göstermesi yaygın bir durumdur. Eski Çinlilerde *doğu*→mavi/yeşil, *batı*→beyaz, *güney*→kızıl, *kuzey*→siyah ile *orta* ise sarı ile ifade edilirdi. Bu coğrafi renk simgeçiliği kozmogonik olarak benzer biçimde Eski Türkler ve Moğollar tarafından biliniyor ve kullanılıyordu. Dünyanın dört bölüme ayrılarak renklerle ifade edilmesi bunların dışında Hintlilerde, Eski Ahit'te, Amerikan yerlilerinde, Mayalarda, Mısır, Yunan ve Roma'da da mevcuttu (Gabain 1968: 107, 109). Gabain ve Kononov, *Turkische Turfantexte* metinlerinden yola çıkarak Eski Uygurlarda da Çinlilerinkine benzer biçimde *doğu*→mavi/yeşil, *batı*→beyaz, *güney*→kızıl, *kuzey*→siyah kullanımının olduğunu söylemektedirler (1968: 109; 2015: 186).

Renk adlarının gerçek anlamları dışındaki mecazi ve simgesel kullanımlarını örneklendiren bu bilgiler aslında toplumların hayat şartları ve dünyaya bakış açıları ile ilgilidir. Örneğin Kazak dilinde “sağanak yağmur” anlamına gelen *nöser* sözcüğü şöyle tanımlanır: **nöser (нөсер):** Şiddetli yağmur, kısa süren sağanak yağmur (ABDBE 2011: XI-574). Ancak sağanak yağmurun çeşitli hava formlarında nasıl yağdığı anlatılmak istendiğinde burada devreye renk adları girer ve *beyaz sağanak*, *siyah sağanak* ve *mavi sağanak* kullanımları ortaya çıkar:

**ağ nöser (ақ нөсер):** Aralıksız, yoğun yağın sağanak yağmur (ABDBE 2011: I-222).

**kara nöser (қара нөсер):** Kovadan dökülürcesine yağın sağanak yağmur (ABDBE 2011: IX-292).

**kök nöser (көк нөсер):** Rüzgârlı sağanak yağmur, boran (ABDBE 2011: VIII-225).

Böylece yalnızca “sağanak” ifadesi Kazak dünya görüşüne göre üç farklı renk adı ile yeni anlamlar kazanmış olmaktadır.

Renk adlarının zaman ve hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımını örneklendiren bu ifadelerde geçen renk adlarının geçici sıfatlar olmayıp yeni kavramlar türeten söz yapıcı kelimeler olması dikkati çeken diğer bir husustur.

Renk adlarının genel olarak Türkçede gerçek anlamları dışında örneğin *kara* renginin *karayel*'de olduğu gibi kuzeyden esen rüzgârı temsil etmesinden (Ögel 2000: VI-431) kimi kaynaklarda söz edilmiş ancak ayrıntılı olarak tüm renk adlarını kapsayacak biçimde ele alınmamıştır. Benzer biçimde eldeki veriler renk adlarının gerçek anlamları dışında söz varlığı ve anlam bilgisi sahalarında yeterince ele alınmadığını göstermektedir. Bu makale bu düşünceden hareketle renk adlarıyla ilgili anlam bilgisi çalışmalarına katkıda bulunmak için hazırlanmıştır. Çalışmanın kapsamı Kazak Türkçesindeki renk adlarının zaman ve hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımı ile sınırlıdır. Veriler için Kazak Türkçesinin şu an için bilinen en kapsamlı sözlüğü durumundaki *Kazak Adebî Tilinin Sözdüğü* adlı dil malzemesi kullanılmış ve bilgiler eş zamanlı dil bilgisi yöntemiyle değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışma sonucunda Kazak dilindeki renk adlarının zaten bilinen bitki, hayvan, eşya, hastalık adları vb. konu başlıkları dışında hava durumu ve zaman bildiren kavramlar olarak da yaygın bir şekilde kullanıldığı çok sayıda örnekle ortaya konmuştur.

## 1. Renk Sembolizmi

Renk kelimesi “tüs, reñ, tür, öñ; boyaw, sır” karşılıkları ile Kazak Türkçesi sözlüklerinde “7 *spekturumdan kırmızı, mavi, yeşil, sarı, siyah, kahverengi ve beyaz boyalardan oluşan nesnelere rengi, boyası.*” şeklinde (ABDBE 2011: XIV-510); Türkiye Türkçesi sözlüklerinde ise “Cisimler tarafından yansılan ışığın gözde oluşturduğu duyum.” olarak tanımlanır (TDK 2005: 1652).

Renk adları araştırmacısı Kaydarov ve arkadaşları, doğadaki renklerin canlıların ve nesnelere yalnızca görsel şekliyle tarif etmekle sınırlı kalmadığını, renklerin aynı zamanda bu görsel algıların dışında farklı anlam ve çağrışımları da bünyesinde barındırdığını söylerler. Renklerin bu yönünü *renk sembolizmi* olarak açıklayan Kaydarov ve arkadaşları, renk sembolizminin günümüzde farklı kavram, düşünce, eylem ve dünya görüşlerini ifade etmede kullanılan bir dizi simgeden meydana geldiğini ifade ederler (1986: 64). Toplum yaşamında, gelenek-göreneklere ve inanç sistemlerinde bu semboller sıkça karşımıza çıkar ve bu şekilde her toplumda renklere dair sembolik inançlar görülür.

Kazak dil bilimci Jarkınbekova, renk kavramının sembolik içeriğinde ulusal ve kültürel değerlere dair önemli unsurlar gözlemlendiğini, çünkü renk kavramının bütünlüğünü oluşturan görüntü sisteminin dünya görüşüyle birlikte belirli bir dilin maddi, manevi değerleri ve sosyokültürel birikimleriyle bir şekilde bağlantılı olduğunu ifade eder (2004: 185).

Otyzbay, Saphir’in değişik toplumların yaşadıkları çevrenin aynı olmamasından dolayı yaşadıkları evrenin de aynı olamayacağı iddiasına dayanarak renklerin fiziksel algısının evrensel ancak onlara yüklenen anlam ve sembollerin ulusal olduğunu belirtir (2019: 41). Buradan anlaşılacağı üzere renklerin görsel algıları evrensel sayılabilir ancak sembolik yorumlanması kesin olarak dilin konusu olan halkın dünya görüşü ile ilgilidir.

Yine Jarkınbekova Rus ve Kazak dillerindeki renk kavramlarını karşılaştırmalı olarak incelediği çalışmasında benzer bir görüş bildirir. Jarkınbekova, Wierzbicka’nın farklı halklara veya kitlelere renklerin neyi çağrıştırdığını sorduğunda birbirine benzemeyen yanıtlar aldığını söyler. Örneğin Özbeklere *beyaz size neyi anımsatır* diye sorulduğunda “pamuk” cevabının alındığını, Kazak ve Kırgızlara sorulduğunda ise “süt ve kar” cevabının geldiğini belirtir. *Sarı* Slavlar için “sonbahar yaprağını” çağrıştıran ancak yine bir Slav halkı olan Ruslar için “karahindibayı”, Ukraynalılar için “ayçiçeğini”, Fransızlar için “altın” ve “yumurta sarısını” çağrıştırdığını söyler (2004: 63).

Türkiye Türkçesinde görülen *kara bulut* “koyu esmer renkte büyük yağmur bulutu, nimbus”, karayel “kuzeybatıdan esen soğuk rüzgâr” ve *kara kış* “şiddetli kış, zemheri” ifadeleri (TDK, 2005); Özbek Türkçesinde *qora küz* (kara sonbahar), *qora bulut* (siyah yağmur bulutu), *qora suvıq* (kara soğuk) (AŞNDEE, 2008); Azerbaycan Türkçesi: *ğarağış*, Nogay Türkçesi *qara suvıq*, Karakalpak Türkçesi *qara jel*, Kırgız Türkçesi *qara suuk* (Kononov, 2015: 190) ifadeleri diğer Türk lehçelerinde de Kazak Türkçesindeki benzer biçimde renk adlarının hava durumunun tanımlayıcı özelliğine katkıda bulunarak yeni kavramlar türettiğini gösterir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan renk adlarının hava durumu ve zaman bildiren kavramlar olarak kullanımı renklerin bu sembolik kullanımları ile ilgilidir. Buna göre *beyaz* rengin kışı, *yeşil* rengin ilkbaharı, *sarı* rengin yazı, *kahverenginin* ise sonbaharı çağrıştırmaya doğanın bu mevsimlerde donandığı renklerle alakalıdır ve genel olarak orta iklim kuşağında yaşayan toplumlarca kabul edilen renk adlarının bilinen en yaygın sembolleridir.

Ancak renk adlarının bu tür yaygın simgesel çağrışımları bir tarafa bırakılacak olursa daha özel örneklerde toplumların bakış açısını nasıl yansıttığı daha iyi görülebilir. Örneğin Kazak toplumunda “kahverengi” anlamına gelen *koñır* renk adı; *koñır sıyr* (kahverengi inek) örneğinde görsel gerçekliği; *koñır tırşılık* (mütevazı hayat) örneğinde orta halli bir yaşantıyı, *koñır til* (tatlı dil) örneğinde üslubu, *koñır karşı alıw* (soğuk karşılamak) örneğinde ise isteksizliği anlatır (ABDBE 2011: X-48). Benzer biçimde *koñır dawıs* (sakin ses), *koñır samal* (ruhu okşayan sakın yel) (ABDBE 2011: VIII-721) örneklerinde Kazak toplumunun kahverengiye yüklediği bu simgesel anlamlar görülür.

Benzer biçimde Kazakların *Ulı Otan Soğısı* (İkinci Dünya Savaşı) sırasında renklerin sembolik çağrışımlarından nasıl yararlandığına dair çarpıcı bir örnek bulunur. Bu savaşta uzunluğu 4-5 cm, genişliği ise 1 cm olan çubuklara bağlanan *kırmızı kurdele*: normal yaralıyı, *sarı kurdele*: ciddi yaralıyı, *mavi kurdele*: ağır yaralıyı ve *siyah kurdele* çok ağır yaralı kişileri gösterecek şekilde kullanılmıştır (Kaydarov vd. 1986: 67).

Bugün Kazak Türkçesinde *nöser* “sağanak”, *dawıl* “fırtına”, *boran* “boran”, *jawın* “yağmur” gibi hava durumu bildiren kelimelerin renk adları ile kullanımı yaygındır. Benzer biçimde *tañ* “sabah”, *tüs* “öğle”, *keş* “akşam”, *tün* “gece” gibi günün belirli bir kesitini bildiren sözcüklerin de sık sık *aq* “beyaz”, *qara* “siyah”, *koñır* “kahverengi”, *boz* “boz” vb. renk adları ile kullanıldığı görülür. Kazak dilinde “rüzgâr, yel” anlamına gelen *jel* kelimesinin önüne çeşitli renk adları eklendiğinde siyah rüzgâr, kırmızı rüzgâr, kahverengi rüzgâr ve sarı rüzgâr gibi dikkat çekici kullanımlar ortaya çıkar:

**qara jel (қара жел):** Sonbaharda esen kuru ve soğuk rüzgâr (ABDBE 2011: IX:281).

**qızıl jel (қызыл жел):** Sıcak yel, sam yeli (ABDBE 2011: X-502).

**koñır jel (қоңыр жел):** Teni okşayarak esen sakın yel (ABDBE 2011: X-49).

**sarı jel (сары жел):** Uzun süre, durmadan esen rüzgâr (ABDBE 2011: XII-709).

KÄTS taramaları sonucunda elde edilen verilere göre renk adlarının ve renk adlarından türeyen çeşitli sözcük türlerinin (filler dahil) içinde yer aldığı kelime ve kelime grupları aşağıdaki örneklerde görsel bir objeyi tanımlamak için değil günün, mevsimin ya da yılın belirli bir kesitini, tarihte ya da halkın muhayyilesinde yer edinmiş özel bir zaman dilimini, hava durumu ile ilgili çeşitli meteorolojik olayları belirtmek üzere kullanılmıştır:

## 2. Renk Adlarının Zaman Bildiren Kavramlar Olarak Kullanımı

### 2.1. Günün Belirli Bir Kesitini Gösterenler

#### 2.1.1. aq (aq) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**aқ pen қızıl арасы (ақ пен қызыл арасы):** Gün batımı vakti, akşam üzeri. [KÄTS I:224]<sup>1</sup>

**aқ таñ (ақ таң):** Tan vakti, ilk aydınlık. [KÄTS I:226]

**aқтаñдақ (ақтандак):** Gün doğumu ve batımında gökyüzündeki bozarmalar. [KÄTS I:274]

**aқтаñдақтан- (ақтандактан-):** Tan ağarmak, gün aydınlanmak. [KÄTS I:274]

**aқсаñдақ (ақсандак):** aғz. Günün son ışıkları, alacakaranlık vakti. [KÄTS I:266]

**aқсүттен- (ақсүттен-):** Tan vakti gün doğumundan önce ortalık aydınlanmak. [KÄTS I:270]

**таñ ағар- (таң ағар-):** Tan ağarmak, gün aydınlanmak. [KÄTS I:64]

## 2.1.2. ala (ала) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “ala”

**ala köbeñ (ала көбен):** 1. Sabahın erken saatleri, tan vakti. 2. Akşamın ilk karanlığı, alacakaranlık vakti. [KÄTS VIII:160]

**ala köleñ (ала көлен):** Gün doğumunda aydınlık ile karanlık arasındaki vakit, alacakaranlık. [KÄTS I:335]

**alaköleñke (алакөлеңке):** 1. Akşamın karanlık vakti. 2. Sabahın ilk ışıklarının ortaya çıktığı vakit. [KÄTS I:348]

**ala таñ/сары ala таñ (ала таң/сары ала таң):** Tanın ağarmaya başladığı vakit. [KÄTS I:336], [KÄTS III:402]

**alagewim/alakewim (алагеуім/алакеуім):** 1. Sabah aydınlığının zayıf olduğu, tam aydınlanmadığı zaman. 2. Akşamın ne karanlık ne aydınlık vakti, alacakaranlık. [KÄTS I:342]

**alagöbe (алагөбе):** 1. Tan ağarmaya başlayan vakit. 2. Akşamın ne karanlık ne aydınlık vakti, alacakaranlık. [KÄTS I:343]

**alaқарақ (алақарақ):** Sabahın ilk aydınlığı, tan vakti. [KÄTS I:354]

## 2.1.3. barқın (барқын) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “koyu renk”

**barқында- (барқында-):** Gece karanlığı çökmek, hava kararmak. [KÄTS II:727]

## 2.1.4 boz (боз) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “boz”

**boz таñ (боз таң):** Tan vakti, gün doğumu vakti. [KÄTS III:402]

**таñ bozar- (таң бозар-):** Tan atmak, şafak sökmek. [KÄTS III:406]

**таñ bozi (таң бозы):** Tan renginin ortaya çıktığı vakit. [KÄTS III:403]

**bozalañda (бозалаңда):** Tan vakti, erken vakit. [KÄTS III:404]

**bozañda (бозаңда):** Tan vaktinde, erken vakitte. [KÄTS III:405]

**bozarañ tart- (бозараң тарт-):** Gün ağarmaya başlamak. [KÄTS III:406]

## 2.1.5 kara (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**қара кешке (қара кешке):** Akşama değin. [KÄTS IX:285]<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Bu ifade genişletilmiş olarak şu şekilde de geçmektedir:

**aқ pen қızıl арасында (ақ пен қызыл арасында):** Akşam üzeri, gün batımı. [KÄTS XVI:25]

<sup>2</sup> Bu ifade, genişletilmiş olarak [KÄTS IX:276]’da aşığıdaki gibi açıklanmıştır:

**erteden қара кешке дейін (ертеден қара кешке дейін):** Gün doğumundan gün batımına kadar geçen süre. [KÄTS IX:276]

**qara köbeñ (қара көбең):** Alacakaranlık, akşam vakti. [KÄTS IX:285]

**qara köleñke (қара көлеңке):** İlk karanlık, alacakaranlık. [KÄTS VIII:269], [KÄTS IX:324]<sup>3</sup>

**qara köleñke tart- (қара көлеңке тарт-):** Gün batımından sonra ortalık kararmak. [KÄTS VIII:269], [KÄTS IX:286]

**qarakewimden- (қаракеуімден-):** Hava kararmak, alacakaranlık olmak. [KÄTS IX:323]

**qarakewim (қаракеуім):** Akşam karanlığı, alacakaranlık. [KÄTS IX:323]

**qarakewim tart- (қаракеуім тарт-):** Hava kararmak, alacakaranlık olmak. [KÄTS IX:323]

**qaraqurıqtan- (қарақұрықтан-):** Hava kararmaya başlamak. [KÄTS XVI:338]

**qaranasır (қаранасыр):** Karanlığa yakın, karanlığın bastırmasına yakın. [KÄTS IX:342]

**qarañğı (қараңғы):** Karanlık, ışısız hiçbir şey görünmeyen gece. [KÄTS IX:344]

**qara tünek (қара түнек):** Zifiri karanlık gece. [KÄTS IX:299]

## 2.1.6. kılañ (қылаң) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “bozca”

**tañ kılañ ber- (таң қылаң бер-):** Gün ağarmaya başlamak. [KÄTS III:269]

## 2.1.7. kızıl (қызыл) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kırmızı”

**kızıl aray (қызыл арай):** Güneşin sabah ve akşam kızıştığı vakit. [KÄTS I:579], [KÄTS X:501]

**kızıl iñir (қызыл іңір):** Akşamın kızıl vakti, gün batımı vakti. [KÄTS X:505]

## 2.1.8. koñır (қоңыр) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kahverengi”

**koñır keş (қоңыр кеш):** Ruhunu okşayan, bünyeye iyi gelen serin akşam. [KÄTS X:49]

## 2.1.9. sarı (сары) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “sarı”

**sarı säske (сары сәске):** Tam öğle vakti, günün en sıcak vakti. [KÄTS XII:711]

**Tañ sarğayır attı/sarğaydı (Таң сарғайып атты/сарғайды):** Gece karanlığı dağılıp tan ağarmaya başlamak. [KÄTS XII:683]

**sarı besin (сары бесін):** Öğlenin tam kızgın vakti. [KÄTS XII:709]

**sarı tañ (сары таң):** Yazın görülen uzun tan vakti. [KÄTS XII:711]

**sarı ala tañ (сары ала таң):** 1. Tanın ağarmaya başladığı vakit. 2. Uzun süren sabah. [KÄTS I:336], [KÄTS XII:707]<sup>4</sup>

**sarşa besin (сарша бесін):** Gün ortası en sıcak vakit. [KÄTS XII:704], KÄTS XII:709]

<sup>3</sup> Bu ifade, [KÄTS IX:324]’te aynı yazım biçimi ile tekrar madde başı yapılmış ve aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**qaraköleñke (қарақөлеңке):** Havanın karanlığı, bulanıklığı. [KÄTS IX:324]

<sup>4</sup> Renk adlarının zaman ve hava durumu bildiren kavram olarak kullanımını örneklendiren bu ifadeler farklı ciltlerde ayrı maddeler hâlinde gösterilmiş ancak maddeler burada birleştirilmiştir.

**2.1.10. sur (сұр) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “gri”****surğılt tart- (сұрғылт тарт-):** Karanlık çökmek, akşam olmak. [KÄTS XIII:381]**2.1.11. şabdar (шабдар) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kirli sarı; çil sarı”****şabdar säske (шабдар сәске):** Gündüz 10.00-11.30 arasındaki zaman. [KÄTS XV:183]**2.1.12. şañqay (шаңқай) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “süt beyazı”****şañqay tūs (шаңқай түс):** Tam öğle vakti. [KÄTS XV:247]

Yukarıda günün belirli bir kesitini anlatmak için görev alan renk adlarından türeyen kelime ve kelime gruplarının daha çok gün doğumunu, gün batımını, akşamın ilk karanlığını veya gün ortası gibi zaman dilimlerini anlatmak için tasviri olarak kullanıldıkları görülür. Günün belirli bir kesitini belirtmek üzere kullanılan renk adlarına bakıldığında Berlin ve Kay’in çalışmalarında (1991) ortaya koydukları temel 11 renk adından *beyaz, siyah, kırmızı, sarı, kahverengi ve gri* renk adlarının konu başlığında görev aldığını ancak *mavi, mor, pembe ve turuncu* renklerin Kazak Türkçesinde günün belirli bir dilimini anlatmak üzere kullanılmadığı görülmektedir.<sup>5</sup> Görev alan renk adlarının kullanım sayısına bakıldığında *qara* (11), *aq* (7), *ala* (7), *sarı* ve türevleri (7), *boz* ve türevleri (6), *kızıl* (2), *barqın* (1), *qoñır* (1), *qılañ* (1), *surğıl* (1), *şabdar* (1), *şañqay* (1) şeklinde olduğu görülür. Bu tablodan *qara, aq, ala, sarı ve boz* gibi renk adlarının günün belirli bir kesitini ifade etmek için diğer renk adlarına göre daha yaygın kullanıldıkları görülmektedir.

Günün belirli bir dilimini gösteren renk adıyla alakalı kelime ve kelime gruplarının işaret ettiği zaman kesitleri şu başlıklara bölünebilir.

**1. Sabah Saatleri: AQ:** aq tañ (aq tañ), aqtañdaq (aqtañdaq), aqtañdaqtan- (aqtañdaqtan-), aqsañdaq (aqsañdaq), aqsütten- (aqsütten-), tañ aqar- (tañ aqar-); **ALA:** ala köbeñ (ala köbeñ), ala köleñ (ala köleñ), alaköleñke (alaköleñke), ala tañ/sarı ala tañ (ala tañ/sarı ala tañ), alagewim/alakewim (alageyim/alakeyim), alagöbe (alagöbe), alaqaraq (alaqaraq); **BOZ:** boz tañ (boz tañ), tañ bozar- (tañ bozar-), tañ bozi (tañ bozi), bozalañda (bozalañda), bozañda (bozañda), bozarañ tart- (bozarañ tart-); **QILAN:** tañ qılañ ber- (tañ qılañ ber-); **QIZIL:** kızıl aray (qızıl aray), kızıl iñir (qızıl iñir); **SARI:** Tañ sarğayıp attı/sarğaydı (Tañ sarğayıp attı/sarğaydı), sarı tañ (sarı tañ), sarı ala tañ (sarı ala tañ),

**2. Öğle Saatleri: SARI:** sarı säske (sarı säske), sarı besin (sarı besin), sarşa besin (sarşa besin); **ŞABDAR:** şabdar säske (şabdar säske); **ŞAÑQAY:** şañqay tūs (şañqay tūs)

<sup>5</sup> Berlin ve Kay’in deneysel çalışmalarında bahsettikleri 11 temel renk adının Kazak Türkçesindeki karşılıkları şunlardır:

1. *aq* (beyaz), 2. *qara* (siyah), 3. *kızıl* (kırmızı), 4. *jasıl* (yeşil), 5. *sarı* (sarı), 6. *kök* (mavi), 7. *qoñır* (kahverengi), 8. *külgin* (mor), 9. *al kızıl veya kızğılt* (pembe), 10. *kızğılt sarı* (turuncu), 11. *sur* (gri) (Berlin ve Kay 1991).

**3. Akşam Saatleri: AĞ:** aq pen kızıl arası (aq пен қызыл арасы), aqtañdaq (aqtandaq); **ALA:** ala köbeñ (ала көбең), alaköleñke (алакөлеңке), alagewim/alakewim (алагеуім/алакеуім), alagöbe (алагөбе), **ҚАРА:** қара кешке (қара кешке), қара көбеñ (қара көбең), қара көлеñке (қара көлеңке), қара көлеñке tart- (қара көлеңке тарт-), қаракewimден- (қаракеуімден-), қаракewim (қаракеуім), қаракewim tart- (қаракеуім тарт-), қарақуриқтан- (қарақұрықтан-), қаранасır (қаранасыр); **ҚОҢИР:** қоңır кеş (қоңыр кеш), **SUR:** surğıлт tart- (сұрғылт тарт-),

**4. Gece Saatleri: BARKIN:** barқında- (барқында-); **ҚАРА:** қараңғы (қараңғы), қара түнек (қара түнек),

Renklerin günün belirli dilimlerini göstermedeki işlevleri incelendiğinde renk skalasındaki rengin derecesiyle güneşin dünyaya yansıttığı ışık arasında bağlantı olduğu görülür. Burada aydınlık, ağarma ve başlangıç için *aq* renginin, karanlık ve bitiş için *qara* yani koyu renklerin tercih edildiği dikkati çeker. Buna göre Kazak Türkçesinde sabah saatlerinde açık renkler: *aq, boz, kılañ* gibi, öğle saatlerinde *sarı, şabdır, şañkay*, akşam ve gece saatlerinde kapalı renklerin *qara, koñır* gibi kullanıldığı görülür. Yani *qara* renk adına bakıldığında bu rengin yansıttığı görsel algı dolayısıyla tamamen akşam ve geceyi sembolize edecek şekilde kullanıldığı, sabah ve öğle saatlerini betimlemede kullanılmadığı anlaşılır. Yine bütün başlıklar incelendiğinde renk adlarının en çok 6 renk adı ile günün doğuşunu (*ak, ala, boz, kılañ, kızıl, sarı*) ve beş renk adıyla (*aq, ala, qara, koñır, sur*) günün batışını anlatmak için kullanıldığı dikkati çeker.

## 2.2. Yılın-Mevsimin Belirli Bir Dönemini Gösterenler

### 2.2.1. aq (aq) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**aq qar kök muz (aq qar көк мұз):** Kışın en soğuk ve ayazlı vakti. [KÄTS VIII:222]

**aq saban (aq сабан):** Ekinlerin biçilip tahılların toplanmaya başladığı zaman. [KÄTS I:224]

**aqbaşın (aqбасқын):** *ark.* Şubat ayı. [KÄTS XVI:27]

**aq miltıq (aq мылтық):** Karı bol, boranı çok, hayvan için iyi olmayan kış. [KÄTS XVI:25]

**aktün (aқтүн):** Kuzey enlemlerde yazın atmosferde görülen gece ışıkları, beyaz gece. [KÄTS I:280]

### 2.2.2. ala (ala) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “ala”

**ala jazday (ала жаздай):** Bütün yaz boyu, yaz boyunca. [KÄTS I:334]

**ala jaz boyı (ала жаз бойы):** Yaz boyunca. [KÄTS I:334]

**ala jazğa (ала жазға):** Yaz boyu devam eden. [KÄTS I:334]

**ala kıs (ала қыс):** Kış boyu, kış süresince. [KÄTS I:335]

**ala kıstay (ала қыстай):** Kış boyu, kış süresince. [KÄTS I:335]

**ala tegenek (ала тегенек):** Karın henüz tamamen erimedigi zaman. [KÄTS I:336]<sup>6</sup>

**alasıbır (аласыбыр):** Kar eriyip de yerin çamurlaştığı dönem. [KÄTS I:371]

<sup>6</sup> Bu ifade, [KÄTS XVI:42]’de bitişik yazım biçimiyle ve “konuşma dili” ibaresiyle tekrar madde başı yapılmış ve aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**alategenek (алатегенек):** *k.d.* Karın erimesinden sonra yerin alaca bulaca olması. [KÄTS XVI:42]



**alasaṛaḫ (аласапақ):** Karın bir yağır bir eridiği dönem. [KÄTS I:371]

**alasaṛıḡan (аласапыран):** Karın eriyip de toprağın çamurlaştığı bahar dönemi veya karın bir yağır bir eridiği son bahar vakti. [KÄTS I:371]

### 2.2.3. kara (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**ḡaraözek (қараөзек):** Kışlık etlerin bitmesiyle başlayan baharın ilk zamanları. [KÄTS IX:347], [KÄTS XII:95]<sup>7</sup>

**ḡara küz (қара күз):** Havaların iyice soğuduğu ve bulanıklaştığı güz mevsiminin son dönemleri. [KÄTS IX:286]

### 2.2.4. ḡoñır (қоңыр) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kahverengi”

**ḡoñır küz (қоңыр күз):** Ilık ve kuru sonbahar dönemi. [KÄTS X:50]

### 2.2.5. kök (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**aḡ ḡar kök muz (ақ қар көк мұз):** Kışın en soğuk ve ayazlı vakti. [KÄTS VIII:222]

**kök salṛaḫ (көк салпақ):** Karın eriyip yerin çamurlaştığı zaman. [KÄTS VIII:226], [KÄTS XII:606]

**Kökke awız ilikti/tiydi (Көкке ауыз ілікті/тиді):** Otun bol olduğu, doyuma ulaşıldığı vakit. [KÄTS VIII:224]

**köközek/kögözek (көкөзек/көгөзек):** Kış erzaklarının tükendiği ancak bahar yeşilliklerinin de henüz çıkmadığı ara zaman. [KÄTS VIII:239], [KÄTS XVI:272]

**köksoḡta (көксоқта):** Karın erimeye başladığı vakit. [KÄTS VIII:243]<sup>8</sup>

**köktem (көктем):** Kıştan sonraki mevsim, ilkbahar. [KÄTS VIII:246]

### 2.2.6. küreñ (күрең) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kızıl kahve”

**küreñ küz (күрең күз):** Havaların kapalı gittiği sonbahar zamanı. [KÄTS VIII:550]

### 2.2.7. sarı (сары) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “sarı”

**sarḡaḡ (сарғақ):** Tahılların olgunlaşmaya başladığı dönem. [KÄTS XII:684]

**sarı jaz (сары жаз):** Yazın tam ortası, yazın en sıcak dönemi. [KÄTS XII:709]

**sarı küz (сары күз):** Havanın serinleyip etrafın saradığı sonbahar dönemi. [KÄTS XII:710]

**sarı tamız (сары тамыз):** Yazın en sıcak dönemi. [KÄTS XII:711]

**sarıatan (сарыатан):** Nisan ve mayıs sonrası dönem, bu dönemde yapılan işler. [KÄTS XII:712]

**sarıḡoñız (сарықоңыз):** Yazın haziranda böceklerin çoğaldığı zaman, bu dönemde yapılan işler. [KÄTS XII:719]

<sup>7</sup> Bu ifade, ayrı yazım biçimiyle [KÄTS XII:95]’te yeniden madde başı yapılmış ve aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**ḡara özek (қара өзек) I:** Kış bitip de bahar başladığında bünyede meydana gelen halsizlik, isteksizlik veya zayıflık dönemi. [KÄTS XII:95]

<sup>8</sup> Renk adlarının zaman bildiren kavramlar olarak kullanımını örneklendiren bu ifade [KÄTS VIII:243]’te ve [KÄTS III:451]’de deyim olarak cümle kalıbıyla aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**Köksoḡta boldı (Көксоқта болды):** Karın eriyip sulanmasını anlatan deyim. [KÄTS III:451], [KÄTS VIII:243]

**sarı ala küz (сары ала күз):** Bitki yapraklarının sararıp rengarenk olması, son baharın tam mevsimi olan dönem. [KÄTS I:338]

**sarşa tamız (сарша тамыз):** Yazın en sıcak dönemi. [KÄTS XII:704]

**sarşa (сарша) II:** 1. Temmuz ayı. 2. Temmuzun sonu ile ağustosun başı arasında güneşin insanın başını kaynattığı dönem. [KÄTS XII:704], [KÄTS XVI:496]

Yılın ya da mevsimin belirli bir dönemini anlatmak için kullanılan renk adları incelendiğinde;

**1. İlkbahar İçin Kullanılan Renk Adları:** **ALA:** ala tegenek (ала тегенек), alasabır (аласабыр), alasapaқ (аласапақ), alasapıran (аласапыран); **KÖK:** kök salpaқ (көк салпақ), Kökke awız ilikti/tyidi (Көкке ауыз ілікті/тиді), kökөzek/kögөzek (көкөзек/көгөзек), köksoқta (көксоқта), köktem (көктем),

**2. Yaz İçin Kullanılan Renk Adları:** **AҚ:** aқ saban (ақ сабан), aқтүн (ақтүн); **ALA:** ala jazday (ала жаздай), ala jaz boyı (ала жаз бойы), ala jazğa (ала жазға); **SARI:** sarğaq (сарғақ), sarı jaz (сары жаз), sarı tamız (сары тамыз), sarıatan (сарыатан), sarıқоңız (сарықоңыз), sarşa tamız (сарша тамыз), sarşa (сарша),

**3. Sonbahar İçin Kullanılan Renk Adları:** **ALA:** alasapaқ (аласапақ), alasapıran (аласапыран); **ҚАРА:** қара күз (қара күз); **ҚОҢИР:** қоңır күз (қоңыр күз), **KÜREҢ:** күрең күз (күрең күз); **SARI:** sarı күз (сары күз), sarı ala күз (сары ала күз),

**4. Kış İçin Kullanılan Renk Adları:** **AҚ:** aқ қар көк муз (ақ қар көк муз), aқbasқın (ақбасқын), aқ мiltіқ (ақ мылтық); **ALA:** ala қис (ала қыс), ala қıstay (ала қыстай); **ҚАРА:** қараөзек (қараөзек); **KÖK:** aқ қар көк муз (ақ қар көк муз)

kullanımları dikkati çeker. Burada ilkbahar için 2 renk adının (*ala, kök*), yaz için yine 3 renk adının (*aқ, ala, sarı*), sonbahar için beş renk adının (*ala, қара, қоңır, күрен, sarı*) ve kış için dört renk adının (*aқ, ala, қара, көк*) görev aldığı görülür. *ala*'nın karışık renkliliği bildirmesinden dolayı tüm mevsimlerde kullanılan bir renk olduğu görülür. Kış mevsimi için kullanılan *kök* (mavi/yeşil) rengin mevsim gereği yerdeki buzun ve karın renginden dolayı açık maviyi yansıtacak şekilde kullanıldığı, ilkbaharda ise doğa ve bitkilerin renginden dolayı “yeşil” anlamında tercih edildiği görülür. Diğer yandan *aқ* (beyaz) rengin *aқ saban* örneğinde sabana verilen değerden dolayı yaz mevsiminde gerçekleşen ekin hasat zamanını anlatmak için de kullanıldığı görülür. *ala* renk gerçek anlamında karışık renkliliği ifade eder. Bu renk adının yaz ve kış mevsimi için mevsim boyunca devam eden sürekliliği veya karın erimesinden dolayı mevsim gereği yerde görülen karla karışık toprağın renginden dolayı geçiş mevsimlerini tasvir ettiği görülmektedir. *қара* (siyah) renk adının renk tonundan dolayı günün akşam ve gece saatlerini tasvir ettiği yukarıda belirtilmişti. Bu renk adının yılın belirli zamanlarında da güz ve kış mevsimleri için kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yine *қоңır* (kahverengi) renk adının sonbaharı anlatması bu rengin koyu bir renk tonu bildirmesinden dolayıdır. Havaların kapalı olduğu ve koyu renge büründüğü sonbahar mevsimini tasvir etmek için doğanın büründüğü renk, kahverengi ile anlatılmıştır. Diğer yandan bu renk adının günlerde değil, mevsimlerde kullanılabilir olması da dikkati çeken diğer bir özelliktir. *kök* (mavi/yeşil) renk adının daha çok havaların ılımanlaşmaya başladığı bahar dönemini anlatmak için tabiatın yeşermeye başladığı mevsimi tarif etmek için kullanıldığı görülür. Bu renk adı ile alakalı *Kөkke awız ilikti/tyidi* (Көкке ауыз ілікті/тиді) kullanımında bir

deyim olarak ilkbaharda otlakların bol olduğu zamanı anlatmak için kullanılması dikkati çeker. *Sarı* rengin sahip olduğu renk skalasından dolayı havaların sıcak gittiği, doğadaki bitkilerin artık olgunlaşıp yeşilden sarı renge büründüğü yaz mevsimini tarif etmek için kullanıldığı görülür. Yazın güneşin sıcak altın sarısı ışıklarının yeryüzüne ulaşması da bu renk adının yaz mevsimindeki çeşitli durum ve kavramları tasvir etmede kullanıldığını gösterir. Sarının tıpkı koñır (kahverengi) gibi bir örnekte de sonbaharı anlattığı görülür.

### 2.3. Tarihte Özel Bir Zamanı veya Dönemi Gösterenler

Bazı renk adlarının tarihsel olarak özel bir anlam yüklendiği ve yine renk sembolizminden yararlandığı görülür. Örnekleri sınırlı olmakla birlikte bahsi geçen renk adlarının kullanımı şu şekildedir:

#### 2.3.1. aқ (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**aққоуан (аққоян):** 12 Hayvanlı Takvim’de Tavşan yılı. [KÄTS XVI:29]

**ақтаңдақ (ақтаңдақ):** Tarihteki bir dönemin adı. [KÄTS I:274]

#### 2.3.2. қуба (құба) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “açık sarı; akçıl”

**қуба қалмақ заманы (құба қалмақ заманы):** Kazak-Kalmuk savaşı dönemi. [KÄTS X:222]

### 2.4. Halkın Psikolojisinde Yer Edinmiş Özel Zamanlar

Kazak Türkçesinde bazı renk adlarının halkın psikolojini yansıtabilecek biçimde kimi sembolik anlamlar yüklenerek zamanı tasvir eden kavramlar olarak kullanıldığı görülür. Eldeki örnekler genelde kasvetli, bunaltıcı, savaş ve kıtlık zamanlarını anlatmak için renklerin psikolojik çağrışımından yararlandığını göstermektedir.

#### 2.4.1. ала (ала) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “ala”

**алағай-былағай/алағай-былағай заман (алағай-былағай/алағай-былағай заман):** Sakin olmayan, karışık dönem, zor zamanlar. [KÄTS I:344]

#### 2.4.2. сур (сұр) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “gri”

**сур заман (сұр заман):** Zor ve kasvetli zamanlar. [KÄTS XIII:375]

**сурқалтай заман (сұрқалтай заман):** Ağır ve kasvetli zaman. [KÄTS XIII:383]

Renk adlarının dilin konuşuru olan toplum tarafından toplum hafızasında yer edinmiş ve özel bir önem kazanmış zamanları anlatması dikkati çeken bir kullanımdır. Buna göre *sur* (gri) renk adının ağır ve kasvetli bir dönemi anlatması rengin yansıttığı gri renginin solgun ve kapalı olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Bu renk adının sözlükte açıklanan ikinci anlamı da şu şekildedir. **sur (сұр):** 1. Eşyanın, nesnelerin gri rengi. 2. *mec.* Gönülsüz, isteksiz, üzgün. [KETS XIII:375]. Renk adının ikinci anlamı olan “gönülsüz, isteksiz, üzgün” ifadeleri *surқалтай заман* ifadesini açıklama bakımından yөн göstericidir.

### 3. Renk Adlarının Hava Durumu Bildiren Kavramlar Olarak Kullanılması

Kazak Türkçesinde renk adlarının hava durumu bildirecek şekilde kullanılması Kazakların yüzyıllardır geniş bozkırlarda doğadan ayrı düşmeden yaşamalarının bir sonucudur. Doğa olaylarının gözlemlenmesi ile hava durumunun tahmin edilebilirliği görsel algıyı geliştirmiş ve renklerin tarif gücünün doğaya atfedilmesi ile sonuçlanmıştır. Bitkilerde mevsim gereği görülen sararma, yeşerme ya rengârenk çiçeklenme; çeşitli hayvanların doğaya uyum sağlamak için farklı renk tonlarına bürünebilmeleri, gökyüzünün mevsim ve günün dilimlerinde farklı renklerde suret değiştirmesi hep bu görsel çeşitliliğin bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Bir Kazak deyiminde geçen;

*Säwir bolsa kün kürkirer  
Kün kürkirese kök dürkirer*<sup>9</sup> (Bijanova 2010: 10).

ifadeleri doğadaki değişimlerin nasıl yorumlandığına iyi bir örnektir. Burada nisan ayındaki yağışların otlakların büyümesindeki katkısı ve yayılan hayvanın sütünün çoğalacağı beklentisi hâkimdir. Yine Kaydarov ve arkadaşlarının (1986: 63) Ä. Täjibayev'den aktardıkları şu dizelerde geçen;

*Sarı belden sarğayıp tañ atadı  
Sarı mayday sarğayıp kız jatadı  
Jaz edi ol kez, şakırayğan ıstık kün  
Küreñdengen künge tüsti buyra kum*

*sarğayıp tañ atadı* (sarararak tan atıyor) ve *küreñdengen kün* (kızılılaşan güneş) ifadeleri aslında renklerin tanımlayıcı sıfat olarak doğa olaylarına hiç de yabancı olmadığını gösterir niteliktedir.

Kazak Türkçesinde içinde renk adı geçen kelime, kelime grubu veya çeşitli anlatım kalıplarının hava durumu betimleyicisi olarak kullanımı sık görülen bir durumdur. Örneğin *Samarqannıñ kök tası jibidi* (*Самарқанның көк тасы жибиді*) deyimini havaların bundan sonra ısınmaya başlayacağını bir işareti olarak kabul edilir (ABDBE 2011: VIII-228).

Renk adlarının hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımı bazen de karışık doğa olaylarını birlikte tarif eder. Örneğin *aqbaşın* (*ақбасқын*) “kar fırtınası, tipi” (ABDBE 2011: I-238) anlamlarına gelen bu kelime karın ve fırtınanın iç içe geçmesinden dolayı karışık bir doğa olayını anlatır. Bu yönüyle hem bir fırtına hem de bir yağış şekli olarak düşünülebilir.

#### 3.1. Havanın Sıcaklığını Anlatan Renk Adları

##### 3.1.1. kara (қаpa) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**jer qara kün jılı/kün jılı jer qara** (**жер қара, күн жылы/күн жылы жер қара**): “Ne kar var ne yağmur, mevsim hâlâ ılık.” anlamındaki deyim. [KÄTS IX:276]

**Jer qaraydı** (**Жер қарайды**): “Kar eridi, toprak karardı.” anlamındaki deyim. [KÄTS IX:320]

<sup>9</sup> Nisan ayı olunca gök gürler

Gök gürlüyince yeşillikler parlar

### 3.1.2. қоңыр (қоңыр) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kahverengi”

**қоңыржай (қоңыржай):** Sıcak veya soğuk olmayan hava, ılıman hava. [KÄTS X:54]

**қоңырсақын (қоңырсақын):** Sıcak veya soğuk olmayan hava, serin, ferah hava. [KÄTS X:57]<sup>10</sup>

### 3.1.3. көк (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**Самарқанның көк тасы жібиді (Самарқанның көк тасы жібиді):** Havaların ısınmaya başlamasını anlatan deyim. [KÄTS VIII:228]

## 3.2. Havanın Soğukluğunu Anlatan Renk Adları

### 3.2.1. ақ (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**ақ қар көк муз сары аяз (ақ қар көк муз сары аяз):** Kışın görülen çok sert soğuk, kuvvetli aяз. [KÄTS I:220], [KÄTS VIII:222]

**азалы ақ көрге (азалы ақ көрге):** Kışın şiddetli soğуу. [KÄTS I:111]

### 3.2.2. кара (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**қара суwiк (қара суwiк):** Yağmursuz, karsız soğuk, kuru soğuk. [KÄTS IX:295], [KÄTS XIII:350]<sup>11</sup>

### 3.2.3. қızıl (қызыл) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kırmızı”

**қızıl şunaқ аяз (қызыл шұнақ аяз):** Cam gibi kesen aяз, kuvvetli aяз. [KÄTS X:505], [KÄTS II:309]

**қızıl şunaқ сары аяз (қызыл шұнақ сары аяз):** Uzun süre devam eden dondurucu soğuk, kuvvetli aяз. [KÄTS XII:708]

### 3.2.4. көк (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**ақ қар көк муз (ақ қар көк муз):** Kışın dondurucu soğуу, kuvvetli aяз. [KÄTS I:220], [KÄTS VIII:222], [KÄTS XI:326]

### 3.2.5. сары (сары) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “sarı”

**қızıl şunaқ сары аяз (қызыл шұнақ сары аяз):** Uzun süre devam eden dondurucu soğuk, kuvvetli aяз. [KÄTS XII:708]

**сақылдаған/сақырлаған/қақылдаған сары аяз (сақылдаған/сақырлаған/қақылдаған сары аяз):** Ocak sonu ile şubat başı zamanında görülen şiddetli aяз, sarı aяз, uzun süren kuvvetli aяз. [KÄTS II:309], [KÄTS XII:708]

<sup>10</sup> Renk adlarının hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımını örneklendiren bu ifade [KÄTS XII:598]’de ayrı yazım biçimiyle tekrar madde başı yapılmış ve aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**қоңыр салқын (қоңыр салқын):** Ruhu okşayan, bünयेye iyi gelen serinlik. [KÄTS XII:598]

<sup>11</sup> Bu ifade, [KÄTS XIII:350]’de aynı yazım biçimiyle tekrar madde başı yapılmış ve aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**қара суwiк (қара суwiк):** Sonbahar ve ilkbahardaki mevsim değişimi zamanı. [KÄTS XIII:350]

**sarı ayaz (сары аяз):** Uzun süren şiddetli ayaz. [KÄTS II:309]

**sarı şunaç ayaz (сары шұнақ аяз):** Uzun süre devam eden kuvvetli ayaz. [KÄTS XII:708]

**şunaç sarı ayaz (шұнақ сары аяз):** Çok sert ve cam gibi kesen soğuk, kuvvetli ayaz. [KÄTS II:309]

### 3.3. Kar veya Buzun Durumunu Anlatan Renk Adları

#### 3.3.1. aқ (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**aқbашқын (ақбасқын):** aғz. Kar fırtınası, tipi. [KÄTS I:238]

**aқ қар (ақ қар):** Henüz yeni yağmış kar. [KÄTS I:220]

**aқ şunaç boran (ақ шұнақ боран):** Ayazlı havada görülen karlı rüzgâr, tipi. [KÄTS III:480]

**aқtünek (ақтүнек):** Göz açtırmayan tipi, kar fırtınası. [KÄTS XVI:35]

**aқ түnek borasın (ақ түнек борасын):** Tipi, kar, fırtına. [KÄTS III:483]

**aқ ұла (ақ ұла):** Lapa lapa yağan kar. [KÄTS I:227]

**aққулақ (аққулақ):** Göz açtırmayan tipi, kar fırtınası. [KÄTS XVI:30]

**aқşaғу көрге (ақшағи көрпе):** *теc.* Beyaz kar. [KÄTS XVI:36]

**aқтүтек (ақтүтек):** Atın kulağı görünmeyecek kadar şiddetli tipi. [KÄTS I:280]

**aktütek boran (ақтүтек боран):** Kar fırtınası, tipi. [KÄTS III:480]

**aқша қар (ақша қар):** Yeni yağmış temiz kar. [KÄTS I:285]

#### 3.3.2. ala (ала) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “ala”

**alaқанşıқтан- (алақаншықтан-):** Karlı fırtına esmek, tipi çıkmak. [KÄTS XVI:41]

#### 3.3.3. kara (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**қара boran (қара боран):** Yoğun ve şiddetli tipi. [KÄTS III:481], [KÄTS IX:279]

**Қара қатқақтанды (Қара қатқақтанды):** Havanın soğumasıyla yeryüzü katılaşmak, buz tutmak. [KÄTS XVI:334]

#### 3.3.4. kök (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**kök қар соқта (көк қар соқта):** Karın nemden dolayı preslenmesi. [KÄTS XIII:250]

**kökayaz (көкаяз):** Ayazdan dolayı donmuş toprak vb. [KÄTS VIII:231]

**kökmuzdaқ (көкмуздақ):** Karın üst kısmında oluşan ince buz. [KÄTS VIII:239]

**köktayғақ (көктайғақ):** Yağmurdan, kardan sonra oluşan kaygan buz. [KÄTS VIII:244]

**kökşe muz (көкше мұз):** Parlak mavi buz. [KÄTS XVI:283]

### 3.4. Yağmurun Durumunu Anlatan Renk Adları

#### 3.4.1. aқ (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**aқ нөсер (ақ нөсер):** Aralıksız, yoğun yağan sağanak yağmur. [KÄTS I:222]

**aқjañbir (ақжанбыр):** Yazın durmadan yağan yağmur. [KÄTS I:241]

**aқjawın (ақжауын):** Yazın aralıksız olarak yağan yağmur, *bk. aқjañbir.* [KÄTS I:241]

### 3.4.2. ala (ала) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “ala”

**Jer ala, bult şola (Жер ала, бұлт шөла):** Yağmurun her yere farklı yağmasını anlatan deyim. [KÄTS I:337]

### 3.4.3. boz (боз) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “boz”

**boz jañbir (боз жаңбыр):** Aralıksız yağın yağmur, *bk. aq jawın*. [KÄTS III:402]

### 3.4.4. kara (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**қара jañbir (қара жаңбыр):** Sonbaharda yağın soğuk yağmur. [KÄTS IX:281]

**қара jawın (қара жауын):** Kara bulutların toplanması ile meydana gelen şiddetli yağmur. [KÄTS XVI:334]

**қара nöser (қара нөсер):** Kovadan dökülürcesine yağın sağanak yağmur. [KÄTS IX:292]

### 3.4.5. kök (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**kök nöser (көк нөсер):** Rüzgârlı sağanak yağmur, boran. [KÄTS VIII:225]

## 3.5. Rüzgârın Durumunu Anlatan Renk Adları

### 3.5.1. aq (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**aq boran (ақ боран):** Şiddetli boran. [KÄTS I:215], [KÄTS III:480]

**aq jorğa (ақ жорға):** Şiddetli kış soğuşunda yukarıdan aşağı esen boran. [KÄTS XVI:24]

**aqayran (ақайран):** Karı duman gibi dağıtan, saçın fırtına. [KÄTS I:232]

**aqbas (ақбас):** ağz. Şiddetini giderek arttıran boran. [KÄTS I:236]

**aqquyın (аққұйын):** Kar ve toz karışık fırtına. [KÄTS I:255]

**aqpa (ақпа):** Kazakistan’ın Arka bölgesinde şubat ayında bir hafta aralıksız esen boran. [KÄTS XVI:31]

### 3.5.2. ala (ала) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “ala”

**ala topalañ (ала топалаң):** Sert rüzgâr sonrasında tozun yukarı çıkması. [KÄTS I:336]

### 3.5.3. kara (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**қара dawıl (қара дауыл):** Önüne geleni süpüren fırtına. [KÄTS IX:280], [KÄTS IX:317]<sup>12</sup>

**қара jel (қара жел):** Sonbaharda esen kuru ve soğuk rüzgâr. [KÄTS IX:281]

**қарабас (қарабас):** Dağdan esen soğuk rüzgâr. [KÄTS XVI:335]

**қарақууың (қарақұйын):** Tornado, hortum. [KÄTS IX:330]

### 3.5.4. kızıl (қызыл) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kırmızı”

**kızıl jel (қызыл жел):** Sıcak yel, sam yeli. [KÄTS X:502]

**Kızıl soqtı (Қызыл соқты):** ağz. Rüzgâr sert ve soğuk esmek. [KÄTS XVI:383]

<sup>12</sup> Bu ifade, genişletilmiş olarak şu şekilde de geçmektedir:

**қазанның қара dawılı (қазанның қара дауылы):** Ekim ayında 5-7 gün sürebilen rüzgârlı soğuk hava. [KÄTS IX:277]

### 3.5.5. қоңыр (қоңыр) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “kahverengi”

**қоңыр samal (қоңыр самал):** Sabit eserek teni okşayan yel. [KÄTS X:51]

**қоңыр jel (қоңыр майда жел):** Teni okşayarak esen sakın yel. [KÄTS X:49]

**қоңыр mauda jel (қоңыр майда жел):** Teni okşayarak esen yumuşak yel. [KÄTS X:49]

### 3.5.6. көк (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**көкдаңғыл (көкдаңғыл):** Meltem, rüzgâr. [KÄTS VIII:233]<sup>13</sup>

**көкjoуқпн (көкжойқын):** Şiddetli, güçlü fırtına, nehir vb. [KÄTS XVI:279]

### 3.5.7. sarı (сары) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “sarı”

**sarı jel (сары жел):** Uzun süre, durmadan esen rüzgâr. [KÄTS XII:709]<sup>14</sup>

**sarıborandat- (сарыборандат-):** Rüzgâr uzun süre durmaksızın esmek. [KÄTS XII:715]<sup>15</sup>

## 3.6. Kırağı veya Çiğın Durumunu Anlatan Renk Adları

### 3.6.1. ақ (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**ақ қыraw (ақ қырай):** Serin ve nemli havada yerde, ağaçlarda ve otlarda görülen kırağı. [KÄTS I:221]

### 3.6.2. boz (боз) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “boz”

**bozқыraw (бозқырай):** Sonbaharda ağaç ve otlarda meydana gelen kırağı. [KÄTS III:412]

**bozқыrawlan (бозқыраулан):** Üzerini boz kırağı kaplanmış. [KÄTS XVI:117]

### 3.6.3. көк (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**көксüңгі (көксүңгі):** Karla karışık yağmurdan sonra bitkilerde görülen buzlu yapı. [KÄTS VIII:243]

## 3.7. Havadaki Sis, Pus veya Kapalılık Durumunu Anlatan Renk Adları

### 3.7.1. ақ (ақ) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “beyaz”

**ақmunar (ақмұнар):** Bulutlu, sisli, puslu hava. [KÄTS XVI:30]

<sup>13</sup> Renk adlarının hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımını örneklendiren bu ifade [KÄTS XVI:277]'de tekrar madde başı yapılmış ve ayrı yazım biçimiyle aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**көк даңғыл (көк даңғыл):** ағз. Geçici rüzgâr, yel. [KÄTS XVI:277]

<sup>14</sup> Renk adlarının hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımını örneklendiren bu ifade ağız özelliği ibaresiyle [KÄTS XII:674]'te aşağıdaki gibi yazılmış ve açıklanmıştır:

**sar jelis (сар желіс):** Hızlı esen güçlü rüzgâr. [KÄTS XII:674]

<sup>15</sup> Renk adlarının hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımını örneklendiren bu ifade [KÄTS III:482]'de deyim olarak cümle kalıbıyla aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

**Сары борандатты (Сары борандатты):** Rüzgâr uzun süre durmaksızın esmek. [KÄTS III:482]



**ala bulttı kün (ала бұлтты күн):** Havanın yağış öncesi bulutlu, kapalı olması. [KÄTS I:334]

### 3.7.2. boz (боз) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “boz”

**Boz ayran boldı (Боз айран болды):** Gökyüzünü gri bulutlar kaplamak. [KÄTS XVI:116]

### 3.7.3. kara (қара) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “siyah”

**қара көбең tart- (қара көбең тарт-):** Hava sislenmek, bulanık hâle gelmek. [KÄTS IX:285]

**қара мүлгін (қара мүлгін):** Koyu, yoğun bulut, sis vb. [KÄTS IX:291]

**қара туман (қара тұман):** Sabahları yoğun olan sis. [KÄTS IX:298]

### 3.7.4. kök (көк) Renk Adı Türkiye Türkçesi Karşılığı “mavi/yeşil”

**Kök aspan sındı (Көк аспан сынды):** Şiddetle gök gürlmek. [KÄTS XIII:509]

**kök туман (көк тұман):** Göz gözü görmeyecek derecede sisli hava. [KÄTS VIII:227]

**kökjiltim (көкжiltim):** Baharda görülen şimşek türü. [KÄTS VIII:237]

Hava durumunu belirtmek üzere kullanılan renk adlarına bakıldığında Berlin ve Kay’ın çalışmalarında (1991) ortaya koydukları temel 11 renk adından *beyaz (aқ), siyah (қара), kırmızı (kızıl), yeşil (kök, jasıl), sarı (сары), mavi (kök), kahverengi (қоңыр)* renk adlarının kullanıldığı buna karşın *mor (külgin), pembe (al kızıl veya kızgilt), turuncu (kızgilt sarı)* ve *gri (sur)* renklerinin hava durumu belirten kavramlar olarak kullanılmadığı görülür.<sup>16</sup>

Yukarıda hava durumu bildiren çeşitli kelime ve kelime gruplarından oluşan renk adlarının konulara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

1. **SICAKLIK:** қара (2), қоңыр (2), көк (1)
2. **SOĞUKLUK:** sarı (5), aқ (2), kızıl (2), қара (1), көк (1),
3. **KAR-BUZ:** aқ (11), көк (5), қара (2), ala (1),
4. **YAĞMUR:** aқ (3), қара (3), ala (1), boz (1), көк (1),
5. **RÜZGÂR:** aқ (6), қара (4), қоңыр (3), көк (2), kızıl (2), sarı (2), ala (1),
6. **KIRAĞI-ÇİĞ:** boz (2), aқ (1), көк (1),
7. **SİS-PUS-KAPALILIK:** қара (3), көк (3), aқ (2), boz (1),
8. **TOPLAM:** aқ (25), қара (15), көк (14), sarı (7), қоңыр (5), boz (4), kızıl (4), ala (3)

Buna göre *aқ* (beyaz) renk adının hava durumu bildiren kavramlar içerisinde en yaygın kullanılan renk adı olduğu görülür. *қара* (siyah), *kök* (mavi/yeşil) renk adları da yaygın kullanılan diğer renk adlarıdır. Bunu sırasıyla *sarı, қоңыр* (kahverengi), *boz* (boz), *kızıl* (kırmızı) ve *ala* renk adları takip etmiştir. Hangi rengin hangi hava durumunu betimlediği konusuyla ilgili olarak;

**aқ (beyaz):** soğukluk 2, kar -buz 11, yağmur 3, rüzgâr 6, kırağı-çiğ 1, sis-pus-kapalılık 2,

<sup>16</sup> 1. *aқ* (beyaz), 2. *қара* (siyah), 3. *kızıl* (kırmızı), 4. *jasıl* (yeşil), 5. *sarı* (sarı), 6. *kök* (mavi), 7. *қоңыр* (kahverengi), 8. *külgin* (mor), 9. *al kızıl veya kızgilt* (pembe), 10. *kızgilt sarı* (turuncu), 11. *sur* (gri) (Berlin ve Kay 1991).

- ala (ala):** kar-buz 1, yağmur 1, rüzgâr 1,  
**boz (boz):** yağmur 1, kırağı-çiğ 2, sis-pus-kapalılık 1  
**kara (siyah):** sıcaklık 2, soğukluk 1, kar-buz 2, yağmur 3, rüzgâr 4, sis-pus-kapalılık 3,  
**koñır (kahverengi):** sıcaklık 2, rüzgâr 3,  
**kızıl (kırmızı):** soğukluk 2, rüzgâr 2,  
**kök (mavi/yeşil):** sıcaklık 1, soğukluk 1, kar-buz 5, yağmur 1, rüzgâr 2, kırağı-çiğ 1, sis-pus-kapalılık 3,  
**sarı (sarı):** soğukluk 5, rüzgâr 2

kullanımları görülür. Buna göre havanın ılıkılığı ve sıcaklığı için *aķ* ve *koñır* renk adları tercih edilirken, soğuk için *sarı* (örneğin sarı ayaz), *aķ* (örneğin azalı aķ körpe) *kızıl* (örneğin kızıl şunaķ sarı ayaz) renk adları öne çıkar. Kar ve buz için yine *aķ* renk adı öne çıkarken, rüzgârda benzer şekilde *aķ* renk adı, kırağıda *boz*, sis-pus olayında *kara* ve *kök* renk adlarının daha çok tercih edildiği dikkati çeker.

#### 4. Sonuç

Kazak Türkçesinde renk adları yalnızca renk algısını tanımlayan içeriği itibari ile görsel dil malzemeleri değildir. Bu makalede ortaya konan Kazak Türkçesinde renk adlarının az bilinen bir özelliği durumundaki renk adlarının zaman ve hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımı oldukça yaygındır. Bu tür kullanımlarda renk adları geçici sıfatlar olmayıp yeni kavramlar türeten söz yapıcı kelimelerdir.

Kazak Türkçesinde renk adlarının havanın durumunu anlatan kavramlar olarak kullanımı;

- kara jel (siyah yel):** Sonbaharda esen kuru ve soğuk rüzgâr.  
**kızıl jel (kırmızı yel):** Sıcak yel, sam yeli.  
**koñır jel (kahverengi yel):** Teni okşayarak esen sakin yel.  
**sarı jel (sarı yel):** Uzun süre, durmadan esen rüzgâr.

Yukarıda kullanım şekilleri gösterilen toplam 77 örnek içerisinde *aķ* (25), *kara* (15) ve *kök* (14) renklerinin hava durumu bildiren kavramlarda daha yaygın kullanıldığı görülür.

Kazak Türkçesinde renk adlarının günün, mevsimin ya da yılın belirli bir dilimini anlatan kavramlar olarak kullanımıyla ilgili olarak günün belli bir kesitini anlatanlar;

- boz tañ (boz tan):** Tan vakti, gün doğumu vakti.  
**kızıl iñir (kırmızı gurup):** Akşamın kızıl vakti, gün batımı vakti.  
**sarı besin (sarı vakit):** Öğlenin tam kızgın vakti.  
**şabdar şäske (şabdar renkli zaman):** Günün 10.00-11.30 arasındaki dilimi.

Yukarıda kullanım şekilleri gösterilen 46 örnek içerisinde *kara* (11), *aķ* (7), *ala* (7), *sarı* ve *türevleri* (7), *boz* ve *türevleri* (6)'nin daha yaygın kullanıldığı görülür.

Yılın veya mevsimin belli bir dönemini anlatanlar;

- aķ saban (beyaz saban):** Ekinlerin biçilip tahılların toplanmaya başladığı zaman.  
**ala kış (ala kış):** Kış boyu, kış süresince.

**sarıkoñız (sarıböcek):** Yazın haziranda böceklerin çoğaldığı zaman, bu dönemde yapılan işler.

Yukarıda kullanım şekilleri gösterilen 33 örnek içerisinde *ala* (9), *sarı* (9), *kök* (6), *aķ* (5) renklerinin diğer renk adlarına göre daha yaygın kullanıldığı görülür.

Tarihte özel bir dönemi anlatanlar;

**aķtañdaķ (beyaz çizgi/işaret/leke):** Tarihteki bir dönemin adı.

**ķuba Ķalmaķ zamanı (Beyaz Kalmuk zamanı):** Kazak-Kalmuk savaşı dönemi.

Burada yalnızca *aķ* ve *ķuba* renklerinin kullanıldığı ve toplamda 3 örnek bulunduğu görülür.

Halkın ortak psikolojinde yer edinmiş zamanı anlatanlar;

**sur zaman (gri zaman):** Ağır ve kasvetli zaman.

**alağay-bılağay/alağay-bılağay zaman (alaca bulaca zaman):** Sakin olmayan, karışık dönem, zor zamanlar.

Burada yine *ala* ve *sur* olmak üzere sınırlı sayıda renk adının kullanıldığı toplam 3 örnek bulunduğu görülür. Kazak Türkçesinde zaman ve hava durumu bildiren kavramlarda geçen tüm renk adlarının konulara göre dağılımı için bk. *şekil 1* ve *şekil 2*.

Renk adlarının Kazak Türkçesinde zaman ve hava durumu bildiren kavramlar olarak kullanımı renk sembolizmi ile ilgili olup kullanımı yaygın ve dikkat çekicidir. Örneğin yalnızca *mavi/yeşil* anlamlarına gelen “kök” renginin Kazak Türkçesinde zaman ve hava durumu bildiren 6 kullanımı, hava durumu bildiren 14 kullanımı bulunmaktadır.

Renk adlarının Kazak Türkçesindeki bu tür kullanımları Kazak Türkçesinin renk sembolizmi yönünden zengin bir Türk lehçesi olduğunu ve araştırılması gereken farklı dil malzemeleri barındırdığını göstermektedir. Bu tür sembolik kullanımlar dilin konuşuru olan toplumun dünya görüşü ile ilgilidir ve kaynağını o halkın yaşam tarzından alır. Buna göre örneğin “**ķızıl jel (kırmızı yel):** Sıcak yel, sam yeli” örneğinde geçen *ķızılın* “sıcaklık” anlamı onun ateşi, ısıyı ve sıcaklığı çağrıştırmasıyla ilgili olmalıdır. “**ķoñır jel (kahverengi yel):** Teni okşayarak esen sakın yel.” örneğindeki *ķahverenginin* “serinlik” anlamı sonbaharda doğanın donandığı renklerden ve sağladığı serinlikten ileri gelmelidir. “**aķ Ķar kök muz sarı ayaz (aķ Ķar kök muz sarı аяз):** Kışın görülen çok sert soğuk, kuvvetli ayaz.” örneğindeki *ak*’ın ve *kök*’ün soğukluğu ve ayazı anlatan kavramlar olarak tercihi kışın görülen doğa olayları ile ilgilidir. Burada buzun ve karın renginin buz mavisi ve beyaz olması çağrışım alanı oluşturmaktadır.

Kazak Ādebi Tilinin Sözdüğü’nde madde başı yapılan renk adlarının anlamları arasında yer verilmeyen kimi anlamların göz önüne alınarak sözlüğün yeniden düzenlenmesi faydalı olacaktır. Örneğin *sarı (сары)* kelimesinin açıklaması sözlükte;

**sarı (сары):** 1. Olgunlaşmış ekinin veya altının rengi gibi olan renk. 2. Beyaz ve sarı tenli kişilerin rengi. 3. Akıl ve ferasette kimi zaman merak ve kaygının sembolü. 4. Sarı ırktan olan kişi. 5. Sarısı ağır basan boz at. 6. Altın gibi pahalı metaller. [KETS XII:704]

şeklinde verilmiştir. Halbuki **sarı jel (сары жел):** Uzun süre, durmadan esen rüzgâr. [KĀTS XII:709] ve **sarıborandat- (сарыборандат-):** Rüzgâr uzun süre durmaksızın

esmek. [KÄTS XII:715] ifadelerinde görülen “rüzgârın aralıksız olarak esmesi” anlamlarının da madde başı olarak sarı kelimesinin manaları arasına eklenmesi yerinde olacaktır.

Renk adlarının buna benzer tüm konu başlıklarında anlam kategorilerinin belirlenmesi renk adları özelinde yapılacak olan ayrıntılı ve titiz çalışmalara bağlıdır.

## Kısaltmalar

ABDBE:	Ahmet Baytursinov Dil Bilim Enstitüsü
KÄTS:	Kazak Ādebi Tilinin Sözdigi
ağz.	Ağz özelliği.
k.d.	Konuşma dili.
mec.	Mecazi anlam.

## Kaynakça

- AHMET BAYTURSINOV DİL BİLİM ENSTİTÜSÜ (2011). *Kazak Ādebi Tiliniñ Sözdigi (I-XVI)*. Almatı: ABDBE.
- AKDURUŞ, Turgay (2021). *Kazak Türkçesinde Renklerle ilgili Söz Varlığı*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- AKSAN, Doğan (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileri ile Dil Bilim (5. Baskı)*. Ankara: TDK.
- ALİ ŞİR NEVAYİ DİL VE EDEBİYAT ENSTİTÜSÜ. (2008). *Üzbek Tiliniñ İzohlı Lügati (I-V)*. Taşkent: AŞNDEE.
- BERLİN, Brent; KAY, Paul (1991). *Basic Color Terms (Their Universality and Evolution)*. Universty of Colifornia Press Berkeley-Lon Angeles-Oxford.
- BIJANOVA, M., M. (2010). “Makal Mätelder men Turaktı Tirkesterde Koldanılgan Tür-Tüs Atawlarının Semantikasi”. *Habarşı-Vestnik*. 7-13.
- CIRTAUTAS, Ilse Laude (1961). *Der Gebrauch Der Farbbezeichnungen in Den Türkdialekten*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GABAIN, Annemarie von (1968). “Renklerin sembolik anlamları”. (Çev.: Semih Tezcan). *Türkoloji Dergisi*. 3(1), 107-113.
- JARKINBEKOVA, Şolpan (2004). *Yazıkovaya Kontseptualizatsiya Tseveda v Kazahskom i Russkom Yazıkah*. Doktora Tezi. Almatı: El-Farabi Üniversitesi.
- KAYDAROV, Ābdväli; ÖMİRBEKOV, Baytursın; AHTAMBERDİYEVA, Zinaida (1986). *Sırğa Tolı Tür men Tüs*. Gılimi-Technikalık Ādebiyet Bas Redaksiyası.
- KONONOV, Andrey (2015). “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”. (Çev.: Reshida Adzhumerova, Emine Atmaca). *Gazi Türkiyat*. 17, 185-204.
- LAWLANBEKOVA, Roza (2010). *Tür-Tüs Komponenti Kürdeli Atalımdardıñ Tanımdık Sipatı*. Doktora Tezi. Almatı: Abay Kazak Ulttık Pedagogiyalık Üniversitesi.
- OTYZBAY, Jazira (2019). *Türk Kavram Sisteminde Renkler*. Ankara: SFN Grafik.
- ÖGEL, Bahaddin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- ŞANBAYEVA, Laura (2010). *Fonksiyonaldı-Semantiklık Öris (Tür Men Tüs Materialdarı Negzinde)*. Doktora Tezi. Almatı: El Farabi Kazak Ulttık Üniversitesi.
- TÜRK DİL KURUMU (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

## Ekler

Şekil 1. Zaman Bildiren Kavramlarda Renk Adlarının Kullanımı

NO	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
RENGİN ADI	ala (ала)	sarı (сары)	aқ (ақ)	kara (қара)	boz (boз)	kök (көк)	қоңыр (қоңыр)	sur (сұр)	қızıl (қызыл)	baқын (бақын)	қılañ (қылаң)	қуба (қуба)	küren (күрен)	шабдағ (шабдағ)	шаңқай (шаңқай)	ТОПЛАМ
GÜN	7	7	7	11	6	-	1	1	2	1	1	-	-	1	1	46
Sabah	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	
Öğle	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	
Akşam	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	
Gece	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	
YIL-MEVSİM	9	9	5	2	-	6	1	-	-	-	-	-	1	-	-	33
Bahar	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	
Yaz	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Güz	+	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	
Kış	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
ÖZEL ZAMAN	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3
HALK PSK.	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3
ТОПЛАМ	17	16	14	13	6	6	2	3	2	1	1	1	1	1	1	85

Şekil 2. Hava Durumu Bildiren Kavramlarda Renk Adlarının Kullanımı

NO	1	2	3	4	5	6	7	8	
RENGİN ADI	aķ (aķ)	ķara (ķara)	kök (kök)	sarı (сары)	ķoņır (ķoņır)	boz (boz)	ķızıl (ķızыл)	ala (ala)	TOPLAM
SICAK	-	2	1	-	2	-	-	-	5
SOĞUK	2	1	1	5	-	-	2	-	11
KAR/BUZ	11	2	5	-	-	-	-	1	19
YAĞMUR	3	3	1	-	-	1	-	1	9
RÜZĖAR	6	4	2	2	3	-	2	1	20
KIRAĞI/ĖİĖ	1	-	1	-	-	2	-	-	4
SİS/PUS	2	3	3	-	-	1	-	-	9
TOPLAM	25	15	14	7	5	4	4	3	77

## Şor Türklerinin Atasözleri

Shor Turkic Proverbs

### Semih Babatürk

Dr. Öğr. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü, Bişkek / Kırgızistan

e-posta semih.babatürk@manas.edu.kg

orcid 0000-0002-6778-4204

doi 10.54316/dilarastirmalari.1172485

#### Atıf

##### Citation

Babatürk, Semih (2022). Şor Türklerinin Atasözleri. *Dil Araştırmaları*, 31: 197-214.

#### Başvuru

##### Submitted

08.09.2022

#### Revizyon

##### Revised

15.10.2022

#### Kabul

##### Accepted

25.10.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Günümüzde kaybolma sürecinde olan diller arasında yer alan Şor Türkçesi Güney Sibirya topraklarında yaşayan yerli halk tarafından kullanılmaktadır. 20. Yüzyılın başlarında yazı dili olarak kullanılmış olsa da günümüzde sadece konuşma dili olarak kullanılan Şor Türkçesi büyük ölçüde Rusçanın etkisinde kalmıştır. Çünkü Şor Türklerinin yaşadıkları bölgede Rusça her alanda çok aktif bir şekilde kullanılan dildir. Hatta yeni nesillerin anadili de maalesef Rusça olmuştur. Şorca gençler arasında ikinci dil durumundadır. Bazı gençler tarafındansa hiç bilinmemektedir.

Atasözü, bir halkın manevi kültürünü, edinilen hayat tecrübesini, kültürel değerlerini, inançlarını yansıtan özel kalıp ifadelerdir. Şor Türkçesi de bu bakımdan zenginlik gösterir. Şor kültürü ve Şor dilinin söz varlığını atasözlerinde görmek mümkündür. Günümüz Türk toplulukların atasözleri üzerine pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır. Şor Türklerinin atasözleri ile ilgili kapsamlı bir inceleme bulunmamaktadır. Çalışmada Şor Türkçesinde kullanılmakta olan atasözleri konu bakımından tasnif edildikten sonra anlam ve işlev açısından incelenmiştir. Bu atasözlerinin Türkiye Türkçesi karşılıkları parantez içinde verilmiştir. Ayrıca Şor atasözleri ile Türkiye Türkçesindeki atasözleri yapı ve anlam açısından karşılaştırılarak özellikle anlam açısından benzer olanlar belirlenmiştir.

Farklı yazılı kaynaklardan derlediğimiz Şor atasözlerini kapsamlı bir şekilde inceleyerek Şor halkının unutulmaya yüz tutan kültürü, gelenek görenekleri, dünya görüşü, düşünce yapısı hakkında çok değerli bilgiler elde edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Şor Türkleri, atasözü, anlam, işlev, kültür

#### ABSTRACT

Shor Turkic is one of the languages that is in danger of disappearing and spoken by indigenous peoples living in the territory of Southern Siberia. Despite the Shor written language was first used at the beginning of the

XX century, nowadays it is used only in colloquial speech due to the Russian influence. The regions where Shors currently reside was completely Russified under the Russian influence. Unfortunately, the young generation is not proficient in their native language. So, some Shor Turks use the Shor language as the second language, but the rest do not speak at all.

A proverb is a type of a special set of phrases that carry spiritual and cultural values acquired through life experiences, cultural significance, and beliefs. Shor Turkic is relatively rich in this respect. In the proverbs it is possible to find the elements of the Shor culture and language. Many researches on proverbs have been carried out among modern Turkic communities. However, there is no detailed study on this particular topic. This article is focused on the classification of Shor Turkic proverbs and analysis of their meanings and functions. The Turkish equivalents of these proverbs were provided in brackets. Also, the Shor Turkic and Turkish proverbs with similar structures and meanings have been identified and compared.

Through the detailed study of the Shor proverbs that have been compiled from different sources, we could obtain the valuable information related to the culture, customs, traditions, worldview, and thought of Shor Turks that are becoming endangered.

**Keywords:** Shor Turks, proverb, meaning, function, culture

## Giriş

Şor Türkleri Rusya Federasyonu'nun Kemerovo Bölgesi'nde Dağlık Şorya olarak adlandırılan bölgede yaşayan bir Türk topluluğudur. Günümüzde nüfusları on beş binin altına düşmüş olan Şor Türklerinin dilleri yok olma sürecindedir. Özellikle köyden kente göç, bu yok olma sürecini hızlandırmıştır. Genellikle gençler Dağlık Şorya'nın güneyinden (Mrassu ve Kondoma ırmaklarının üst tarafları) kuzey tarafında bulunan şehirlere (Mıski, Mejdureçensk, Osinniki, Novokuznetsk) ve kısmen Kondoma Irmağı havzasında bulunan kasabalara (Taştapol, Şalım, Şeregeş, Spassk, Kaz, Mundıbaş, Temir-Tau) göç etmişlerdir. Son yıllarda Şor Türklerinin başta eski SSCB cumhuriyetleri olmak üzere Rusya'nın dışına göç ettiği de görülmektedir (Çispiyakov 2004: 8). Şor Türkçesi bir dönem yazı dili olarak kullanılmış, okullarda okutulmuş olsa da artık konuşma dili şeklinde günlük hayatın içinde varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır. Bu nedenle başta atasözleri olmak üzere tüm dile dayalı kültür zenginlikleri Şor dili için çok önemlidir.

Şor Türkçesinin Türk Lehçeleri arasında yerini gösteren çeşitli tasnif denemeleri yapılmıştır. Ses hususiyetlerine göre, Türk şivelerinin tasnifini yapan Radloff, Şor Türkçesini Şimali Altay şiveleri ana grubunun Şor şivesi alt grubuna dâhil etmiştir. J. Ramstedt, C. Kuzey Grubu altında 2. z-bölümü 3, Koybal, Şor 4. Çalım lehçelerini göstermektedir. A. Samoyloviç, Radloff tasnifini yardımcı olarak alarak Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnif etmiştir. Samoyloviç tasnifinde Şor Türkçesini, II. D - Grubu (Uygur, Kuzeydoğu) grubunda C, z - bölümü içinde gösterir. M. Räsänen, seslerin inkişafını esas alan tasnifinde, III. (C). Kuzeydoğu (Ramstedt'te Kuzey) grubunun 2. z- bölümünde 5. Şor olarak gösterilmektedir. M. Räsänen, tasnif denemesinde Ramstedt'in tasnifini esas almış ve bunu Radloff ve Samoyloviç'in



tasnifiyle tamamlamıştır. R. R. Arat, Türk dilini Türk lehçe grupları ve Türk şive grupları olarak iki ana grupta toplamıştır. Şor Türkçesi, Türk şive grupları grubu altında II. z-grubu (azaq, tağ, tağlıq, qalğan) (Abakan) grubunda düşünülmüştür. N. A. Baskakov, Türk dilini iki ana grupta toplamaktadır: I. Batı Hun Dalı, II. Doğu Hun Dalı. Baskakov'un tasnifinde Şor Türkçesi, Türk dillerinin Doğu Hun Dalı grubu altında, Hakas bölümü içine girmektedir. Talat Tekin'in tasnifine göre Şor Türkçesi, (Orta Çulım, Mrass, Yukarı Tom diyalektleri) Türk dillerinin azah/azağ grubuna girmektedir (Babatürk 2016: 26-27).

Atasözü kelimesi Türkçe Sözlük'te "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mâl olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel" şeklinde tanımlanmaktadır (TDK 1998: 155). Şor Türklerinde atasözleri "kep sös", "ülger sös", "çajılgı sös" (Drenkova 1940: 348-349; Tannagaşeva-Akalın 1995: 124). şeklinde ifade edilmektedir. İncelediğimiz atasözleri Çudayakov (2008) ve 2013 yılında bölgede kendi yaptığımız derlemelerden oluşmaktadır. Çalışmada toplam 213 adet atasözü incelenmiştir.

Türk lehçelerindeki atasözleriyle ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Cengiz (2016) bu çalışmaları şu şekilde sıralar: Aça (2011), Arıkoğlu (2007), Azmanoğlu (1999), Çelik Şavk (2000), Ceylan (1996), Çobanoğlu (2004), Dilek (1996), Güngör ve Cailova Güngör (1998), İsmail ve Gümüş (1995), Kirişçioğlu (2007), Kürenov ve Gümüş (1995), Musaoğlu ve Gümüş (1995), Ölmez (2009), Öztopçu (1992), Pekacar (2006), Taymas (1968), Yoldaşev ve Gümüş (1995). Tarihten günümüze atasözlerinin birçok Türk dil ve diyalektindeki örnekleri için Ölmez (2009) ile Türk dünyasındaki pek çok ortak atasözüne işaret eden Çobanoğlu (2004)'nun çalışmaları kapsamları bakımında önemlidir. Altay dilleri bağlamında Gül (2003), (2010)'ün Türkçe ile Moğolca atasözlerini karşılaştırdığı çalışmalarında, Türk ve Moğol düşünce tarzındaki ortaklıklara işaret edilmiş ve bunların atasözlerindeki yansımaları örneklendirilmiştir (Cengiz 2016: 132). Ayrıca atasözleriyle ilgili Ilgın (2016), Çakmak (2015), Durmuş (2018), Doğan (2020)'in çalışmaları bulunmaktadır. Şor atasözlerinde hayvan kültürüyle ilgili Bağcı (2020)'nin bir çalışması bulunmaktadır.

Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Milletın ortak düşünce, inanış ve tutumunu belirtir, halka yol gösterirler (Aksoy 1984: 199). Atasözleri, sözlü kültürün önemli kaynaklarından biridir. Toplumların ortak kültürel değerleri, geçmişleri, gelenek ve görenekler, hayat tarzları, düşünce ve inanç yapıları, sosyal yaşamları, hayata bakış tarzları atasözleri içinde görülür. Atasözleri, yüzyıllar boyu süren hayat tecrübeleri sonucunda oluşmuştur. Bu nedenle halk için kutsal sözler kadar etkilidir. İnanırdıcı özelliklere sahiptirler. Yol göstericidir. Atasözleri tüm halka mal olmuş millî değerlerdir.

Atasözleri sadece dil malzemesi değildir; edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, pedagoji ve folklor bilimlerinin de sahasına giren farklı disiplinlerdeki bilimler tarafından inceleme alanı olabilecek milletın düşünüş sisteminin de ürünleridir (Arçın 2013: 305).

Atasözleri sadece dikkate değer sözler değil, aynı zamanda yalanlanamayacak derecede doğru ve objektif bilgilerdir. İlmi gerçeklerle birlikte, felsefi hakikatleri de bünyesinde barındırır (Baltacıoğlu 1994: 190). Atasözleri halkı eğitmek ve nasihat

vermek için de kullanılan kalıplaşmış sözlerdir. Halk dilinde tekrar edile edile nesilden nesile aktararak günümüze kadar gelmiştir.

Türk toplulukları oldukça geniş bir coğrafyada yaşamaktadırlar. Buna rağmen atasözlerinde çok önemli şekilsel ve anlamsal benzerlikler bulunmaktadır. Şor halk kültürü de diğer Türk halklarıyla gerek edebiyat ürünleri gerek halk kültürü bakımından ciddi anlamda benzerlik göstermektedir. Bu durum inlediğimiz Şor atasözlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu benzerlikler dil, kültür ve hayat tarzının aynı kaynaklardan beslendiğinin bir göstergesidir.

Atasözleri Şor Türkçesi için önemli dil kaynağıdır. Dildeki sözcüklerin ve gramer yapılarının unutulmaması, yok olma sürecindeki bir dil için gelecek nesillere aktarılması açısından önemlidir.

## Yöntem

Mevcut makalenin temel yazılış amacı, unutulmaya yüz tutmuş çağdaş Türk lehçelerinden Şor Türkçesinin söz varlığının önemli bir parçasını oluşturan ve Şor Türklerinin kültürel değerleri ile hayat felsefesini yansıtan atasözlerinin incelenerek sonuçların bilim camiasıyla paylaşmaktır.

Yapılan araştırma esnasında betimleme, bağlam analizi, bileşenler analizi ve karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Şor Türkçesi ile ilgili çeşitli kaynaklardan Şor atasözleri derlendikten sonra konulara göre tasnif edilmiştir. Atasözleri üzerinde anlam ve yapı bakımından incelenerek bağlam analizi yapılmış ve atasözlerinin taşıdıkları anlamlar Türkiye Türkçesinde verilmiştir. Bazı atasözlerinde mecaz anlamda kullanılan sözcüklerin anlam hacmi bileşenler analizi yapılarak belirlenmiştir. Şor atasözleri ile Türkiye Türkçesi atasözleri yapı ve anlam açısından karşılaştırıldıktan sonra özellikle anlam açısından benzer olanlar belirtilmiştir.

## Bulgular

Şor atasözleri genellikle insan kavramıyla ilgilidir. Atasözlerinde iyi insan ve kötü insan olmak üzere temel iki kavram bulunmaktadır. Şor atasözlerinin temel konuları iyi ve kötü insanın özellikleri ve vasıflarıdır. Her iki kavram ile ilgili birçok atasözü bulunmaktadır. Atasözleri çeşitli ana başlık ve alt başlıklar altında şu şekilde incelenmiştir.

### 1. İyi İnsan ve İyi Karakter Özellikleri

İyi insan kavramıyla iyilik ve iyilik yapmak kavramları bağlantılıdır. İnsanların bilincinde iyi insan daima iyilikle özdeşleştirilir. *Çakşı kiji çabalı pilbes, çabal kiji çakşını pilbes.* ‘İyi insan kötülük bilmez, kötü insan iyilik bilmez.’ *Altın kara polboğa ba?* ‘Altın kara olabilir mi?’ atasözünde iyi insan altına benzetilmiştir. İyi insan kötü ya da olumsuz bir davranışta bulunsa bile bu durum onun iyi olduğunu değiştirmez fikrini

yansıtmaktadır. *Karibas po çaşka, çaqşı etse.* ‘İyilik yapsaydı bu yaşa kadar yaşamazdı.’ atasözünde iyilik yapan insanların uzun yaşamadığı algısını görüyoruz.

Atasözlerinde en çok göze çarpan husus, iyi insan olarak erkeklerin ön planda olmasıdır. Şor Türkleri geçmişte geçimlerini genellikle avcılıkla sağladılar. Ormanlarda vurulan geyikler yiyecek, diğer kürklü hayvanlar ise maddî gelirin kaynağını oluştururdu. Dolayısıyla Şor Türklerinin anlayışında iyi erkeğin avcı olması fikrini atasözlerinde görmek mümkündür. *Er kijiniş ölümi örgey ağaş tözünde.* ‘Erkeğin ölümü dallı ağaç dibinde olur.’ *Çaqşı atka kamçı salbançe çoruğın pilbessiñ, çaqşı erdi kanıktıra erbektebençe çozanın pilbessiñ.* ‘İyi ata kamçı vurmadan nasıl koştuğunu bilmezsin, iyi erin karakterini iğneleyerek konuşmadan bilmezsin.’ atasözünde iyi erkeğin sabırlı ve hoşgörülü olması gerektiği anlatılır.

Yaşam koşullarından dolayı geçmişte halk arasında erkek ile ilgili yaygın olan bir başka fikir ise mutlaka bir atının olmasıdır. Şor Türklerinin hayatlarında da at ayrı bir öneme sahipti. Geçmişte at hem tarla işlerinde hem de vasıta olarak kullanılırdı. Dolayısıyla her iyi erkeğin bir atının olması gerekirdi. *Kiik polza, tüktig polar, kiji polza, attıg polar.* ‘Geyik dediğin tüylü olur, kişi dediğin atlı olur.’

İyi insanın farklı karakter özellikleri ve davranışları da atasözlerine yansımıştır. *Çaqşı til çarım attıg paazi.* ‘Tatlı dil yarım at değerindedir.’ Atasözünde tatlı dilli olmanın önemi vurgulanır. *Söske kelijin aytpazañ, söstiñ abazı öler.* ‘Gerektiği gibi söylemezsen, sözün babası ölür.’ atasözünde ise fikirleri doğru bir şekilde ifade etmek gerektiği vurgulanır. İnsanların misafirlğe eli boş gitmemesi gerektiği *Çaqşı aymağçı kelgende, eezi da tozar.* ‘İyi misafir gelirse ev sahibi de doyar.’ atasözünde görülür.

## 1. 1. Çalışkanlık

Şor atasözlerinde en fazla teşvik edilen olumlu insan vasıflarından biri çalışkanlıktır. Çünkü Şor Türklerine göre iyi insan çalışkan insandır. Çalışkanlıkla ilgili atasözlerinin sayısı diğerlerine göre fazladır. Şor Türkleri için işin, çalışmanın her şeyden önemli olduğu anlaşılmaktadır. *Çiijim kalsa kalzın, iijim kalbazın.* ‘Yiyeceğim kalırsa kalsın, işim kalmasın.’ *Teptegen turğançe, tegeren işte.* ‘Boş boş duracağına çok çalış.’ *Kıybrağan at kır ajar.* ‘Hareket eden at kır aşar.’ *İştegen kiji tişter, odurğan kiji oyda ajar.* ‘Çalışan kişi yemek yer, oturan kişi hayalinde yer.’ *Kuruğ kajık aqsınğa çarabas.* ‘Kuru kaşık ağza yakışmaz.’ *Aarın tutçañ kiji padırbaştarın çalğar.* ‘Aricilik yapan parmaklarını yalar.’ *Toskançe çii, terlegençe işte.* ‘Doyana kadar ye, terleyene kadar çalış.’ Hareketli ve çalışkan insanın yürüyüşünün bile farklı olduğu *Qartıga uçğanınanñ tamılça, külük pasğanınanñ tamılça.* ‘Şahin uçuşundan tanınır, çalışkan yürüyüşünden tanınır.’ atasözünde dile getirilir.

Çalışkanlık ile atasözleri genellikle şartlı cümleler şeklindedir. Bu nedenle diğerlerinden yapı bakımından farklıdır. Bir şey elde etmek, başarıya ulaşmak için çalışmak gerektiği vurgulanır. *Erten turzañ paylarziñ, ür uzuzañ aştarziñ.* ‘Erken kalkarsan pay alırsın, çok uyursan aç kalırsın.’ *Qudayğa la ijenzeñ, kuruğ kalarziñ.* ‘Sadece tanrıya güvenirsen eli boş kalırsın.’ *Kıybrabzañ kır ajarziñ, odurzañ orağa tüjjerzin.* ‘Gayret edersen kır aşarsın, oturursan çukura düşersin.’ *Suğ, çardañ ajıp talay polbas, kiji, pajın taştap, kaan polbas.* ‘Nehir, yatağından çıkıp deniz olmaz, kişi hayal kurarak kağan olmaz.’

Şorlarda çalışkanlık karın tokluğu ile bağdaştırılır. Şorlara göre çalışmayan, tembel insan aç kalır. Mesela, *İştep kel çörzeñ çiiş çirzin, arğastan çörzeñ aştarziñ*. ‘Çalışarak yaşarsan yemek yersin, tembellik yapıp yaşarsan aç kalırsın.’ *İştezeñ tiştezeñ*. ‘Çalışırsan karnın doyar.’ *Salban aş öspença*. ‘Ekilmeyen darı büyümez.’ *Arğas kijiniñ erni kuruğ, arğactanman kijinin erni çağlığ*. ‘Tembel kişinin dudakları kuru, çalışkan kişinin dudakları yağlı.’ *Arğas ardatça, külik azrapça*. ‘Tembel bozar, çalışkan besler.’ Bazı atasözlerinde ise çalışkan insan için zamanın çok çabuk geçtiği belirtilir: *Arğaska kün uzun, külükke kün çetpença*. ‘Tembele gün uzun gelir, çalışkana gün yetmez.’ *Ağaş çımçağın kurt pazar, çobaş kijini sös pazar*. ‘Ağacın yumuşağını kurt bozar, çalışkan kişiyi söz bozar.’ Çalışkan kişi fazla konuşmaz.

Bazı atasözleri Rusçanın etkisinde oluşmuştur. Bu tür atasözlerinde hem anlam hem de leksik açıdan benzerlik göze çarpmaktadır. Rusça “*Gözler korksa da eller yapar*” atasözü, yapılacak iş insana ne kadar büyük ve zor görünse de üstesinden gelinir, yapılır anlamı taşımaktadır. Benzer anlamda Şor Türkçesinde şu atasözleri kullanılmaktadır: *Qarak qoruqça, kol qoruqpança*. ‘Gözler korkar, el korkmaz.’ Ne kadar çok iş olursa olsun, bir şekilde yapılır. *Qarak kırtuğ, kol matr*. ‘Göz korkak, el cesur.’ *Pajıñ qoruqça, kıllarıñ iştepeça*. ‘Başın korkar, ellerin çalışır.’

## 1. 2. Akıllılık

İyi insan aynı zamanda akıllı insandır. Halk arasında itibar gören ve sözü dinlenen insanlar daima akıllı insanlardır. *At sebizibe alar, kiji sakıjıba alar*. ‘Atın semizi, kişinin akıllısı makbuldür.’ *Kanattığ kuş uçukpas çer çoğul, sağıştığ kiji sağışpa çetpes nebe çoğul*. ‘Kanadı olan kuşun ulaşamayacağı yer yoktur, akıllı kişinin aklının yetmeyeceği şey yoktur.’ *Çiiş tabağ eezibe artıq, paş teze miizibe artıq*. ‘Ev sahibine ikram yaraşır, başa ise akıl yaraşır.’ *Qazır kiji qazırlanganda, çobaş kiji şım odurçañ*. ‘Kızgın kişi esip gürlendiğinde, akıllı ses çıkarmadan oturur.’ *Çobaş paştı kılış kespes*. ‘Sessiz başı kılıç kesmez.’

Eğitim almak, okumak Şor Türkleri arasında teşvik edilmekteydi. *Qatçı kijiniñ nozu artıq? İygi qarazınıñ odu artıq*. ‘Eğitim görmüş kişinin nesi fazla? İki gözünün ışığı fazla.’ *Atçıganğa, ürgençiganğa karyı polbas*. ‘Okçu ve öğrenci yaşlanmaz.’

Şorlarda akıllı ve tecrübeli insanlara danışma geleneği geçmişten günümüze kadar süregelmektedir. Bu durumu bilge kişi tarifinde görmek mümkündür. *Pilze pilmeze, ol la piler*. ‘Bilse bilmece, sadece o bilir.’ Akıllı insanlar mantıklı konuşur ve söyledikleri kıymetlidir: *Kerse sösti ugarğa çaqşı*. ‘Mantıklı konuşmayı dinlemek güzeldir.’ *Çaqşı sös polza, kulakka siyer, çabal sös polza, çel kap parğay*. ‘İyi söz kulağa girer, kötü söz yel alır.’ Bu atasözünün Türkiye Türkçesindeki “Ağızından yel alsın” ifadesi ile leksik yapı ve anlam açısından benzerliği vardır.

## 1. 3. Tecrübeli Olma

İnsanın olumlu vasıflarından biri de tecrübeli olmasıdır. Şor atasözlerinde tecrübe edinmenin önemli olduğu vurgulanır. *Kijige işteçeñin da polza, ürgengenin pozuna*. ‘Başkasına çalışsan da, öğrendiğin (tecrübe) kendine.’ Bu atasözünde maddi durumu iyi olmayanların zengin kişiler için çalıştıkları anlatılır. İlk bakışta olumsuz olan bir durumdan kendisi için fayda çıkarılabileceği ifade edilmektedir. *Körgeñ qarak noo körbes, uqkan kulak noo ukpas?* ‘Gören (tecrübeli) göz neyi görmez, duyan kulak neyi

duymaz?’ Bu atasözü tecrübeli bir insanın başka insanların göremediği veya farkına varamadığı durumları görüp anlama becerisine sahip olduğunu belirtir. *Aksı köygen übürüp ijer.* ‘Ağzı yanan üfleyip içer.’ Atasözü hayat tecrübesiyle ilgilidir ve Türkiye Türkçesindeki “Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer” atasözüyle anlam açısından aynıdır.

Dikkat çeken durumlardan birisi tilki kavramının Şor Türklerinde kurnazlık sembolü değil, akıllılık ve tecrübe sembolü olarak kullanılmasıdır. *Tülkü tün konar, çol tabar.* ‘Tilki gece konaklar, yol bulur.’ *Karığ tülkü kalkığa kirbes.* ‘Yaşlı tilki kapana (tuzağa) girmez.’

## 2. Kötü İnsan ve Kötü Karakter Özellikleri

İyi insan kavramının olduğu yerde mutlaka kötü insan kavramı da vardır. Şor Türkleri arasında da aynı durum söz konusudur. Atasözlerinde kötü insan nankör, acımasız, vurdumduymaz olarak karşımıza çıkar. Kötü insanın sahip olduğu olumsuz vasıflar ile ilgili atasözlerinin sayısı da fazladır. *Çabal aday sebirze, çağın kiji pastırbas, çabal kiji paylasa, kijinin pozunğa çağınatpas.* ‘Kötü köpek semirirse kişiyi yakınına yaklaştırmaz, kötü kişi zengin olursa fakiri tanımaz.’ *Çabal aday eedekteñ kabar, çabal kiji çağadañ tudar.* ‘Kötü köpek etekten (giysilerin alt kısmından) kapar, kötü kişi yakadan tutar.’ *Çabal aday argadañ kabar, çabak kiji çağadañ kabar.* ‘Kötü köpek arkadan kapar, kötü kişi yakadan kapar.’

Atasözlerinde kötü insanların huyunun değişmediği de dile getirilir: *Çarıkka kayde da çağ sürtseñ oloğ çarık polar, çabalğa kayde da çaqşı etseñ oloğ çabalı polar.* ‘Lambaya ne kadar yağ sürersen o kadar ışık saçar, kötü insana ne kadar iyilik yaparsan değişmez.’ *Taş pürlenze da tajoğ kalar.* ‘Taş yaprak ile kapatılsa da taş olur.’ *Çaqşı kijige çörüm çok, çabalğa ölüm çok.* ‘İyi insana mutluluk yok, kötüye ölüm yok.’ Bu atasözü Türkiye Türkçesindeki kötülere bir şey olmaz sözüyle anlam açısından benzerdir.

Şor atasözlerinde insanın yaptığı kötülüğün kalıcı olduğu, hasar bıraktığı vurgulanır: *Kün çabalı erter, kiji çabalı ertpes.* ‘Güneşin kötülüğü geçer, insanın kötülüğü geçmez.’ Bir başka atasözünde kötü insanın kimseye faydasının olmayacağı ve sadece savaşta kişi sayısını arttırmak için uygun olduğu dile getirilir: *Çabal kijideñ sağda la tuza.* ‘Kötü insandan sadece savaşta fayda gelir.’ *Süsçeñ nekke Kудay müüs perbença.* ‘Tanrı vuracağı ineğe boynuz vermez.’ Bu atasözü ise kötü insanın yapmak istediği ve başaramadığı durumlarda söylenir ve ilahî adaleti simgeler.

### 2. 1. Aptallık

Atasözlerinde en fazla kınanan ve dile getirilen olumsuz karakter özelliği aptallıktır. Bu kavramla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Atasözlerinde aptallık tembellik ile de bağdaştırılır. *Şın ölerdi kam albas, aştay ölerdi pay albas.* ‘Öleceği varsa şaman bile kurtaramaz, açlıktan öleceği varsa zengin bile kurtaramaz.’ *Piler kijige pir sös, pilbes kijige müñ sös.* ‘Bilgili kişiye bir söz, cahil kişiye bin söz.’ *Uñnarga pir sös, uñnabaska muñ sös.* ‘Anlayana bir söz, anlamayana bin söz.’ Aptallık yaptıktan sonra duyulan pişmanlığı dile getirmek için *Kiçigler sözüñ uğıp, kiçig ağaşka uya tarttım.*

‘Küçüklerin sözünü dinleyip küçük ağaca yuva yaptım.’ atasözü kullanılır. Birkaç insanın akılsızlık nedeniyle saçma davrandığını dile getirmek için ise *Prezi kejerge kejiğ tappan çörça, prezi ijerge suk tappan çörça* ‘Birisi geçmek için yol bulamaz, birisi içmek için su bulamaz.’ atasözü kullanılır. *Kertingenniñ küni kışka*. ‘Herkes inananın günü kısa.’ Saf kişi çok yaşamaz. *Soonaj kirgen sağıştı aday çiißissin*. ‘Sonradan gelen fikri köpek yesin.’ *Alıgđıñ tilin ičeze le piler*. ‘Aptalın dilinden sadece anası anlar.’ Atasözü leksik ve anlam açısından Türkiye Türkçesindeki “Çocuk dilinden annesi anlar.” atasözüyle benzerlik gösterir. Bir başka atasözünde ise akılsız insanın başına işler açabileceği dile getirmektedir: *Çabal puğa pos pajiğña piçen ügça*. ‘Kötü dana kendi başına saman toplar.’ Bu atasözü genellikle kötü bir sonuç meydana geldiğinde kullanılır. *Alıg çer çilep, alıg kiji çarabas*. ‘Açık yerde (yağmur) çiler, aptal kişi yaramaz.’ Atasözünde ise aptal insanın evlilik için uygun olmadığı vurgulanmaktadır. İlk bakışta kaçınılmaz ve kötü bir durumdan kurtulmak için hala geç olmadığını gösteren atasözü ise *Malta ködürgençe, torspağ tınança*. ‘Balta havaya kaldırılana dek odun dinlenir.’ atasözüdür. Burada odun dinleniyor ifadesi insanın durumdan kurtulmak için çaba sarf etmemesinin kınanmasıdır. *Qolınma pererziñ, azakpa alarziñ*. ‘Elinle verirsin, ayakla alırsın.’ atasözünde ise insanların genellikle aldıkları şeyi zamanında geri vermediklerini dile getirilerek sahip olduğunu geri alamayana söylenir. Böylece onun zamanında aptallık ettiği kınanır. *Pajiğña tartsa, azağığña çetpença. Azağığña tartsa, pajiğña çetpença*. ‘Başına çekse ayağına yetmiyor, ayağına çekse başına yetmiyor.’ atasözünde ise maddi durumunun iyi olmamasının akılsızlıktan kaynaklandığı dile getirilmektedir.

## 2. 2. İkiyüzlülük

Aptallıktan sonra en sık rastlanan olumsuz özellik ikiyüzlülüktür. Mesela, kötü, fesat insan tasviri için şu atasözü kullanılır: *İşti kara, taştı ak*. ‘İçi kara, dışı ak.’ ya da *Şırayı pir, ırayı paşka* ‘Bir tarafı bir, diğer tarafı başka.’ ikiyüzlü insan. *Çabal kijiniñ azağı segis, paji toğus*. ‘Kötü kişinin ayağı sekiz, başı dokuz.’ *Sıylap pergen, soyup alar*. ‘Saygı gösteren derini yüzer.’ atasözünde ikiyüzlü insanın acımasız olduğu vurgulanır. *İraq çerde altın taş, kele berzeñ kara taş*. ‘Uzaktan (baksan) altın taş, yakına gelsen kara taş.’ atasözünde insanın ancak yakından nasıl biri olduğu anlaşılır anlamı vardır. Çünkü ikiyüzlü insanlar iyi görünürler, onları yakından tanıdıktan sonra gerçek kimlikleri ortaya çıkar. Ayrıca Şor atasözlerinde ikiyüzlü insanın iyi görünmek için tatlı dilli olduğu dile getirilir: *Tilde möt, til altında teze mus*. ‘Dilde bal, dilin altında buz.’

## 2. 3. Açgözlülük

Şor atasözlerinde dile getirilen bir başka olumsuz karakter özelliği de açgözlülüktür. Şor Türklerine göre her şeyin yeterli miktarda olması gerekir ve fazlasının gereği yoktur. Fazlasını istemek de çok hoş karşılanmaz. *Köpke kınzan, çaqşını körbessin*. ‘Fazlasını istersen, hayrını görmezsin.’ *Köp polıp, şöp polğançe, as polıp, us polzın*. ‘Çok olup çöp olacağına, az olup uz olsun.’ *Tübi çok kazannı suğba da toldır polbassın*. ‘Dibi olmayan kazanı suyla dolduramazsın.’ *Qap kalın ağaş alarım, tep, çişkenin da undut saldım*. ‘En kalın ağacı alırım diye ince olanı unuttum.’ Bu atasözü Türkiye Türkçesindeki “Çok isteyen azdan olur” atasözüyle anlam açısından benzerlik göstermektedir.

## 2. 4. Gevezelik ve Boş Konuşma

Yukarıda akıllı ve güzel konuşmanın teşvik edildiğini söylemiştik, gevezelik ve boş konuşma ise hoş karşılanmaz. *Köp söste şın as, ülger söste tügün (şın) çok.* ‘Çok sözde gerçek az, güzel konuşmada netlik (doğruluk) yok.’ *Uzun edek azakka oralar, uzun til müisti oralar.* ‘Uzun etek ayağı sarar, uzun dil beyni sarar.’ *Sösterdiş çakşızı sös aay aksında öldi.* ‘Sözlerin en iyisi ağzında öldü.’ *Çörbes çol puzar, aytpas sös puzar.* ‘Yürünmeyen yol bozar, konuşulmayan söz bozar.’ *Aksıyda söziş tut.* ‘Sözünü ağzında tut.’ Burada insanın sırrını vermesi tavsiye edilir. *Aytkan sös aylanmas* ‘Söylenen söz geri dönmez.’ ve *At pojanğanın tudarziş, sös pojanğanın tutpassış* ‘Boşanmış atı tutarsın, ağızdan çıkan sözü tutamazsın.’ atasözlerinde ise insanın boş boğazlık etmemesi tavsiye edilir. *Kayde kijini aydarzın, eedok pozunş ayttırarziş.* ‘Başka biri hakkında nasıl söylersen, senin hakkında da öyle söylerler.’

## 2. 5. Övünme Böbürlenme

*Kebege üstünde çat kel, moostanma.* ‘Sobanın üstünde yat, böbürlenme.’ Burada Rus kültürünün etkisi aşikârdır. Atasözünde geçen soba da Rus sobasıdır. Söz konusu soba, Türk kültüründeki taş fırına benzer, içinde yemekler pişirilir, odayı ısıtır, üstünde ise yatmak için yer vardır. Kışın evin en sıcak yeri sobanın üstü olduğu için orada yatılır. Hatta Rus dünya algısına göre tembeller genellikle kışın sobanın üstünde yatar, yazın ise balalayka çalar. *Kuruş matırı paş çarca.* ‘Kuru böbürlenme baş yarar.’ atasözünde ise böbürlenmenin nelere mâl olabileceği dile getirilir. *Parçın pozunş alıp.* ‘Herkes kendine alp.’ atasözü ise övünen, atıp tutan insan için kullanılır.

## 2. 6. Tembellik

Tembellik kavramı ile ilgili birkaç atasözüne rastlanmıştır. *Çatçıgan taşka torbas ös parça.* ‘Yatan taştan yosun büyür.’ *Argastan tabış çok.* ‘Tembelden fayda yok.’ Bir atasözünde ise tembel insanın mutlaka bahane aradığı dile getirilir: *Çabal kaat, paş çunman, pitke naynapça.* ‘Kötü kadın başını yıkamaz, biti suçlar.’ Yukarıda bahsedildiği gibi Şor Türklerinin anlayışına göre çalışan insanın karnı doyar, şu atasözünde bu temel fikri görmek mümkündür: *Nançını mekkelerziş, kırsağı mekkelebeşsiş.* ‘Arkadaşını kandırırısın, kursağını kandıramazsın.’ *Kayda pal, andok padattar.* ‘Nerde bal, orada sinekler.’ Atasözünde tembel insanın hazıra konma huyu kinanır. Burada çalışkanlık imgesi olan arı ile insanlar için rahatsızlık veren karasinek, aslında çalışkan ve tembel insanı temsil etmektedir.

## 2. 7. Yalancılık

Dile getirilen olumsuz karakter özelliklerinden biri de yalancılıktır. Şor atasözlerinde özellikle eğitim görmüş kişinin yalan söylemesi ayıplanır. *Teren kiji çoylaza toğus kıyal, ürgengen kiji çoylaza kırık kıyal.* ‘Eğer sıradan kişi yalan söylese, dokuz günah, eğitim görmüş kişi yalan söylese kırık günah.’ Bu durum eğitim görmüş insanların Şor Türklerinin arasında güvenilir insan olduğunu göstermektedir. İnsanların abartılı bir şekilde olayları anlattığında şu atasözü kullanılır: *Atpastın oğzi altı kulaş.* ‘Ok atmayanın oku altı metre.’ *Talgay suğdın arğular köp.* ‘Kıvrak nehrin adaları çok olur.’ Atasözünde yalan söyleyen insan kıvrılan nehre benzetilir. Bir başka atasözünde ise insanın yalan söyleme nedeninin belli olduğu durumlarda kullanılmaktadır: *Çoylançıktıñ kuzuruğu körünça.* ‘Yalancının kuyruğu görünür.’ Burada kuyruk, arkasında birinin olduğunu

göstergesi, yani yalancı istediğini değil, şartların gerektirdiği şeyleri söyler. *Pozumğa tegende köp küjüm par, kijiğe tegende ana mına ijim par.* ‘Kendime olsa çok gücüm var, başkasına olsa öyle böyle işim var.’ Burada insanın yalan konuşup diğer insanlara yardım etmemek için uydurulan bahane dile getirilir.

## 2. 8. Diğer Olumsuz Karakter Özellikleri

Şor atasözleri arasında insanın farklı olumsuz karakter özellikleri de mevcuttur. *Kiji karazı iştinde, mal karazı taştında.* ‘İnsanın karası içinde, hayvanın karası dışında.’ Bu atasözü Türkiye Türkçesindeki “İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında” atasözüyle birebir aynıdır. *İştineñ kirlig nebeni arıg iştep polbassıñ.* ‘İçten kirliliği olanı temizleyemezsin.’ *Arıg ebes kijiniñ arıg ebes iş.* ‘Temiz olmayan kişinin işi de temiz değil.’ Burada kötü niyetli insanın düzgün ve iyi bir iş yapmayacağı vurgulanır. *Salgın nağbür aqqelça, qajan uruş akkelça.* ‘Rüzgâr yağmur getirir, oynaşma kavga getirir.’

İnsanın sivri dilli olması da Şor atasözlerine konu olmuştur. *Apsak oduñıñ kül açıg, çabal kijiniñ til açıg* ‘Kavak odununun külü acı, kötü insanın dili acı.’ *Çabal kiji çarım ayna.* ‘Kötü kişi yarım şeytan.’ Bu atasözü kötü insanın kurnaz olduğunu vurgular. *Uygu karak tejer, uyat paş çarar.* ‘Uyku göz deler, ayıp baş yarar.’ Ahlaki yönden uygunsuz davranışların beraberinde tehlike getirebileceği vurgulanmaktadır. Cimrilik şu atasözüyle kınanır: *Kiik adıp, edin perbeze, tağdağızı çakşı.* ‘Geyik vurup etini paylaşmazsa, vuramaması iyidir.’ Bu atasözünden avcılarının genellikle aralarında av etini paylaştığı anlaşılır. Nankörlük ile ilgili atasözü de vardır: *Kijide çigen çiiş pozağa altağanda tüş parça.* ‘Başkasında yenen yemek, kapısından çıktığında yok olur.’ Burada insanların yapılan iyiliği ne kadar kısa zamanda unuttuğu dile getirilir. Acelecilik ile ilgili *Mañzrağan münge pişkan.* ‘Acele eden, balık çorbasında pişti.’ Burada acele eden insan olta ucundaki solucanı kapmak için acele eden balığa benzetilir ve balığın başına gelen örnek gösterilir. *Qapçığaydıñ karağı çok.* ‘Acelenin gözü yok.’ Acele eden kişi gerektiği gibi dikkat etmemektedir. Dolayısıyla bu atasözü karar alma gibi önemli durumlarda da kullanılır. Birkaç atasözü ise insanların acele etmemesini tavsiye etmek için kullanılmaktadır: *Kölekke körüp, ton köktebença.* ‘İnsanın gölgesine bakarak kürk biçilmez.’, *Mañzraban parğan tağ ajar.* ‘Acele etmeyen dağ aşar.’, *Tağdağızı tañda pildirer.* ‘Yarın olacaklar yarın belli olur.’

Şor atasözlerinde bazı insanların sahtekâr olabileceği düşüncesini de görmek mümkündür: *Et satçañ kiji içezinge da söök sadar.* ‘Kasap anasına bile kemik satar.’ Muhtemelen satıcılar insanları kandırabiliyorlardı. Özellikle okuma yazma ve saymayı bilmeyenleri. *Talağan taşka, tayanğan saska.* ‘Seçen kimse taşta, destek arayan bataklığa denk gelir.’ Burada çok fazla seçmemek gerektiğini ve bir işi yaparken kendine güvenmek gerektiği vurgulanır. Genellikle başkasına güvenerek yapılan bir işin olumsuz sonuçlandığında kullanılmaktadır.

Sakar ya da beceriksiz insan tasviri için şu atasözü kullanılmaktadır: *Ore tartsa puğa ölça, töbere tartsa abra sındırça.* ‘Yukarı çekerse boğa ölür, aşağı çekerse at arabası kırılır.’ Bir şeyin kıymetini bilmeyen insan tasviri ise şu atasözü yardımıyla yapılır: *Açıgdı körben tamnıgdi çiiibes, sooqka tonman çılıgdi tanıbas.* ‘Acıyı görmeyen tatlı yemez, soğukta donmayan sıcaklığı bilmez.’ *Sağışrabas kara sukdan da sebirça.* ‘Vurdumduymaz kara sudan da semirir.’ Erkeklerin korkak olanı ayıplanır: *Tını parda, çalğanğan çabal erdiñ pölgüzi.* ‘Nefes alırken yalvarmak kötüdür.’ İşe yaramayan ve



boş işlerle uğraşan insan tasvirinde şu atasözü kullanılır: *Çabal aday kündüs ürça*. ‘Kötü köpek gündüz havlar.’ Pimpirikli insan tasvirinde kullanılan *Talağan, talağan, taşka urunğan* ‘Seçe seçe taşa denk geldi.’ atasözü insanların çok seçici olmasının kötü sonuç ile bitebileceğini dile getirmektedir. Aşikâr olanı görüp kabul etmek istemeyen insan tasvirinde ise şu atasözü kullanılır: *Körbes kiji tağ da körbes*. ‘Görmeyen kişi dağı da görmez.’ Sarhoş insanın kötü niyetli olabileceği vurgulanır: *Ardağan aştıñ unu çabal, ezirik kijiniñ sağıjı çabal*. ‘Bozuk yulafın unu kötü, sarhoş insanın düşüncesi kötü.’ İyi insanların olmadığı yerde kötü insanların söz sahibi olmaları: *Aday çoқта şoşka ürer*. ‘Köpeğin olmadığı yerde domuz havlar.’ atasözüyle anlatılır.

### 3. Evlilik ve Aile Fertleri

Şor Türkleri için aile toplumun en temel yapı taşıdır. Dolayısıyla aile fertleriyle ilgili atasözlerinin sayısı az değildir. Fakat buna rağmen atasözlerinde neredeyse hiç akraba terimi geçmemektedir. Sadece bir atasözünde rastlanmıştır: *Tayızı çoқта tağı çok, çeni çoқта çeri çok*. ‘Dayısı yoksa dağı yok, yeğeni yoksa yeri yok.’ Şor Türklerinde aile önemlidir. Yaşlılar ailenin önemli bir parçasıdır. *Apşıy kırtuy emi ırım çok polbas*. ‘Yaşlıların yaşadığı evde öğüt eksik olmaz.’

Evlilik kavramıyla ilgili atasözleri de bulunmaktadır. Bu atasözlerinde erkekler yine ön plandadır. *Kiikti közem alarım, kıstı köölenzem alarım*. ‘Geyiği görsem alırım, kıza âşık olursam alırım.’ Burada eskiden Türk halkları arasında yaygın olan kız kaçırma geleneği dile getirilmektedir. Şor Türklerinde toplu yemek verme geleneği vardır: *Kuday üş çırğal salğan: tuğan kelgende, alışkanda, öl parğanda*. ‘Tanrı insana üç toy verdi: doğduğunda, evlendiğinde ve öldüğünde.’ Evlenerek baba evinden ayrılan bir kızın baba evine dönmesinin uygun olmadığı dile getirilir: *Taş tüşken çerde polzun, kıs parқан çerde çatsın*. ‘Taş düştüğü yerde olsun, kız gittiği evde yatsın.’ *Çazır suğa taş salba, er çabalğa kıs perbe*. ‘Hızlı suya taş atma, kötü adama kız verme.’ *İçezi çabal kızın alba, eezi çabal emge kirbe*. ‘Annesi kötü olan kıza alma, sahibi kötü eve girme.’ Bu atasözü Türkiye Türkçesindeki “Anasına bak, kızını al” sözüyle anlam açısından benzerlik göstermektedir. Bir başka atasözünde ise evlenilecek kişinin dış görünüşünden çok geldiği soyun daha önemli olduğu vurgulanır: *Sınığdı körib alğançe, söök çakşını körib al*. ‘Dış görünüşüne bakıp alacağına, soyuna bakıp al.’

#### 3. 1. Çocuk

Çocuk kavramıyla ilgili atasözlerinin sayısı fazla değildir. Erkek çocuk ön plandadır. *Çes akça akça ebes, kıs pala pala ebes*. ‘Bozuk para, para değil, kız çocuğu evlat değil.’ Burada kız çocuğunun doğduğu evde misafir olduğu, evlenip başka eve gideceği vurgulanmaktadır. Şu atasözü ise erkek çocuk büyütenlere tavsiyesi niteliğindedir: *Çörze çörze çol polar, çobalıp össe er polar*. ‘Yürüye yürüye yol olur, çalışarak büyürse er olur.’ Şor Türklerinde çalışkanlık en çok sevilen karakter özelliği olduğu için erkek çocuklarının da çalışkan olması için çocukluğundan itibaren yetiştirilmesi gerekmektedir. Yine erkek çocuk ile ilgili bir atasözünde erkek çocuğunun gelecekte iyi bir insan olacağından belli olduğu dile getirilmektedir: *At poların kılunda körünça, kiji poların kiçinde körünça*. ‘İyi at taylığınan, iyi insan çocukluğundan belli olur.’ *Pilek pir da polza, padırbaştır paşka*. ‘Bilek tek olsa da parmaklar farklıdır.’

Atasözünde ailedeki çocukların aynı ana babadan doğmuş olsa da hepsinin farklı olduğu dile getirilmektedir. Burada elbette sadece dış görünüş değil farklı karakter özellikleri dile getirilmektedir. Çocukların ebeveynlere benzediğini konu edinen atasözleri ise şunlardır: *Alp tölü alobok polar, külük tölü külügok polar.* ‘Alp çocuğu alp gibi olur, çalışkan olanın çocuğu onun gibi olur.’ *Çarabas tebirden çakşı kılış şıkpas.* ‘Kötü demirden iyi kılıç olmaz.’ *Kaştıñ palazı kaska erke, kijiniñ palazı kijige erke.* ‘Kaz yavrusu kaza güzel, insan yavrusu insana güzel.’ Herkes için kendi çocuğu en güzeldir.

### 3. 2. Kadın ve Erkek

Kadın ile ilgili atasözlerinin sayısı azdır. Ayrıca atasözlerinde olgun kadın genellikle eş olarak geçmektedir. Kadın ile ilgili olumsuz anlam içeren atasözleri bulunur. Erkek ile ilgili olumsuz atasözüne rastlanmamıştı. Bu durum Şor Türkleri arasında erkeklerin ayrı bir saygıya ve öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bir atasözünde erkeği olumsuz etkileyen faktörlere rastlanmaktadır: *Paspas at, kespes pıçak erdi kaççıy karıça.* ‘Yürüyemeyen at, kör bıçak erkeği çabuk kocadır.’ Görüldüğü gibi bir Şor erkeği için at özel öneme sahiptir. Dolayısıyla Şor atasözlerinde “at” kelimesini sıkça görmek mümkündür. Mesela, *Müngen çakşı at polza, ıraktı çağınğa toolarıñ* ‘Bindiğin at iyi olsa, uzağı yakın sanırsın.’

*Epçi çoylabança, şala uqça la.* ‘Eş (kadın) yalan söylemez, sadece yanlış duyar.’ *Çabal kaat erin kadarça.* ‘Kötü kadın kocasının bekeşisidir.’ *Epçi kijiniñ şajı uzun, sağjı kışka.* ‘Kadının saçı uzun, aklı kısa.’ atasözünün benzerini birçok Türk lehçesinde görmek mümkündür. Şu atasözü ise her şeyin zamanında güzel olduğu, zamanının geçtiği, yapılacak bir şey olmadığı, bütün çabaların nafiye olduğu fikirlerini yansıtır ve dolayısıyla hayattaki geri dönüşü olmayan olaylar için kullanılır. *Kaat, kışçe şajın örünze da, kış polbas.* ‘Kadın saçını genç kız gibi örsede genç kız olmaz.’ *Kiji kaadı kijige kış, tep, körünça.* ‘Başkasının karısı adama genç kız görünür.’ Atasözünde ise insanın başkasının sahip olduğu şeylerinin daha iyi olduğunu düşünmesini yansıtır. *Kiji ton ton ebes, kiji kaadı kaat ebes.* ‘Başkasının kürkü kürk değil, başkasının karısı kadın değil.’

### 3. 3. Genç kız

Genç kız gençlik, güzellik ve aşk kavramlarıyla özdeşleştirilir. *Kıstıñ köñnü kızıl da.* ‘Kızın güzelliği kırmızıda.’ Şor Türklerinde güzel, genç kız kavramı al yanak kavramıyla bağdaştırılır. Çünkü eskiden al yanak sağlıklı olmanın da göstergesi olarak algılanmaktaydı. *Köölengen kış köglep köölença.* ‘Şarkı söyleyen kız, âşık olandır.’ *Kış aşkan ergek kem da polza, kööleniştig.* ‘Kızın aşığı kim olursa olsun sevilir.’ Bu atasözünde ise genç kız için sevgilinin önemi vurgulanır. Bir sonraki atasözünde tipik Türk dünya algısını görmek mümkündür. Çünkü güzel kız ay ile güneşe benzetilmektedir: *Aara aylanza ay oşkaş, peere aylanza küñ oşkaş.* ‘Oraya dönerse aya benzer, şuraya dönerse güneşe benzer.’ *Koyğa pıçak, kışka kuçak.* ‘Koyuna bıçak, kıza kucak.’ Bir atasözünde kadın gelin olarak karşımıza çıkmaktadır: *Keler sözün kelin da aydar.* ‘Gerekenleri gelin de söyler.’ Bu atasözünden Şor kültüründe eskiden gelinlerin çok konuşmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum birçok Türk halkında devam etmektedir. Fakat bu atasözü bir insanı susmak yerine konuşmaya teşvik etmek için kullanılmaktadır. *Şakçağa passañ çol polar, payğa parañ mal polar.* ‘Su birikintisine basarsan yol olur,

zengine varırsan mal mülk olur.’ Bu da Şor Türklerinin anlayışına göre iyi bir evlilik zengin ile yapılandır.

#### 4. Toplum

İnsanın toplumda tek başına yaşaması düşünülemez. Dolayısıyla kendini ait hissettiği halk her insan için değerlidir. Çünkü her insanın mutlaka bir milli kimliği bulunmaktadır. Atasözlerinde halkın ve vatanın değeri vurgulanmaktadır. *Ağaçtın çiltızı çerde, kijiniñ çiltızı çon kalığında.* ‘Ağacın yıldızı (kökü) toprakta, insanın yıldızı halkında.’ Şor Türklerinin yaşadığı topraklardaki nehir, göl, göletler oldukça boldur. *Çerlig kiji çoksar, suğluğ kiji suksar.* ‘Toprağı (vatanı) olan kişi özler, nehri olan kişi susar.’ Toplumdan uzak duran, kendini soyutlayan insan ağaca benzetilir ve topluma dâhil olması gerektiği vurgulanır: *Çağıs ağas salğınan kartuq, çağıs kiji kijideñ kartuq.* ‘Tek ağaç rüzgârdan korkar, yalnız kişi insanlardan korkar.’ Fakat başka bir atasözünde az kişiden oluşan birliğin daha sağlam olduğu dile getirilir: *As kijide çöp çakşı, ağıñ sugda sal çakşı.* ‘Az kişinin birliği iyi, akan suda sal iyi.’ Buradaki sal da yan yana sınıksız bağlanmış ağaç dallarını, akan su ise hayatı ve hayattaki olumsuzlukları simgelemektedir. Dolayısıyla insan birliği su üstünde hareket edebilmeye yarayan sala benzetilmektedir. *Çöpke kirben, iş oñ polbas.* ‘Birlik olmadan iş doğru gitmez.’ *Çağıs kijiniñ iji körünmença.* ‘Tek kişinin yaptığı iş görünmez.’ Bir atasözünde insanın tek başına çok şey becerebileceği dile getirilmektedir: *Kımıskaç kiçigen ta polza, küjü tağ aqdarça.* ‘Karınca küçücük da olsa, gücü dağ devirmeye yeter.’ *At kiştejip tanıjar, kiji erbektejip tanıjar.* ‘Atlar kişneyerek anlaşılır, insanlar konuşarak anlaşılır.’ Bu atasözü Türkiye Türkçesindeki “Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa” atasözüyle anlam açısından benzerdir. *Oynap aytsa da, sananğanın ayıtça.* ‘Oynayarak söylese de düşündüğünü söyler.’ Her şakanın altında bir gerçeklik payı vardır.

#### 4. 1. Üstünlük

Üstünlük kavramı genellikle zenginlik ile özdeşleştirilmektedir. *Kem pay, olok piy.* ‘Kim zenginse bey odur.’ İnsanlar arasındaki ilişkileri şekillendiren faktörlerden birisi de paradır. *Alımçı arslan, perimçi şışkan.* ‘Alan aslan, veren fare.’ *Pay kijiniñ malı öleñ ottapça, çok kijiniñ malı tobraq çalgapça.* ‘Zengin kişinin hayvanları çayırda otlar, fakir kişinin hayvanları toprak yalar.’ Çalışmak zenginlerin işi değildir: *Çok kijiniñ iji, pay kijiniñ kütkeni.* ‘İş fakirin, kazanç zenginin.’ *Çakşı polza paydan, çabal polza çoktan.* ‘İyi olsa zenginden, kötü olsa fakirden bilindir.’ Türkiye Türkçesindeki “İyi olursa Allah’tan, kötü olursa kuldan” sözüyle anlam açısından benzerlik gösterir. *Sookpa talaşsan kulağıñ çok polar, piybe talaşsan pajıñ çok polar.* ‘Soğukla dalaşsan kulağın yok olur, bey ile dalaşsan başın yok olur.’ zenginle kavgaya giren sıradan insanların hayatını kaybetme riski vardır. Bu durum muhtemelen eski toplum yapısının yansımasıdır. *Payba çarğulaşpa, küştigbe küreşpe.* ‘Zenginle mahkemelik olma, güçlüyle güreşme.’ *Küştigbe küreşpe, alıppa adışpa, payba marğışpa, külükpe küçüreşpe.* ‘Güçlüyle güreşme, alp ile atışma, zenginle iddialaşma, yetenekli ile yarışma.’ İki zengin, mevki sahibi arasında geçen tartışmaya sıradan insanların karışmaması gerektiği vurgulanmaktadır: *İygi alıp kağışsa, ular arazında padat kırılar.* ‘İki alp kapışsa, aralarına giren sinek ölür.’

## 4. 2. Dostluk ve Arkadaşlık

Dostluk ve arkadaşlık ile ilgili atasözlerinin sayısı fazla değildir. *Malğa maarsak kerek, kijige argış kerek.* ‘Hayvana şefkatli sahip, kişiye ise arkadaş gerek.’ Burada her insanın arkadaşına ihtiyaç duyduğu dile getirilir. *Argıji çok kiji polbança.* ‘Arkadaşı olmayan kişi olmaz.’ *Argış köydere aytça, öştüg köölendre aytça.* ‘Dost yakarak söyler, düşman ballandırarak söyler.’ Bu atasözünün Türkiye Türkçesindeki “Dost acı söyler” atasözüyle anlam ve leksik açısından benzerdir. *Kemniñ argızı polza, küştüg polar.* ‘Kimin arkası olsa, güçlü olur.’

*Apşak nekke karındaş ebes.* ‘Ayı ineğe kardeş değil.’ atasözü iki kişinin arkadaşlığının onaylanmadığı durumlarda söylenir. Birkaç atasözünde ise insanların arkadaşlarından etkilendiği dile getirilir: *Kem aksakpa çörer, ol aksan ürgener.* ‘Kim topalla gezse topallamayı öğrenir.’ *Çaqsıba çörgen çaqsığa ürgener, aksakpa çörgen aksap ürgener.* ‘İyi insan ile gezen iyiliği öğrenir, topalla gezen topallamayı öğrenir.’ *Çoşdajın körbezeñ öştüğe tüjerziñ.* ‘Yoldaşını görmeyen düşmanın eline düşer.’ *Pir eski nançı iygi naa nançadan artık.* ‘Bir eski dost iki yeni dosttan iyidir.’

## 5. Öğüt Niteliğinde Olan Atasözleri

Öğüt niteliğinde olan birçok atasözü insan davranışlarını şekillendirmektedir. Atasözlerinde ataların edinmiş olduğu hayat tecrübesi, bilgelik, gözlemlenen durumlar ve öngörü yansıtılmaktadır. Türk kültüründe bilindiği gibi bilge kişi yaşlı, hayatı görmüş, çok yaşamış aksakaldır. Bu nedenle insanlar konuşma esnasında bir atasözü kullanmadan önce genellikle “Atalar şöyle der” diye söylerler. Bu da söylenecek atasözünün önemli bilgi içerdiğini ve üzerinde düşünmek gerektiğini göstermektedir.

Birçok atasözü emir kipiyle oluşturulmuştur. *Uluğdı uq, kiçigdi ürget.* ‘Büyüğü dinle, küçüğe öğret.’ Bu atasözü büyüklerin sözlerine kulak verilmesi gerektiğini ve bu sözlerin gelecek nesillere aktarılması gerektiğini belirtir.

İnsanı olumsuz durumlardan korumak için ya da olumsuzluk ile sonuçlanabilecek işlerden uzak durmasını sağlamak için söylenen atasözleri bulunmaktadır. *Arıg ebes kijini aş tabaқтаñ urak tut.* ‘Temiz olmayan kişiyi yiyecekten uzak tut.’ Burada kötü niyetli insanın zarar verebileceği düşünülerek aileden ve evinden uzak tutulması tavsiye edilmektedir.

İnsanı tehlikeli işten caydırmak için şu atasözü söylenir: *Kolıñnı pörü aksınğa sukpa.* ‘Kolunu kurdun ağzına sokma.’ *Kazakpa çaqsı pol, nanında malta pol.* ‘Rus ile iyi ol, ama döndüğünde tetikte ol.’ Bu atasözünde Şor Türklerinin Ruslarla ilişkileri ve onlara karşı tutumları görülmektedir. Burada Şor Türklerinin Ruslardan çekindiği, Rusları güvensiz ve tehlikeli gördükleri anlaşılmaktadır. *Tamniğ çizen, açığa pelenen.* ‘Tatlı yediysen acıya hazırlan.’ Burada insanın yaptığı işin doğurabileceği olumsuz sonuçlara hazır olması gerektiği vurgulanmaktadır. Türkiye Türkçesindeki “Tatlı tatlı yemenin acı acı geğirmesi olur” atasözüyle benzerdir.

Bazı atasözlerinde büyüklere saygılı davranmak ve alçak gönüllü olmak gerektiği vurgulanmaktadır: *Açayñnıñ alınğa çabıs pol, uluğdıñ sözün uğaçı pol.* ‘Ağabeyin yanında alçak gönüllü ol, büyüğün sözünü dinle.’ *Uluğ kijiniñ sözün uksañ, uzak çajarziñ.* (Büyük

kişinin sözünü dinlersen uzun yaşarsın.) *Apşıydy uyatpa, uluğdy tepsebe.* ‘Yaşlıyı utandırma, büyüğü ezme.’ *Apşıydyň sözün kapka suk, uluğdyň sözün izepke sal, piydiň sözün şulukka tıkt.* ‘İhtiyarın sözünü heybeye koy, büyüğün sözünü cebe koy (her gün gerek olur), beyin sözünü çoraba sok’. *Uluğdy uyatpa, şaptıgdy tepsebe.* ‘Büyüğü utandırma, ünlü olanı ezme.’ *Tapkan çoluňny abaňa da perbe.* ‘Bulduğun yolu babana da verme.’ Burada “açıkgöz ol”, “saf olma”, başka insanların önüne geçmesine izin verme” gibi anlamlar taşıyan bir tavsiye görmek mümkündür. Başka insanların hazıra konmasını engellemek gerektiği vurgulamak için *Oduň taşpan kijini ot saldırba.* ‘Odun taşımayan kişiye ateş yaktırma.’ atasözü söylenir. Genellikle kızgınlıkla beddua eden insanlara söylenen *Öştüg kijige ölüm tilegençe, pozuň çadıg tile.* ‘Düşmanına ölüm dileyeceğine, kendine hayat dile.’ atasözünde ise insanı beddua etmekten vazgeçirme çabası görülmektedir. İnsanı gerçekçi olmaya davet eden atasözü *Çozannaň sebis et saқтаba.* ‘Tavşandan yağlı et bekleme.’ atasözüdür. *Keçim altuňga paş sukpa* ‘At üstündeki battaniyenin altına başını sokma.’ atasözü ise insanın açık olanı görmezlikten gelmenin anlamsız olduğunu dile getirmektedir. Bir iş yaptırırken güç veya zor kullanmak yerine insanın sevdiği ya da hoşuna gideceği şeylerle kullanmak gerektiği *Attı kaçıba kaçırbaalar, sulaba kaçıraar.* ‘Atı kamçıyla koşturmayın, arpayla koşturun.’ atasözünde görülür. İnsanın elindeki kıymetini bilmesi için şu atasözü kullanılır: *Mönüs ta polza, sebiske toola, as ta polza, köpke toola.* ‘Zayıf da olsa semiz düşün, az da olsa çok diye düşün.’ *Tuğar tuğbas palağa pejik çepsep salba.* ‘Doğar doğmaz bebeğe beşik yapma.’ *Tuğalak palağa pejik çepsep salba.* ‘Doğmamış bebeğe beşik yapma.’ Bu atasözünün Türkiye Türkçesindeki karşılığı “Doğmamış çocuğa don biçilmez.” olarak söylenebilir. *Suğ körbençe ödük şeşpe.* ‘Nehri görmeden çizmeleri çıkarma.’ Bu atasözünün Türkiye Türkçesindeki karşılığı “Dereyi görmeden paçaları sıvama” şeklindedir. *Aş çiiip çiganda manzraba, atka müngenđe saadaba.* ‘Yemek yerken acele etme, ata bindiğinde yavaş davranma.’ atasözü bir işin bir an önce yapılması gerektiğini tavsiye eder.

Birçok Şor atasözü insanlara olumlu karakter özelliği kazandırmak için söylenmiştir. *Paş çarılza pörük işinde, kol sınza, niğinde.* ‘Baş yarılrsa başlığın içinde, kol kırılrsa gömleğin içinde.’ Burada kimseye başına geleni anlatmamak gerektiği vurgulanır. Türkiye Türkçesindeki “Kol kırılır, yen içinde kalır.” atasözüyle benzerlik gösterir. *Kiji çabiğın aşpa, pozunıň çabiğ çabılar.* ‘Başkasının gizlediğini açma, senin gizlediğin kapalı kalır.’ atasözünde başkalarının ayıbını açığa çıkarmamak gerektiği dile getirilir. *Uji paji çok polba.* ‘Ucu başı olmayandan olma.’ Atasözünde ise insanın kararlı olması istenir. *Kijiğe püt, sagıjı tut.* ‘Başkasına inan, ama aklını kullan.’ atasözünde insanın kendi fikirlerinin olması ve başkasının aklıyla hareket etmemesi gerektiği tavsiye edilir. *Kirdirçen sözüng kirbe.* ‘Yanılıcı sözlere girme.’ atasözünde insanın her söylenene kulak asmaması gerektiği dile getirilir. *Sıra suraba, sağış sura* ‘İçecek dileyeceğine akıl dile.’ *Pozuň urunmaska, kijige çarı et.* ‘Üstüne düşmesin diye, başkasına ışık ol.’ atasözünde ise insanın kendisine zarar vermesin diye onlara yardım etmesi tavsiye edilir. *Sadıgıçıba inağ polba, piy kılınma nançı polba* ‘Tüccarla inatlaşma, beyin kölesiyle dost olma.’

Bazı atasözlerinde Şor Türklerinin temel uğraşları olan av ile ilgili kavramlar da bulunur. *Atkalak küiğini atkanğa toolaba.* ‘Vurmadığım geyiği vurulmuş sanma’ ya da *Çarakka körüngen aňni etke toolaba.* ‘Göz ile gördüğün avı et sanma’ atasözlerinde insanın henüz gerçekleşmemiş bir olay üzerine olmuş bitmiş gibi konuşmaması gerektiği

dile getirilir. *Kemniş multık, aarıok tük nebe.* ‘Tüfek kiminse kürk onundur.’ *Açııkta ödürgen kiik edi parçın çonnıı çiiji polar, emde sokkan koy edi – eezoğ perze, çiiş polar.* ‘Avda öldürülen geyik etinden herkes yer, evde kesilen koyunun etinden ev sahibi izin verirse yenir.’

## Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde Şor Türkçesi yok olma sürecindeki diller arasında bulunmasına rağmen konuşma dilinde atasözleri kullanılmaktadır. Şor Türklerinin günlük hayatı ve düşünce tarzları atasözlerine yansıdığı için uzak geçmişlerine dair izler bulmak mümkündür.

Yapı bakımından Şor atasözleri basit ya da şartlı cümle şeklindedir. Öğüt ya da tavsiye niteliğinde kullanılan atasözlerinde yüklem daima emir kipi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Basit kurallı cümle şeklinde olan atasözlerinde ise sıkça olumlu ve olumsuz kavramların karşılaştırılması göze çarpmaktadır. Şartlı cümle şeklindeki atasözlerinde dile getirilen durum ya da özelliğın neden-sonuç ilişkisi temelinde ortaya çıktığı vurgulanır. Böylece yapılmaması gereken durum ya da kınanan özellik genellikle cümlenin ilk kısmında yer alır. Dikkat çekici bir diğer durum ise şiirsel yapıya sahip atasözleri bulunmamaktadır. Kaynak olarak kullanılan literatürde Şor atasözleri iki mısradan oluşmaktadır. Fakat bu yapı doğru değildir. Çünkü Şor atasözleri iki farklı mısradan oluşmamaktadır, sadece neden-sonuç ya da karşılaştırma yapılan atasözlerini ikiye bölmek mümkündür. Genellikle kurallı cümle şeklindeki atasözlerindeki kelimelerin hepsi Şor Türkçesine aittir. Alıntı kelimelerin atasözlerinde bulunmaması dikkat çekmektedir. İncelemeye alınan atasözlerinin bazıları Rusçadan kelime kelimesine çevrilmiştir. Fakat onlarda bile alıntı kelime görmek mümkün değildir.

İncelenen atasözleri anlam açısından sınıflandırılmıştır. Atasözlerinin büyük bir kısmı iyi insan ve kötü insan temelindedir. Şor atasözlerine göre iyi insan çalışkan ve akıllıdır. Böylece atasözlerinden Şor Türklerinin hayatta kalmaları için sürekli çalışmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Çalışkanlık daima zenginlik ile özdeşleştirilir. Zenginlik daima üstünlük ve güç demektir. Kötü insan kavramı ise ikiyüzlülük, tembellik, boşboğazlık ve aptallık gibi olumsuz insan karakteriyle özdeşleştirilmektedir. Ayrıca en çok kınanan olumsuz özellik ise aptallıktır. Kötü insan karakter özelliklerini dile getiren atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Atasözlerinde geçen uğraşlardan avcılık ön plandadır. Fakat unutmamak gerekir ki, bu uğraşlar ataların uğraşlarıdır ve günümüz Şor Türklerinin uğraşları değildir.

Dikkat çeken başka bir unsur ise atasözlerinde akraba terimlerine yok denecek kadar az rastlanmasıdır. Sadece bir atasözünde “dayı” ve “yeğen” akraba terimi görülür. Erkeklerle ilgili olumsuz anlam içeren atasözlerine rastlanmaması erkeğın baskın olduğu, avcılık ile balıkçılıkla aileyi geçindirdiği ve aile reisi olduğunun göstergesidir. Kadın ile ilgili atasözlerinin çoğu olumsuz anlam içerir. Şor Türklerinin ataerkil bir toplum oldukları atasözlerine yansıyan erkek çocuğının kıymetinden de anlaşılmaktadır. Çünkü tüm Türk toplumlarında olduğu gibi Şor Türklerinde de soy erkekten devam eder. Bunun yanı sıra atasözlerinde yansıtılan büyüklere karşı büyük bir saygı, toplum içindeki insanlar arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermektedir. Şor atasözlerine göre büyüklerin sözü dinlenir, tecrübesinden faydalanıp ders çıkarılır.

Leksik açıdan değerlendirdiğimizde dikkat çekici durumlardan birisi evcil hayvanlardan daha çok at ve köpek, yabancı hayvanlardan ise genellikle en sık avlanan ve yenen hayvan olduğu için geyik ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla Şor Türklerinin günlük hayatlarında zikredilen hayvanların özel yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. At olumsuz anlam içeren atasözlerinde geçmez, fakat köpek daima olumsuz karakter özelliği taşıyan insanlar ile ilgili atasözlerinde geçer. Atasözlerinde daha çok geyiğin geçmesi ise, geyiğin en çok avlanan, eti yenen ve derisinden gelir elde edilen hayvan olmasıyla özdeşleştirilebilir. Şor masallarında sıkça karşımıza çıkan ayı, atasözlerinde neredeyse hiç geçmemektedir. Aynı şekilde kurda da atasözlerinde yer verilmemiştir. Bu durum ayı ve kurt gibi yabancı hayvanların Şor kültüründeki yeri ve Şamanizm ile totemlerle özdeşleştirilebilir. Tilki kurnazlık simgesi değil, akıllılığın ve tecrübenin simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Balıkçılık ve nehir Şor Türkleri için avcılık kadar büyük öneme sahiptir. Hatta bazı atasözlerinde vatan ve vatan hasreti kavramları nehir ile özdeşleştirilmiştir. Bu şekilde atasözlerinde Şor Türklerinin buldukları toprakların coğrafik özelliği yansıtılmıştır. Şor Türkleri iyi dilek olarak “Suyu olsun” (nehri olsun, nehrin yakınlarında otursun) diye söylerler. Bu da bir kez daha hayatlarında nehrin ne kadar büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Atasözlerinde geçen doğa olayları genellikle vurgulanmak istenen özelliği ya da durumu daha belirgin bir şekilde ortaya koymak için karşılaştırmalarda kullanılmıştır.

Öğüt mahiyetinde olan atasözleri genellikle insanların toplumda kabul gören davranışlarıyla ilgilidir. Bu tür atasözleri yardımıyla insana istenilen davranış kazandırılır. İnsanlar arasında ilişkileri şekillendiren davranışların ve büyüklere saygının, dostluğun önemi gibi kültürel değerlerin önemi bu atasözlerinde vurgulanır.

Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan atasözleriyle anlam ve leksik yapı bakımından benzer olanlar mevcuttur. Dolayısıyla Şor atasözleri ortak Türk kültür mirası olarak kabul edilebilir.

## Kaynakça

- AÇA, Mehmet (2011). “Tıva Atasözleri”. *Karadeniz*, 3/12: 29-50.
- AKSOY, Ömer Asım (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1. Atasözleri Sözlüğü*. TDK Yay., Ankara.
- ARÇIN, S. Mehmet (2013). “Tıva Türklerinin Atasözleri. Folkloristik”. *Prof. Dr. Süleyman T. Kayıyov Armağanı*, 304-319.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007). “Tuva Türkleri Atasözleri”. *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, C. 8. Ankara: AYK AKM Başkanlığı Yayınları: 257-262.
- AZMANOĞLU, Mesut (1999). *Türk Dünyası Atasözleri*. İstanbul: Turan Kültür Vakfı.
- BABATÜRK, Semih (2016). *Şor Türkçesi*. Doktora Tezi. KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAĞCI, Atilla (2020). “Şor Türkleri Atasözlerinde Hayvan Kültü”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50: 319-346.
- CENGİZ, Mikail (2016). “Teleüt Atasözlerinden Seçmeler I”. *Türkbilgi*, 32: 131-140
- CEYLAN, Emine (1996). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri. Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça Sözlük*. Ankara: Simurg.
- ÇAKMAK, Cihan (2015). “Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Bulunan Benzer Atasözleri”. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7: 177-189.
- ÇELİK, Şavk Ülkü (2000). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇİSPIYAKOV, E. F. (2004). *Yazık, İstoriya, Kultura Turkov Yujniy Sibiri Kemerova*, 7-13.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

- ÇUDAYAKOV, A. İ. (2008). *Duhovnaya Şoriya. Şorskiy Folklor m Zapisyah i İz Arhiva Professora A. İ. Çudoyakova*. Kemerovo: Kuzbass.
- DIRENKOVA, N. P. (1940). *Şorskiy Folklor*. Moskova-Leningrad.
- DİLEK, İbrahim (1996). "Altay Türklerinin Ata Sözlere". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1: 107-120.
- DOĞAN, Levent (2020). "Türkmen Atasözlere Meslek Adları". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/2: 648-664.
- DURMUŞ, Oğuzhan (2018). "Türkçede Aykırı Atasözlere". *Türkbilig*, 36: 29-40.
- GÜL, Bülent (2003). "Moğol Atasözlere". *Türkbilig*, 2003/5: 45-64.
- GÜL, Bülent (2010). *Moğol Atasözlere*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- GÜNGÖR, Ahmet; CAILOVA, G. Asel (1998). *Türkçe Açıklamalı Kırgız Atasözlere*. Ankara: Engin.
- İLGİN, Ali (2016). "Tofa Karagas Türklerinin Atasözlere". *Türkbilig*, 32: 115-130
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2007). *Saha Türklerinin Atasözlere / İnceleme-Metin*. Ankara: Nobel.
- KÜRENOV, Sapar; GÜMÜŞ, Muhittin (1995). *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözlere*. Ankara: Engin.
- MUSAOĞLU, Mehman; GÜMÜŞ, Mutittin (1995). *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözlere*. Ankara: Engin.
- ÖLMEZ, Mehmet (2009). "Tuva Atasözlereinden Seçmeler". *Sibirische Studien*, Göttingen & İstanbul, B4/N1: 51-128.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1992). *Uygur Atasözlere ve Deyimleri*. İstanbul: DTV.
- PEKACAR, Çetin. (2006). *Kumuk Türklerinin Atasözlere İnceleme-Metin-Dizinler*. Ankara: Meyil.
- TANNAGAŞEVA, N.; KURPEŞKO, N.; AKALIN, Ş. Haluk (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- TAYMAS, A. Battal (1968). *Kazan Türkçesinde Atasözlere ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YOLDAŞEV, İbrahim; GÜMÜŞ, Muhittin (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözlere*. Ankara: Engin.
- ZEYNEŞ, İsmail; GÜMÜŞ, Muhittin (1995). *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözlere*. Ankara: Engin.



## Harezm Türkçesindeki Pekiştirme Enklitikleri

Reinforcement Enclitics In Khorezmian Turkish

### Güllü Özdemir

Dr., Türkiye

e-posta gullubosca@gmail.com

orcid 0000-0002-7769-1247

doi 10.54316/dilarastirmalari.1111636

#### Atıf

Citation

Özdemir, Güllü (2022).

Harezm Türkçesindeki

Pekiştirme Enklitikleri.

*Dil Araştırmaları*, 31: 215-

235.

#### Başvuru

Submitted

30.04.2022

#### Revizyon

Revised

25.06.2022

#### Kabul

Accepted

21.09.2022

#### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

Klitik, kelime ile ek arasında davranış sergileyen ögeler için kullanılan bir terimdir. Müstakil bir kelimenin fonolojik formuna sahip olan klitikler kendilerinden önceki unsura fonolojik olarak bağlı bulunabilecekleri gibi kendilerinden sonraki unsura da bağlı olabilirler. Söz konusu klitikler Türkçenin yapısı gereği kendilerinden önceki unsura bağlanırlar ve bu sebeple enklitik olarak adlandırılırlar.

Bu çalışmada öncelikle klitik ve enklitik kavramlarından bahsedilip, konu ile ilgili yapılan çalışmalara değinildi. Ardından Harezm Türkçesi metinlerindeki pekiştirme enklitikleri tespit edilip incelenmeye çalışıldı ve çalışma neticesinde elde edilen bilgiler sonuç kısmında belirtildi.

**Anahtar Kelimeler:** Harezm Türkçesi, Klitik, Enklitik, Pekiştirme

#### ABSTRACT

Clitic is a term used for elements that exhibit behavior between the word and affix. Clitics which have the phonological form of a individual word can be phonologically connected to the element before them as well as the element that follows them. The clitics are linked to the preceding element due to the structure of Turkish and for his reason they are called enclitic.

In this study, first of all, the concepts of clitic and enclitic are mentioned and the studies in this subject are emphasized. After that reinforcement enclitics in Khorezmian Turkish texts were determined and analyzed and obtained information was stated in the conclusion part.

**Keywords:** Khorezmian Turkish, Clitic, Enclitic, Reinforcement

## 0. Giriş

*Klitik*, kelime ile ek arasında davranış sergileyen ögedir. Müstakil bir kelimenin fonolojik formuna sahip olan klitik vurgulu değildir ve cümlede fonolojik olarak bağlı olduğu kelime ile birlikte özel bir konumda bulunmak zorundadır (Trask 1993: 46). Trask'ın *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics* adlı çalışmasında kendisinden önceki unsura fonolojik olarak bağlı bulunan klitikler *enklitik* (Trask 1993: 91), kendisinden sonraki unsura fonolojik olarak bağlı bulunan klitikler ise *proklitik* olarak adlandırılır (Trask 1993: 219). Trask, klitiğin bağlı bulunduğu bu unsuru “host” olarak ifade eder. Klitiğin bağlı olduğu ve kendisinden önce gelen unsuru “a preceding host”, sonra gelen unsuru ise “a following host” olarak adlandırır (Trask 1993: 46-47). Ercilasun, klitikler için önemli olan bu “host” teriminin Türkçeye “ağırlayıcı” olarak çevrilebileceği görüşündedir (Ercilasun 2008: 41).

Erdal, klitiği bağımsız bir kelimeyle fonolojik bir birim oluşturan anlam taşıyıcı olarak tanımlar. Klitiklerin fonolojik olarak ek, morfolojik olarak kelime sayılabileceğini belirtir (Erdal 2000: 41).

Klitik konusu ile ilgili *sonasığınık* (enklitik) ve *önesiğınık* (proklitik) terimlerinden bahseden Vardar, vurgudan yoksun olan ve kendisinden önceki sözcükle birlikte bir vurgu birimi oluşturan ögeyi *sonasığınık* (Vardar 2002: 178), kendisinden sonraki sözcükle birlikte bir vurgu birimi oluşturan ögeyi ise *önesiğınık* olarak tanımlar (Vardar 2002: 154).

Türkçede *ek-edat*, *kuvvetlendirme edatı*, *pekiştirme edatı* vb. terimlerle karşılanan *enklitik* konusu ile ilgili İpek (2009a, 2009b), Gül (2015) ve Koca (2018)'nin çalışmaları dikkat çekicidir.

Söz konusu çalışmaların yanı sıra Türkçe enklitikler üzerine yapılmış önemli bir çalışma olan “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” adlı çalışmasında Ercilasun’un tarihî ve yaşayan Türk lehçe ve ağızlarından tespit ettiği pekiştirme enklitikleri şunlardır: *A(y)*, *AgU(>Av)*, *An*, *Aaη*, *çU(>-çI, -şI, -sI, -jI)*, *DA*, *du(dū, dō, duo)*, *gIl*, *gU*, *hA*, *I*, *i*, *kAn*, *kA:(y)*, *kū*, *lA*, *II/U*, *mA*, *mAt*, *mU*, *ne (>-nA)*, *ok (>Ok, -ak, -k)*, *sA*, *si*, *-sin*, *-şe*, *şU*, *U*, *-(I)y* (Ercilasun 2008: 43).

Eski Türkçe döneminden itibaren var olan bu yapılar ile ilgili bu çalışmada Harezmi Türkçesi çerçevesinde sadece pekiştirme işlevindeki enklitikler ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır.

## 1. A

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan ve genellikle ünlem edatı başlığı altında incelenen A klitiğinin cümle başında ve sonunda olmak üzere iki tür kullanımından bahsedilir (Üstüner 2000:190; Hacıeminoğlu 2015: 218; 2015: 293). Özellikle cümle sonunda çekimli fiillerden sonra kullanıldığında anlamı pekiştirir (Üstüner 2000: 190; Tekin 2003: 162; Hacıeminoğlu 2015: 218; İpek 2009a: 58; vd.).

Türkçede A klitiğinin kullanıldığı *güzeltene*, *kibarcana*, *böylecene*, *iyicene*, *hemene*, *gelirkene*, *olurkana*, vb. (Üstüner 2000: 194-202) örneklerinin yanı sıra emir ve şart kipi

teklik 2. şahıs çekimlerinden sonra kullanımı da mevcuttur (Mansuroğlu 1998: 161; Üstüner 2000: 197-198; Hacıeminoğlu 2000: 151; 2008: 191; Koca 2018: 202-208).

Harez m Türkçesi metinlerinde A enklitiğinin fiilin emir ve şart kipi teklik 2. şahıs çekimlerinden sonra kullanımı tespit edilir. Ayrıca söz konusu enklitiğin bu dönem metinlerinde ekleşme temayülü gösterdiği görülür.

#### Fiillerden Sonra:

Şart kipi teklik 2. şahıs çekimlerinde karşılaşılan *-sañgan/-señgen* eki geldiği örneklerde kuvvetlenmiş şart anlamı taşır. *-sañg-a+n/-señg-e+n* şeklinde izah edilebilecek olan ekteki *-a/-e* çağrı hâli denilen ve şart kipinden sonra bir kuvvetlendirme edatı görevi gören bir ektir. *-n* ise yanlış benzetme yoluyla eklenen bir vasıta hâli eki olabilir (Hacıeminoğlu 2000: 151).

*uş andın aydı iy ferzâne ferhād*  
*kerek kim kılsañgan imdi mini şād* (HŞ 118/2380)

*açılmış körsenğen bir hoş gülistān*  
*anıñ birle bizenmiş bolsa büstān* (HŞ 221/4490)

*kılıç ursañg kuluñg min cāvidāne*  
*eger oқ atsañgan bağrım nişāne* (MN 44)

Karahanlı Türkçesinde *bil-e*, *eg-e*, *tur-a*, *kör-gil-e*, *yan-gıl-a* (Hacıeminoğlu 2008: 191), *aç-a*, *edgü kıl-a* vb. (Mansuroğlu 1998: 161) örneklerini gördüğümüz emir kipi teklik 2. şahıs çekiminden sonra kullanılan A enklitiği örneklerine Harez m Türkçesi metinlerinde de rastlanır.

*kamer pāre boldı işāret bile*  
*katıñ taş ma kēldi katında tile*  
*taķı bilgil enşāri oğlanları*  
*ölüp bāz tirildi munı keç bile* (MM 34/4)

(Şunu iyi bil ki, [onun bir] işaretiyle ay ikiye ayrıldı. Sert taş da [onun] katında dile geldi. Ensari çocukları ölüp yeniden dirildi.)

Erdal, Türkiye Türkçesindeki klitikleri altı gruba ayırır. Bu grupların içinde “dikkat çekici unsurlar” olarak adlandırılabileceğini söylediği bir grupta *mI*, *dA*, *Dİr* ve *(y)sA* klitiklerinin yanında kimsenin klitik olarak kabul etmediğini söylediği *bile*’den de bahseder. Söz konusu klitiğin bürünsel olarak kendinden önceki kelime ile ilişkili olduğunu ve dizi içindeki dağılımında klitik gibi davrandığını ifade eder (2000: 42-43). Hatta birçok yönden *dA*’ya benzeyen *bile* “hatta” ile ilgili şu örneği de verir: “*Keman çalıyor bile olabilir*” (2000: 46).

Söz konusu yaklaşımın ardından yukarıda verilmiş olan örnekte karşımıza çıkan *bile*, Erdal’ın bahsettiği “hatta” anlamında kullanılan *bile* ile karıştırılabilir. Ancak bu noktada anlama dikkat etmek gerekir.

Harez m Türkçesi metinlerinde emir kipi teklik 2. şahıs çekiminin *-Ø* ve *-gII* ekleriyle yapıldığını biliyoruz. Bahsi geçen örnekteki *bile* de *bil-* fiilinin emir kipi teklik 2. şahıs

çekimine *A* enklitiğinin getirilmesiyle oluşur (bil-Ø-e). Bu enklitiğin benzer şekilde –gII ekiyle çekimlenmiş örneklerle de geldiğini aşağıdaki örneklerde görürüz.

*namâz içre secde tilâvet bile  
vâcib bolsa hâli revân kılğıla  
kılur bolsa şulbî bile niyyeti  
keçer êkkisindin yakîn bilgile* (MM 114/2,4)

*teşehhüd okımağ soñ otruş bile  
vacib ol hâkîkat vacib tutğıla  
taķı tekbirât 'ıyd namâzında hem  
kêtürmek vacib ol munı keç bile* (MM 110/2)

## 2. dA

Batı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan *dA* klitiğinin menşei ve yapısı hakkında kesin bir şey söylemek henüz mümkün değilse de bu konuda bazı görüşler vardır.

Deny *dA*'nın kısalma yoluyla *dahi*'den geldiğini ileri sürer (Deny 1941: 258).

Tekin, Deny'nin görüşüne katılmakla birlikte bu görüşün inandırıcı olabilmesi için iki şekil arasındaki ses değişmesi safhalarının açıklanması gerektiğini söyler. Tekin bu edatın etimolojisini *daķı* > *daķ* > *daĥ* > *da* şeklinde yapar ve 13. yüzyıl şairlerinden Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Zeliha* adlı mesnevisinde geçen *daķ* edatının *daķı* ile *da* arasında bir geçiş devresi olduğunu savunur (Tekin 1958: 276-277).

*Ol arada her biri şükr eyleye  
Soñra andan daķ buları toylaya* (Yûsuf u Zalihâ 55[28b]/812)

Ergin ise *dA*'nın *dahi*'den türediği görüşüne katılmaz. *ma/me* edatına dayandırdığı *dA* edatının başındaki /m/'nin /d/ olmasını benzeşme veya analogik bir tesir olarak iddia eder (Ergin 1980: 360).

Ergin gibi Deny'nin görüşüne katılmayan Özmen bu konuda şunları yazar: “*da/de*'yi *dahi*'nin kısalmış biçimi olarak görmek oldukça zor görünüyor. Zira *da/de*'nin *dahi*'den gelmesi için ya bir kaynaşma ya da bir hece yutumu olması gerekir. Bu iki ses olayının da bu kelimedeki olması çok zayıf bir ihtimaldir” (Özmen 1987: 73). Özmen *dA*'nın türemesini şöyle izah eder: *taķı* > *taĥı* > *daĥı* > *daĥı* > *dau* ~ *daa* > *dā* > *da/de* (Özmen 1987: 76).

Elöve, Tekin'in *daķ* edatı ile ilgili görüşüne katılmaz. Bahsi geçen edatın Çağataycada da kullanılan *tak*'tan türediğini ve “tek, yalnız, sadece, salt, sırf” anlamlarında olduğunu söyleyerek *dA* edatının türemesini şöyle izah eder: *taķı* > *daķı* > *daĥı* > *dahi* > *daha* > *da(.)a* > *da/de* (Elöve 1958: 456).

Hacıeminoğlu da *dA*'nın *daķı*'dan gelebileceği yönündeki Ergin'in görüşüne katılır. *dA* ile *daķı*'nın yan yana yaşamış olmasının iki edatın birbirinden farklı menşelere bağlı olduğunu göstermeye yeteceğini düşünür, fakat *dA*'nın nasıl meydana geldiği konusunda bir şey söylemenin henüz mümkün olmadığını belirtir (Hacıeminoğlu 2015: 221-223).

Ercilasun ise Türkiye Türkçesindeki *da* enklitiğinin kökenini *dahi*, *taşı* gibi kelimelerde aramak veya *ma* bulaşması ile açıklamak yerine eskiden beri kullanılan bağımsız bir enklitik olduğunun düşünülebileceğini belirtir (Ercilasun 2008: 52).

Yaygın olarak Batı Türkçesinde görülen *da* enklitiği Harez m Türkçesi metinlerinde az sayıda örnekte karşımıza çıkar. Bu örneklerde söz konusu enklitiğin şart kipi ile çekimlenmiş fiillerden sonra kullanıldığı görülür.

*'âlem boldum siniñg 'ışkıñgda ilge*  
*'alem bolsañg **da** yigrek bil ilge* (HŞ 162/3288)

*ögürse **de** kısrak zekât yok turur*  
*taşı bar taşı yok rivāyet erür*  
*imām-ı mu 'azzam sirācü'l-verā*  
*özindin bu êkki rivāyet kélür* (MM 227/1)

### 3. erki

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan *erki*, eklendiği cümleye şüphe, tereddüt, tahmin ve endişe anlamları katan ve daima soru cümlelerinin sonunda yer alan bir pekiştirme edatıdır (Korkmaz 2005: 621; Özkan 2007: 1406; İpek 2009a: 288).

Çağatay, *erki* edatından gelişen ve bugün Türkiye Türkçesinde *ki* şeklinde karşımıza çıkan bir soru tekit edatına dikkat çeker (Çağatay 1963: 245). XIV. yüzyıl başından itibaren yavaş yavaş kullanım alanından çekilmeye başlayan *erki*, Güney-batı lehçelerinde biraz daha farklı bir şekil alır. Hece kaynaşmasına ve /r/ düşmesine pek elverişli olan Oğuzca bu eski edatı *erki*>*iki*>*ki* şeklinde geliştirir (Korkmaz 2005: 623-624).

*Eski Türkçe erki* edatından türeyen bu *ki* edatının bugün Türkiye Türkçesinde dilimize Farsçadan geçmiş olan *ki* bağlacı ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu edatın kullanıldığı cümleler *ki* bağlacının bulunduğu cümleler gibi birleşik cümleler değil basit soru cümleleridir. Ayrıca görevi bakımından da bağlama ve bağlamlık ile hiçbir ilgisi yoktur (Korkmaz 2005: 620-622).

Harez m Türkçesi eserlerinde soru cümlelerinden sonra kullanılan *erki* enklitiği örneklerde müstakil olarak kullanılıp kalıplaşma temayülü göstermez.

*Peygamber 'as. kadğurdı taşı Cebre'il'ke intizā kılur erdi ne haber kelür **erki** tep* (NF 47/11)

*Ol un yoğurmuş erdim ol unnuñg hamīri keldi mü **erki**?* (NF 320/6)

*Dāyası [Zeliha 'ya] aydı: ... Yūsufnu ündegeyin taşı üzeñgizke kapuñı bağlayın taşı rāzıñnu ayğıl eger fermāñıñğa kirse kirdi ve eger fermāñıñğa kirmese çoğmağıl öz kuluñg turur ne **erki** bolğay? tedi* (NF 360/6-8)

*'Alī aytur meniñ hāñırım edin boldı mundağ mu kerek **erki**? tēp sordum* (KE 14v/7-8)  
*Zühre yulduznu kördi gāyet yaruğ meniñ teñrim mundağ mu **erki** bu mu **erki**?* (KE 38v/3)

*Sorar kızlarğa kim uşbu ni hāl tip*  
*ğalağ mu kördüm **erki** bu hayāl tip* (HŞ 31/592)  
*yana tenlerdin uşbu cānlar yitir*

*niteg ağrılır erki bir ħabar bir (HŞ 213/4332)*

Harezmi Tükçesinde yavaş yavaş kullanım alanından çekilmeye başlayan *erki*, aynı kökten gelen **erken** ile şekilce karışmaya başlar (Korkmaz 2005: 623; Eckmann 2011: 36). *Erken* bazı örneklerde *erki* enklitiği görevinde kullanılır:

*şahābalar ta ‘accub kıldılar kim bu ‘azıznıñ ne ‘amalı bar erken kim Peyğāambar ‘as. muñğa uçmañ birle bişārat kıldı (NF 413/2-3)*

*İbrāhīm peyğāamber aydı... ne ‘aceb tüş kördüm rahmānī mü erki*

*<sup>1</sup> yā taķı şeytānī mü erkin (NF 213/1-2)*

*Ya ‘kūb yalavaş aydı: bu oğlan kimniñ turur kim köñlüm munı söwdi Yūsuf mu erken? (KE 106v/4-5)*

*Bir vaktta Mūsī ‘aleyhi ‘s-selām Benī İsrā ‘ılğa yawlaş pend bérür erdi köñlidin ketçi men teg kimerse bar mu erken tēp (KE 131r/6-7)*

*Süleymān aşuķtı adakımı köreyin tēp periler aymışlar teg mü erken tēp (KE 150r/15)*

*‘Abdu‘l-Muḫḫalib aydı mundağ kuşlarını körmüşim yok niğe keldiler erken? (KE 180r/21-180v/1)*

*‘Abdu‘l-Muḫḫalib aydı çerig keç kaldı helāk boldılar mu erken? (KE 180v/3)*

#### 4. IA

Divānū Lûgātī‘t-Türk‘te Kaşgarlı bu edat ile ilgili şu açıklamayı yapar: “İşin tahakkukunu ve bitmesini gösteren bir edat olmak üzere fiillerin sonuna gelen bir edattır. Bunu Oğuzlar kullanır. ‘Ol bardı la’ (O gitti ya), ‘Ol keldi la’ (O geldi ya). Bu söz işin olduğunu bilmediği için dinleyen adamda bir parça inkâr anlamı bulunduğu zaman kullanılır. Bunu öbür Türkler bilmezler” (DLT C. III: 213).

Gabain, la/le‘den “isimden sıfat yapan ekler” başlığı altında bahseder. la/le ile ilgili “çok eski ve ekseriya yüklem yahut cümle belirleyicisidir, çok seyrek” ifadelerini kullanarak konu ile ilgili *körkle* “güzel”, *ķurla* “kere”, *tünle* “geceleri” örneklerini verir (Gabain 2007: 47).

Arat, gerek eski metinlerde gerek konu ile ilgili şivelerde *ile* edatının kullanılmaması ve eski metinlerde rastlanan -la/-le ekinin menşe ve anlam bakımından izah edilmemiş olması bu hususta kesin bir söz söyleme imkânını vermemesine rağmen W. Bang‘ın birle < bir-le (ile) izahının şu an için kabul edilebileceğini söyler (Arat 2006: 140).

Tulum, *dün*, *tañ*; *dünle*, *tañla* kelimeleri üzerinde durarak bu kelimelerin Eski Türkiye Türkçesi döneminde yapı ve anlamca farklı şekiller olduğunu belirtir. *Öy-le*, *dün-le*, *tañ-la* kelimelerindeki -la/-le‘nin -la > ‘ile‘den eski bir şekil olduğunu söyler. *Dün* ve *tañ* kelimelerinin ile edatı almış *dün-ile* > *dün-le*, *tañ-ıla* > *tañ-la* şekillerinin bu eski şekillerle önceleri kesin olarak ayrı yerlerde ve anlamlarda kullanıldığını ancak bu yakın benzerliğin zamanla iki şeklin karışmasına yol açtığını sonraları *tañla* ve *dünle* kaybolarak dilde *tañ* ve *dün* ile, bunların vasıta ekli şekilleri kaldığını ifade eder (Tulum 1980: 161). Bunun yanında *körk-le*, *kört-le*, *tirig-le*, *diri-le*, *ıssı-la*, *ac-la* gibi örneklere de değinen Tulum, sıfatların anlamını pekiştiren bu -la/-le‘nin çok eski bir şekil

<sup>1</sup> Harekeli bir metin olan Arap harfli metinde kef (ك) harfi bu örnekte esre ile harekelendirilmiştir.

olduğunu ve menşei hakkında henüz kesin bir bilginin olmadığını söyler (Tulum 1980: 163-164).

Korkmaz, -la/-le eki alarak oluşan zaman zarfları konusunda hiç olmazsa *ile* edatının kullanılmış olduğu devir ve metinlerdekine ait olanların bu edat ile ilgisini kabul etmek gerektiğini, ancak örneklerin de hepsini ayrı eke bağlamamak, hiç olmazsa *ile* edatının kullanılmamış olduğu devir ve metinlerde rastlananların bu edat ile ilgisini şu an için şüphe ile karşılamanın yerinde olacağı görüşündedir (Korkmaz 2011: 33-34).

Önler, IA edatının *ile* kelimesinden kaynaklanmış olduğu yönündeki görüşlere katılmaz. Eski Türkçeden beri kullanılan IA'ya karşın *ile* kelimesine ilk olarak Çağatay metinlerinde rastlandığını belirterek *ile* kelimesinin kendisinden önceki kelimelerle birleşmesi sonucu ortaya çıkan -la/-le, -yıla/-yile ekleriyle eski zarf yapma eki olan IA'nın görev benzerliğinin etkisiyle de birbirine karışmış olduğunu ifade eder. Ayrıca *birle*, *ikile*, *üçvele* gibi sayı adlarına gelen IA'nın da bu zarf yapma eki olan IA'nın aynı olduğu savunur (Önler 1996: 9-15).

Ercilasun, "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi" başlıklı yazısında *enklitik* konusu üzerine odaklanıp IA için *enklitik* terimini benimsediğini ifade eder (Ercilasun 2008: 40).

la/le edatının kalıplaşmış olarak kullanıldığı *birle* > *bile* örneğinin yapısı ile ilgili Gabain, *bir+i-l-e* (biril- "birleşmek, bir olmak") şeklinde bir izahta bulunur. Ancak *bile* (< *birle*) ile ilgisi olması gereken *bilen*'i *bilen* < *bir-le-n* (birle- "bir olmak, bir yapmak") şeklinde gösterir (Gabain 2007: 96).

W. Bang'ın *birle* < *bir+le* (*ile*) şeklindeki izahı ise araştırmacılar tarafından genellikle kabul görür (Arat 2006: 140; Hacıeminoğlu 2015: 22; Tekin 2003: 150; Eraslan 2012: 278).

Harez m Türkçesi metinlerinde müstakil olarak bulunmayan IA enklitiği *bile* (< *birle*), *birle*, *birle*n örneklerinin yanı sıra *kat+la*, *kur+la*, *öy+le+n*, *tañ+la*, *tün+le*, *üze+le* örneklerinde de kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

*Cebrā'ıl 'aleyhi's-selām... aydı uçmağ tegme künde yétmiş katla Selmān'nu oğuşayur* (KE 224r/1-3)

*Cefādın inğremes bu yolda 'uşşāk*

*Vefādın cevriñgiz miñg katla hoşraq* (MN 84)

*Semāk bin Hırşe Resül 'aleyhi's-selāmğa keldiler yandılar kâfırlarğa üç kurla tepüdi* (KE 223v/18-19)

*Resül 'aleyhi's-selāmğa haber kıldılar keldi ol taşka suw saçtı metin alıp bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm tēdi üç kurla metin urdı toñ taş kum teg uşandı* (KE 228r/16-18)

*Men aydım el-ḥamdü li'llāh li-ḥamdike İdi 'azze ve cellege ḥamd aytur-men saña yok üç kurla aydım* (KE 235r/9)

*Resül 'aleyhi's-selāmniñ cāni boğziña keldi erse közin açıp aydı yaā 'Azrā'ıl bir zamān şabr kılğul qarındaşım Cebrā'ıl kelsün yana bir kurla soñ dīdārın köreyin* (KE 237v/17-18)

*Bu tertīb üze Süleymān öylen namāzın kılğunça hüküm kılar erdi* (KE 137v/16)

*Öylen namāzı vakti erdi Süleymān namāz kılıp olturmış erdi* (KE 140r/18)

*Cebrā 'l kēlip aydı ey İlyās Mevlī te 'ālā yarlıkar men hālīm-men evmez-men kulumğa aygıl kayu kün sançışmak tiler Ermele aydı tañla tiler-men (KE 159v/5-7)*

*Ey müslmānlar yamanlar birle qoldaşlık kılmañ tañla olar birle tamuĝĝa barmañ bu knki yaman eş qoldaşlar tañla barçası dşmen bolĝusı (KE 195v/20-21)*

*Peyĝāmbēr 'as. aydı ey yārānlarım siziĝ Ėze bolsun tnle ayaĝlıĝ kılmaqlık sizlerdin oza keçgen mmetlerniĝ edgleriniĝ 'ādatı taķı tnle ayaĝlıĝ kılmaķ erdi (NF 313/6-8)*

*Ol ma 'nī çn kim bu muttaķı kullar tnle az uykuĝa barur erdiler taķı secdelede kş istiĝfār kılur erdiler (NF 313/13-14)*

*Yana yarlıĝ boldı kapuĝlarına kan suwadılar tnle cıkarda biri birini tanımaķ çn (KE 115r/16-17)*

*Bular tnle yridiler kndz kizlendiler el haddiñe tēgdiler erse bir borlakĝa kirdiler (KE 117v/12-13)*

*Ṭāyif'niñ yigitleri tnle oturur szleşr erdiler (KE 204r/20-21)*

*Tnle krmez kıldı anı (ME 57/4)*

*Tnle basdı yaĝını (ME 102/1)*

Arat, *zele* kelimesinden bahsederken bunun *ze*'den faklı olarak, bir Şey zerinde daha çok baskı, vurgu ve ısrar ile durulduĝu zaman kullanıldıĝını belirterek, *la* morfeminin pekiştirme işlevine dikkat ceker (Arat 2006: 152-153).

*cihānniñ amāni faķır himmeti*

*ganiler zele faķır minneti*

*faķır nē kim alsa 'azāb kēterr*

*taķı artar ēkki cihān devleti (MM 203/2)*

*zele ketrdi anı iş ze (ME 14/5)*

*zele keldi anıĝ ze (ME 62/8)*

#### 4.1.bile ~ birle

ner, ‘‘Trkçede Eş Sesli Son Cēkim Edatı *bile* ve Kuvvetlendirme Edatı *bile*’’ adlı calışmasında Trkçede eş sesli fakat farklı sentaks grevleri olan *bile* (< birle) ‘‘ile, beraber’’ son cēkim edatı ile *bile* (< bil-e) ‘‘dahi, hatta’’ kuvvetlendirme edatının kkenleri, sz dizimindeki morfolojileri ve anlamları bakımından farklı olduklarına dikkat ceker (ner 2018: 18-19).

Erdal da klitikler ile ilgili yaptıĝı tasnifte ‘‘hatta’’ anlamındaki *bile*'nin tek başına klitik olarak kabul edilmesi gerektiĝini ifade eder. Her ne kadar hiç kimse tarafından klitik olarak kabul edilmese de sz konusu yapının brnsel olarak kendinden nceki kelime ile ilişkili olduĝunu ve dizi içindeki daĝılımında klitik gibi davrandıĝını belirtir (2000: 42-43).

Harezmi Trkçesi metinlerinde karşımıza cıkan *bile* nekleri incelendiĝinde sz konusu neklerdeki *bile*'nin *birle*'den gelişen son cēkim edatı nekleri olduĝu grlr.

*Ysuf'ka başka yerde aydılar ... suwlar bar cımgenler cıçekler bar anda oynar biz oķ atar biz sen taķı bizim bile barsaĝ bolmaz mu tēdiler (NF 353/16-354/1)*

*Bakarlar bir kişi lp yatur taķı Barřıřā esrp bu 'avret bile ie oturur (NF 370/12)*

*ç kndin soñ yana sordı qorqunçdın aydılar muniñ yoruĝın bile almas miz (KE 89v/10)*



*Ol kün Mekke kâfirleri Bedr tokuşı öçi üçün hatunların oğlanların bile alıp çıktılar* (KE 223r/17-18)

*anıñ cevri bile bağrım olup baş*

*karardı yaş öziüm közdin aқа yaş* (HŞ 110/2202)

*ajunda dâim edgüler bile bol*

*yaman közlüg katıñda tapmasun yol* (HŞ 26/498)

*niçe efsün bile söz söylemek bu*

*süçüg söz içre ağu kizlemek bu* (HŞ 171/3463)

*bu cümle rusül enbiyâ serveri*

*Muhammed resül ol müzekkâ eri*

*şükür kılğu tün kün tazarru' bile*

*anıñ ümmeti kılmuşınğa berī* (MM 7/1)

*kamer pâre boldı işaret bile*

*katıg taş ma keldi katında tile*

*taķı bilgil enşâri oğlanları*

*ölüp báz tirildi muni keç bile* (MM 34/1)

*Peygâmbēr 'as. yigirmi tokuz gazât kıldı tokuz gazâta özi taķı kâfir birle uruştı*

*yigirmi gazâta şahâbalar uruştı özi uruşmadı* (NF 6/13-14)

*Peygâmbâr 'as. 'nı 'Ataba atlıg kâfir taş birle urdı taķı mübârek tişini sındurdı* (NF.

12/15-16)

*Kaçan kim Ebrehe Ka 'be 'ke yawuķ kelmekke kaşđ kıldı erse ol Maħmūd atlıg fıli çökti*

*heç turmas neçeme kim têmür ırğaķlar birle ururlar heç yerindin kopmas* (NF 42/14-15)

*Mevlî kudreti birle ol ekegüniñ kudruķı kavıştı tamuğ içinde ne yılan bar erse Ciblīt*

*kudruķındın taķı çıdan bar erse Tiblīt kudruķındın turur* (KE 4r/11-12)

*Bir kün Iblīs yetmiş miñ ferişte birle kökdin Âdem topraķınğa keldi elgi birle*

*Âdem 'nüñ karnını kaķdı içini kevek kördi* (KE 6r/21-6v/1)

*Mevlî 'azze ve celle kızıl altundın yaratılmış bir taħt iddi güher birle muraşşa'*

*kılınmış andağuķ hil 'atler aña keddürdi altun tâc başınğa urdı ol taħt üze olturdı* (KE 7r/8-9)

*İdrīs aydı kelgil ta 'âm yegeliñ aydı yemes men ferişte erdügin bilmedi tört kün İdrīs*

*birle turdu nesre yemedi* (KE 20r/8-9)

*Biz arıglar biz seniñ ögmekiñg birle taķı arıgılayur miz sini* (KT 5b/4)

*Yâri tileñg şabr birle taķı namâz birle* (KT 7a/6)

*men anıñ 'ışķı birle muntig uş zâr*

*yanaşıp ol ağın yar birle oynar* (HŞ 110/2201)

*ağız tik ot timekdin köymez ermiş*

*karın tiş iti birle toymaz ırmış* (HŞ 109/2183)

*bu hasret birle bağrım pâre kıldı*

*özi ırğar mini âvâre kıldı* (HŞ 110/2203)

*köñül birle taşdıķ kerek bil burun*

*til ikrârı andın tutar ol orun*

*bu ikrâr u taşdıķ bolur râst kaçan*

*'ameldin üzeñde körünse yurun* (MM 19/1)

*bu cân birle tirig éren ölmes ol*

*bu cân kadri tégme kişi bilmes ol*

*nıfâķ kîne birle 'amel kılğuçı*

*bu cândın haber hem eser bulmas ol* (MM 22/1)

*üykürdi anlar üze atlığları birle ya 'nī çerigi birle* (ME 3/6-7)  
*altun birle bezedi muşhafm* (ME 4/2)

#### 4.2.birlen

Harezmi Türkçesinde *bile* ve *birle* kadar yaygın olmasa da *birlen* örneğine de rastlanır. *birle* edatından türemiş olan *bilen* edatının sonundaki -n ile ilgili Hacıeminoğlu, manayı daha da kuvvetlendiren bir vasıta hâli eki olabileceği gibi, fonksiyonu henüz tespit edilemeyen bir türeme ses de olabileceğini düşünür (Hacıeminoğlu 2015: 26).

*Hak te 'ālā barçadın burun bir gevher yaratdı ol gevherğa heybet birlen nazār kıldı* (KE 3r/9-10)

*Bu yerler kökler bir kat erdi kudreti birlen yerni kökni birbirindin ayırdı her biri yeti kat boldı* (KE 3r/16-17)

*Şālih du 'ā kıldı ol taş iñranu başladı bir iñen çıkdı olar tilemiş teg bir ançada iñen botası birlen kopdı otlayu başladı* (KE 34v/19-21)

*Kaçan mü'min sewüg közi birlen nersege baksa Mevlī te 'ālā künenç turur* (KE 95r/20)

*Mende hiç 'amel-i şālih yok erdi muşlih oğlum bar erdi erte kēçe anıñ du 'āsı birlen bu nūrğa şāyeste boldum* (KE 172v/2-3)

#### 5. ma

Clauson, etimoloji sözlüğünde *ma/me* edatının farklı fonksiyonlara sahip olan *yeme* enklitiğinin bir kısaltması olduğu fikri üzerinde durur. Bazı durumlarda “ve” veya “da/de” anlamlarına gelen bu edatın kendinden önce gelen kelimeyi pekiştirdiğinden ve *kim* ve *ne* gibi soru edatlarından sonra kullanımından bahseder (Clauson 1972: 765).

Gabain, bu edatın sonuna geldiği kelimeyi kuvvetlendirdiğinden, aynı türden olmayan vasıflıkları ayırdığından ve aslında bir son çekim edatı olduğundan bahseder. Konu ile ilgili *mān ymā* “ben de”, *ançulayū+ma* “tam öyle”, *kayuma orunta* “her ne yerde” yani “her yerde”, *nāmā* “ne ise” gibi örnekler verir (Gabain 2007: 105).

Tekin, *yāmā* “ve, dahi, ... da” edatının \**yām-* “ilave etmek, eklemek” fiilinden türediği görüşündedir (Tekin 2003:157-158; Eraslan 2012: 285). Temir, söz konusu edatın Ramstedt tarafından *yem-* “eklemek” > *yem-e* şeklinde, Kotwicz tarafından ise *ye-me* şeklinde morfolojik izahının yapıldığını belirtir. Temir, kendisinin de Kotwicz’in izahına katıldığını, *-me* hecesinin bütün Altay dillerinde sözlerin sonuna getirilen *da/de*, *dahi*, ve anlamlarında kullanılan *ma/me* edatı olduğunu söyler (Temir 1948: 34). Ayrıca *ma/me* edatının *yme*’den kısaltıldığı görüşünden ziyade *yme*’nin *ye-me* şeklinde *ma/me* edatının yardımıyla ortaya çıktığı görüşünü daha akılcı bulur (Temir 1948: 36).

Hacıeminoğlu, Batı Türkçesinde neredeyse hiç rastlanmayan bu edatın Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi sahalarında sık kullanılan bir tekid ve bağlama edatı olduğundan bahseder. Kullanılışı ve görevi itibarı ile *ok/ök* ve *da/de* edatlarının aynı olduğundan ve kendinden önceki kelimenin genel ahengine uyarak ek özelliği gösterdiğine değinir (Hacıeminoğlu 2015: 248).

Harezmi Türkçesinde *ma/me* enklitiği çoğunlukla pekiştirme göreviyle kullanılsa da bağlama görevinde kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Bunun yanı sıra kalıplaşma

temayülü gösteren söz konusu enklitik genellikle isim ve zamir türü sözcüklerden sonra kullanılır.

#### İsimlerden Sonra:

*Tegme bir köknüñ kalıñlıkı beş yüz yıllık yer turur arası **ma** andağuk yana tegme bir yernüñ kalıñlıkı beş yüz yıllık yer turur arası **ma** andağuk* (KE 4r/2-3)  
*Yarlıg keldi ey Ādem uşmağ yaratdım aña kirmüçiler **ma** yaratdım tamuğ yaratdım aña kirmüçiler **ma** yaratdım maña şükr kılsunlar tēp* (KE 10v/5-6)  
*İdi 'sinden yarlıg keldi yağılık düşmānlık belgürtgen muvāfıklık **ma** bergey* (KE 25r/5)  
*bu künden soñ ağın kayğumı koydum*  
*cihānđın irikip cānđın **ma** toydum* (HŞ 47/927)  
*nedimler közleriñge uyku toldı*  
*kopuzçılar **ma** sazın yirge saldı* (HŞ 82/1623)  
*mini ol it saqışınça **ma** körmez*  
*iti itlense izder mini sormaz* (HŞ 110/2205)  
*kılur cinsi birle kuşlar **ma** pervāz*  
*kögerçinge kögerçin kazka hem kaz* (HŞ 113/ 2278)  
*çıkarğaymen tidi men anı taşdıñ*  
*timürdin ot tig gevher **me** taşdıñ* (HŞ 26/509)  
*kamer pāre boldı işāret bile*  
*katıg taş **ma** keldi katında tile*  
*tağı bilgil enşāri oğlanları*  
*ölüp bāz tirildi munı keç bile* (MM 34/2)  
*biliñ kökdin ilk kāfir iblīs tağı*  
*Qābül yer yüzinde **me** boldı şakī*  
*bu ēkkisini kıldı bed-baht hased*  
*'akiller haseddin kerek muttaķī* (MM 52/2)

#### Zamirlerden Sonra:

*İdi 'azze ve celle tamuğđın beşinci kat yerge çıkardı anda **ma** üküş fā'at kıldı erse altıncı kat yerge çıkardı* (KE 4v/1-2)  
*Yarlıg keldi uşmağğa baruñ uçmağnı ma körün bardılar uçmağnı kördiler olarnıñ **ma** üküşreki uçmağda kaldılar* (KE 10v/12-13)  
*Ol hālde hitāb kelgey ey İblīs tamuğluklar seni isteyürler İblīs ayğay men **me** olarnı tileyür men* (KE 17r/8-9)  
*Fermān keldi Ādem oğlanların 'ayb kılmañ siz yer yüzinde bolsañız erdi olarda yaratulğan sizlerde bolsa siz **me** andağ kılğay erdiñiz* (KE 21r/13-14)  
*içürdi şabr otın şāvür-ı 'aftar*  
*yaraştı şabr birle ol **ma** nāçār* (HŞ 95/1907)  
*eger aysa vişāli şubhı atsın*  
*ayt kim tün uzun tur ol **ma** yatsın* (HŞ 115/2305)  
*bu sözge kulak tut ötünme munı*  
*kereglik bolur ol **ma** kilse küni* (HŞ 116/2332)

ma/me enklitiği *neme* (<ne+me), *neçeme* (<ne+çe+me), *nemerse* (<ne+me+er+se) (Hacıeminoğlu 2015: 250-252) ve *yeme* (<ye-me) (Temir 1948: 36) örneklerinde kendinden önceki unsurla kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

*Umm-i Mu 'id aydı **neme** yahşı konuklar siz sizlerni konuklağay erdim velikin kaht yıl turur ewümde heç nerse yok turur* (NF 22/2-3)

*Hak te 'ālā benim üze neme uluğ luf lar taķı keremler kılup turur anı izhār kılmaķ için aytur men tēdi (NF 36/16-17)*

*Ebū Sufyān aydı: Yā 'Abbās uyañg ođlı neme uluğ melik boldı tēdi (NF 50/11)*

*Kök kapuğını açtılar taķı aydılar: Hoşluk bolsun Muhammed'ke neme yaķşı kelmeķ keldi tēdi (NF 53/9-10)*

*Peyğāmbar 'as. aydı: ... neme kaťıg ermiş bu cān bērmek tēdi erse Fāťıma yıđlayu bařladı (NF 89/15-16)*

*Nemrūt aydı İbrahīm meniñ teñrimniñ tamuğı bar ot kaynatır tēr neme bu kün ot birle kaynatayın kim kutğarur ermiş köreyin tēdi (KE 40v/13-14)*

*kaçan it egeleri kelse hatunlarığa kaźan asturup özleri yol başığa çıkıp ötken kişilerge neme körklüğ itiiñ bar ya sıđıruñ ya tewen bar tēgeç kālā öler erdi (KE 94v/21-95r/2) neme meñgilig ümmetler irdi olar*

*köñgöl sevse anları kayda olar (HŞ 9/165)*

*neme şabr kılğan turur anlar ot üze (KT 25a/3)*

*Cābir aytur ra.: Cümle řahābalar bu řandaķnı kaźar erdi uluğ tař çıktı neçeme kuvvatlık erenler balta birle ursalar heç e<sup>3</sup>er kılmaź erdi (NF 28/4-5)*

*Neçeme kim bu küvveçdin aş çıkıruurlar taķı bu tandürdin etmeķ çıkıruurlar erdiler heç bu küveçniñ aşı eksilmez erdi taķı bu tandürnuñg etmeķleri eksilmez erdi (NF 29/12-13)*

*Kaçan kim Ebrehe Ka 'be'ke yawuķ kelmeķke kařd kıldı erse ol Maħmūd atlığ fıli çökti heç turmas neçeme kim tēmür irğaķlar birle ururlar heç yerindin kırmas (NF 42/14-15)*

*neçeme uluğ belā u miñnet kelse sizler şabur kılı bilür siz taķı imānnı içgınmaz siz (NF 76/8)*

*Kim ol kün cevāp aydı erse neçeme küçlüğ çığay erse haç ötegey taķı kim cevāp ayımadı erse neçeme küçlüğ bolsun haç ötegey (KE 53v/9-10)*

*Şenbe kün nemerse yaratmadı munça nemerselerni bir köz yumup açkunça yaratur erdi (KE 3v/6-7)*

*aruķ sığır [semiz sığırlar]nı yutar olarnıñ řarsaķında hiç nemerse körünmes (KE 89v/2-3)*

*Mevlī 'azze ve celle Hāri<sup>3</sup>'ni köke ađdurdı anda yeme üküř řā'at kıldı erse ēkinç kať kökke ađdurdı (KE 4v/4-5)*

*İblis kelip Kābīl'ğa aydı Hābīl kurbāni anıñ üçün kaķul kılındı ki Mevlī 'azze ve celle haźretinde anıñ 'izzeti ve kurbı bar atañ Ādem yeme anı sewer (KE 15v/14-15)*

*Kābīl'niñ öwkesi keldi aydı men Hābīl'ni öltüreyin kız yeme haķīfelik yeme maña kaķsun (KE 15v/16-17)*

*Öñin şarındaşları aydılar Şi<sup>3</sup> ewde olturup iş işler biz yābānda kış yay emgenür miz biz yeme bözçilik öğrenelin tēdiler (KE 18r/4-5)*

*Kābīl'niñ bir közsüz oğlı bar erdi ol ođulnuñ bir yaş oğlı bar erdi ol yeme közsüz erdi (KE 21r/6-7)*

## 6. mU

Eski Türkçe döneminden itibaren mevcut olan mI/mU morfemi ilişkili olduğu yapıda soru ifadesi oluşturma temel işlevinin yanında pekiştirme; şaşırma, inkār, olasılık vb. anlamları belirtme işlevleri de bulunur (Koca 2018: 304).

Ercilasun, Türkçede soru eki olmadan da vurgu ve tonlama ile soru sorulabildiğini, Orhun yazıtlarında asıl işlevi pekiştirme olan mU'nun yanında gU morfeminin de

kullanıldığını ve bunların sonradan soru eki durumuna geldiğini, bugün Yeni Uygur Türkçesinde *mU*'nun soru işlevinde değil “da” anlamında pekiştirme işlevinde kullanıldığını belirterek *mU*'nun temel işlevinin pekiştirme olduğunu ifade eder (Ercilasun 2008: 50).

Hacıeminoğlu, aslında bir ek olan *mU*'nun isim veya fiillerden sonra gelerek soru mefhumunu ifade ettiğinden, uzun süre uyum dışı kalarak bünyesini *mU* şekli ile muhafaza ettiğinden fakat Batı Türkçesinin ilk devirlerinde *mI* şeklinde düzleştiğinden, daha sonra ise *mI/mU* telaffuzları ile ekleşerek uyuma tabi olduğundan bahseder (Hacıeminoğlu 2015: 275).

Harez m Türkçesi metinlerinde *mU* enklitiğinin çeşitli zamanlarda çekimlenmiş fiil, isim ve zamir türü sözcüklerden sonra kullanıldığı örnekler tespit edilir. Bu dönem metinlerinde söz konusu enklitik ekleşme temayülü göstermez.

#### Fiillerden sonra:

*Ebū Leheb aydı heç bilmez men neteg kılamak kerek uyam oğlu Muḥammed dīninge kīrsem bolur mu yā taqı kirmesem mü yahşırak heç bilmez men* (NF 16/8)

*Ümm-i Cemil feryād kıldı kim eger sen Muḥammed dīninge kīrsenḡ menin töşekim saḡna ḡarām turur men seniḡ birle bir ewde turmaḡay men tedi körmedin mü oḡlum 'Ataba' nı kaḡap öltürdi* (NF 16/9-10)

*Ḥitāb keldi ey ferīşteler sizlerge aymadım mu men bilgenni sizler bilmez siz tēp* (KE 8v/18-19)

*Ey Rāhīl oḡlu yaḡan düş aytmışıñ yetmes mü taqı boynumuzḡa minür mü sen tüşgil yörügil tēp ısıḡ kumda yalıñ aḡak kavdılar* (KE 69v/7-8)

*Aymadım mu sizge ḡaḡıḡat üze men bilür men köklerniḡ örtüḡlüḡin taqı yirniḡ örtüḡlüḡin* (KT 6a/1)

*kişi ölmezdin aşnu bu ömürdin*

*ölermen tip keser mü hiç umunçın* (HŞ 114/2296)

*nidin mini kıdur bu yaḡıḡ āzār*

*'aceb öz 'aybını bilmez mü ol yār* (HŞ 110/2197)

#### İsimlerden Sonra:

*Sūheyl aydı: Yā Muḥammed eger bizler seni Taḡrı'niḡ resūli bilsek seniḡ birle mundaḡ işler mü kıḡay erdük saḡna ḡilāf mu kıḡay erdük? Ataḡ atıdın nişe yüz çevrür sen?* (NF 46/6-7)

*Cebre'ıl aydı: Ey Burāk Muḥammed'ke mü çalıḡlık kıdur sen? Heç kimerse münmedi saḡna Muḥammed'din 'azīzrek Ḥaḡ te'ālā katında* (NF 52/13-14)

*Aydı ey melik bu ot içinde kamuḡ dünyā taḡları bolsa köygey erdi İbrahīmi mü kıyar tedi* (KE 42r/19-20)

*'aceb ḡaḡ mini taşdın mu yarattı*

*kim uş muntig içimge ot kattı* (HŞ 129/ 2596)

*kēl emdi saḡıḡıl tefekkür bile*

*inanmak revā mu bu tıḡu yēle*

*tiriḡlik bile bu kamuḡ işleriñ*

*tiriḡlikniñ aşlı erür yēl bile* (MM 46/2)

*cemād cānsızın ol nē işge yarar*

*kulaḡ mu eşitür bu köz mü körer*

*şerī at til ol bil ḡarīḡat kulaḡ*

*ḡaḡıḡat bu köz tēḡ ḡanı kim sorar* (MM 346/2)

Zamirlerden Sonra:

*Melik aydı ey Şālih men saña kılğan edgüliknüñ yanıtı bu mu turur?* (KE 34r/3)

**7. Ok**

*ok/ök* enklitiği Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren kuvvetlendirme/pekiştirme/tekit işleviyle kullanılır. Gabain, bu enklitiğin kuvvetlendirme bildirdiğinden ve *anta ok* “hemen sonra”, *timin ök* “hemencecik”, *ançulayu ok* “tam böyle (tam bunun gibi)”, *birök* “fakat”, *umadın ok* “tam muktedir olmadan (tamamıyla yapamadan, yapacak durumda olmadan)”, *näçük* < *nä+çä ök* “tam bunun gibi, nasıl?” şeklindeki kullanımlarından bahseder (Gabain 2007: 105).

Tekin, Orhon Türkçesi Grameri adlı çalışmasında *ok/ök*’ün bir zamiri, bir zarfı ya da bir eylemi pekiştirdiğini belirterek bu durumu Orhun yazıtlarından örneklerle gösterir: *Özüm ök kagan kışdım* “Onu ben kendim hakan yaptım”(T 6). *Biryä tabgaçig öñrä kītañug yrya oguzug üküş ök ölürti* “Güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde (de) Oğuzları pek çok öldürdü” (T 7). *Kızıl kanım töküti kara tärim yügürti işig küçüg bertim ök* “Kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek (ona) hizmet ettim” (T 52) (Tekin 2003:159-160).

Sonuna geldiği unsurun anlamını kuvvetlendiren, kelimenin ahengine göre kalın ve ince olan bu morfem Karahanlı Türkçesi metinlerinde de oldukça yaygın olarak kullanılır ve görev itibariyle Batı Türkçesindeki *da/de*’ye paralel bir kullanılışı vardır (Hacıeminoğlu 2008: 101-102; 2015: 252). Bu dönem metinlerinde *ok/ök*, *birök/birük* (< bir+ök) “eğer” (Hacıeminoğlu 2008: 275), *neçük/niçük* (< ne+çe+ök) “nasıl, niçin”, *nelek/nelik/nelik* (< ne+le+ök) “niçin, neden, nasıl” gibi kalıplaşmış olarak da karşımıza çıkar (Hacıeminoğlu 2008: 106-107).

Eckmann *ok/ök*’ü tekit edatları başlığı altında ele alır ve “bizzat, tam, aynı, tıpkı” gibi anlamlarda kullanıldığını belirtir (Eckmann 2011: 35).

Söz konusu klitiği ayrı bir çalışma konusu olarak inceleyen Korkmaz, bu klitiğin Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde sıkça kullanıldığını bahseder. Yalın ya da çekim, iyelik ve çokluk ekleri almış isimler ile isim hükmünde olan kelimelerden sonra gelen *ok/ök*’ün cümle içerisinde o ismin anlamını belirtme ve pekiştirme vazifesi gördüğünü, etki ettiği isim ile birlikte “de, dahi, bilhassa, bizzat, yine, sırf, yalnız, ancak, ise, ... gelince, asla, hep, daima” gibi yeni anlamlar kazandığını belirtir (Korkmaz 2005: 99).

Buluç, *ok/ök*’ten berkitme edatı olarak bahsetmiş ve bu edatın ünlü ile biten bazı sözcüklerden sonra kullanıldığında büzülme ve kalınlaşma sonunda: *aylak* (< eyle ok), *buylak* (< böyle ok), *andayuk* (< anı teg ok), *bundayuk* (< bunu teg ok), *mundayuk* (< munı teg ok) gibi örneklerin ortaya çıktığını belirtir (Buluç 1963:163).

Şinasi Tekin de “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu” başlıklı yazısında *andavuk*, *bundavuk*, *oluk* ve *buyuk* örneklerinde görülen *+yuk*, *+uk* ve *+vuk* eklerinin müstakil bir kelime olan *ok* pekiştirme edatının ekleşmiş şekli olduğundan bahseder (Tekin 1974: 133).

Karışık dilli eserlerde hem zamir köklerine hem de isim köklerine eklenebilen –*dAvUK/-dAyUK* eki, Harez m Türkçesindeki *andağok/andağuk* örneklerindeki *-dağok* enklitiği ile aynı fonksiyona sahiptir. Her ikisi de eklendiği kelimeye “öyle, öylece, bunun gibi” anlamlarını katar (Sarı 2010: 611).

Harez m Türkçesi eserlerinde *ok/ök* enklitiğinin neredeyse bütün sözcük türlerinden sonra kullanımına rastlanır. Söz konusu enklitik aynı zamanda ekleşme temayülü de gösterir.

#### İsimlerden Sonra:

*Bütünlükün rāstlıkın korkar Tañrı te ‘ālādın ‘ālimlar ok öz kullarından* (NF 233/3-4)  
*Feriştelər kamuğları bir yolu ok secde kıldılar yalğuz ‘Azāzil secde kılmadı* (KE 9r/8)  
*Ma nāsi ol bolur çün ok Zelihā Yūsufğa oğradı* (KE 81v/17)  
*Ağınlar uçdılar Lebed kaldı ol yerde ök öldi* (KE 30v/1)  
*siniñ tevfikiñg ok cānım yarıtur*  
*siniñ taqdiriñg ok buyruk yürütür* (HŞ 157/3173)

#### Sıfatlardan Sonra:

*Ya küh du ‘ā kıldı böri destür tiledi çıkdı ol ok kün böri oğlını buldı* (KE 72v/11)  
*Resül ‘aleyhi ‘s-selām ol ok kēçe andın yandı ‘ammesi ümmühānī eviñe keldi* (KE 216v/18)

#### Zarflardan Sonra:

*İblīs aydı ... Mevlī ‘azze ve celle anı maña musallať kılsa boyun sünmegey men meni aniñ üze musallať kılsa öltürgey men ol zamān ok kāfir boldı tēmişler* (KE 6v/5-6)  
*Taķı havāda bir kuş bar erdi anda ok oknı aniñ kaniñğa bulğap saldı* (KE 44r/14)  
*üwüş erken ök yu soñınça biri*  
*taķı başnı kapsayı mesh et arı*  
*yunuğ farzı şāh ol bu sünnet vezir*  
*taťavvu ‘ edeb müsteħab leşkeri* (MM 94/1)

#### Zamirlerden Sonra:

*Yūsuf aytur kamuğını olarğa ok bērin* (KE 89v/13)  
*Andağ kıldılar erse her niçe bir yanga taş temür saldılar ol ok ağır keldi* (KE 177r/20-21)  
*kerek öltür kerek rüzī bağışla*  
*sen ok bil ni tileseñg anı işle* (HŞ 157/3172)  
*bu ma ‘şük tapa bil sēn-ök közğü-sēn*  
*ħacet yok ajunnu tēlim kezgü-sēn*  
*açılmaq kerekse saña bu beyān*  
*sivallahdın öziñ tamām üzgü-sēn* (MM 370/1)  
*sēn-ök-sēn yaratğan bu yer kök kün ay*  
*bu küz kuş kerek yaz kerek bolsu yay*  
*bu yoknı kılıp bar kamuğ barnı yok*  
*kılığlı ğanī sēn kamuğ ħalk çığay* (MM 3/1)

#### Edatlardan Sonra:

*ķoy öz zülfüñg bile az oyna iy cān*  
*mini zülfüñg tig ök kılma perişān* (HŞ 84/1663)  
*sañga sen tig uluğ başlıg kerek bir*  
*ni kopğay men tig ök miskindin āħir* (HŞ 173/3512)  
*ayıttı iy şehinşāh şādmān bol*  
*hemişe muntig ok şāh u cihān bol* (HŞ 101/2024)

anadın toğmışım tig pāk irr men  
hem z mhrm bile **k** oturur men (Hş 151/3046)  
kim ol emgek bile 'ışk otu çgey  
ya taş kzmağ bile **k** 'mri kiçgey (Hş 125/2509)

**Fiillerden Sonra:**

harış hırşı hasret bulu bilmes **k**

harışlık rr ig veli dāru yok

kanā 'at bile r ulaşu 'aziz

eşitgil bu szni ayā 'ākil uç (MM 54/1)

k/k enklitiği **andağoğ**, **mundağoğ**, **oloğ**, **neçk**, **nelk**, **ançak**, **nik**, **tegk**, **çın-k**, **birk** rneklerinde kendinden nceki unsurla kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

Eb Bekr ... aydı kim sen ekkı twe birle 'Abdullāh' nı alıp Sevr atlığ tağ tpinde gār  
bar biz çıkmışdın uç kndin soņđ aņđa kelgey sen tp turur erdi anlar tağı **andağoğ**  
uç kndin soņđ keldiler (NF 23/13-14)

ç miņđ kişi cmlesi toydılar tağı kweç aşı **andağoğ** erdi tağı tandr etmeleri  
**andağoğ** erdi (NF 29/13-14)

Krer men bir adım ornı hāl ermez cmle kk zesi ferışte birle toluğ turur burunđı  
kkler tağı **andağoğ** ferışteler birle toluğ erdi (NF 56/5-6)

Ol yzkniņg zesinge buyurđı kim Muğammed Reslullāh bitiņgiz tp ol yzk  
kılđuçı stād tağı **andağoğ** kıldı (NF 77/16-17)

Tegme bir kkniņ kalınlıkı beş yz yıllık yr turur arası ma **andağoğ** yana tegme bir  
yrniņ kalınlıkı beş yz yıllık yr turur arası ma **andağoğ** (KE 4r/2-3)

Mevl 'azze ve celle kızıl altundın yaratılmış bir tağt iddi gher birle muraşsa'  
kılınmış **andağoğ** hil 'atler aņđa keddrdi altun tāc bařıņđa urđı ol tağt ze oturđı (KE  
7r/8-9)

Ādem **andağoğ** kurbān kılur erdi ot kelip kydrr erdi (KE 15r/2)

Bir kn 'Osman raşhu Peyđambar 'as. 'nuņđ hādimleridin eşitti kim Peyđambar 'as.  
ewinge uç kn boldı kim kzđan asılmadı ot urulmadı tokuz hcresinde tağı  
**mundağoğ** tp za 'faları tağı şabur kılup turur Peyđambar tağı şabur kılup turur erdi  
(NF 125/8-10)

**mundağoğ** cum 'a namāzını cām 'de imām birle kıldı tağı uluğ yazuğklardın sağlandı  
(NF 240/7-8)

**mundağoğ** bir ramazān ayını rza tuttu tağı bir ramazānka tegi uluğ yazuğklardın  
sağlandı (NF 240/9-10)

Peyđamber 'as. ... koy dileringe tağı **mundağoğ** hkm bolđay sığır dileringe tağı  
**mundağoğ** hkm bolđay tp aydı (NF 251/2-3)

Tağı ayımışlar uçmağ halkığa lm yok **mundağoğ** tamuğ halkığa lm yok ançası  
bar kim ta 'abbr ve dehşetleri bolđay (KE 21r/2-4)

Ba 'zi rivāyetlerde kelmiş İsmā 'il Hācer 'din **mundağoğ** tuğdı (KE 48r/15-16)

Cuhd aydı va'llāhi kim Tevrt içinde **mundağoğ** okıdım tp imān keltrdi (KE 67v/6-  
7)

**Mundağoğ** kıyāmet kni m 'min klđa tamuğı krgzgeyler (KE 91r/16-17)

Szleşse irdi bizge Taņđrı yā kelse irdi bizge niřān **mundağoğ** aydı anlar (KT 17a/4)  
munuņđ kim kilmeki hem barnağı renc

iligde bolmasa yig **mundağoğ** genc (Hş 145/ 2931)

kişi kim **mundağoğ** taş zre kılđay

eger fil irse men tig k yok alđay (Hş 173/3507)

yağın bir tmişde kinçin ytr



taķı anda kēdin teşehhüd kētür  
 yakīn ēkki tēmişde hem **mundağoķ**  
 taķı birni yana namāzın bitür (MM 126/3)  
 biliñ altun altunga bey 'i revā  
 eger artuķ alsa ħarām ot ribā  
 kümişge kümiş ħükmi hem **muntēg-ōk**  
 kümiş altun ara ziyāde revā (MM 249/3)  
 Fir'avn suw yüzinde taht urup oturur erdi **oloķ** yerde yazılanmaķğa yer kılmış erdi  
 (KE 111r/17-18)  
 anuñ tig sañga men kim men **oloķ** dem  
 yıkıldım irdi ağın ol kün oķ hem (HŞ 173/3511)  
 şükür ħamd uğanga tümen miñ hezār  
 kamuğnı yaratğan **oloķ** bir ü bar  
 anıñ emri birle felek ewrülür  
 anıñ ħükmi birle kılar yer qarār (MM 378/2)  
 İmām Aħmed aydı ... men **neçük** du 'ā kılmağayın tēdi (NF 202/10)  
 İblis-i la'in aydı men **neçük** yığlamayın kim munça miñg ħalāyık bukün 'Arafāt'ka  
 keldiler (NF 275/1)  
 Cümle ferīşteler ta'accub kıldılar kim Ādemī munça 'ibādat kılmışdın soñg **neçük**  
 kāfir bolğay? tēp aydılar (NF 368/8-9)  
 Ey Muħammed ağır yük **neçük** yükleyin rüze tutğanga rüzesin unutturdum yēm içim  
 birle ħarnı toydı erse añdurdum rüzesin bozmadım (KE 213r/7-8)  
 Ey Yūsuf ol kün kuğuğ başında erken **nelük** aymadıñ men seni satğın almağay erdim  
 (KE 75v/10-11)  
 Ol böri Yūsufnuñ köñleki üçün öltürmiş erse köñlekini **nelük** alıp kitmedi? (KE 72r/3-4)  
 Bayaķı a 'rabī yana keldi aydı: ey yigit **nelük** yığlar sen? (KE 79r/12-13)  
 Mevlidin ħitāb keldi kim ey Dāvūd **nelük** yıđlayur sen? (KE 100r/13)  
 Yūsuf aydı men men tēmekge uwıtanmas mu sen mundağ küçüñ ħırvetiñ bar iğeç  
 Yūsufnu börige **nelük** yedürdiñ (KE 104r/2-3)  
 ħara toprakķa kirmiş tolun ayım  
**nelük** başımķa toprak ħoymağayım (HŞ 135/2724)  
 tökülmüş ol çiçekim uş butaķdın  
**nelük** bolmasun ansız bağ mañga ħın (HŞ 135/2725)  
 uçup kılmış cihān körmüş çırağım  
**nelük** sızğurmağayın közde yağım (HŞ 135/2726)  
**niçük** kim kezdi yalğuz tağlar ara  
 yine çimgen çiçekler bağlar ara (HŞ 55/1084)  
 'ömr kaç künni kısmet kim birildi  
 kiçer antiğ **niçük** kim ħul tirildi (HŞ 164/3316)  
 kim iy şāh yarlıķa **ançaq** yazuķla  
 uluđluķ ħıl kiçiklerini bağışla (HŞ 19/362)  
 eger 'adl itse uşbu çerh ü ħaddār  
 mini **nik** öltürür ni munça ħınar (HŞ 130/2609)  
 'aceb bizdin öze kiçgen 'azizler  
**nik** aymaz körgeñin bizlerge kızler (HŞ 212/4300)  
 bu dünyā ēkin ēkgü yer bil munı  
 ħayır şer su-be-süy kıyāmet küni

bu kün nê kim êksen yarın orğa-sen  
 çatıġlan tirilgil **çın-oġ** rāst kōni (MM 279/4)  
 bu ilhām-ı rabbānidin yorguçı  
 melek tēg ulaşu oyaġ turġuçı  
 şerī‘at tarīkat hākīkat üze  
 kirip rāst hākīkat **çın-oġ** barguçı (MM 389/4)  
 tutuş tünle kündüz seherde niyāz  
 tamām bülbül ötmüş **tēg-ök** bolsa yaz  
 tekellüf salıban tevāzu‘ bile  
 yörügli hākīkat aytıban mecāz (MM 390/2)  
 bilig bilmiş üçün ‘alimler birer  
 öñinler cāhil tēp tekellüf kurar  
 bilig bildi érse bu Mūsā **tēg-ök**  
 cāhil tēse bolmas Hızır tēgtür ér (MM 394/3)  
 Tapunur miz İdīnġge taķı atalarıñġ İdisiñge İbrāhīmñiñ taķı İsmā‘ilñiñ taķı  
 İşhākñiñ **birök** İdige (KT 19a/7-8)

## 8. ol

*ol* klitiġi Divānū *Lūgati‘t-Türk*’te “isimlere ve fiillere tekit için gelen edattır” şeklinde tanımlanır (DLT C. I: 37).

Emre, isim cümlelerinde yüklem ile özneyi birbirine bağlayan koşaç denilen yapıların bulunduġunu belirtir. Eski kaynaklarda benzer işlevde kullanılan zamirlerin de olduġundan ve aynı dönemde “turur” morfeminin yanında bu zamirlerin koşaç rolü üstlendiġinden bahseder (Emre 1945: 274).

Alyılmaz, *ol*’un cümlelerin anlamını kuvvetlendiren ve anlama kesinlik kazandıran bir ek-edat olduġundan bahseder (Alyılmaz 1994: 256).

Üstüner ise *ol* klitiġine pekiştirme edatları içinde yer verip, *ol*’un bir pekiştirme edatı olduġunu belirtir (Üstüner 2003: 159).

Harezmi Türkçesi metinlerinde *ol* enklitiġinin isim, zamir ve fiil türü sözcüklerden sonra kullanıldıġı tespit edilir. Ayrıca söz konusu enklitiġin ekleşme temayülü göstermeyip müstakil olarak kullanıldıġı görülür.

### İsimlerden Sonra:

kōz körġeni cemāl *ol*  
 sewmek anı helāl *ol*  
 andaġ cemāl körüben  
 kim sewmese vebāl *ol* (KE 78v/19)  
 niçe dost irse yüz ança yaġı *ol*  
 niçe küldürse yüz ança yığı *ol* (HŞ 90/1796)  
 ayıttı cānnı satmaķlık ġatā *ol*  
 ayıttı ‘ışķ yolında hem revā *ol* (HŞ 125/2522)  
 aġunluġnuñġ soñġı bilgil ölüm *ol*  
 ölüm irmez iy ‘āķıl bu ulum *ol* (HŞ 139/2803)  
 zarif söz aş içinde tatlı tuz *ol*  
 kiter köp bolsa tatġı az uz *ol* (HŞ 116/2331)  
 tilek birliki bir ékinç nisbet *ol*

*bu êkki bile bolsa bil şöhet ol*  
*eger hâli bolsa bu êkkide bir*  
*erür 'âdeti 'âm öñin ülfet ol* (MM 315/1,2,4)

**Zamirlerden Sonra:**

*Âdem yazıladı yıdıg yel belgürdi aydı ey Cebrâ`il bu ne ol?* (KE 14r/12-13)  
*bu mihrâb içre ma`bûdı bularnıñg*  
*ni ol kermekde maqşûdı bularnıñg* (HŞ 3/48)

*Âdem-i Şaft`niñ 'ömri miñ yıl va`delig erdi mısâk küinde bir bölek kavmnı kördi*  
*başlarında nür komıyur erdi aydı yâ Rabbi bular kim ol?* (KE 19r/8-9)

*Ewde tuğgan ernek emgen tağda turğan İbrahım*

*Yulduz añlap aynı tañlap kök[ke aşgan İbrahım]*

*Aydı bir kün ey ana aygıl meniñ teñrim kim ol* (KE 37v/10-11)

*Bir kün anasıña sordı men yoğ erdim bar boldum meniñ teñrim kim ol?* (KE 38r/13)

*yaratguçı ol bu ins ü cännı*

*yaratguçı hem ol kayra cihännı* (HŞ 138/2782)

*tiriglik nişanı adak yıgmağ ol*

*ya köz yümmek ol yâ ağız kısmağ ol*

*ya qopmaqlık öre aniñ tügleri*

*ya kesmişde kanı ata çıqmağ ol* (MM 240/1,2,4)

**Fiillerden Sonra:**

*tiken urğın êksen çeçek önmes ol*

*fesâd ağsa sêndin hayır inmes ol*

*'aceb tañ erür bu kişi gâfleti*

*nê këlgey maña têp soñın sanmas ol* (MM 280/1,2,4)

## 9. Sonuç

Harez m Türkçesi metinlerinde genellikle endişe, tahmin, şüphe, ikaz/uyarı gibi anlamları karşılayan *A*, *dA*, *erki*, *IA*, *mA*, *mU*, *Ok* ve *ol* enklitikleri tespit edilmiştir.

Söz konusu enklitiklerden bazıları örneklerde sadece müstakil olarak kullanılırken (*dA*, *erki*, *mU*, *ol*), bazıları sadece ekleşip kalıplaşmış olarak kullanılır (*A*, *IA*). Bunun yanı sıra çok sık kullanılan *mA* ve *Ok* enklitiklerinin hem müstakil hem de kalıplaşmış örnekleri mevcuttur.

*A* enklitiği *-sañgan/-señgen* (*-sañg-a+n/-señg-e+n*), *-ğıla/-gile* (*-ğıl-a/-gil-e*) gibi yapılarda bağlı olduğu unsura ekleşmiş olarak kullanılır.

Bu dönem metinlerinde müstakil olarak kullanılmayan *IA* enklitiği *bile* (<birle), *birle*, *birlen* örneklerinin yanı sıra *kat+la*, *kur+la*, *öy+le+n*, *tañ+la*, *tün+le*, *üze+le* örneklerinde de kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

Sık kullanılan yapılardan biri olan *mA* enklitiği müstakil olarak kullanılmasının yanı sıra *neme* (<*ne+me*), *neçeme* (<*ne+çe+me*), *nemerse* (<*ne+me+er+se*), *yeme* (<*ye-me*) gibi örneklerde kalıplaşmış olarak kullanılır.

Neredeyse bütün sözcük türlerinden sonra kullanımına rastlanan ve çok sık kullanılan *ok/ök* enklitiği müstakil olarak kullanılmasının yanı sıra *andağok*, *mundağok*, *oloğ*,

*neçük, nelük, ançak, nik, tegök, çın-ok, birök* gibi örneklerde kalıplaşmış olarak kullanılır.

Özellikle soru cümlelerinden sonra kullanılan ve bu dönemde yavaş yavaş kullanım alanından çekilmeye başlayan *erki* enklitiğinin, *erken* ile karıştığı örnekler mevcuttur. Nehcü'l-Feradis'te geçen “*İbrâhîm peygâmbere aydı... ne 'aceb tüş kördüm rahmânî mü erkin yâ taķı şeytânî mü erkin*” örneğinde bu karışıklık daha açık bir şekilde görülür: Harekeli bir metin olan Arap harfli metinde *erken* kelimesindeki kef (ك) harfi esre ile harekelendirilmiştir. Böylece pekiştirme göreviyle kullanılan *erki* ve bazı örneklerde onun yerine kullanılan *erken*'den başka *erkin* şeklinde bir yazım karşımıza çıkar.

Bu çalışmayla birlikte benzeri çalışmaların söz konusu yapıların tarihî gelişiminin tespit edilmesinde ve tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kalıplaşmış olarak bulunabilecek olan bu yapıların yeni etimolojilerin izahında faydalı olacağı kanaatindeyiz.

### Taranan Eserler ve Kısaltmaları

HŞ	Hüsrev ü Şirin
KE	Kısâsu'l-Enbiyâ
KT	Kur'ân Tercümesi
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
MM	Muînü'l-Mürîd
MN	Muhabbet-nâme
NF	Nehcü'l-Ferâdis

### Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniveristesi Yayını.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATA, Aysu (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATALAY, Besim (1986). *Divânü Lûgati't-Türk Tercemesi I-II-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BULUÇ, Saadettin (1963). “Behçetü'l-Hadâik fi Mev'izeti'l-Halâik'ten Derlenmiş Koşuklar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 11: 161-201.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ÇAĞATAY, Saadet (1963). “Türkçede ki>erki”. *TDAY-Belleten*: 245-250.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri* (Çev. Ali U. Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.
- ECKMANN, Janos (2004). *Nehcü'l-Ferâdis* (Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ECKMANN, Janos (2011). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz.:Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EMRE, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ELÖVE, Ali Ulvi (1958). “da/de Üzerine Bazı Düşünceler”. *Türk Dili*, VII: 454-457.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2: 35-56.
- ERDAL, Marcel (2000). “Clitics in Turkish”. *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceeding of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*. 12-14 August 1998. Wiesbaden. (Edt. Ashl Göksel - Celia Kerslake). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 41-48.
- ERGIN, Muharrem (1980). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.

- GABAIN, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu.
- GÜL, Meltem (2015). "Kutadgu Bilig'de Enklitik Edatları". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34: 403-416.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2015). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- İPEK, Birol (2009a). *Türkçede Pekiştirme Edatları*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- İPEK, Birol (2009b). "Divânü Lûgati't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları". *Turkish Studies*, 4/3: 1199-1212.
- KOCA, Selen (2018). *Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). "Türkçede ok/ök Pekiştirme (İntensivum) Edatı Üzerine". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara: TDK Yay., 98-109.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). "Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı İle ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara: TDK Yay., 620-624.
- KORKMAZ, Zeynep (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yay.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998). "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri* (Edt. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 133-171.
- ÖNER, Mustafa (2018). "Türkçede Eş Sesli Son Çekim Edatı bile ve Kuvvetlendirme Edatı bile". *Dil Araştırmaları*, 7-21.
- ÖNLER, Zafer (1996). "Türkçede -La Zarf Eki". Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri. Ankara: TDK Yay., 9-15.
- ÖZKAN, Mustafa (2007). "Eski Türkiye Türkçesinde ki/kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine". *IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. Ankara: Türk Dil Kurumu., 1405-1416.
- ÖZMEN, Mehmet (1987). "Da/de Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi". *Selçuk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Dergisi*, 4: 73-79.
- SAĞOL, Gülden (1993). *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text I*. Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- SARI, Mustafa (2010). "Karışık Dilli Eserlerde Kelime > Enklitik > Ek Sürecinde Bir Biçim Birimi: -dAvUK/-dAyUK". *Turkish Studies*, 5/1: 594-615.
- SERTKAYA, Osman F. (1972). "Harezmi'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine". *Türkiyat Mecmuası*, 7: 185-207.
- TEKİN, Şinasi (1974). "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 21: 59-157.
- TEKİN, Talat (1958). "da/de Bağlayıcısının Türeyişi". *Türk Dili*, 78: 276-277.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.
- TEMİR, Ahmet (1948). "Uygurca Yme Sözü Hakkında". *TDAY Belleten*, 12-13: 33-40.
- TRASK, R.L. (1993). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London: Routledge.
- TOPARLI, Recep; ARGUNŞAH, Mustafa (2018). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: TDK Yayınları.
- TULUM, Mertol (1980). "La/Le Ekine Dair". *III. Millî Türkoloji Kongresi*. 6-10 Ekim 1980. İstanbul: 157-164.
- ÜSTÜNER, Ahat (2000). "Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 189-206.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YILDIZ, Osman (2008). *Yüsuf u Zeliâ (Destân-ı Yüsuf): Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*. Ankara: Akçağ.
- YÜCE, Nuri (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu.



## Lazca Söz Varlığında Türkçe Fiil Kopyaları

Turkish Verb Copies in Laz Vocabulary

### Ayhan Bayrak

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı

e-posta ayhan\_bayrak@hotmail.com

orcid 0000-0001-5245-6120

doi 10.54316/dilarastirmalari.1100456

#### Atıf

##### Citation

Bayrak Ayhan (2022). Lazca Söz Varlığında Türkçe Fiil Kopyaları. *Dil Araştırmaları*, 31: 237-257.

#### Başvuru

##### Submitted

08.04.2022

#### Revizyon

##### Revised

15.04.2022

#### Kabul

##### Accepted

15.08.2022

#### Çevrimiçi Yayın

##### Published Online

30.11.2022

#### ÖZ

UNESCO Dünya Tehlike Altındaki Diller Atlası'na göre Lazca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bir dildir. Türkçe ile sıkı ilişkileri bulunan Lazcada, Türkçeden kopyalanmış birçok sözcük yer alır. Türkçeden Lazcaya isim, sıfat, zarf, fiil gibi farklı türde sözcüklerle beraber anlamlar da kopyalanmıştır. Bu çalışmada Arhavi'nin Ortacalar köyünde konuşulan Lazcadaki Türkçe fiil kopyaları Johanson'un kod kopyalama modeliyle ele alınmış ve değerlendirilmiştir. İnceleme ve araştırma sonucu içalışu (çalıştı), iduşunu (düşündü) mek'ap'atu (kapattı), silu (sildi), uk'atu (kattı) gibi dokuz fiilin kopyalandığı tespit edilmiştir. Genel kopyalar arasında yer alan bu fiillerin Lazca ses ve söyleyiş özelliklerine uyum gösterdiği, Lazca gramer kurallarına göre şekil aldığı görülmüştür. Bu durum Türkçenin Lazcaya gramatik etkisinin bulunmadığını, sadece söz varlığını etkilediğini göstermektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Lazca, Türkçe, dil ilişkileri, fiil kopyaları

#### ABSTRACT

Laz is one of endangered languages according to the UNESCO World Atlas of Endangered Languages. There are many words copied from Turkish in Laz, which has very close relations with Turkish. Different types of words such as nouns, adjectives, adverbs, verbs and meanings were copied from Turkish to Laz. In this study, the Turkish verb copies in the Laz language spoken in the Ortacalar village of Arhavi were examined and evaluated with Johanson's code copying model. As a result of the examination and research, it was determined that nine verbs such as içalışu (çalıştı), iduşunu (düşündü) mek'ap'atu (kapattı), silu (sildi), uk'atu (kattı) were copied. It has been seen that these verbs are compatible with Laz sound and pronunciation features and take shape according to Laz grammar rules. This shows that Turkish does not have a grammatical effect on Laz language, it only affects the vocabulary.

**Keywords:** Laz, Turkish, language contacts, verb copies

## 0. Amaç

Bu çalışmada öncelikle Arhavi Ortacalar'da konuşulan Lazcadaki Türkçeden kopyalanmış fiillerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Daha sonra söz konusu fiillerin fonetik değişmeye uğrayıp uğramadığı, morfemik açıdan Türkçeden farklılık gösterip göstermediği, Lazcada hangi anlamlarda kullanıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

## 1. Araştırma Yöntemi

Çalışma nicel ve nitel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılarak üç aşamada yapılmıştır. İlk aşamada, betimsel bir taramayla Lazca dil ürünlerinde Türkçe unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında Türkçe fiiller, isimler, bu isimlerden türetilmiş fiiller vb. sözler yer almaktadır. İkinci aşamada, elde edilen ham veriler semantik, morfolojik ve fonolojik çözümlemelere tabi tutulmuş, bu işlem sonucu tespit edilen Türkçe isimler, bu isimlerden Lazca eklerle türetilmiş fiiller vb. sözler ayıklanmış, böylece Türkçeden kopyalanmış fiillere ulaşılmıştır. Üçüncü aşamada, ortaya çıkarılan ürünlerin geçerliği kaynak kişilerin de görüş ve onayları alınarak ortaya konmuştur.

Çalışmada geçen Lazca cümlelerin birkaçı hariç iki dilli bir konuşur olarak tarafından kurulmuştur. Söz konusu her bir cümle en az üç konuşur tarafından teyit edilmiştir.

## 2. Derlem

Çalışmada Lazca sözlü ve yazılı kaynaklar esas alınmıştır. Derlem Arhavi'nin Ortacalar<sup>1</sup> köyünde konuşulan Lazcadan ve Lazca - Türkçe, Türkçe - Lazca iki dilli sözlüklerden oluşturulmuştur. Sözlü kaynaklar, köy veya yakınından olup hem Lazcayı hem de Türkçeyi bilen ve kullanan farklı yaş ve meslekten iki dilli toplam 16 kişiden<sup>2</sup> oluşmaktadır.

## 3. Giriş

Lazca Türkiye'de Doğu Karadeniz bölgesinde Rize'nin doğu ilçelerinden başlamak üzere Gürcistan sınırına kadar olan bölgede konuşulan yerel bir dildir. Pazar, Ardeşen,

<sup>1</sup> Arhavi ilçe merkezine yaklaşık 13 - 14 km uzaklıktaki Ortacalar köyü ya da halk arasındaki yaygın adıyla Ortaköy yakın bir zamana kadar Arılı, Başköy, Boyuncuk, Dikyamaç, Dülgerli, Küçükköy gibi civardaki dokuz köyün bağlı bulunduğu; ilkokulu, ortaokulu, karakolu, hastanesi olan bir yönetim merkeziydi. Burada ve çevre köylerde konuşulan Lazca Ortacalar Lazcası olarak ele alınmıştır. Ortacalar Lazcası, ilçe merkezi olan Arhavi'de konuşulan Lazcayla az da olsa farklılıklar göstermektedir.

<sup>2</sup> Başta Bahar BAYRAK, Bahadır ŞAİR, Cavit GEDİK, Gökhan TURNA, Nuray NUMANOĞLU, Şeref TOPSAÇ olmak üzere yardımlarını eksik etmeyen bütün kaynak kişilere teşekkür etmeyi borç biliyorum. Kendisi bölge dışından olduğu için kaynak kişiler arasında yer almayan fakat konuyla alakalı olarak bazı meselelerde görüş ve düşüncelerini aldığımız Murat GÜVEN'e de teşekkür ediyorum.



Çamlıhemşin, Fındıklı, Arhavi, Hopa, Borçka gibi ilçelerde geçmişten beri Laz nüfusu yaşamaktadır.

Osmanlının son zamanlarında Doğu Karadeniz bölgesinden Anadolu'nun batı şehirlerine doğru göçlerin başladığı görülür. 93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından dolayı Batum'dan göç etmiş ve günümüzde Sapanca, Akçakoca, Düzce, Yalova, Karamürsel, İzmit ve Gölcük gibi merkezlerde yerleşik olarak yaşamaktadırlar (Kojima ve Bucaklışı 2003: 17). İlk göçlerden yaklaşık kırk yıl sonra ikinci göç dalgası da yine Rusların Doğu Karadeniz bölgesini işgal hareketleri sonucu meydana gelmiştir. Sarıkamış felaketi üzerine önce Artvin Borçka halkı Trabzon'a doğru göç etmeye başlamıştı. İşgal ilerledikçe Hopa ve Rize ahalisi de evlerini, yurtlarını terk ederek batıya doğru göç etmişlerdi (Arslan ve Usta 2014: 83). Daha sonra göç edenlerin bir kısmı Rusların bölgeden geri çekilmesiyle eski yerleşim yerlerine dönmüştür. Bir diğer göç hareketi de 1950'li yıllardan itibaren görülmeye başlar. Söz konusu yıllarda başta ekonomik olmak üzere birçok farklı sebepten dolayı İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlere veya iş imkânının olduğu başka şehirlere göçler başlamıştır. Bu dalga Lazcayı olumsuz yönde etkilemiştir. Büyük şehirlerde yeni kuşaklar Lazcayı daha az konuşmaya ve kullanmaya, zamanla iki dillilik yerini tek dilliliğe bırakmaya başlamıştır.

Bir Osmanlı toprağıyken 1921'de Moskova Antlaşması ile kaybedilen Batum'da da önemli ölçüde Laz nüfusu bulunuyordu. Bu nüfus Sovyetler zamanında bilinçli bir şekilde eritilmeye çalışılmıştır. Sovyetler zamanında 1939'dan başlamak üzere nüfus kayıtlarına "Gürcü" olarak kaydedildiler (Aksamaz 1995). Stalin zamanında Batum'dan diğer Müslüman halklarla beraber Lazların Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Sibirya'ya sürüldüğü bilinmektedir. Bu sürgünün bakiyesi olarak bugün Rusya'nın değişik yerlerinde ve Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde az sayıda da olsa Laz nüfusunun olduğu düşünülmektedir. Sayılarıyla ilgili kesin bir bilgiye sahip olmasak da bugün, Orta Asya'da yaklaşık 300 hane Laz yaşadığı bilinmektedir (Devrişova, 2011: 47). Günümüzde Gürcistan'ın, Batum'a bağlı Acara bölgesinde de Lazlar bulunmaktadır. Kutscher, Gürcistan'ın küçük Sarpi kasabasında yaklaşık 2.000 Laz'ın yaşadığını belirtir (2008: 82). Sarpi olarak bilinen bu yerleşim yeri Türkiye'nin hemen yanı başında bulunan bir sınır köyüdür.

Lazca yakın bir zamana kadar alfabesi olmayan bir dildi. Ancak 1900'lü yılların başından itibaren gerek sözlük ve gramer çalışmalarının hız kazanması gerek Lazca eğitim çalışmalarıyla birlikte bir alfabe ihtiyacı duyulmuştur. İskender Chitaşi, Lazca alfabe hazırlamaya çalışanlardan biridir. Chitaşi 1929 yazında ilk Lazca kurultayını Abhazya'da toplamış ve burada Nikolay Marr'ın geliştirdiği analitik yöntemle Latin alfabesi esaslı ilk Lazca alfabeyi oluşturdu (Çağatay 2017: 12). Sovyetler zamanında bir ara bu alfabeyle çeşitli ders kitapları, materyalleri hazırlanmış ve bir Lazca gazete çıkarılmıştır. Yeni Laz alfabesi "Lazuri Alfabe" Alman etnolog ve Kafkasolog Wolfgang Feurstein'in eseridir ve 1985 yılında yayınlanmıştır (Amse-de Jong 2014). Bu Lazca alfabede 5 ünlü, 30 ünsüz olmak üzere 35 harf vardır. Lazoğlu alfabesi adıyla da bilinen bu alfabede Türk alfabesinin etkilerini görmek mümkündür (Kuyumcu 2015: 15). Kavaklı da günümüzde iki Lazca alfabenin bilindiğini söyler: Türkiye'de yaşayan Lazlar için Latin alfabesi, Gürcistan'da yaşayan Lazlar için Mkhedruli (Gürcü) alfabesi (2015: 138).

Lazca her ne kadar belli bir alfabeyle sahip olsa da Türkiye’de sözlü iletişimde kullanılan bir dildir. Yazının, çok az kişi tarafından ancak belirli alanlarda kullanıldığı görülür. Lazcanın alfabesi oluşturulmuş olmasına rağmen dil konuşurları bu dili daha çok sözlü bir gelenekle kuşaktan kuşağa aktarmışlardır (Yaman 2019: 232). Lacroix da Lazcanın yazılmadığını ve sadece yakın aile çevresinde konuşulduğunu söyler (2009a: 205).

Günümüzde Türkiye’de resmî bir kayıt tutulmadığı için tam olarak kaç kişinin Lazca konuştuğu bilinmemektedir. *UNESCO Tehlike Altındaki Diller Atlası*’nda Lazcanın tahminen 130.000 - 150.000 kişi tarafından konuşulduğu belirtilmektedir (e-IAWLD 30.03.2022). Etnik temele dayalı nüfus sayımlarına ve özel anketlere dayanmamakla birlikte bu dilin Türkiye’de 200.000 dolayında konuşucusu olduğu sanılmaktadır (Kuyumcu 2015: 10). Şendeniz, 1965 yılındaki nüfus sayımında Türkiye’de yaşayan Lazların sayısının 81.165 olarak verildiğini belirtir (2019: 95). 1965 yılı sayımına göre Türkiye’nin genel nüfusu 31.391.421’dir (Geleççi 2015: 590). 2021’de ise 84.680.273’tür (e-ADNKSS 20.04.2022). Bu rakamlara göre 1965’ten 2021 yılına kadar genel nüfus yaklaşık 2,7 kat artmıştır. Laz nüfusunun da aynı oranda arttığı varsayılırsa güncel sayının yaklaşık 219.000 olduğu söylenebilir. Fakat son kuşakların Lazcayı daha az konuştuğu veya hiç konuşmadığı, konuşmadığı düşünüldüğünde Lazca konuşanların sayısının 200.000’den az olduğu söylenebilir.

Lazca tehlike altında bulunan, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir dildir. UNESCO, Kartvel dil ailesi içinde gösterdiği Lazcanın tehlike altında bulunan diller arasında olduğunu belirtir (e-AWLD 30.03.2022). Yine Kuyumcu da Lazcanın yok olma tehlikesi altında bulunan diller arasında yer aldığını, yaşaması için gerekli şartlar oluşturulmaz, kuşaktan kuşağa aktarılması sağlanamazsa bu dilin 50 yıl içinde yok olabileceğini belirtmektedir (2015: 10). Yazı dili olarak kullanılmaması, konuşan sayısının azlığı gibi sebepler Lazcayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır.

Lazca, Kafkas dilleri içinde gösterilen bir dildir. Kafkas dilleri grubunun Güneybatı Kafkas dil ailesi içinde Lazca ile birlikte Gürcüce, Svanca ve Megrelce de bulunmaktadır. Lazca bu diller arasında Megrelceye daha yakındır (Gökdağ 2011: 120). Kartvel veya Güney Kafkas dil ailesi nasıl sayıldığına bağlı olarak ya üç ya da dört dilden oluşur: Gürcüce, Svanca, Lazca ve Megrelce (Tuite 1998: 13). Kuyumcu, Kartveli kelimesinin Gürcü kelimesi ile eş anlamda olduğunu, Svan, Megrel-Laz halklarının dillerinin kökenini anlatmaktan uzak olduğunu, buna rağmen Gürcü resmî ideolojisinin toptancı bir yaklaşımla bütün Güney Kafkas dillerini anlatmak için Kartveluri terimini kullanmayı yeğlediğini dile getirir (2015: 11).

Terminolojide Kafkas dilleri için Kartveli adlandırılması da yapılmaktadır. Boeder, Güney Kafkas dillerinin, tarihsel ve sayısal olarak baskın üyesi olan Gürcüce nedeniyle Kartvel olarak da adlandırıldığını söyler (2005: 6). Bunda Gürcücenin kendine özgü bir alfabesinin bulunması, çok eski bir yazı dili olması, konuşur sayısının fazlalığı gibi faktörler etkili olmuştur. Fakat Gürcüceyi öne çıkarmaya çalışan tekleştirici bu adlandırma yerine *Kafkas dilleri* şeklinde bir adlandırma Kafkasya’da konuşulan diller için kapsayıcı bir terminoloji olur. Terminoloji ne olursa olsun Lazca bir Gürcü dili değildir. *Kartveli* denilerek Lazcanın bir Gürcü dili olduğu kastediliyorsa bu doğrudan doğruya dil politikalarıyla ilgilidir.

Lazca, eski zamanlardan beri daha ziyade vadi ve dağ yamaçlarında sıralanan köylerde konuşulmaktadır. Her vadi boyunca konuşma farklılıkları az ya da çok kendini gösterir. Batıdan doğuya gidildikçe, mesafeler arttıkça konuşma farklılıkları belirgin bir şekilde kendini göstermeye başlar. Doğal olarak bu farklılıklar Lazcanın şive ve ağızlarını oluşturmuştur.

Vanilişi - Tandilava; günümüzde Lazcanın Hopa, Arhavi ve Atina olmak üzere üç şivesi olduğunu, Hopa ağzının Megrelcenin tıpatıp bir benzeri olduğunu, Arhavi ağzının iki ağzın ortak özelliklerini taşıdığını, Atina ağzının ise artık ağır bir Yunanca ve Türkçenin etkisiyle aslından epeyce uzaklaştığını belirtir (1992: 59). Vanilişi ve Tandilava'nın Lazcadaki farklılıklar için önce *şive* sonra da *ağız* terimini kullanması terminolojide kararsız kaldığını göstermektedir. Bucaklışi - Uzunhasanoğlu da Laz dilini Atina (Pazar), Arkabi (Arhavi) ve Xopa (Hopa) olmak üzere üç şiveye ayırmanın mümkün olduğunu belirterek Art'aşeni (Ardeşen) ve Dutxe ağzının Atina, Vişe (Fındıklı) ve Pilarget ağzının Arkabi, Çxala ağzının da Xopa şivesinin alt kolu durumunda olduğunu söyler (1999: XV). Büyük çoğunluğu ses, söyleyiş; bazen de şekil ve sözcük düzeyinde görülen farklılıklar anlaşmaya mani olacak bir seviyede değildir. Konuşulduğu coğrafyanın çok dağlık oluşu, yakın zaman kadar yazı dilinin olmayışı, ulaşım ve iletişim imkânlarının kısıtlılığı farklılıkların başlıca sebepleri arasındadır.

Lazca ergatif yapıli bir dildir. Holmer, Gürcücenin split-ergatif bir model gösterdiğini, yakından ilişkili olduğu Lazcanın ise tamamen ergatif bir sisteme sahip olduğunu söyler (2002: 2). Lazca ileri derecede eklemeli bir dildir. Lazca, yapı bakımından bireşimli (=polysynthétique) diller grubuna girer. Buna göre, çekimli fiiller, birçok yapım ve çekim elemanını bir arada bulundurur (Kuyumcu 2015: 12). Akkuş; fiillerin kişi, sayı, zaman ve kip çekimli olduğunu söyler (2017: 2). Gerçekten de Lazcada ekler çok işlevseldir. Özellikle fiillere getirilen eklerin çoğu zaman sözcüklerin verdiği anlama denk bir karşılığının olduğu görülür.

Aşağıdaki cümlelerin fiilinde yer alan eklerle ve işlevlerine bakılacak olursa durum daha iyi anlaşılacaktır:

### **K'at'a oraz gbaxums.**

'Her zaman (seni) döver.'

Bu cümlede fiil olan *gbaxums* sözcüğündeki ekler ve işlevleri şu şekildedir: *g-bax-um-s*.

Sözcüğün kökü *-bax-* fiilidir. Bu fiilin master hâli *obaxu*'dur ve *dövmek* manasına gelir.

*g-*: bir ön ek olup söze *seni* anlamını verir, yani nesne ayrı bir sözcükle değil fiil içinde bir ek hâlinde bulunmaktadır. Fakat özellikle nesne vurgulanmak, belirtmek isteniyorsa *seni* anlamını taşıyan *si* sözcüğü fiilin önüne getirilir: *K'at'a oraz si gbaxums*.

*-um-*: geniş zaman ekidir ve aynı zamanda öznenin ergatif yapıli olduğunu gösterir.

*-s*: teklik 3. şahıs ekidir.

Daha farklı bir cümlede fiilin aldığı ekler ve işlevleri ise şu şekildedir:

### Haya uxenasen.

‘Bunu (ona / onun için) yapacak.’

Bu cümlede fiil olan *uxenasen* sözcüğündeki ekler ve işlevleri şu şekildedir: *u-xen-a-sen*.

Sözcüğün kökü *-xen-* fiildir. Fiilin mastar hâli *oxenu* olup *yapmak* manasına gelir.

u-: bir ön ek olup söze *ona / onun için* anlamını verir, fiilin yöneldiği kişiyi bildirir. Özellikle öge vurgulanmak, belirtilmek isteniyorsa *ona* anlamını taşıyan *hemuz* sözcüğü de fiilin önünde kullanılabilir: *Haya hemuz uxenasen*.

-a-: gelecek zaman ekidir.

-sen: gelecek zaman teklik 3. şahıs ekidir.

Türkçe çekimli bir fiilde şahıs ekleri bulunur, bu ekler sadece özne ile ilgilidir, özneyi belirtir. Lazcada ise çekimli fiillerin aldıkları ekler sadece özneyi değil aynı zamanda nesne, tümleş gibi cümlenin farklı öğelerini de belirtir.

Lazcada fiiller ve fiil çekimleri oldukça dikkat çekicidir. Lazca bir fiil dilidir. Fiillerin başına konan 50’ye yakın fiil öneki / öntakısı vardır (Bucaklışi ve Uzunhasanoğlu 1999: XVII). Erten de Lazcada özellikle de fiillerde büyük bir varsılığın olduğunu, hemen her fiilin yönler göre ayrıca biçimleri olduğunu belirtir (2000: 15). Lazcadaki fiil çekimine bir örnek verilirse bu zenginlik daha somut bir şekilde ortaya çıkacaktır. Mesela *sürükle-* anlamına gelen *toi* fiilinin 3. teklik şahıs şimdiki zaman yön çekimleri şöyledir:

1. elatoums: yukarı sürüklüyor
2. gelatoums: aşağı sürüklüyor
3. getoums: üstten aşağı sürüklüyor (indiriyor)
4. etoums: üste sürüklüyor (çekiyor)
5. mekatoums: öteye sürüklüyor
6. mokatoums: öteden beriye sürüklüyor
7. eşatoums: alttan üste sürüklüyor (çekiyor)
8. moşatoums: aradan dışarı sürüklüyor
9. meşatoums: aradan içeri sürüklüyor
10. amatoums: dışarıdan içeri sürüklüyor
11. gamatoums: içeriden dışarı sürüklüyor
12. geşatoums: üst aradan aşağı sürüklüyor
13. goşatoums: aradan sürüklüyor
14. dolotoums: yukarıdan aşağı sürüklüyor
15. gotoums: etrafta / yanında sürüklüyor
16. dolitoams: üstten aşağı içine sürüklüyor (çekiyor)
17. nitoams: kendine doğru sürüklüyor (çekiyor)
18. amitoums: kendi içine sürüklüyor (çekiyor)

Lazca, Türkçe ile çok yakın ilişkileri bulunan bir dildir. Lazca ile Türkçe arasındaki ilk temaslar Selçukluların Anadolu’ya hâkim olmasıyla, kuzeydeki Kıpçakların Kafkaslara, oradan da güneye inmeye başlamasıyla ilişkilendirilebilir. Fakat asıl temas Osmanlı devletinin Karadeniz’in doğu taraflarını almasıyla başlar. Türk kültürünün

zamanla bölgeye hâkim olması Lazca ile Türkçe arasında yakın bir ilişkiye zemin hazırlamıştır.

Her dilde olduğu gibi Lazcada da ihtiyaç duyulan yeni sözcükler ya dilin elverdiği ölçüde kendi imkânlarıyla ya da başka dillerden karşılanmaya çalışılmıştır. Lazca söz varlığında yerli sözcüklerin yanında farklı dillerden de çok sayıda sözcük yer almaktadır.

Farklı dillerden gelen sözcükler için *alıntı*, *ödünç*, *yabancı* gibi terimler kullanılmaktadır. Johanson, geleneksel ilişki dil biliminin bazı terimlerinin kafa karıştırıcı mecazlar içerdiğini, dil ilişkilerinde ödünçleme teriminin işin başında yanlış anlamalara neden olduğunu, hiçbir şeyin gerçekten ödünç alınmadığını, verici dilin hiçbir şeyinin elinden alınmadığını, alıcı dilin verici dildekiyle aynı olabilecek hiçbir şeyi almadığını, aynı yanlış anlaşılma tehlikesinin ‘transfer’ terimi için de geçerli olduğunu belirterek bu bağlamda kopyalama teriminin daha uygun görüldüğünü söyler (2014: 28- 29). Bu çalışmada da söz konusu sözler için Johanson’un uygun gördüğü terimler kullanılmıştır.

Johanson, diller arası ilişkilerde görülen kopyalamaların farklı türleri olduğunu belirterek bir kod kopyalama modeli geliştirmiştir. Bir ilişki dilinin diğeri karşısında sosyal açıdan baskın olabileceğinden hareketle sosyal açıdan zayıf dil için A, sosyal açıdan baskın dil içinse B işaretini kullanır ve kopyalamaları genel, seçilmiş ve karışık kopyalar olmak üzere üçe ayırır:

Genel kopyada bir B örneği bütün olarak, yani malzeme, bitişme, anlam ve sıklık yönünden yapı özellikleri bütünü olarak A temel kod cümlesi içine kopya edilir. Genel kopyada materyal yapısıyla birlikte kopyalanan orijinal, morfemik açıdan basit veya karmaşık, bağımsız veya bağımlı olabilir, bir veya daha fazla kelimeyi içine alabilir (2014: 29-31).

Johanson, seçilmiş kopyaların sadece B bloğunun seçilmiş yapı özelliklerini; yani malzeme, bitişme, anlam ve/veya sıklık türü niteliklerini içerdiğini söyler (2014: 29). Seçilmiş kopyalarda B bloklarının sadece belli yapı özelliklerinin örnek alınarak A birliklerine kopyalandığını söyleyen Johanson böylece fonolojik, semantik ve sentaktik etkinin ortaya çıktığını belirtir (2014: 33).

Seçilmiş kopyalar genel kopyaların etkisiyle oluşmakta ve yaygınlaşmaktadır. Johanson, Bulgarcada /c/ sesinin Osmanlıcadan yapılan genel kopyaların etkisiyle fonemleştiğini, Türkçede *yıldız* sözcüğünün *eğlence yıldızı* anlamında da kullanılmasının İngilizce *star* kelimesinin anlamının kopyalanmasıyla oluştuğunu dile getirir (2014: 33-34). Türkçe söz varlığında yer alan *star* sözcüğü İngilizceden genel bir kopyadır, aynı sözcüğün *ünlü sinema*, *sahne veya müzikhol sanatçısı* anlamının Türkçe *yıldız* sözcüğüne kopyalanması ise seçilmiş kopyadır.

Karışık kopyalar en azından bir genel kopya içeren birleşme kopyalarından oluşur (2014: 36). Bu tür kopyalarda seçilmiş ve genel kopyalar bir arada bulunur. *Anladım ki gelmez* cümlesinde *ki* bağlacında olduğu gibi, belli bir tümleş tipini kopya eden birleşme kalıbı kopyalanmış bir bağlacı da içine alabilir (2014: 37). Söz konusu cümlede seçilmiş kopya Hint - Avrupa dillerinin yan cümle kuruluşu, genel kopya ise *ki* bağlacıdır.

Lazcadaki kopyalanmış sözcükler içinde Türkçe kökenliler sayı ve nitelik bakımından dikkat çekicidir. Lazcanın uzun süre Osmanlı sahasında, izleyen yıllarda da çoğunlukla Türkiye içerisinde konuşuluyor olması Türkçeden bu dile çok sayıda kelime girmesine, hatta Türkçede kullanılan kimi yabancı kelimelerin (Arapça, Farsça vb.) girmesine de yol açmıştır (Benli, 2004: 12). Lacroix, bazı Türkçe kelimelerin Lazcanın ayrılmaz bir parçası olduğunu, bunlara karşılık gelen Lazca kökenli kelimelerin bulunmadığını belirtir (2009: 44). Bu durum şüphesiz alt katman - üst katman ilişkisinden, bunun yanında Lazca konuşulan yerlerde veya Lazlar arasında Türkçenin de yaygın olarak kullanılmasından, yani iki dillilikten kaynaklanmaktadır. Türkçeden Lazcaya iki dilliliğin etkisi sadece sözcük düzeyinde kalmamış, bazen söz öbekleri veya cümle düzeyinde de olmuştur.

Bugün Lazca - Türkçe iki dillilerin sıradan Lazca konuşmasında Türkçe ifadelerin, cümlelerin olağan şekilde kullanıldığı, konuşmanın hem Lazca hem de Türkçe karışık yapıldığı görülebilir. Bazen de tam tersi olarak Lazca ifade veya cümlelerin Türkçe cümlelerde kullanıldığı da görülebilir. Dilde bu durum kod değişimi olarak adlandırılır.

Kod değişimi ile kopyalamayı birbiri ile karıştırmamak gerekir. Kod değişimini İmer vd. şöyle tanımlar: *Bir söylem ya da tümce içinde iki farklı kodun yan yana kullanılması durumu* (2011: 177). Kod değişiminde iki dilin söz varlığı unsurlarının bir arada kullanılması söz konusudur. Kopyalama ne başka bir koda geçme, ne de iki kodun karışmasıdır (Johanson 2014: 10). Kopyalamada başka bir dile ait unsurların yeni dilin kurallarına göre işlem görmesi, biçimlendirilmesi söz konusudur.

Aşağıdaki 1, 11 ve 111. cümlelerde kod değişimi görülürken 1v, v ve 1v1. cümlelerde ise kopyalanmış sözcükler yer almaktadır:

1. Handğa **bizum işler** kay ivasen.  
'Bugün bizim işler iyi olacak.'

Burada Lazca bir cümlelerin arasına Türkçe *bizim işler* öbeği getirilmiştir.

11. **Ne diyeyim**, mati vamiçkin ki.  
'Ne diyeyim, ben de bilmiyorum ki.'

Burada Türkçe başlayan bir cümle Lazca devam ettirilmiştir.

111. Memeti'çkimi, **kafani çalıştırsana**, haşo şey diveni?  
'Mehmet'im, kafanı çalıştırsana, böyle şey olur mu?'

Burada Lazca cümleler arasına Türkçe bir deyim getirilmiştir.

- 1v. Uşkuyepe **disau**, oç'k'omoni divu.  
'Elmalar sarardı, yenecek oldu.'

Cümlede geçen *disau* sözcüğü Türkçeden kopyalanmış *sarı* sözcüğünden gelir.

- v. **Geduzuşa** k'at'a oraz osteyuşa ulunan.  
'Düzlüğe her zaman oynamaya gidiyorlar.'

Cümlede *geduzuşa* sözcüğü Türkçeden kopyalanmış *düz* sözcüğünden gelir.

- 1v1. **Arabaz** mu ağodu?  
Arabaya ne oldu?'

Bu cümlede de *araba* sözcüğü Türkçeden kopyalanmış bir sözcük olup Lazca gramer kuralları içinde bir ek almıştır.

Kod değişimi bireyseldir; konuşurun tercihleri, dil yetisi konuşmayı şekillendirir. Kod kopyaları bireysel değil geneldir, dile mal olmuştur, şayet söz varlığında bu sözlerin yerini tutabilecek yakın anlamlılar yoksa bu sözleri kullanmak bir tercih değil zorunluluktur.

Kod değişimi çok rahat bir şekilde fark edilebildiği hâlde sözcük kopyalarının fark edilmesi her zaman kolay olmayabilir. Türkçe - Lazca kod değişiminde Türkçe söz, söz öbekleri ve cümlelerde sadece ağız özelliklerinin etkisi görülür yani söyleyiş farklılıkları hariç değişen bir şey yoktur. Türkçe kopyalarda ise Lazca dil bilgisi kuralları için içine girer. Kopyalar Lazca yapım veya çekim ekleriyle işlem görür, yeniden biçimlendirilerek cümlede kullanılır.

Birbiriyle sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi, coğrafi yakınlıkları fazla olan milletlerin sözcük kopyaları genellikle adlarda olmaktadır. Akkuş, Türkçe - Lazca dil ilişkilerinde Lazcada, en çok ödünç alınan sözcük kategorisini isimlerin oluşturduğunu söyler (2017: 2). Lazcada kopyalanan isimlerden fiiller de türetilmiştir. Bunun yanında sayıca az olsa da bazı fiillerin Türkçeden kopyalanmış olduğu görülmektedir. Güzel, fiil köklerinin kod kopyalama için önemli veriler olduğunu, bunların bir dilden diğerine kolay kopyalanan yapılar arasında yer almadığını belirtir (2017: 82). Lazca gibi fiillerin ağırlıkta olduğu bir dilde Türkçe fiil kopyalarının bulunması dikkat çekicidir. Bunların araştırılıp ortaya çıkarılması Türkçe ve Lazca ilişkileri açısından önemlidir. Bu çalışmada Ortacalar'da konuşulan Lazcada bu kopyalar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırma ve incelemeler sonucu tespit edilen kopya fiiller Lazca cümlelerde kullanılmış, ardından bu cümlelerin Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Lazca cümlelerin yazımında ve fiillerin gösteriminde bazı sorunlarla karşılaşmıştır:

Lazcadaki seslerin bir kısmı Türkiye Türkçesindeki seslerden farklıdır. Mesela Lazcada /ç/, /t/, /k/, /p/ seslerinin yanında bu seslerin sert, fırlatmalı şekilleri de bulunur. Türkçede bu sesler bulunmadığı için mevcut alfabede gösterilmez. Türkçede bulunmayan Lazcadaki sesleri göstermek için IPA transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

Lazcada fiil tabanlarının herhangi bir anlamı yoktur, dolayısıyla bunlar çekimsiz kullanılamaz. Bazı fiil tabanlarının emir çekimleri de mevcut değildir. Türkçeden Lazcaya kopyalanan bazı fiillerin de emir çekimi yoktur. Bundan dolayı kopya fiiller bu çalışmada görülen geçmiş zaman hâlleriyle gösterilecektir.

#### 4. Bulgular

Türkçeden Lazcaya kopyalanmış fiiller aşağıda verilmiştir. Bununla beraber kopyalama sonrasında meydana gelen ses olayları, söz konusu sözlerin Lazcadaki anlamları, kullanımları ve gramatik açıdan Türkçeden farklılık gösteren bazı durumları üzerinde de durulmuştur.

#### 4.1. mek'ap'atu / kapattu

1. K'oçig gza mek'ap'atu.  
'Adam yolu kapadı.'
11. Borci megik'ap'atu.  
'O, (senin) borcunu kapadı.'
111. Ncag mjua mteli mek'ap'atums.  
'Ağaç güneşi hepten kapıyor<sup>3</sup>.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *mek'ap'atu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

1. geçişi engellemek, tıkamak,
11. ödemek, karşılamak, tasfiye etmek,
111. bir şeyin görünmesine engel olmak.

Bu anlamlara göre *mek'ap'atu* fiilinin, TDK Türkçe Sözlük'teki *kapat-* fiilinin değil de *kap-* fiilinin anlamlarını taşıdığı görülmektedir.

*Kapat-* fiili Lazcaya kopyalandıktan sonra konsonantlarında ses değişimleri meydana gelmiştir: /k/ > /k'/ ve /p/ > /p'/. *Mek'ap'atu* sözcüğünün yazımında *k'* harfiyle gösterilen sesin telaffuzu Türkçedekinden biraz farklılık gösterir. Sert Ķ, arka damak ile genizden vurgulu okunur (Lazca Dilbilgisi 2006: 26). Bu sesle beraber telaffuzu Türkçedekiyle aynı olan /k/ sesi de bulunur. Mesela *değirmen* anlamına gelen *karmat'e* sözcüğünde /k/ sesi böyledir. Yine *p'* harfiyle gösterilen sesin telaffuzu da Türkçedeki /p/ sesinden farklıdır. /p/ sesinde dudaklar hafif kapanır, ses patlama biçiminde dışarı verilir. Mesela *çiçek* anlamına gelen *pukuy* sözcüğündeki /p/ sesi böyledir. /p'/ sesinde ise dudaklar daha sıkı bir şekilde kapanır, alt ve üst dudak şişer, ses birden dışarı fırlatılır.

#### 4.2. beceu / becerdi

1. Mute vu vamiçkin ama ontulez ğobey oç'k'adu dobecu.  
'Nasil yaptı bilmiyorum ama tarlaya çeper yapmayı becerdi<sup>4</sup>.'
11. Hamşeyig çkva vaiçalışams, muç'o beceyi.  
'Bu şey artık hiç çalışmıyor, nasıl becerdin.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *becu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

1. bir şeyi yapmayı başarabilmek, bir şeyin üstesinden gelmek,
11. bir şeyi kullanılmaz duruma getirmek, bozmak.

Lazcada iç ve son seste akıcı /r/ ünsüzü çoğu zaman /y/ sesine dönüşür veya düşer. Bu durum ister kopyalanmış olsun ister yerli olsun Lazcadaki sözcüklerde genel bir

<sup>3</sup> Lazcada şimdiki zaman ve geniş zaman için ayrı ayrı çekimler yoktur. Aynı eklerle hem şimdiki zaman hem de geniş zaman çekimi yapılmaktadır. Bu durum bazen belirsizliklere yol açabilmektedir. Zamanı tespit etmek için cümlenin bağlamı ve cümlede yer alan zaman zarfları göz önünde bulundurulmalıdır.

<sup>4</sup> Cümlede yer alan son sözcük *beceriverdi* şeklinde de Türkçeye çevrilebilir. *Dobecu* sözcüğünde *do-* eki söze *tezlik* anlamı da katmaktadır.



eğilimdir: *omur* > *omuy* (*erik*), *uşkur* > *uşkuy* (*elma*) *goyindaru* > *goyindau* (*darlaştı*). *Obeceu* sözcüğünde de bu ses olayı görülmektedir. Fakat bazı yörelerde bu sözcük *obeceru* şeklinde de kullanılır.

#### 4.3. *ıçalışu* / *çalıştı*

- i. Ali'g handğa dido ıçalışams.  
'Ali bugün çok ıçalışıyor.'
- ii. İçalışı, naiçalışams k'oçig mogams.  
'Çalış, ıçalışan adam kazanır.'
- iii. Fabrikaz naiçalışamtu, mod gamaxtu?  
'Fabrikada ıçalışıyordun, niye ıçaktı?'
- iv. Ha arabag vaiçalışams.  
'Bu araba ıçalışmıyor.'
- v. Dido ıçalışu ama vamagu.  
'Çok ıçalıştı ama kazanamadı.'
- vi. Ç'ut'a dersiz niçalışı.  
'Biraz derse ıçalış.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *ıçalışu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

- i. *iş üzerinde olmak, iş yapmak,*
- ii. *bir şeyi oluşturmak veya ortaya ııkarmak için emek harcamak,*
- iii. *işi veya görevi olmak, bulunmak,*
- iv. *makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak,*
- v. *bir şeyi yapmak için gereken çarelere başvurmak, o şeyi gerçekteşirmek için kendini zorlamak, çaba harcamak,*
- vi. *Bir şeyi öğrenmek veya yapmak için emek vermek.*

*Çalış-* fiili Lazcaya bazı fonetik değişmelerle kopyalanmıştır. Lazcada /ı/ sesinin olmamasından dolayı sözcükte /ı/ > /i/ değişmesi meydana gelmiştir.

Bilindiği gibi Türkçede özne hâl eki almaz, yalın hâlde bulunur. *İçalışu* fiilinin yüklem olduğu yukarıdaki ilk Lazca cümlede özne olan *Ali* sözcüğünün bir ek aldığı görülmektedir. Bu ek - (i) g / k ekidir,<sup>5</sup> ergatif hâli veya eden durumu eki olarak da bilinir. Vardar, *eden durumu* olarak verdiği terimi şu şekilde tanımlar: (*Alm. Ergativ, Fr. ergatif, İng. ergative*) *Kimi dillerde edeni belirten ad durumu* (2002: 88). İmer vd. ise *özegeçişlilik* başlığı altında *ergativity* terimini şu şekilde tanımlar: *Geçişsiz eylemin öznesi ile geçişli eylemin nesnesinin aynı durum eki ile belirtildiği, buna karşın geçişli eylemin kılıcısının geçişsiz eylemin öznesinden ayrı bir biçimbirim ile belirtildiği dilbilgisel yapı* (2011: 207). Ergatif durum eki özne ile fiil arasında yapısal ve anlamsal bir ilişki kurar. *Bildi (açkinu), hatırladı (gaşinu), unuttu (goç'k'ondu)* gibi mental fiiller ve yeterlilik yapıları hariç hemen hemen bütün geçişli fiillerin öznesinde yer alır. Farklı

<sup>5</sup> Bu ek Arhavi Lazcasında /k/ şeklindedir.

olarak *çalıştı* (*içalışı*), *koştu* (*t'ayık'u*), *baktı* (*odzk'edu*), *işedi* (*psu*) gibi geçişsiz fiillerin özneleri de söz konusu eki alır.

Lazcada fiilin anlam özelliklerine göre özne ergatif, datif veya yalın hâl eki alır. Öztürk, Pazar Lazcasında fiilin ifade ettiği olayın başlatıcısı veya etkilenenini /sonucunu; durum, uyum ve tematik ek kalıplarını kullanarak ön plana çıkarmanın veya arka plana atmanın mümkün olduğunu söyler (2021: 15). Ergatif hâl eki de geçişli veya geçişsiz fiillerde aktif özneyi öne çıkartıp belirtmektedir.

Lazcada 3. teklik ve çokluk hariç diğer şahıs zamirlerinin özne olduğu cümlelerde bu ek görülmez. Bu eki alan öznelerin bulunduğu cümlelerde fiillerin şimdiki /geniş zaman çekimi de farklılık gösterir.

Aktif özneli geçişsiz fiillerden biri olan *içalışı* fiili çekimlendiğinde hep *i-* ekini alır: *i-çalışı-am-s*. Öztürk, Pazar Lazcasında etken fiil gibi davranan geçişsiz eylemlerin klitik *i-* ekini alarak açık bir ergatif gibi ortaya çıktıklarını hatırlatır (2021: 15). Kuyumcu, bağ eki olarak adlandırdığı *-i-* ekinin özne ve nesne aynı kişiler olduğunda dönüşlülük (*réflechie*), muhataplar arasında olduğunda yakınlık (*proximal*) ilişkisi kurduğunu söyler (2015: 66).

Türkçede çatı eki almış fiiller Lazcada basit sözcükler gibi işlem görüp Lazca çatı eklerini almaktadır. Lazcaya kopyalanan *çalış-* fiili bu durumu örnekler. Dilimizdeki *alış-*, *çalış-*, *değiş-*, *eriş-*, *geliş-*, *giriş-*, *kalkış-*, *kamaş-*, *sataş-*, *uğraş-*, *uyuş-* (*eli uyuşmak*) gibi özel birer sözlük anlamı kazanmış olan fiillerde her ne kadar şekilce birer *-(I)ş-* / *-(U)ş-* eki var ise de bu ekler de işteşlik değil dönüşlülük görevindedir (Korkmaz 2009: 555). Türkçede dönüşlülük özelliği gösteren *çalış-* fiili kopyalandığı Lazcada önüne *i-* eki getirilerek dönüşlü hâle getirilmiştir. Bu, karmaşık yapıların Lazcaya ayrılaşmamış birlikler olarak kopyalandığını, kopya fiillerin dilin kendi gramer yapısı içinde uygun morfemler olarak dönüşlülük özelliği kazandığını göstermektedir.

#### 4.4. *çizu* / *çizdi*

- i. Ağne naepç'opit araba ğoma mteli domiçizesdore.  
'Yeni aldığımız arabayı dün hepten çizmişler.'
- ii. Hakşen hek a çizgi mekaçizi.  
'Buradan oraya bir çizgi çiz.'
- iii. Kay resim çizoms.  
'İyi resim çizer / çiziyor.'<sup>6</sup>
- iv. Gomdunaten, ha kart'aliz oxoyişi gza domiçizi.  
'Kaybolacağız, bu kâğıda benim için evin yolunu çiz.'
- v. Ğva domiçizu.  
'Yanağımı çizdi.'<sup>7</sup>

<sup>6</sup> Lazcada geniş zaman ve şimdiki zaman çekimleri aynı eklerle yapılmaktadır. Bağlam ve cümledeki diğer öğeler zamanı belirlemektedir. Fakat bu cümlede zamanı belirlemek güç olduğu için her iki zaman çekimi de verilmiştir.

<sup>7</sup> Çevirisi "Yanağımı çizdi." şeklinde verilen "Ğva domiçizu." cümlesinde isim olan *ğva* (*yanak*) sözcüğü yalın hâlededir, hiçbir ek almamıştır. İyelik anlamını veren biçim birimi fiilde bulunur. Bundan

- v1. Defteyi hepten doçizu.  
'Defteri hepten çizdi.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *çizu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

1. *bir şeyin üzerinden sert ve sivri bir şeyle çizikler açmak,*
11. *çizgi çekmek,*
111. *resmini yapmak, resmetmek,*
- 1v. *çizgiler hâlinde belirtmek, desenini yapmak,*
- v. *çizgi biçiminde yaralamak,*
- v1. *karalamak.*

Lazcada *çizu* fiiliyle yakın anlamlı olan *ğrisku* fiili de *çizmek, berelemek, karalamak, gelişiğüzel yazmak* gibi anlamlara gelir.

Görüleceği üzere *çiz-* fiili Lazcaya fonetik değişme olmadan, aynı şekilde kopyalanmıştır.

Türkçede zaman ekleri fiilin hemen sonuna eklenir. Şahıs ekleri de zaman ekinden sonra gelir. Lazcada zaman ve şahıs ekleri sırası biraz farklıdır. Zaman ekleri genellikle -şayet tek parçalı ise- fiilin hemen sonuna gelir. Fakat duyulan geçmiş zaman eki, şahıs ekinden sonra gelmektedir. Yukarıda geçen ilk cümledeki *domiçizesdore* sözcüğü üzerinde bu durum şöyle gösterilebilir:

*do-m-i-çiz-es-dore: çizmişler*

*do-*: Bu ön ek fiilin anlamını pekiştirmek, vurgulamak için kullanılır.

*-m-*: eylemin hangi şahsa ait nesne üzerinde yapıldığını gösterir, iyelik anlamı taşır, *domiçizesdore* sözü cümle bağlamında ele alındığında bu ek *benim arabamı* anlamını taşır.

*-i-*: bağ ekidir.

*-çiz-*: fiil köküdür.

*-es-*: 3. çokluk şahıs ekidir.

*-dore*: rivayet geçmiş zaman ekidir, görüleceği üzere ek şahıs ekinden sonra gelmektedir.

#### 4.5. *iduşunu / düşündü*

1. Ahmet'ig heşo ti eloktu do mu iduşunams?  
'Ahmet öyle başını eğdi de ne/neyi düşünüyor?'<sup>8</sup>
11. Si giduşunamt'i, haşo solen moxti?  
'Seni düşünüyordum, böyle nereden çıktın?'

dolayı cümlelerin Türkçe çevirisini birebir yapmak mümkün değildir. Söz konusu Lazca cümlede iyelik eki isme de getirilebilir ama böyle bir kullanım neredeyse hiç görülmez.

<sup>8</sup> Lazcada belirtme durum eki yoktur. Bundan dolayı bu cümlelerin nesnesi Türkçeye hem belirtili hem de belirtisiz olarak çevrilebilir.

- iii. A çare mebiduşunat ha dulyaşeni.  
'Bir çare düşünelim bu iş için.'
- iv. Hag mubikomt'it, megant'alu heralde, k'ay niduşuni, mup'ate?  
Burada ne yapacaktık, şaşırдың herhâlde, iyi düşün, ne yapacağız.'
- v. K'at'a oraz si giduşunams.  
'Her zaman seni düşünür.'
- vi. Haya k'ay niduşunidore, yoksa mubikomt'it.  
'Bunu iyi düşünmüşsün, yoksa ne yapardık.'
- vii. Ağne oxoy muç'o p'ate deyi iduşunams.  
'Yeni evi nasıl yapacağız diye düşünüyor.'
- viii. Hek'o moiduşunam, elbet moxtasen.  
'O kadar düşünme, elbet gelecek.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *iduşunu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

- i. *fikretmek*,
- ii. *aklından geçirmek, göz önüne getirmek*,
- iii. *zihniyle arayıp bulmak*,
- iv. *bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek*,
- v. *ilgili davranmak, onunla alakalanmak, onun endişesini duymak*,
- vi. *akıl etmek, ne olabileceğini önceden kestirmek*,
- vii. *tasarlamak*,
- viii. *tasalanmak, kaygılanmak*.

*Düşün-* fiili Lazcaya /ü/ > /u/ değişmesiyle kopyalanmıştır. Lazcada /ü/ sesinin olmamasından dolayı bu fonetik değişme meydana gelmiştir.

Lacroix, alıntı sözcüklerde /ı/ sesinin asla tutulmadığını, /u/ veya /i/ olarak değiştiğini; /ü/ ve /ö/ seslerinin bazen korunduğunu söyler ve ardından *günaxi*, *şoföri* sözcüklerini örnek verir (2009: 45). *Günaxi*, *şoföri* sözcüklerinde ü ve ö harfleriyle gösterilen sesler Türkçedeki gibi söylenmez. Mesela ilk kelime ü harfiyle gösterilen ses önünde bulunduğu /g/ ve /k/ ile söylenirken dil sırtı orta damağa değer, dudaklardan hava akışı olmaz, yani kalın bir ünlü gibi telaffuz edilir. *Şoföri* şeklinde yazılan sözcükte de ö harfiyle gösterilen ses Türkçedeki /ö/ sesi gibi söylenmez, kalın söylenir.

*Düşün-* fiili de tıpkı *çalış-* fiili gibi kopyalandığı Lazcada hep *i-* ekiyle kullanılır. Korkmaz, bazı dönüşlü çatılarda dönüşlülük ekinin kök ve gövde ile kaynaştığını söyleyerek *aldan-*, *avun-*, *davran-*, *düşün-*, *gücen-* vb. sözcükleri örnek verir (2009: 552). Edilgenlik çatı ekini alabildiği hâlde ayrıca bir dönüşlülük çatı ekini alamaması da *düşün-* fiilinin dönüşlü olduğunu göstermektedir. Türkçede dönüşlülük özelliği gösteren *düşün-* fiili de tıpkı *çalış-* fiili gibi kopyalandığı Lazcada önüne *i-* eki getirilerek dönüşlü hâle getirilmektedir. Bu durum Türkçedeki karmaşık yapıların Lazcaya ayrımlaşmaması birlikler olarak kopyalandığını göstermektedir.

#### 4.6. *uk'atu / kattı*

- i. Çorbaz ç'ut'a mcumu uk'atu do nostone komuxtu.  
'Çorbaya biraz tuz kattı da tadı geldi.'
- ii. Bee eluk'ati, xvala aşkuynen.  
'Çocuğu (yanına) kat, yalnız korkuyor.'
- iii. Ç'ut'a mtsudi eluk'atams.  
'(Konuşurken) biraz yalan katıyor.'
- iv. Puci xociz eluk'ati, imçinocasen.  
'İneği öküze kat, çiftleşecek.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *uk'atu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

- i. *eklemek, ilave etmek,*
- ii. *birlikte göndermek,*
- iii. *karıştırmak,*
- iv. *çiftleşmek.*

Türkçeden kopyalanan fiillerin Lazca dil bilgisel ilişkilendiricileri kabul ettiği, cümlede Lazca bağlaç, edat vb. unsurlarla birbirine bağlandığı görülür. *Çorbaz ç'ut'a mcumu uk'atu do nostone komuxtu.* cümlesinde de ilk kısım ikinci kısma *do* bağlacıyla bağlanmaktadır. Yine aynı cümle şu şekilde de birbirine bağlanabilir:

Çorbaz ç'ut'a mcumu uk'atuşk'ule nostone komuxtu.  
'Çorbaya biraz tuz kattıktan sonra lezzeti geldi.'

Burada da *uk'atu (kattı)* sözcüğünden sonra getirilen *-ş-k'ule (-dan sonra)* edatı iki unsuru birbirine bağlamaktadır. Aynı cümle daha farklı olarak şu şekilde de bağlanabilir:

Ç'ut'a mcumu nauk'atuşeni çorba nostoney vayvu.  
'Az tuz kattığı için çorba lezzetli olmadı.'

Bu cümlede de unsurlar birbirine *na- ...-şeni* yapısıyla bağlanmıştır. Bu yapıda hem öne hem de sona getirilen eklerle *uk'atu* sözcüğü sonraki unsura bağlanmıştır: *na-uk'atu-şeni (kattığı için).*

Lazcada cümlelerin öge dizilişi Türkçedekine çok benzer. Diziliş genelde özne - nesne -tümleç - yüklem şeklindedir. Çekimli fiiller özel bir durum yoksa hep cümlelerin sonunda yer alır. Yine fiiller Türkçedeki kadar yaygın olmasa da farklı fiilimsi yapılarıyla cümlede nesne, özne, tümleç gibi görevler üstlenebilmektedir. Bu durum Türkçeden kopyalanan fiiller için de geçerlidir. Bu fiiller hangi şekilde olursa olsun her zaman Lazca biçim birimleriyle kullanılır.

#### 4.7. *ak'isk'anu / kiskandı*

- i. Hakan'iz dido ak'isk'anen, hemug k'at'a şeyiz toli gedums.  
'Hakan çok kıskanır, o her şeye göz koyar.'
- ii. Cumamuşi dido ak'isk'anen.  
'Kardeşini çok kıskanıyor.'

- iii. Araba hek'o mskva uğut'u ki çku ii xoloz mak'isk'anes.  
'Arabası o kadar güzeldi ki biz hepimiz kıskanıyorduk.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *ak'isk'anu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

1. *gözü kalmak,*
- ii. *sevgede veya kendisiyle ilişkili şeylerde bir başkasının ortaklığına, üstün durumda görünmesine dayanamamak,*
- iii. *imrenmek, özenmek, gıpta etmek.*

Lazcada *ak'isk'anu* fiili her bölgede değil bazı bölgelerde kullanılmaktadır.

*Kıskan-* fiili Lazcaya kopyalandıktan sonra bazı fonetik değişikliklere uğramıştır. Lazcada /ɪ/ sesinin olmamasından dolayı /ɪ/ > /i/ değişmesi meydana gelmiş, ayrıca /k/ de /k'/ sesine dönüşmüştür.

*Ak'isk'anu* fiili geçişli olmasına rağmen cümlede ergatif hâl eki *-(i)g / k* ile değil datif hâl eki *-(i) z / s* ile özneye bağlanmaktadır. Demirok, datif özneli yapılarda ilgili koşulların bir olayın ortaya çıkmasını zorladığını belirterek şartlara bağlı gerekliliğin tipik senaryolarının bir zorunluluğu, kontrol edilemeyen fizyolojik bir olay veya kazalar gibi diğer koşullara bağlı kaçınılmaz olayları içerdığını söyler (2018: 195). Lazcada her fiil değil ancak bazı fiiller datif özne olabilir:

*Açkinu (bildi), gaşinu (hatırladı), goç'k'ondu (unuttu)* gibi bazı mental fiiller,

*Axenu (yapabildi) / vaaxenu (yapamadı), alu (gidebildi) / vaalu (gidemedi)* gibi yeterlilik veya yetersizlik bildiren fiil yapıları,

*Amskoyinu (acıktı), aominu (susadı); gapsu (işemesi geldi)* gibi fizyolojik bir ihtiyacı bildiren bazı fiiller,

*Daç'k'indu (yoruldu), ini gâdu (üşüdü), upi geçu (terledi)* gibi iç veya dış faktörlere bağlı olarak fizyolojik durumdaki değişimleri bildiren bazı fiiller,

*Aşu (yanlışlıkla içti / içebildi), dataxu (yanlışlıkla kırdı / kırabildi), gâçu (istemeden vurdu / vurabildi)* gibi istemsizce yapılan fiiller,

*Ti gagtu (başı döndü), xe gaç'u (eli yandı); araba ok'axu (arabası bozuldu), puci dazabunu (ineği hastalandı)* ifadelerinde olduğu gibi bir organında veya sahip olunan herhangi bir şeyde meydana gelen değişimleri veya olumsuzlukları belirten fiiller,

*Araba uğun, (arabası var), kay guy gyudzin (iyi kalbi var), paa vauğun (parası yok)* ifadelerinde olduğu gibi sahiplik bildiren *-dzi-*, *-ğu-* (*var ol-* / *sahibi ol-*) vb. fiiller datif özneli olur.

#### 4.8. *silu / sildi*

1. Oxoyişi camepe bosilapi.  
'Evin camlarını sildirdim.'
- ii. Koltuğiz çay koyabu, xavlite dosili.  
'Koltuğa çay döküldü, havluyla sil.'
- iii. Hamşeyig k'ay vasiloms.  
'Bu şey iyi silmiyor.'

- iv. Borci mebusili.  
'Borcunu sildim.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *silu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

1. *temizlemek, kirlerini almak, parlatmak,*
11. *bir şeyin ıslaklığını gidererek kuru duruma getirmek,*
111. *Bir yazı, çizgi vb.ni kazıyarak veya sürterek yok etmek.*

Lazcada *silu* fiiline benzer *jilu* fiili de bulunur. Fakat bu fiil *bir yazıyı / çizgiyi silmek, üzerini çizerek atmak, yok etmek, çıkarmak* gibi anlamlara gelir.

Türkçeden kopyalanmış fiiller Türkçe çatı eklerini değil Lazca çatı eklerini alır. Bu durum *osilu* sözcüğü üzerinde şöyle gösterilebilir:

*Oxoyişi camepe bosilapi.* cümlesinde *bosilapi* sözcüğünün kök ve ekleri, bunların işlevleri şu şekildedir: *b-o-sil-ap-i*

*b-* işin kimin tarafından yapıldığını belirten bir ön ektir, söze *ben* anlamını katar.

*-o-*: ikili faktitif ekinin fiilden önce gelen kısmıdır.

*-sil-*: fiil köküdür.

*-ap-*: ikili faktitif eklerinden biridir<sup>9</sup>, fiil tabanlarından sonra gelir.

*-i*: geçmiş zaman 1. teklik şahıs ekidir.

Görüleceği üzere *bosilapi* sözcüğü Türkçe bir kökten geldiği hâlde Lazca bir çatı ekini alarak bir işi başkasına yaptırma anlamı kazanmıştır.

#### 4.9. *gaşasu / şaştu*

1. A hamk'ele a hemk'ele sobidare, gomaşasu.  
'Bir o yana bir bu yana nereye gideceğim, şaştım.'
11. Badiz, beemuşi dziyuşk'ule gaşasu.  
'İhtiyar, çocuğunu görünce şaşırırverdi.'

Bu cümlelerden hareketle Lazcada *gaşasu* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir:

1. *ne yapacağını bilememek, karıştırmak,*
11. *şaşırmak, hayret etmek.*

Lazcada *gaşasu* fiiliyle yakın anlamlı olan *ant'alu* fiili de yer alır. Bu fiil de *şaşırmak, karıştırmak, ne yapacağını bilememek* gibi anlamlara da gelir.

Lazcada yapısal özelliği istemsizlik olan mental fiiller hep *a-* ekiyle kullanılır. *Gaşasu (şaştı)* fiili de istemsiz bir mental fiil olup psikolojik durum bildirir. Bu fiil kopyalandığı Lazcada çekimli olarak kullanılırken muhakkak önüne bir *a-* ekini alır: *g-*

<sup>9</sup> İkili faktitif eklerinden olan *-ap-* ergatif öznel fiillerde görülür.

*a-şaş-u / şaştı (şasırdı), go-m-a-şaş-u /şaştım (şasırdım), n-a-şaş-ez / şaştlar (şasırdılar)...*

Yine benzer şekilde *ak'isk'anu (kışandı)* fiili de çekimlendiğinde hep aynı eki alır. Bu durum kopyalanan bu istemsiz mental fiillerin Lazcada yeniden şekillendirildiğini göstermektedir.

Lazca - Türkçe sözlüklerde *obarişams (barıştırıyor), yolums (yoluyor), dizups<sup>10</sup> (diziyor)* gibi Türkçeden kopyalandığı belli olan başka fiiller de yer alır. Fakat Ortacalar Lazcasında bu fiiller kullanılmamaktadır. Bu durum bölgeler arasında az da olsa söz varlığı açısından farklılıklar olduğunu göstermektedir.

## 5. Sonuç

Osmanlılar zamanında Doğu Karadeniz'de Türk hâkimiyetinin başlaması Lazca - Türkçe ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Lazların Türk kültür dairesi içine girmesi, zamanla Türkçenin üst katman dili olmasıyla Türkçe unsurların Lazcaya kopyalanması hızlanmıştır. Başta isim türünden sözcükler olmak üzere kopyalanması daha zor olan fiiller de kopyalanmıştır.

Johanson'un kopyalama teorisine göre Lazcadaki Türkçeden kopyalanmış fiillerin genel kopyalar içinde yer aldığı görülmektedir. Söz konusu fiiller Türkçenin bir örneği olarak Lazcaya bir bütün olarak kopyalanmıştır.

Lazcadaki genel kopyalar kod değiştirme ile karıştırılmamalıdır. Johanson, genel kopyaların bir koddan diğerine geçiş olarak görülemeyeceğini çünkü temel kod cümlesinin genel kopyanın ilave edileceği mevcut çerçeveyi gösterdiğini belirtir (2014: 31). Türkçe örnek sözlük birimler de Lazca sentaksı içinde uygun çerçeveye kopyalanmış, tıpkı diğer leksik birimler gibi Lazca morfem ve işlevsel sözcüklerle kullanılmıştır.

Genel kopyalarla birlikte ses kopyalarının, dolayısıyla seçilmiş kopyaların da olması ihtimal dahilindedir. Fakat Türkçe örnek fiillerde geçen /ı/, /ü/ seslerinin Lazcada görülmemesi ses kopyalarının olmadığını gösterir. Kutscher, Türkçeye temasın Lazcada yeni fonemlerin ortaya çıkmasına neden olmadığını dile getirir (2008: 93). Kopya fiillerde ses kopyalarının görülmemesi bu durumla örtüşmektedir.

Genel kopya normal olarak dilbilgisel A morfolojisini, yani temel cümle çerçevesinin cümle hiyerarşisi için gerekli görev birliklerini, öğeleri bağlayan ve bunların cümle yapısındaki işlevlerini gösteren bağlayıcıları kabul eder (Johanson 2014: 31). Bu bağlamda genel kopya fiillerin sadece Lazca ön takılar, son takılar, bağlaçlar gibi dil bilgisel ilişkilendiricileri kabul ettiği görülmektedir.

Johanson, karmaşık B bloklarının kopyalarını A'da basit, ayrılaştırılmamış birlikler olarak da görülebileceğini söyler (2014: 31). *Kapat-* fiilinin Türkçede türemiş yapılı iken

<sup>10</sup> Kaynak kişilerden biri *dizups (diziyor)* fiilinin *dizoms* şeklinde bölgede kullanıldığını belirtmiştir. Fakat bu fiil diğer kaynaklar tarafından teyit edilememiştir.



kopyalandığı Lazcada ise basit yapılı olarak işlem görmesi; *düşün-*, *çalış-* gibi dönüşlülük özelliği gösteren fiillerin ayrıca Lazca dönüşlülük biçim birimlerini alarak kullanılması bu durumla ilgilidir.

Fiil kopyalarında fiillerin hece sayısının az olması dikkat çekmektedir. *İleri derecede bitişken yapılar geri plana itilir, morfolojik kelimenin hece sayısı azlığı (bir ve iki hecelilik) tercih edilir* (Johanson 2014: 54). Türkçeden kopya *becer-*, *düşün-*, *çalış-*, *kıskan-*, *kapat-*, *kat-*, *çiz-*, *sil-*, *şaş-* fiillerine bakıldığında da bu durumun gerçekliği görülmektedir. Yine kopyalar arasında birleşik fiillerin olmaması da söz konusu durumla ilgilidir.

Johanson, sosyal açıdan diğeri karşısında baskın dil olarak tanımladığı B dilinin konuşanlarının ana kitleden bölgesel ve sosyal uzaklığı durumunda B'nin alt katman ağızlarının ortaya çıkıp gelişebileceğini dile getirir (2014: 54). Lazcanın ve diğer yerel dillerin etkin olarak konuşulduğu Doğu Karadeniz bölgesinde Türkçenin farklı ağızlarının ortaya çıkmasının bu durumla ilgili olduğu ileri sürülebilir.

Lazca ve Türkçe konuşan iki dillilerin Türkçe konuşmalarında zaman zaman Lazcanın bazı ses özelliklerinin etkisi görülür. Lazcada /ü/, /ı/ gibi seslerin bulunmaması nedeniyle özellikle bölgede konuşulan Türkçede bu sesler /u/ ve /i/ sesine dönüştürülür. Bu değişim aslında fonetik bir yakınlaşmadır ve Lazcanın Türkçe üzerindeki etkisini gösterir.

Türkçeden kopyalanan fiillerde geçen bazı konsonantların Lazca sesletimi Türkçeden biraz farklılık göstermektedir. Ses ve söyleyişte görülen bu farklılık dilin değiştirme, dönüştürme gücünü, dolayısıyla dinamizmini de ortaya koymaktadır.

Yabancı dillerden Lazcaya giren bazı kelimeler hiçbir fiil çekimine girmezken bazıları ise Lazcalanmış ve hangi dilden alındığı ilk bakışta anlaşılacak duruma gelmiştir (Bucaklışı ve Uzunhasanoğlu 1999: XVI). Türkçe fiil kopyalarının Lazcanın ses özelliklerine uyum gösterdiği, yine Lazca ön ve son eklerle, zaman ve şahıs ekleriyle kullanıldığı görülmektedir. Bu durum fiil kopyalarında Türkçenin Lazcaya sadece söz varlığı düzeyinde etki ettiğini, gramatik bir etkisinin bulunmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Lazcaya, üst katman ve yan katman ilişkisi içinde farklı dillerden bir hayli sözcük kopyalanmıştır. Bu kopyaların dili olumsuz etkilediğini düşünmek yanlış bir yaklaşımdır. Bir şekilde ihtiyaç duyulan bu kopyalar Lazcanın söz varlığını, anlatım gücünü arttırmıştır.

Diller yapısal sebeplerden dolayı, mesela “aşırı yabancılaşmış olma” yüzünden ölmezler, bilakis geleneğin aktarılmaması yüzünden ölürler (Johanson 2014: 74). Lazcanın tehlike altındaki dillerden olması, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunması alt katman dili olmasından değil nesiller arası aktarımının zayıf olmasından, konuşur sayısının giderek azalmasından kaynaklanmaktadır.

İki dillilik Lazca üzerindeki Türkçe etkiyi her geçen gün daha ileri boyutlara taşımaktadır. Türkçeden Lazcaya, artan bir şekilde görülen fiil kopyalamaları da aslında Lazca üzerinde Türkçe etkinin derinliğinin ve yoğunluğunun bir göstergesidir.

## Kaynakça

- Akkuş, Mehmet (2017). "A note on language contact: Laz language in Turkey." *International Journal of Bilingualism*, 1-5.
- Aksamaz, Ali İhsan (1995). *Birikim Dergisi*, 71/72: 128-138.
- Amse-de Jong, Tine H. (2014). *Laz-English Dictionary*. İstanbul: Laz Kültür.
- Arslan, Zehra; Usta, Yeliz (2014). "Rize'de, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9/17: 71-84.
- Benli, Faruk (2004). *Lazuri - Türküli / Türküli - Lazuri Ansiklopedik Laksiyoni (Lazca - Türkçe / Türkçe - Lazca Ansiklopedik Sözlük)*. (Haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kebikeç.
- Boeder, Winfried (2005). The South Caucasian languages. *Lingua*, 115/1-2: 5-89.
- Bucaklışı, İsmail Avcı; Uzunhasanoğlu, Hasan (1999). *Lazuri - Türküli Nenapuna / Lazca - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Akyüz.
- Çağatay, İrfan (2017). Yeni Bilgiler Işığında İskender Chitaşi. *Ogni*, 7: 7-13.
- Demirok, Ömer (2018). A Modal Approach to Dative Subjects in Laz. In *Proceedings of the 48th Annual Meeting of the North East Linguistic Society [NELS48]*, ed. Sherry Hucklebridge and Max Nelson, 1: 193-206.
- Devrişova, Nilüfer (2011). "Kırgızistan'da Yaşayan Sürgün Lazlar". *Bizim Ahıska Dergisi*, 22: 47-51.
- e- ADNKSS = data.tuik (2022). "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları" <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2021-45500> (Son erişim 20.04.2022).
- e- AWLD = unesdoc.unesco (2022). "Atlas of the World's Languages Danger" <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026> (Son erişim 30.03.2022).
- e- IAWLD = unesco (2022). "Interactive Atlas of the World's Languages in Danger" <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap> (Son erişim 30.03.2022).
- Erten, Metin (2000). *Lazca - Türkçe Türkçe - Lazca Sözlük*. (İstanbul): Anahtar Kitaplar.
- Geleklî, Cahit (2015). 1960 Sonrası Dönemde Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Bazı Temel Özellikleri Üzerine Tespitler. *Journal of Economy Culture and Society*, 0/52: 587-607.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız (2011). "Doğu Karadeniz'de Konuşulan Diller ve Türkçe ile Etkileşimleri". *Karadeniz Araştırmaları*, 31: 111-134.
- Güzel, Hasan (2017). "Dolganca'daki Moğolca Biçimbirimler". *Türkbilig*, 34: 77-88.
- Holmer, Arthur (2002). "The Iberian-Caucasian Connection in a Typological Perspective". Birgit & Gad Rausing's Stiftelse för humanistisk forskning, 1-35.
- İmer, Kâmile; Kocaman, Ahmet; Özsoy, Sumru A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Johanson, Lars (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev.: Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kavaklı, Nurdan (2015). "Novus Ortus: The Awakening of Laz Language in Turkey". *İdil Sanat ve Dil Dergisi*. 4/16: 133-146.
- Kojima, Gôichi; Bucaklışı, İsmail Avcı (2003). *Lazca Gramer / Lazuri Grameri / Laz Grammar*. İstanbul: Chiviyazıları.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kutscher, Silvia (2008). "The language of the Laz in Turkey: Contact-induced change or gradual language loss?" *Turkic Languages*, 12: 82-102.
- KUYUMCU, Osman (2015). *Lazcada Fiil Çatıları (Geniş / Şimdiki zaman-Ğvandi)*. İstanbul: Laz Kültür Derneği.
- LACROIX, René (2009). *Description du dialecte laze d'Arhavi (caucasique du sud, Turquie). Grammaire et textes*. Université Lumière Lyon 2 PhD dissertation. [http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2009/lacroix\\_r/pdfAmont/lacroix\\_r\\_these.pdf](http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2009/lacroix_r/pdfAmont/lacroix_r_these.pdf) (Son erişim 01.05.2022).
- LACROIX, René (2009a). "Laz relative clauses in a typological and areal perspective". *Language Documentation and Linguistic Theory 2* (Edt.: P. K. Austin, O. Bond, M. Charette, D. Nathan, P. Sells). London: SOAS, 205-210.
- LAZCA DİLBİLGİSİ (2006). *Arhavi Ağzı Lazca Dilbilgisi*. Ankara: Arhavililer Vakfı.

- ÖZTÜRK, Balkız (2021). Transitive Unergatives in Pazar Laz. *Glossa: a journal of general linguistics* 6/1: 23. 1-24.
- ŞENDENİZ, Özlem (2019). *Sanal Mekânda Araçsallaştırılmış Kimlik ve Bellek: Lazca Örneği*. Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TUITE, Kevin (1998). "Kartvelian Morphosyntax. Number agreement and morphosyntactic orientation in the South Caucasian languages". *Studies in Caucasian Linguistics*, 12. Munich: Lincom Europa. [https://www.academia.edu/12565208/Kartvelian\\_Morphosyntax\\_Number\\_agreement\\_and\\_morphosyntactic\\_orientation\\_in\\_the\\_South\\_Caucasian\\_languages](https://www.academia.edu/12565208/Kartvelian_Morphosyntax_Number_agreement_and_morphosyntactic_orientation_in_the_South_Caucasian_languages) (Son erişim 05.05.2022).
- VANİLİŞİ, Muhammed; TANDİLAVA Ali (1992). *Lazların Tarihi*. Gürcüceden Çev: Hayri Hayrioğlu. İstanbul: Ant.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- YAMAN, Hanife (2019). "Lazca Ürünler ve Lazca Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası". *Tehlikedeki Diller Dergisi/Journal of Endangered Languages*, 15: 231-239.



## Eski Türkçedeki +(X)ç ve Türkiye Türkçesindeki +(X)ş Küçültme Eki Arasındaki Yapısal ve Anlamsal Paralellikler

Structural and Semantic Parallels Between Diminutive Suffix in Old Turkic +(X)ç  
and in Turkey Turkish +(X)ş

### İsmail Ekici

Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Eskişehir / Türkiye

e-posta i.ekici@outlook.com

orcid 0000-0001-6941-6731

doi 10.54316/dilarastirmalari.1166674

### Atıf

#### Citation

Ekici, İsmail (2022). Eski Türkçedeki +(X)ç ve Türkiye Türkçesindeki +(X)ş Küçültme Eki Arasındaki Yapısal ve Anlamsal Paralellikler. *Dil Araştırmaları*, 31: 259-267.

### Başvuru

#### Submitted

25.08.2022

### Revizyon

#### Revised

23.09.2022

### Kabul

#### Accepted

22.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

#### Published Online

30.11.2022

### ÖZ

Türkiye Türkçesinde bir sözcüğe küçültme anlamı vermek için oldukça zengin bir ek envanteri vardır. Bu ekler içerisinde küçültme anlamı, sevgi, sevimlilik ve şefkat anlamlarıyla birlikte bir bütünlük oluşturur. Bu anlamları taşıyan bir ek, genellikle yakın akrabalık veya duygusal bağ bakımından yakınlık bildiren sözcüklere gelmektedir. Sözü edilen duruma örnek olarak Eski Türkçedeki +(X)ç küçültme eki gösterilebilir. Bu ekin günümüzdeki karşılığının eldeki dilsel paralellikler neticesinde +(X)ş olabileceği üzerine yapılan bu çalışma, tarihsel ve güncel örnekler bağlamında ele alınmıştır. Karşılaştırmalı olarak incelenen ekin fonetik, morfolojik ve semantik paralelliklerinden ötürü zaman içerisinde fonetik anlamda dönüşüm ve semantik anlamda genişleme kaydetmiş olabileceği belirtilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, küçültme eki, morfoloji, fonetik dönüşüm, semantik

### ABSTRACT

There is a very rich inventory of suffix to add a diminutive meaning to a word in Turkey Turkish. Within these suffixes, the meaning of diminution forms a unity with the meanings of love, cuteness and compassion. A suffix with these meanings usually comes to words that indicate affinity in terms of close relative or emotional bond. An example of the instance mentioned can be shown the diminutive suffix +(X)ç in Old Turkish. This study on the fact that the current equivalent of this appendix may be +(X)ş as a result of the linguistic parallels in hand is discussed in the context of historical and current examples. It has been stated that the suffix examined comparatively may have undergone phonetic transformation and semantic extension over time due to its phonetic, morphological and semantic parallelism.

**Keywords:** Old Turkish, Turkey Turkish, diminutive suffix, morphology, phonetic transformation, semantic

## 0. Giriş

İnsanoğlu iletişimi doğru şekilde sağlayabilmek ve içinde bulunduğu durumu daha iyi ifade edebilmek için anlamı, sahip olduğu dilin kurallarıyla yeniden düzenler ve bunu muhatabına iletmeye çalışır. Sayısız durum kadar sayısız ifade gücüne sahip olan dil, bu bakımdan kullanıcıya geniş bir hareket alanı sağlar. İfadelerin gerek anlam gerekse de yapı bakımından değişebilmesi veya gelişmesi, anlamın zenginleşmesine ve doğal olarak o dilin anlam evreninin genişlemesine katkıda bulunur. Sözcüklerde olduğu gibi eklerde de aynı durum söz konusudur. Örnek vermek gerekirse, Türkçede +IAr biçimbirimi şekil olarak bakıldığında çokluk ifade etse de cümleye nezaket anlamı katabilir veya belli bir grubu simgeleyen bir göstergeyi yansıtmak için kullanılabilir. Aynı biçimbirimin farklı işlevlerdeki kullanımına dikkat çeken Aksan da bu durumu [-Cİ] biçimbirimi ile gösterir. Meslek grupları kullanımında *sunucu*, *fizikçi*; mesleğin yerine getirilmesinde *gözcü*, *uygulamacı*; bir huy ve davranışı ağır basan insanlar için *inatçı*, *yalancı*; bir kuram veya bir düşünce etrafında olanlar için *Atatürkçü*, *gerici*; araç-gereç ve madde adları için *alıcı* ve *sunucu* örneklerini sunar (Aksan 2016: 124-125). Dilin sosyal, coğrafi, ekonomik, kültürel vb. unsurlar karşısında anlam ve yapı bakımından esneklik göstermesi, dile daha hareketli bir alan sağlar. Bu alan içerisinde meydana gelen dilsel modifikasyonlar, araştırılmaya değer önemli verilerdir. Türkçenin gerek diyalektikal gerekse de şahitlik ettiği tarihsel olay ve olgu yönünden çeşitliliğe sahip olması bu durumu daha elzem kılmaktadır.

Türkçedeki eklerin iletişimin anlam boyutuna önemli derecede etki ettiği bilinmektedir. Dil esaslarına göre şekillenen sözcüklere ve sözcük gruplarına getirilen morfepler, anlamın durumsallığını da yönlendirmektedir. Söz konusu durumu en açık şekilde gösteren eklerden bir kısmı da küçültme ekleridir. Küçültme ekleri "İsim, sıfat ve zarf üzerine gelerek isimlerde daha çok sevgi ve acıma, azlık ve küçüklük ifade ederken sıfatlara eklendiğinde [...] küçülmüş ve azalmış olan bir sıfat ortaya koyarlar. Zarflara gelerek de sıfat ve fiildeki nitelendirme veya belirtme değerini (özellikliğini) azaltmaktalar" (Miandoab 2018: 215). Sayılan anlamlar oluşturulurken genel olarak *küçültme* ifadesi kullanılır. Küçültme ifadelerinin konuşma bağlamına bağlı olarak çoğunlukla çocuklara yönelik konuşmalarda veya küçük çocuklar hakkında geçen konuşmalarda ortaya çıktığı belirtilir (Savickiené 2003: 16). Bu durum insanların çocukları, sevimli, masum ve sevgiye muhtaç olarak görmesinin yaşatmış olduğu duygusal yoğunlukla açıklanabilir. Ancak küçültme ifadeleri sevgiyi, samimiyeti ve sempatiyi karşılıklı olarak taşıyan yetişkinler arasında da işlek ve geçerlidir. Dolayısıyla duygusal olarak yakın olan veya yakınlık kurulan bu insanların ve zamanla diğer canlı ve şeylerin sayılan nedenlerden dolayı *küçültme* ifadesiyle genelleştirildiği ve gösterildiği söylenebilir.

Türkiye Türkçesinde sıklıkla kullanılan ve gramer kitaplarında yeterince ele alınmamış olan +(X)ş küçültme ekinin yapısının ve tarihsel süreçteki yerinin açıklığa kavuşması gerekliliği bu çalışmanın asıl hareket noktasıdır. Bu çalışmanın küçültme eki zemininde yapılmasını gerekli kılan sebeplerden bir tanesi de başta sosyal medya olmak

üzere diğer kitle iletişim kanallarında +(X)ş ekinin oldukça işlek şekilde kullanılmasıdır. Bu araçları kullanan insanların beğenilmek ve beklendik yönde tepki sağlayabilmek için hitap ettiği kesime samimi, sevimli ve sempatik görünme ve duygusal yakınlık kurma adına sözcük tercihlerinde bu eki sıklıkla kullandığı rahatlıkla gözlemlenmektedir. Sevgi hitapları bakımından *babiş*, *babişkom*, *bebişim*, *bebiško*, *nonoşum*, *minnoşum*, *saroşum*, *tontoşum*, *tontişim*, *tombişim* ve daha sonra izahı, /ç/ ve /ş/ paralelliğinde yapılacak olan *pilicim* olarak tespit edilen (Yıldız 2013: 367-368) sözcüklere ek olarak hemen her sözcüğün +(X)ş ekiyle uyarlanabilmesi bu sözcüklerin sayısını artırmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada Türkiye Türkçesindeki sözcüklere küçüklük, samimilik ve sevimlilik anlamı katan +(X)ş biçimbirimi araştırılmıştır. Bunun yanında biçimbirimin Eski Türkçede kullanılan +(X)ç biçimbirimi ile muhtemel bağlantısı ve aralarındaki fonetik, morfolojik ve semantik paralellikler ele alınmıştır. Eldeki çalışma yalnızca bu iki biçimbirim üzerinden sınırlandırılmış olup Türkçenin küçültme ekleri, işlevleri ve bu eklerin birbiriyle olan münasebeti konuya dâhil edilmemiştir. Bu çalışma için ele alınan küçültme ekinin veya günümüzde kazandığı bir anlam ile nitelendirmek gerekirse sevgi, şefkat ve sevimlilik eki olan +(X)ş biçimbiriminin Eski Türkçedeki +(X)ç biçimbirimiyle karşılaştırması, araştırmacıların görüşleri ve tanıklanan sözcükler temelinde yapılmıştır.

## 1. Veri

Eski Türkçede sevgi, şefkat, okşama ve sevimlilik ifade eden +(X)ç biçimbirimi üzerine çeşitli değerlendirmeler vardır. Erdal, +(X)ç ekinin aile üyeleri arasında sevgi, şefkat ve merhameti yansıtmak için kullanıldığını açıklar; 1. ve 2. şahıs çekimlerini şu örneklerle gösterir: *ög+üç+üm* ya da *ög+üç+ümüz* "sevgili annem(iz), *yänä+ç+im(imiz)* "sevgili yengem(iz); nadir olarak *kañ+ıç+ıñ+ka* "sevgili babama"; *günlük konuşma dilinde yaygın olarak ata+ç+ım* "sevgili babam", *ana+ç+ım* "sevgili annem" (2004: 145). Ek, Tekin tarafından küçültme ve sevgi sözcükleri türeten bir ek olarak açıklanmış ve şu örnekler verilmiştir: *ataç+ım* "babacığım" < ata "baba"; *içiç+ım* "ağabeyciğim" < eçi, içi "ağabey"; *begiç+ım* "beyciğim"; *kañıç+ım* (2016: 79-80). Räsänen de eki *ataç* ve *anaç* sözcükleri üzerinden gösterir (1957: 92). Gabain, ekin küçültme, sevgi ve okşama bildiren bir işleve sahip olduğuna dikkat çeker ve *ögüçüm* (anneciğim), *ataçım* (babacığım) örneklerini verir (1988: 41). Clauson, bu ekin nadir bir küçültme eki olduğunu (1972: önsöz xli) vurgulayarak *ataçım* kelimesinin açıklamasını "canım babam" şeklinde yapar (1972: 43). Ergin, +(X)ç ekinin işlek bir ek olmadığını belirterek anlamın kuvvetlendirilmesi için kullanıldığını *ataç*, *babaç* ve *anaç* sözcükleriyle açıklar; Eski Türkçede olduğu gibi Batı Türkçesinde de daima +ç şeklinde olduğunu belirtir (2009: 175). Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde çok işlek olmayan bu ekin genellikle isme büyüklük anlamı kattığını ama bazı kelimelerde sevgi, küçültme gibi müstakil anlamda kelime türettiğini vurgular ve *begiç* "büyük bey", *ataç* "büyüklük gösteren çocuk", *anaç* "küçükken büyük anlayış gösteren kız" *aşıç* "topraktan yapılmış çömlek" örneklerini aktarır (1996: 13). Erdal da sevgi hitapları kurmada kullanılan bir ek olarak belirttiği +(X)ç morfeminin Kâşgarlı Mahmud'un *äkä+ç*, *ata+ç* ve *ana+ç* sözcüklerinde gösterdiği eklerle denk geldiğini belirtmiştir (1991: 47). Fakat bu sözcüklerde doğrudan bir küçültmeden veya sevgiden söz etmek mümkün değildir. Bu

sözcüklerde morfemin daha çok benzerlik işleviyle kullanıldığı (ana gibi, anacık; baba gibi, babacık vs.) ifade edilebilir. Eski Anadolu Türkçesinde bu ekle ilgili bilgi bazı çalışmalarda bulunmasa da +(X)ç ekinin örneklerinin verildiği çalışmalar yapılmıştır (Genç 2005: 39; Şakar 2018: 21).

Eski Türkçeden başlayarak tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde +(X)ş yapısıyla ve günümüzde çeşitlilik gösteren anlamlarıyla işlenmediği eldeki veriler neticesinde görülmektedir. Deny de +(X)ş biçimbiriminin gerek yerli gerekse de yabancı dil bilgisi kaynaklarında sözünün geçmediğine dikkat çeker (2012: 487). Ek, küçültme eki olarak bazı çalışmalarda detaylı olarak (Sarı 2020) bazı çalışmalarda sadece örnekleri verilerek ele alınmış (Eker 2011: 335); bazı çalışmalarda eylemden isim yapan eklerle karıştırılmaması gerektiği belirtilerek açıklanmışsa da (Banguoğlu 1990: 183) bazı çalışmalarda da işlenmemiştir (Ergin 2009; Korkmaz 2014). Hatiboğlu, bu ekin ad soylu sözcüklerin kesik biçimlerine gelerek küçük, sevimli, sevgili ve okşama adları ürettiğini belirtir (1981: 144). Ekin kısaltmalarındaki kullanımıyla ilgili Buran, Türkiye Türkçesinin ağızlarının birçoğunda özellikle de Doğu ve Güneydoğu'da bazı isimlerin hitap esnasında son hecesine getirilen /o/ sesi ile kısaltıldığını ve bu isimlere sevgi, şefkat ve küçültme anlamı yüklemek için isimlerin sonuna +ş ekinin getirildiğini belirtir fakat ekin kökeniyle ilgili bir açıklamada bulunmaz (2000: 174-175). Lewis, isimlere küçültme anlamı verildiğinde +CIK biçimbirimi dışında belli bir kuraldan söz edilemeyeceği ama genellikle ilk hecenin korunduğunu ve daha sonra /i/, /o/ ya da /ş/ ile biten bir hecenin isme eklendiğini ifade eder (2000: 55). Ancak Ketrez ve Aksu-Koç küçültme ekleri bağlamında okşamalı (hypocoristics) sözcüklerle ilgili olarak Lewis'in belirttiği durumdan daha karmaşık bir durumun söz konusu olduğunu açıklar (2007: 283). Sözcüklerin sadece hece sınırlarıyla kısaltılamayacağı, Er.cü.ment>Erci ve Mus.ta.fa>Musti örneklerinde olduğu gibi /i/ foneminin ikinci hecenin ünsüzüne yani en uzun kapalı heceye getirilebileceği; bazı isimlerde /i/ ve /o/ fonemlerinin seçiminin öngörülemez olduğu Fat.ma>Fato~Fatı örneği de verilerek +(X)ş biçimbirimi dahil okşamalı sözcüklerin türetilmesinde tahmin edilebilir bir türetme örgüsünden söz edilemeyeceğinin altı çizilir (Ketrez ve Aksu-Koç 2007: 283). Biçimbirimi farklı duygu değerleriyle ifade eden Sarı, somut bir küçüklükten ziyade olumlu anlamda sevgi, yakınlık, sempati; olumsuz anlamda aşağılama, küçümseme ve dışlaştırma gibi üst işlevlere sahip olduğunu ifade ederek biçimbirimin sözcüğe eklenme yapısı ve kazandırmış olduğu anlam üzerine açıklamalar sunar (2020: 158-162). Deny, +(X)ş ekinin kullanım şekillerini detaylı olarak şu şekilde sıralar:

Bu ek çoğunlukla sevdirmek edatı göreviyle:

a) İnsan özel adlarına katılır ve bu ek gelince geri kalan kelime kısmı hep atılır.

1. İlk kapalı heceye katılır:

İbrahim = İbiş, Iboş;

Ümmehan = Ümüş;

Havva = Havuş;

Fatma = Fatış, Fatoş;

2. İlk kapalı veya açık hece ile beraber ikinci hecenin baş harfi olan ünsüz alınarak bunlara katılır:

İbrahim = İbroş;



Ali = Aliş, Aloş;  
 Dudu = Duduş;  
 Hatice = Hatoş;  
 Hafife = Hafoš;  
 Rabia = Rabiş;  
 Rukiye = Rukuş (Rüküş);

3. Kapalı hecenin sonundaki ünsüz atılıp açık hece yapıldıktan sonra ikinci hecenin baş tarafı olan ünsüz alınarak bunlara katılır:

Me(h)med = Memiş;  
 Mustafa = Mutoş, Mıtış;

4. Açık heceden sonra gelen kapalı hecenin sonu ünlü ise atılarak ondan sonraki üçüncü hecenin baş harfi olan ünsüz alınıp onlara katılır:

Emine = Emoş,  
 Fatma = Fatmoş vs.

Bunların ince ahenkli baş kısımlarına -oş, iş eki gelmekle ahenksiz kelimeler doğuyor.

b) Bazı sıfatlara da yine aynı mana ile girer ve bu defa girdiği kelimenin yapısında değişiklik yapmadığı olur:

gök = göküş;  
 mavi = maviş (2012: 487-488).

Bu ekle ilgili bir açıklama da Banguoğlu'na (1990) aittir. Eki "-iş Adları" başlığı altında ele alan Banguoğlu, tarihi kişi adlarında (Memiş Paşa gibi) da görülen bu ekin işlevlerini iki şekilde gösterir:

1. İnsan tipini belirten okşama sıfatları (adjective hypocoristique) yapılırken kullanılır: *minnoş*
2. Kişi adlarından okşama adları (nom hypocoristique) yapılırken kullanılır: *Aliş* (1990: 182).

Ekin özel adlardaki kullanımıyla ilgili olarak standart bir durumdan söz etmek oldukça güçtür. Bazı isimler barındırmış olduğu sesler itibariyle bu ekin kurulumuna uygun değildir. Sarı, " [...] ekin özel adlarda kullanımı eklenme şablonu itibariyle sınırlılık ve bir bakıma rastgelelik gösterir ama potansiyel olarak tüm adlar bu ekle küçültülebilir ve bağlamına göre olumlu ya da olumsuz duygu değeri sunabilir." (2020: 160-161) açıklamasıyla bu duruma dikkat çeker.

## 2. Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerinin gramerleri incelendiğinde bugün Türkiye Türkçesinde küçültme, sevgi ve sevimlilik ifade eden işlek +(X)ç küçültme ekine rastlanmıyor olması, +(X)ş ekinin başka bir ekten dönüşmüş olabileceğini destekler niteliktedir. Türkçenin ve Türk lehçelerinin gramer kitaplarına bakıldığında /ç/ > /ş/ ses değişiminin sıklıkla yaşandığı görülmektedir. Bu lehçeler içerisine Kıpçak grubunda bulunan Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçesi bu bakımdan dikkate değerdir. Bu lehçelerde Köktürkçedeki /ç/ ünsüzleri /ş/ olarak yaşamaktadır (Gülsevin 2008: 381). Kazakça,

Karakalpakça ve Nogaycada genelleşen bu değişimin ilk örneklerinin *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*'de görüldüğü belirtilir (Ceylan 1997: 32). Kıpçak grubundaki diyalektlerde /ç/ fonemlerinin daima /ş/ ile yazıldığı ve Eski Türkçedeki /ç/ ünsüzlü sözcüklerin Kazak, Karakalpak, Nogay ve Şor Türkçesinde /ş/ ünsüzü ile temsil ediliyor olması bu durumun imladan ziyade bir ses değişimini gösterdiği belirtilir (Ağca 2020: 143-144). Öner, Kazakçada ön ses, iç ses ve son seste -ç- > -ş- değişikliğinin olduğunu gösterir (1998: 15) ve eserinde küçültme ekleri kısmında +çIk ekinin düşünüldüğü gibi +ç ve +k küçültme eklerinin kalıplaşması sonucu oluştuğunu olası görür (1998: 44). Kazakçada +ÇIk ekinin +ŞIk biçiminde olduğu *oyınşık* "oyuncak", *kirşik* "leke", *dalaşık* "bozkırcık" vb. örneklerle açıklanmıştır (Öner 1998: 45). Ayrıca Nogaycada da +(X)ç ekinin varlığı *aba+ş+ım* "anacığım" sözcüğü üzerinden gösterilir (Erdoğan 2019: 90). Şor Türkçesinde ise +Aş eki eklendiği sözcüğe küçültme ve sevimlilik anlamı katan işlek bir ek olarak ele alınmış ve em+çek+eş "küçük ev", kuzuğ+aş "küçük ceviz", apşag+aş "ayıcık" gibi örnekler sunulmuştur (Babatürk 2016: 128). Bu bakımdan tarihsel süreç içerisinde birbirine komşu olarak yaşayan (Tamir 2003: 322) Oğuzların ve Kıpçakların birbirini dil özellikleri bakımından etkilediğini düşünerek Oğuzların Anadolu'ya göç ettikleri vakit bazı ses değişmelerini beraberinde taşıdığını ve bu durum içerisinde +(X)ç küçültme ekinin de olabileceği düşünülebilir.

Kıpçak grubu dışındaki diğer diyalektlere bakıldığında da /ç/ ve /ş/ fonemlerinin küçültme fonksiyonuyla kullanılan sözcüklerde paralellik gösterdiği görülür. Altay Türkçesinde +A<sup>4</sup>ş eki "İki ve daha fazla heceli olup /k/, /n/ ve /ŋ/ ünsüzlerinden biriyle biten isimlere gelerek o isimlere küçültme ve sevgi anlamı katan işlek bir ektir" (Elcan 2016: 39). Bu işlevinin yanı sıra pekiştirme işlevinde kullanıldığı ve terim adı yaptığı örnekler de vardır. *kayınaş* "küçük kayın", *kojoŋoş* "şarkıcık", *biçigeş* "kitapçık", *ayagaş* "küçük fincan", *könögöş* "küçük kova", *oogoş* "küçük", *çörçögöş* "kısas masal" vb. Çağdaş Türk lehçelerinde de bu ekin gösterilmesi (Erdoğan 2019: 90) ve özellikle Çuvaşça +s foneminin İlk Türkçedeki +ç fonemine olan denkliği (Ceylan 1997: 30) ve düşünüldüğünde bu ekin Türkiye Türkçesindeki varlığı da güçlenmektedir. Ayrıca ekin Oğuz grubunda yer alan Gagauz Türkçesinde de (ciciş gibi.) benzer yapıda ve anlamlarda görülmesi (Gaydarci vd. 1991: 48) önemlidir.

Eski Anadolu Türkçesinde +(X)ç ekinin varlığı, tanıklanan *bülic* örneği üzerinden verilir (Genç 2005: 39). Gülensoy, bu kelimenin kökenini kümes hayvanlarını çağırma ünlemi olan *\*pili pili* sözcüğüne gelen +ç küçültme ekiyle açıklar ve sözcüğü "erginleşmemiş tavuk ya da horoz" olarak tanımlar (2007: 697). Bu kelimeyle benzer şekilde "piliç" anlamını taşıyan *pillak* sözcüğünün de varlığı (Derleme Sözlüğü 1993: 3453) *\*pili* sözcüğünün kök olarak görülebileceğini kuvvetlendiren bir örnektir. Ayrıca kelimeyi "tavuğun küçüğü" olarak tanımlayan ve kelimeyi *biliç>bülüç>bülüş* türeviyle ele alan Eren, kelimenin kökeninin *bili bili*, sondaki ekin küçültme eki olduğunu ve yerel ağızlarda bu kök üzerine kurulan *bilik* sözcüğünün de yine +k küçültme ekiyle kurulduğunu vurgular (1999: 333). Kononov'un "kızkardeş" anlamı taşıyan *abaş* sözcüğünde yer alan +ş ekini ve *abuška* sözcüğünü *abu+ç+ka*, *ab+ıs+ka* ve *abu+ş+ka* olarak gösterip +ç, +s, +ş ve +ka eklerini de küçültme eki olarak göstermesi dikkate değerdir (1969: 86). Ayrıca küçük küp anlamına gelen *küpeç* sözcüğünde de +(X)ç biçimbiriminin varlığı düşünülebilir (Hatiboğlu 1981: 41). Derleme Sözlüğü'nde (DS) küçük/küçültme anlamı taşıyan sözcüklerin tespit edildiği bir çalışmada (Aslanlıç

2018) sözcük sonunda hem /ç/ hem de /ş/ fonemine sahip olan şu örnekler konunun anlaşılması için önem arz eder:

Tablo 1. Derleme Sözlüğü'nde Küçük/Küçültme Anlamları Taşıyan Sözcüklerin /ç/ ve /ş/ Fonem Durumları

Kelime	Anlamı
Bodaç, bodiç, bodoç, boduç ~ boduş, bodüş	Çam ya da topraktan yapılmış küçük testi, yuvarlak, kulpsuz testi (20).
Badiç, badınç, badiç ~ badış ~ badis	Yeşil sebzelerin çiçekten hemen sonraki küçük hali (58).
Cebiç ~ cebiş ~ cebis	Bir yaşındaki dişi keçi yavrusu (115).
Bıdılıç ~ bıdıliš	Küçük (171).

Verilen örneklerde görüldüğü üzere kelimelerdeki anlam *küçük* ifadesini karşılar ve küçültme anlamındaki sözcüklerin sonunda yer alan /ç/ sesinin /ş/ sesine dönüşebildiğini göstermesi bakımından örnek oluşturur. Bunların dışında yapısal olarak küçültme ekiyle oluştuğu belirtilen örnekler de bulunmaktadır. Bu örnekler içerisinde verilebilecek ilk sözcük "genç teke" anlamındaki *erkeç* sözcüğüdür. DS'de hem *erkeç* hem de *erkeş* şeklinde kaydedilen sözcük (1993: 1773-1774) erk ~ irk "koç" sözcüğüne getirilen +(e)ç küçültme ekiyle açıklanır (Şakar 2018: 21). DS'de yer alan bir başka sözcük de *oğeç*, *öveç*, *egeş* ve *ögüç* gibi türevlerle verilen *ögeç*'tir (DS 1993: 3314). Sözcük "Bir yaşından dört yaşına kadar erkek koyun, koç" ve ikinci anlam olarak "Biraz büyümüş kuzu" şeklinde açıklanır (DS 1993: 3314-3315). Bu sözcük için Orta Türkçede "orta yaşı bulup büyümüş hayvan" Eski Kıpçak Türkçesinde "dört yaşındaki koyun" için kullanılan *ög* sözcüğü kök olarak gösterilir ve kelimenin etimolojik izahı küçültme ekiyle beraber *ög*+(e)ç > *ögeç* > *öveç* şeklinde yapılır (Eren 1999: 318). Küçültme ekiyle kurulduğu belirtilen bir diğer sözcük olan *sıbiç*~*sıbiş* Orta Türkçedeki "iki yaşına girmiş olan tay" anlamındaki *sıp* köküne dayandırılır ve ek +(X)ç küçültme eki olarak izah edilir (Tor 2011: 1761). Bu örneğin Anadolu ağzlarında +(X)ç biçimbirimiyle görülmesi de dikkate değerdir. Netice itibarıyla verilen örnekler /ç/ > /ş/ yönünde bir dönüşümün yaşanmış olabileceğini işaret etmektedir. Deny tarafından yapılan bir açıklama ekin /ç/ > /ş/ değişmesi sonucu işlerlik kazanmış olabileceğini destekler:

Divanü Lugati't-Türk (I, 53: II 198)'de *olıc* (Karluk lehçesi) kelimesi veriliyor ve sevgili oğul anlamında olduğu, bu edat için tahannun ve ta'attuf; yani özlem ve şefkat edatı denilmesinden anlaşılıyor. Şu hâlde kelimenin aslı *oglıç* olmalıdır ve yukarıda tahbib edatı dediğimiz de özlem ve şefkat edatı demek olup -(I)ş eklerinin bu -(I)c aslından doğma olduğu görünmektedir: (c > ş değişimi ile) (2012: 488).

Eski Türkçede genellikle düz/dar vokalli sözcüklere yine düz/dar şeklinde yardımcı bir vokal alan (beğiç ve içiç gibi.), yuvarlak vokalli sözcüklerde de aynı çizgide olan (ögüç gibi.); ünlü ile biten sözcüklere sadece +ç şeklinde eklenen (ataç gibi.) biçimbirimin Türkiye Türkçesindeki kullanımı bunlara ek olarak çeşitlilik (maviş, ciciş vs.) ve düzensizlik (babış~baboş; fatoş~fatmoş vs.) göstermektedir. Çalışmada açıklaması yapılan iki ekin yapısal ve anlamsal paralelliği Eski Türkçedeki ve Türkiye Türkçesindeki yakın akrabalık bildiren örnekler bağlamında şu şekilde kurulabilir:

ata+ç+(i)m "sevgili babam, babacığım" > bab(a)i+ç+(i)m "babacığım"

ög+(ü)ç+(ü)m "sevgili annem, anneciğim" > ann(e)o+ş+(u)m "anneciğim"

oğul > ol+(u)ç+(u)m "sevgili oğlum, oğulcuğum" > oğ(u)l+(u)ş+(u)m "oğulcuğum."

### 3. Sonuç

Eski Türkçede +(X)ç ekinin küçültme bağlamında sevgiyi ifade ettiği açık olarak görülmesinin yanında eklerin yapısına ve işlevine bakıldığında küçültme, sevgi ve sevimlilik anlamında kullanılan bir +(X)ş ekine rastlanmamaktadır. Eski Türkçede yakın akrabalar için duygusal bağlarla kullanılmasından dolayı ekin söz konusu sevgiyle doğrudan ilişkili olduğu açıktır. Seyrek olarak kullanıldığı belirtilen ve sınırlı sayıda örnekte görülen ekin günümüzde +(X)ş biçiminde Türkiye Türkçesinde varlığını koruması ve sözcük yapımında kullanılması, daha önce sayılan nedenlerden ötürü olası görünmektedir. Ekin Türkiye Türkçesinde /ç/ > /ş/ biçimine ne zaman dönüştüğü ve hangi sözcüklerde ilk olarak meydana geldiği eldeki verilerle kestirilememektedir. Bu örneklerle rastlanılmaması ve dönüşümün gerçekleşme döneminin kestirilememesi, bu çalışmadaki /ç/ > /ş/ yönündeki dönüşümün kritik problemi olarak kabul edilebilir. Ancak eklerin yapı ve anlam yönünden benzerlik ve tutarlık göstermesi ve tarihsel süreçte Türkçede küçültme adı altında sevgi, acıma ve merhamet sözcükleri veya hitapları oluşturan isimden isim yapan +(X)ş biçimbiriminin olmaması bu dönüşümün yaşanmış olabileceğini kuvvetlendirmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen küçük/küçültme anlamına sahip bazı sözcüklerin her iki biçimde de görülmesi bu dönüşümün bir başka yansıması olarak görülebilir. Tarihsel olarak /ç/ > /ş/ yönündeki bir dönüşümün leksikal, fonetik ve semantik anlamda henüz kesin verilerin olmaması günümüz ve bu çalışmanın neticesi için söz konusu iki ekin sadece kuvvetli dilsel paralelliklere sahip olduğunun gösterimini mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak denebilir ki; eldeki dilsel paralellikler Eski Türkçedeki +(X)ç ekinin fonetik bir dönüşüme uğramış olabileceğini ve zamanla anlam bakımından da genişleme göstermiş olabileceğini işaret etmektedir.

### Kaynakça

- AĞCA, Esin (2020). *Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi - Harezm-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme-*. Eskişehir: Yayımlanmamış Doktora Tezi Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKSAN, Doğan (2016). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi.
- ASLANKILIÇ, Özgür (2018). *Türkiye'de Halk Ağzından Derlem Sözlüğü'nde Geçen Küçük/Küçültme Anlamındaki Kelimeler*. Elazığ: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BABATÜRK, Semih (2016). *Şor Türkçesi*. Bişkek: Yayımlanmamış Doktora Tezi Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BURAN, Ahmet (2000). Gakgo-Gakgoş Kelimesinin Kökeni ve Anlamı. *Türk Dili* (578), 173-177.
- CEYLAN, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CLAUSON, sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi - Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının En Kapsamlı İlk Örneği*. (Haz. A. Benzer) İstanbul: Kbalcı.

- Derleme Sözlüğü* (Cilt V-IX). (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EKER, Süer (2011). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- ELCAN, Abdullah (2016). *Altay Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Karşılaştırmalı Ses ve Şekil Bilgisi*. Ardahan: Yayınlanmamış Doktora Tezi Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, I Volum. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDOĞAN, Ayşe (2019). *Çuvaşçada Art Zamanlı Ad Yapımı*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- ERĞİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- GABAİN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GAYDARCI, Gavril vd. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. (Red. Nikolay A. Baskakov, Çev. İsmail Kaynak ve A.Mecit Doğru) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- GENÇ, Gülcan (2005). *Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları*. İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLSEVİN, Gürer (2008). Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç>ş Değişmesi). *Turkish Studies* , 3 (3), 378-387.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KETREZ, F. Nihan ve AKSU-KOÇ, Ayhan (2007). "The (Scarcity of) Diminutives in Turkish Child Language". *The Acquisition of Diminutives: A Cross-linguistic Perspective* (Edt. Ineta Savickienė ve Wolfgang U. Dressler). Amsterdam: John Benjamins, s. 279-293.
- KONONOV, Andrey Nikolayeviç (1969). İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* , 16, 81-88.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- LEWIS, Geoffrey (2000). *Turkish Grammar* (Second Edition). New York: Oxford University.
- MİANDOAB, Nasrin Zabeti (2018). Türk Dilinde Küçültme Kavramı ve Küçültme Ekleri (Modern Oğuz Lehçeleri ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* , 22 (1), 213-237.
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RÄSÄNEN, Martti (1957). *Materialien zur morphologie der Türkischen sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia XXI.
- SARI, İsa (2020). *Türkçede Küçültme*. Ankara: Nobel.
- SAVICKIENÉ, Ineta (2003). *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- ŞAKAR, Sezer Özyaşamış (2018). Eski Türkiye Türkçesinde Küçültme, Sevgi, Şefkat ve Acıma İşlevli Ekler. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* , 7 (16), 19-30.
- TAMİR, Ferhat (2003). Türkiye Türkçesi Açısından Kazak Türkçesine Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (13), 321-331.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOR, Gülseren (2011). Anadolu Ağzlarında Yavru Adları. 38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi - Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi- (s. 1749-1830). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- YILDIZ, Esra (2013). *Türkçede Sevgi Sözlere*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.



# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



## **Nekroloji** *Necrology*





# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies  
Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31  
ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



NEKROLOJİ  
Necrology

## Hocam Prof. Dr. Tuncer Gülensoy

*Tekrar mülâki oluruz bezm-i ezelde  
Evvel giden ahbâba selâm olsun erenler*  
Y. K. Beyatlı

### Ahmet Buran

Prof. Dr., Fırat Üniversitesi  
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Elazığ / Türkiye  
e-posta buran.ahmet@gmail.com  
orcid 0000-0002-8430-1008

#### Atıf

Citation  
Buran, Ahmet (2022). Hocam Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. *Dil Araştırmaları*, 31: 271-281.

#### Başvuru

Submitted  
26.06.2022

#### Revizyon

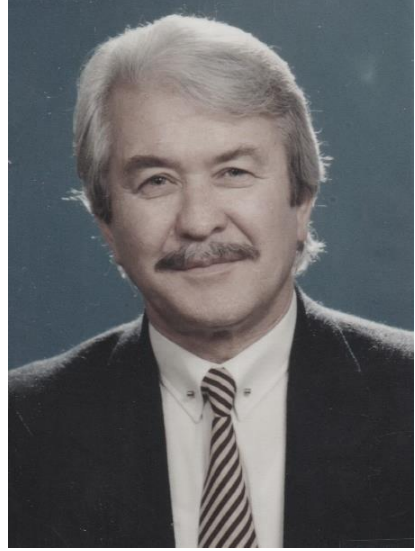
Revised  
- / - / -

#### Kabul

Accepted  
06.09.2022

#### Çevrimiçi Yayın

Published Online  
30.11.2022



### Kısaca Hayatı

Tuncer Gülensoy, 30 Ocak 1939 tarihinde Uşak'ta dünyaya gelmiştir. İlkokula Uşak Gazi Mustafa Kemal İlkokulu'nda başlamış, ancak, babasının memuriyeti dolayısıyla yurdun değişik illerinde farklı okullarda eğitimini sürdürmüştür. Orta ve lise öğrenimini, yine babasının görevi dolayısıyla Zonguldak, Eskişehir, Uşak'taki çeşitli okullarda tamamlamıştır.

1959-1960 eğitim-öğretim yılında, Uşak merkeze bağlı Bölme ile Güre-Karakuyu köylerinde vekil öğretmenlik yapmış, 1960-1961 eğitim-öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümüne kaydolmuş, 1962-1963 öğretim-öğretim yılında, kaydını Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne alarak buradan mezun olmuştur. Ankara'daki öğrenciliği sırasında Etimesgut Şeker



Fabrikasında kütüphane memuru ve personel servisinde puantör, daha sonra Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde "ilmî uzman" olarak çalışmıştır. 26 Aralık 1963 tarihinde Ankara'da Hatice Yurteri Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Baybars ve Bahadırhan Aybars adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir.

1970 yılında doktorasını tamamlayan Gülensoy, 1974'te Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili Kürsüsüne Dr. Asistan olarak atanmıştır. 1976'da Amerika Birleşik Devletleri'nin Texas eyaletinde bulunan Texas Tech University (Lubbock-Texas)'ye misafir öğretim üyesi olarak gitmiş, Türkiye'ye döndükten sonra 1979 yılında Doçent unvanını almıştır.

1980/81 eğitim-öğretim yılından itibaren önceleri ayda bir kez ders vermek üzere gittiği Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne 1983 yılında kadrosuyla atanmıştır. 1989 yılında Profesör olan Gülensoy, aynı yıl Rektör Yardımcılığı başta olmak üzere çeşitli idare görevler de yaptığı Erciyes Üniversitesine geçmiştir.

1998 yılında Kırgızistan'a giderek Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kurmuş ve Bölüm Başkanlığı görevini üstlenmiştir. 2000-2001 öğretim yılında Erciyes Üniversitesine dönen Gülensoy, 2001-2002 öğretim yılında Kıbrıs'ta bulunan Girne Amerikan Üniversitesine gitmiş, burada bir süre öğretim üyesi olarak görev yaptıktan sonra tekrar Erciyes Üniversitesine dönmüştür.

30 Ocak 2006 tarihinde üniversitedeki görevinden emekli olan Tuncer Gülensoy, 11 Haziran 2022 tarihinde, emeklilikten sonra yerleştiği Ankara'da vefat etmiştir.

### İnsan Olarak Tuncer Gülensoy

Her insan özeldir ve tektir. Her insan ayrı bir dünyadır, ayrı bir kâinattır. Bir insanı kendimizden yola çıkararak ya da başka insanlarla karşılaştırarak tanımak ve tanımlamak, doğru değildir. Dolayısıyla her bir insanı kendi ruhu, yüreği, karakteri, psikolojisi, kültürü, sosyal dünyası, değer yargıları, yetişme şartları, sahip olduğu imkân ve imkânsızlıkları, ahlak ve inançları, çalışma prensipleri, hedefleri, amaçları gibi daha birçok özelliği dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Böyle olursa belki bir miktar doğru tespitler yapılmış olabilir. Günlük hayatta çeşitli şartlar içinde her birimiz herhangi bir insanın herhangi bir yönü ile karşılaşırız. Karşılaşıp tanıdığımız, sınırlı, çoğu zaman da dış dünyasıyla ilgili bir özelliğinden yola çıkarak koca bir kâinat olan insanı tanıdığımızı

zannederiz. Oysa insan bir bütündür ve bir insanı doğru değerlendirebilmek için onu her yönüyle tanımak gerekir.

Ben Hoca'm Tuncer Gülensoy'u, 1981 yılında şahsen tanıdım. O yıllarda daha Doçent idi. Tanıdığım günden, hayatını kaybettiği güne kadar, hiçbir kopuş, uzaklaşma olmadan yaklaşık 40 yıl, her ortamda onunla bir arada bulundum. Muhterem eşi, Hatice Gülensoy



ile birlikte beni evlatları gibi görüp kabul ettikleri için ben ailenin bir üyesi gibiydim. Günün her saatinde evlerine girip çıkabilir; orada yer, içer ve yatabilirdim. Yaz aylarında tatile gittiklerinde, evi kontrol etmem ve çiçeklere su vermem için evin anahtarını bana bırakırlardı. 1988 yılında evlendiğimde, eşim Gülay Hanım'ı istemeye giderken de yanımda onlar vardı. Daha sonraki yıllarda, birlikte çalıştık, çeşitli programlara katıldık, tatil yaptık, yedik, içtik eğlendik. Büyük oğlu Baybars kardeşimin vefatının yarattığı büyük evlat acısını mümkün olduğunca paylaşmaya çalıştık. Türkoloji meselelerini, siyasi ve ilmi konuları çok konuşup tartıştık. Onun için belki Hoca'mı birçok kişiden daha iyi tanıdığımı düşünüyorum.

Tuncer Gülensoy, her zaman iyi, güzel ve hoş olandan yana idi. İçinin güzelliği dışına yansıyan bir insan olarak daima kaliteli, uyumlu ve temiz giyinir, çevresini her zaman düzenli ve temiz tutardı. Mesela ben onun arabasının kirli olduğunu hiç görmedim. Odasında her eşya belirli bir düzen içinde yerleştirilir, her kitap arandığında bulunabilecek şekilde aynı yere konurdu. Bir çevreci hassasiyetiyle doğanın temiz tutulmasını; kırsal alanların ağaçlandırılarak yeşertilmesini; vatanın her bir köşesinin mamur ve müreffeh olmasını isterdi. Bu hassasiyet sadece özel hayatında değil, meslek hayatında ve bilimsel çalışmalarında da vardı. Üniversite öğretim elemanları ile devletin üst düzey bürokratlarının dışarıya karşı ülkeyi temsil ettiklerini, dolayısıyla, yetkin olmaları kadar fizikî bakımdan da düzgün olmaları gerektiğini söylerdi. Bir konuşmamızda, yukarıda ifade edilen sebeplerden dolayı, ister kız ister erkek olsun, asistan alırken kapasiteleri, yeterlilikleri kadar fiziklerinin düzgün olmasına da dikkat ediniz diye tavsiyede bulunmuştu.

Tuncer Gülensoy, iyi niyetli, yardımsever bir insan ve çalışkan, üretken bir akademisyen idi. İyi bir eş, iyi bir baba olduğu kadar, şefkatli, yol gösterici ve işleri kolaylaştıran iyi bir hoca idi de. Onun Anadolu insanına göre rahat bir kişiliği vardı. Bu rahatlığının ve kimi zaman argo ifadelerle konuşmasının, -ilk tanıdığım günlerde ben de dâhil olmak üzere-, birçok insan tarafından yadırgandığını biliyorum. Hatta bu özelliği dolayısıyla, kimilerinin Tuncer Hoca'yı sadece bu yönüyle hatırladıklarını ve onun çok önemli olan bilim adamı kimliğini yeterince tanımadıklarını da biliyorum.

Elazığ'dan ayrıldıktan sonra gittiği yeni görev yerinden çok sevdiğim değerli bir arkadaşım beni arayarak; "Yahu sen Hocayla nasıl idare ettin bunca yıl, çok argo kelimelerle konuşuyor, biz ne yapacağız bununla" demişti. Ben de; "Siz o sözleri ciddiye

almayın, bu yaştan sonra Hoca'yı değiştiremezsiniz, gülüp geçin” demiştim. Ancak onu yakından tanıyanlar, onun kullandığı bu ifadelerin hiçbir kötü niyet ve kasıt taşımadığını bilir, gülüp geçerlerdi. Hatta zaman zaman bazı arkadaşlar, ona bu argo ifadeleri söylemek için onu tahrik eder ve kakkahayla gülerlerdi.

Milli konulardaki hassasiyeti ve heyecanı hep üst düzeyde idi. Türklük meselelerinde duygusaldı ve her zaman Türklükten yana taraftı. Milliyetçilik, ayırıp küçültmeyi değil, birleştirip büyütmeyi ve güçlendirmeyi öngördüğü için o da hep birleştirici, bütünlüştirici düşüncelere sahipti. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Cumhuriyetin temel ortak değerleri etrafında bir araya gelmelerini, bölünüp emperyalistlerin oyuncağı olmamalarını isterdi. Onun hassas olduğu konuların başında, Türk kimliği, Türk dili, Atatürk, ülkemizin birliği ve milletimizin bütünlüğü gelirdi.

Hocalık hayatında “öğrenci babası” olarak tanınması onun iyi niyetli, yardımsever ve merhametli bir insan olmasındandır. Onun hocalık hayatı boyunca haksızlık edip mağdur ettiği tek bir öğrenci bile yoktur. Bir çocuk kadar saf ve temiz bir yüreği olduğu için, o, söylenen her söze çok rahat inanıp kanabilirdi. Bugün tartıştığı kişi yarın gülümseyerek yanına gelse, her şeyi unuttur hiçbir şey olmamış gibi içten bir dostlukla o insanla ilişkisini sürdürürdü. Bu karakterinden dolayı onu çok sevenler de, onun bu özelliğini bir zaaf gibi görüp kullanmak isteyenler de olurdu.

Tuncer Gülensoy, merhametli, yardımsever bir insandı. Onun merhametinin göstergesi olabilecek birçok örnek davranışının şahidi oldum. Fırat Üniversitesinde birlikte çalıştığımız yıllarda, fakir öğrencileri tespit edip onlara kendi cebinden burs vererek eğitimlerini sürdürmelerine destek olduğunu biliyorum. Özellikle kırsal kesimden, köylerden gelen fakir ailelerin çocuklarını seçerdi. Onların doğum yerlerine, kökenlerine, inançlarına bakmaz, okuyup okullarını bitirmelerini isterdi. Yardımcı olmaya çalıştığı öğrencilerin aileleriyle tanışır ev ziyaretlerine giderdi. Aileyi tanıdıktan sonra zaman zaman aynı aileleri tekrar tekrar ziyaret eder, ailenin yiyecek, giyecek ihtiyaçlarını kısmen de olsa karşılamaya çalışırdı. Bunları, mümkün olduğu kadar da kimseye göstermeden ve duyurmadan yapardı.

1986 yılı idi sanırım. O yıllarda en az iki vize sınavı (ara sınav) yapılıyordu. Öğrencilerin dönem sonu (final) sınavlarına girebilmeleri için vize sınavlarının ortalamasının en az 40 olması gerekiyordu. Türkiye Türkçesi dersinin birinci vizesini yaptık. Hoca'mın idari görevleri vardı. Çok yoğun olduğu için birinci vize sınavının kâğıtlarını bana verdi; “Oku, notları ilan et” dedi. O zaman bilgisayar yoktu. Notlar kâğıtlara yazılarak listelenip ilan ediliyordu. Bana verilen görevi büyük bir tizlikle yaptım; kâğıtları okudum, notları listeleyip ilan ettim. İkinci vize sınavını yaparken, Hoca'm ile birlikte sınıfta idik. Ben sınıfın arka tarafında duruyordum, Hoca'm da kürsüde, öğrencilerin karşısında idi. Bir ara öğrencilere; “Kimler 40'm altında not aldı?” diye sordu. Sınıfın üçte ikisi elini kaldırıncı bana baktı ve “yaptığını beğendin mi” der gibi başını sağa sola salladı. İkinci vize kâğıtlarını kendisi okudu ve mesela, benim 20 verdiğim öğrenciye 60 vererek ortalamasının 40 olmasını, böylece bütün öğrencilerin final sınavına girebilmelerini sağladı.

Benzer hatıralarım çoktur. O, hiç kimsenin hiçbir şekilde mağdur olmasını, darda, zorda kalmasını istemezdi. Sadece öğrencilere değil, tanıdığı, tanımadığı bütün insanlara karşı merhametliydi.

## Hoca Olarak Tuncer Gülensoy

### Bir gün Bir Hoca Tanıdım ve Bütün Hayatım Değişti



Lisans Hoca'mdı. Yüksek Lisans ve Doktorada da Hoca'm ve danışanımdı. Doçentlik jürimde de vardı ve ben sınav olurken onun benden daha çok heyecanlı olduğunu görmek ona olan sevgimi daha da büyüttü.

Daha lisans eğitimim sırasında, yöreden olduğum için beni de yanına alırdı, birlikte köylere gider, derlemeler yapardık. O, diğer hocalardan farklıydı. Diğer hocalarımız da çok iyi insanlardı. Fakat Tuncer Gülensoy, bizi, anlattığı dersin içine katar, bizler de onunla birlikte konular üzerinde düşünür adeta yaşayarak öğrenirdik. Sadece dersi anlatıp ezberletmez; bilgiyi hazmetmemizi, kendimize mal etmemizi sağlamaya çalışırdı.

Akademik hayatın ne demek olduğunu, bilimsel bir araştırmanın nasıl yapılması gerektiğini, nasıl bilim adamı olunabileceğini Tuncer Gülensoy'u tanıyınca anlamaya başladım. Onu tanımasam akademik hayat ilgimi çekmezdi belki de. Onun çalışma şevkini, araştırma, öğrenme ve yazma merakını hayranlıkla izliyordum. Öğrendiklerini, bildiklerini, Türklüğün yararına, vatan ve milletin hizmetine sunma arayışı ve anlayışı beni ona daha çok yaklaşıyordu...

Tuncer Gülensoy'u tanıdıktan sonra, onun yönlendirmeleri ile ufukum, vizyonum, geleceğe dair planlarım ve amaçlarım değişti. Üniversite üçüncü sınıfta iken, üniversitede kalmaya, akademisyen olmaya karar verdim.



Mezun olduktan kısa bir süre sonra, 1984 Temmuz ayında Türkçe okutmanlığı sınavı açıldı. Sınava girdim ve kazandım. Atama beklerken, Eylül ayında Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans sınavı açtı. Daha önceleri çeşitli dergilerde yayımlanan yazılarını ve bazı eserlerini okuduğum ve 1983 yılında Fırat Üniversitesinde yapılan bir Sempozyumda görüş şahsen tanıştığım Ahmet Bican Ercilasun ile çalışmayı çok istiyordum. Ankara'ya gittim; Ercilasun Hoca'yla görüşüp kendisiyle çalışmak istediğimi söyledim. Bana; "Bir

sınava gir bakalım” dedi. Girdim ve Gazi Üniversitesinin yüksek lisans sınavını kazandım. Çok sevinçliydim, çünkü çok istediğim Ercilasun Hoca ile çalışabilecektim artık.

Yakın bir tarihte İstanbul’da Türkoloji Sempozyumu vardı. Sempozyumu takip etmek üzere Ankara’dan İstanbul’a gittim. Tuncer Hoca’m orada beni gördü ve “Elazığ’da yüksek Lisans sınavı açtık, git müracaat et” dedi. Ben, Gazi Üniversitesinde sınava girdiğimi ve kazandığımı söylesem de o, ısrar etti ve hatta biraz da kızarak “*sana git diyorum, hıyarlık yapma*” dedi. Ben de hoca bu kadar ısrar ediyorsa vardır bunda bir hayır diyerek Elazığ’a gittim; başvurumu yaptım ve orada yüksek lisansa başladım. Artık Gazi Üniversitesinde Ahmet Bican Ercilasun Hocayla çalışma hayalim suya düşmüştü. Ancak, ben kendimi hep Ercilasun’un da öğrencisi olarak kabul ettim. Çünkü onun okuduğum her yazısından, dinlediğim her konuşmasından çok şey öğrendim. O, Türkoloji dünyasında hep en çok sevip saygı duyduğum, kendime örnek aldığım bir Türkolog oldu. Bu hayranlığım bugün de artarak devam etmektedir.

Tuncer Hocam, akademik hayatımın her aşamasında vardı. Araştırma görevliliğimin ilk yıllarında, onun durup dinlenmeden süren çalışma temposu beni ürkütüyordu. Onun temposuna ayak uyduramayacağımı, onun kadar çalışamayacağımı düşünüyordum. Ben bilmenin hazzını ve bu hazza ulaşabilmek için çalışmanın, okumanın gerekliliğini ondan öğrendim.

Çalıştığı kurumlarda rektör vekilliği, rektör yardımcılığı, enstitü müdürlüğü, bölüm başkanlığı yapan, anabilim dalı başkanlığı gibi pek çok idari görevlerde bulunan Hoca’mın çok yoğun bir çalışma temposu vardı. Neredeyse boş vakti hiç yoktu. Mesela lisans derslerinde bir yandan sınav yaparken bir yandan da daha önce sınavını yaptığı derslerin kâğıtlarını okurdu. Sürekli yurt içi ve yurt dışı seyahatleri olur, sempozyumlar düzenler ve birçok bilimsel etkinliğe katılırdı. Gün içinde Üniversite Senatosu ya da Yönetim Kurulu toplantılarına katılır, bazen Rektör bir konuyu konuşmak için aniden makamına davet ederdi. Böyle zamanlarda dersi varsa, beni derse gönderirdi. Tabii daha yolun başında olduğum ve hazırlıksız derse girmek zor geldiği için bu şekilde derse gitmek pek hoşuma gitmezdi.

1986 yılında doktora başladım. Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri adlı tezimi çalışırken sık sık bazı hususlarda karar vermekte zorlanır ve Hoca’ma konuyu sormak isterdim. Ne zaman odasının kapısı açsam, masasında duran kocaman daktilonun başında bir şeyler yazarken bulurdum onu. Ben daha kapıda iken; “Ne var?” diye sorar, ben; “Hoca’m tezimle ilgili sormak istediklerim var” deyince, “Ya Ahmet sen de hep çingenenin eşeğinin doğurduğu zamanlarda geliyorsun. Görüyorsun isim var, başka zaman gel!” derdi. Birkaç kez denedikten sonra sonuç alamayınca bir gün soracaklarımı bir kâğıda yazarak odasına gittim. Kapıyı açtım, hiçbir şey demeden kapıyı kapatıp masasının yanına kadar gittim. O yine daktilosunun başında idi, gözlerinde yakın gözlüğü vardı. Başını kaldırıp gözlüğün üzerinden bana baktı. Yüz ifademden moralimin bozuk olduğunu anlamış olmalı ki; “Hayırdır!” dedi. Ben de; “Siz benim danışmanımsınız bana zaman ayırmak zorundasınız. Size sormak istediğim bazı hususlar var. Bunların cevabını almadan tezimi yazmaya devam etmem mümkün değil” dedim. “Öyle mi, peki, haydi sor bakalım” dedi. Oturdum, sorularımı bir bir sordum. İstedğim cevapları aldım. Konuşmanın sonunda; “Soruların bitti mi” dedi. “Evet, teşekkür

ederim” dedim. Sonra bana, şaka ile karışık; “Haydi defol, çık bakalım, hıyara bak sen, zaman ayırmak zorundaymışım!” dedi ve ben gülümseyerek çıkıp gittim. Bu hatırayı Hoca’mın iş yoğunluğunu, çalışma temposunu ve zamanın ona nasıl yetmediğini örnekleme için anlattım.

O, hep çok okumamızı, çok çalışmamızı ve yazmamızı isterdi. Bir gün bana; “Benim bazı hocalarım bana çok yazma, niye yazıyorsun diyor ve yazmamı istemiyorlardı. Ama bak ben sana çok oku ve çok yaz diyorum” demişti. Araştırma görevliliğimin birinci yılında Üniversitemizde yapılan bir sempozyumda sunmak üzere bir bildiri hazırlamamı istedi. Bildiriyi hazırladım ve sundum. Bu ilk bildirimini sunduğum oturumun başkanı Prof. Dr. Bahaeddin Ögel idi. Heyecandan bacaklarımın nasıl titrediğimi hala hatırlıyorum. Bu uygulamayla bilimsel bir bildirin nasıl hazırlanacağını ve nasıl sunulacağını da bana yaşatarak öğretmiş oluyordu.

Araştırma Görevlisi olarak göreve başladıktan kısa bir süre sonra idi. Bir gün sohbet ederken bana; “Bir batı dilinin yanında, Arapça, Farsça, Moğolca ve hatta Çince ve Rusça bilmen gerekir. İyi bir Türkolog olabilmen için bu dilleri öğrenmelisin. Özellikle Moğolca bilmeden olmaz” dedi. Doğrusu gözüm korkmuştu. “Türkiye’de Türkolog adayı bütün asistanlar bu dillerin hepsini biliyor mu Hoca’m” dedim. Bana; “Bilsin bilmesin. Sen iyi bir Türkolog olmalısın, onun için de bu dilleri öğrenmelisin” dedi.

## Bilim Adamı Olarak Tuncer Gülensoy

Ahmet Bican Ercilasun, 19 Haziran 2022 tarihinde Yeniçağ gazetesinde yazdığı “Tuncer Gülensoy da Sonsuz Yolculuğuna Çıktı” başlıklı yazısında; “*Tuncer Gülensoy Türkoloji'nin en önemli isimlerinden biriydi. Geniş bir çalışma alanı vardı. Anadolu ağızlarından tarihî ve yaşayan Türk lehçelerine, onomastik denilen ad biliminden halk edebiyatına uzanan çok farklı alanlarda eserler vermiştir. O sadece bir Türkolog değildi, aynı zamanda bir Mongolist idi. Türkiye’de tarihî Moğolca üzerinde çalışan ilk bilginlerdendi. Hocası Ahmet Temir'in gözetiminde yaptığı doktorluk tezi, Moğolların Gizli Tarihi üzerineydi ve bu çalışmasıyla ülkemizde Temir'den sonraki ikinci bilim adamı olmuştu. Moğolcanın tarihî metinlerinden Altan Topçî'yi de Türkiye Türkçesine çevirip yayımlayan odur. Bu nitelikleriyle uluslararası Mongolistik kongrelerine katılmış ve hepimizden önce Moğolistan'ı ve Türk bengu taşlarını görmüştür. Altaylar dizisinin çekimleri için 1990 yazında Osman Fikri Sertkaya ile Moğolistan'a gittiğimiz zaman Gülensoy oradaydı. Gülensoy'un doçentlik tezi **Kütahya ve Yöresi Ağızları** adını taşır. Ancak o, ağız çalışmalarını Kütahya ile sınırlamamıştır. Onun "**Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki**" adlı kapsamlı makalesinde söz konusu ekin renkli başkalaşımını görürüz. Bu çalışmayı daha sonra Balkan ağızlarına da genişletmiştir. Gülensoy'un ağızlar konusundaki kalıcı eseri ise **Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası**'dır. Yeni baskılarda yeni çalışmalar eklenerek eser hep genişletilmiştir. Nihayet öğrencisi Ercan*



*Alkaya ile eseri daha da genişleterek Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası adıyla yeniden yayımlamışlardır. Türkiye ağızları üzerinde çalışacak olan hiçbir Türkolog bu esere başvurmadan çalışmasını tamamlayamaz. Tuncer Gülensoy'un şaheseri, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'dür."*

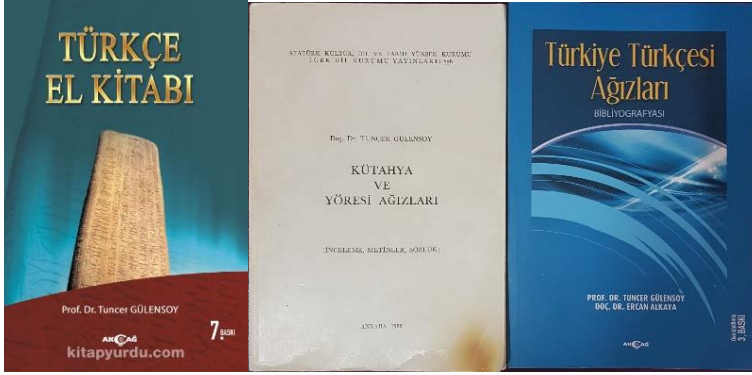


Kazakistan'ın Almatı şehrinde bulunan Ahmet Baytursınlı Dilbilim Enstitüsünün Başkanı Prof. Dr. Erden Qajıbek de Tuncer Gülensoy'un ölümü üzerine facebook'ta yazdığı bir yazısında; “Әлем Шын Ғалымнан айырылды. Таяқты тастап жіберсеңіз ғалымның басына тиетін заманда араларынан шын, нағыз ғалымды табу өте қиын екенін өмір көрсетіп отыр... Ғалымдар миллиондап саналады. Нағыз ғалымдарды түгендеу үшін бір адамның саусағы жетіп қалар ма деп қорқамын... Әлемде тіл білімі деген ғылым бар. Оның ең қиын саласы — сөз төркіні. Марқұм профессор Түнжер Гүленсойды — түркі этимологиясының падишахы десек, артық болмас.” Qajıbek özet olarak; “Dünya gerçek bir bilim adamını kaybetti. Dünyada bilim adamlarının sayısı çoktur. Ancak onlar arasında gerçek bilim adamları oldukça azdır. Dünyada dilbilim denilen bir bilim dalı var. O bilim dalının en zor alanı da etimolojidir. Tuncer Gülensoy'a, etimolojinin padişahı desek abartmış olmayız...” diyordu.

Tuncer Gülensoy, çok çalışkan, üretken ve çok yönlü bir bilim insanıydı. Yukarıda Ercilasun Hoca'mızın belirttiği gibi, o, Alatayistik'ten Mongolistik'e, Tarihi Türk yazı dillerinden çağdaş Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarına, adbilimden halkbilimine ve kültür tarihine kadar uzanan çok geniş bir alanda çalışıp önemli yayınlar yapmıştır.

İrili ufaklı, yazdığı ve yayımladığı kitap sayısı toplam olarak 48'dir. Bu kitapların bir kısmı telif bilimsel çalışmalar iken bir kısmı derleme, bir kısmı da İngilizce, Moğolca ve Kırgızca gibi dillerden yapılan çeviri yınlardır. Yayınlarının çok önemli bir kısmı tek yazarlı olmakla birlikte bazı eserlerini öğrencileri ve başka meslektaşlarıyla birlikte yazmıştır. Kitaplarını konularına ve alanlarına göre şöyle sınıflandırabiliriz: Ağız araştırmaları, gramer çalışmaları, sözlük çalışmaları, adbilim, çağdaş Türk lehçeleri, tarihi Türk yazı dilleri, ders kitapları, karşılaştırmalı dil incelemeleri, köken bilgisi incelemeleri, halk edebiyatı-halk bilimi çalışmaları, bibliyografya, kültür tarihi, anı-gezi, şiir, biyografi, tanıtma.





Makalelerinin sayısı ise 400'den fazladır. Makaleleri, genellikle; Türkçe-dil, Altayistik-Mongolistik ağız, sözlük, gramer, tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri, dil ve eğitim, Türk dili tarihi, alfabe, dil tartışmaları, dil ve kültür, dil ilişkileri, genel Türkoloji, kelime bilgisi, köken bilgisi, sözcük bilgisi, etimoloji, sesbilgisi, tarih-kültür tarihi, halk edebiyatı-halkbilimi, etnoloji, el yazmaları, bibliyografya, biyografi, tanıtma, eleştiri gibi konularla ilgilidir. Ayrıca yerel diller ve lehçelerle ilgili çeşitli yazıları ile çok sayıda gazete makalesi bulunmaktadır. Hoca'mız, 41 de ansiklopedi maddesi yazmıştır.



Tuncer Gülensoy, toplam 42 yüksek lisans tezi, 24 doktora tezi yaptırmıştır. Yaptığımız tespite göre Türkiye Türkolojisinde en çok doktora tezi yaptıran Hoca 25 tez ile Ahmet Bican Ercilasun, ikincisi ise 24 teze Tuncer Gülensoy'dur. İlk doktora öğrencisi olan Ahmet Buran'ın doktora tezi 1989, son yaptırdığı doktora tezleri ise 1998 tarihlidir.

Fazla yer kaplamasın diye tek tek saymıyorum ama Tuncer Gülensoy, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde okutulan Türk dili derslerinin tamamına yakını vermiştir. Dil dersleri dışında zaman zaman çeşitli Halk Edebiyatı ve Halkbilimi derslerine girdiği de bilinmektedir. Yüksek lisans ve Doktora düzeyinde de birçok farklı ders açtığı ve bu dersler aracılığıyla öğrencilerini yetiştirmeye çalıştığı görülüyor.

Tuncer Gülensoy, 9'u Fırat Üniversitesinde, 9'u da Erciyes Üniversitesinde olmak üzere toplam 18 Sempozyum düzenlemiştir.

Birçok ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşun üyesi olan Tuncer Gülensoy'a, yaptığı bilimsel faaliyetler ve hizmetler dolayısıyla çok sayıda ödül, takdir ve teşekkür

belgesi verilmiştir. 1’i kitap, 5’i çeşitli dergilerin armağan sayısı olmak üzere bugüne kadar Tuncer Gülensoy ile ilgili 6 armağan yayın yapılmıştır.

Görüldüğü gibi, Tuncer Gülensoy’un, herkesin yapamayacağı, bir insan ömrüne zor sığdırılabilecek çok yönlü faaliyetleri ve çok önemli bilimsel çalışmaları bulunmaktadır. Bütün bu çalışmaları ayrıntılı bir biçimde değerlendirmek, bir dergi makalesinin hacmine sığmaz.

## Ölümü

Hoca’mızın vefatı, Türkoloji camiasında büyük üzüntü yarattı. Birçok kişi, değişik yerlerde birçok yazı yazdı ve yorumlar yaptı. Bir bilgi kirliliğı olmaması bakımından Hoca’mızı ölüme götüren sürecin son bir haftasını burada anlatmak istiyorum.

Hoca’mızın uzun zamandır, şekeri vardı. Kalp damarlarındaki tıkanıklık sebebiyle ağır bir açık kalp ameliyatı geçirmiş idi. Bilinen bu hastalıklarına ilave olarak son zamanlarda akciğerlerinde başlayan rahatsızlık dolayısıyla rahat nefes alamamaya ve nefes darlığı çekmeye başlamıştı. Nefes alamadığı için vücut organlarına yeterince oksijen gitmemekte bu durum da organların zarar görmesine neden olmakta idi.



04 Haziran 2022 Cumartesi sabahı, duşa girer, duştan çıktıktan kısa bir süre sonra, beynine yeterli oksijen gitmediğı için, odanın ortasında bayılarak yere düşer. Bu sırada eşi Hatice Hanım yanında imiş. Bir dakikadan daha az bir süre içinde kendine gelir ve bana ne oldu diye sorar. Hemen hastaneye götürülür, tahlilleri yapılır, beyin filmi, tomografisi çekilir. Beyin içinde tehlikeli bir iç kanama olmadığı için ameliyata alınmaz. Düştüğü sırada başını çarptığı için yaralanan başına 8 dikiş atılarak bir süre yoğun bakımda tutulduktan sonra servise gönderilir.

06 Haziran 2022 Pazartesi günü telefonla beni aradı ve bütün olup bitenleri ayrıntılı bir şekilde anlattı. Bu arada, oğlu Bahadır’ın kendisine Marlo Morgan’ın “*Bir Çift Yürek*” adlı kitabını getirdiğini, kitabı okuduğunu ve çok beğendiğini, bana da tavsiye ettiğini söyledi. Yapmakta olduğu ve yazmayı planladığı çalışmalardan, davet edildiğı ve katılmadığı için üzüldüğü bazı sempozyumlardan bahsetti. Ben de; “Hoca’m, yazdıklarınız, yaptıklarınız yeter de artar da, artık dinlenin, sağlığınıza dikkat edin, Sempozyumlara filan gitmeyin” dedim. Bu arada, daha önce TÜRKCLAD’a bir makale göndermişti. Makalesinin işlemlerinin bittiğini ve Haziran 2022/1 sayısında yayınlanacağını söyledim. Sevindi: “İyi, teşekkür ederim” dedi. Bu kadar makalesi, kitabı yayınlanan Hoca’m, şimdi yeni bir makalesi çıkacak diye hala sevinip heyecanlanıyor, bu nasıl bir bilim aşkıdır, diye düşündüm.

Aynı günün gecesi, rahatsızlığı artar, kollarında, bacaklarında, başında ağrılar meydana gelir. Doktorları çağırırlar. Bu süreçte yeğeni, beyin cerrahı Dr. Bülent Gülensoy Hoca’mız ile ilgilenmektedir. Oğlu Bahadırhan Aybars, 07. 06. 2022 tarihinde

sabaha doğru saat 05 sularında lavaboya götürürken, Hoca'mız tekrar bir baygınlık geçirir ve Bahadırhan'ın kollarına yığılır. Tekrar filmler çekilir ve diğer gerekli işlemler yapılır. Beyin kanaması olduğu, daha önceki yüzeysel kanamanın tehlikeli ve yoğun bir kanamaya dönüştüğü tespit edilir ve saat 07-08 arasında hemen ameliyata alınır. Ameliyat sonrası, Dr. Bülent Gülensoy, ameliyatın yapıldığını, ancak kanamanın tam olarak durdurulmadığını, dolayısıyla da hastanın durumunun kritik olduğunu söyler. Hoca'mız, 07.06.2022 Salı günü ameliyat sonrası yoğun bakıma alınır ve orada uyutulur.

Yoğun bakımda uyutulur halde iken solunum cihazına bağlanır. Ancak, yine de yeterli oksijen alamadığı için önce böbrekleri sinyal vermeye başlar, sonra diğer organlar ve nihayetinde çoklu organ yetmezliği sonucu 11. 06. 2022 Cumartesi günü sabaha doğru kalbi durur ve ruhunu teslim eder.

Cenaze töreni bir gün sonra 12.06.2022 Pazar günü düzenlendi. Cenaze namazına biz öğrencileri, aile yakınları ve dostları katılmıştı. Ankara'da Karşıyaka Camii'nde saat 16.00'da kılınan cenaze namazı sonrası Karşıyaka Mezarlığı U-21 bölümünde toprağa verildi.

Cenaze namazı kılındıktan sonra, tam Hoca'mızın içinde bulunduğu Türk Bayrağına sarılı tabut, mezarın bulunduğu alana götürülmek üzere cenaze nakil aracına konurken bir sağanak yağmur başladı. Ben, "Hoca'mın gidişine üzülen sadece ben ve buradaki insanlar değilmiş", baksana bulutlar da ağlıyor, diye geçirdim içimden...

Tuncer Gülensoy, eserleri, öğrencileri ve geride bıraktığı hoş seda ile hep yaşayacak ve saygıyla anılacaktır. Aile fertleri başta olmak üzere, bütün yakınlarına, öğrencilerine ve dostlarına baş sağlığı diliyorum. Ruhu şad, mekânı cennet olsun.



**DİL ARAŞTIRMALARI**

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



# Yayın Değerlendirmeleri

*Reviews*



# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

## Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe

Balci, Onur (2019). *Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe*. İstanbul: Kriter. XIII+173 s. ISBN: 978-605-7890-38-2.

### Zeki Kaymaz

Prof. Dr., Ege Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir / Türkiye

e-posta zeki.kaymaz@ege.edu.tr

orcid 0000-0002-1332-2899

### Atıf

Citation

Kaymaz, Zeki (2022). Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe. *Dil Araştırmaları*, 31: 285-293

### Başvuru

Submitted

12.09.2022

### Revizyon

Revised

26.10.2022

### Kabul

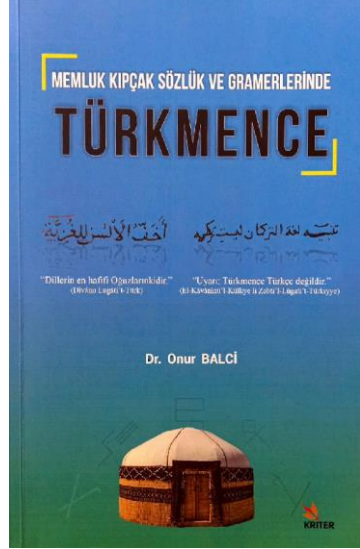
Accepted

31.10.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022



## 0. Giriş

Tanıtımını yapacağımız Dr. Onur Balci'nin, "Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe" adlı kitabı Ön Söz ve Kısaltmalar'dan sonra 1. Kıpçaklar ve Kıpçakça 2. Oğuzlar/Türkmenler ve Oğuzca/Türkmençe 3. Memluk Dönemi Sözlük ve Gramerleri 4. Sözlük ve Gramerlerdeki Bilgilere Göre Memluk Coğrafyası ve Dönemi Türk Lehçe Bilgisi 5. Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe 6. Dil Bilgisi İncelemesi 7. Sözlüklerde Kaydedilen Ancak Tarihi ve

Çağdaş Oğuz Lehçelerinde Bulunmayan Sözcükler Hakkında 8. Türkmençe Olarak Kaydedilen Sözcüklerin Kıpçakça/Türkçe Karşılıkları başlıklarından oluşmuş, yayın sonuç ve kaynakça ile tamamlanmıştır. Memluk Türkçesi sözlük ve gramerlerindeki Türkmençe özelliklere geçmeden önce yazar, kitabın 42. sayfasına kadar Kıpçaklar/Kıpçakça ve Oğuzlar/Türkmenler ve Oğuzca/Türkmençe hakkında genel ve tanıtıcı bilgiler verip, döneme ait eserleri tanıtmıştır. 43. sayfadan itibaren Memluk Türkçesi gramerlerinden *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk* (Kİ.) *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* (Tuhfe) ile *El-Kavânîni'l-Küllîyye Li Zabti'l-Lügati't-Türkiyye* (KK.) ve *Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk Fi Lugati't-Türk Ve'l-Kıfçak* (BM.) 'taki Türkmençeyle ilgili gramer açıklamalarının tanıtıldığı bölümle asıl konuya girilmiştir. 61. sayfadan itibaren Türkmençe kayıtlı söz varlığı alfabetik olarak tarihi ve yaşayan lehçelerle karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

Memluk Türkçesi dönemi hem ortak Türkçe açısından hem de Türkmençenin/Oğuzcanın tarihi görünümü açısından önem taşımaktadır. Omeljan Pritsak daha 1959 yılında Memluk Türkçesi dönemini temsil eden metinlerin zengin bir sözlük malzemesine sahip olduğuna ve bu eserlerde Kıpçakça ve Oğuzca (Türkmençe) unsurların birarada bulunmasının da ayrı bir önem taşıdığına dikkat çekmiş ve Kıpçakça kuyaş= Oğuzca güneş; Kıpçakça salam= Oğuzca saman gibi bazı denklilikleri göstermiştir (Pritsak 1959:80).

Dr. Onur Balci de, Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe adlı eserinde bu konuyu derli toplu olarak ele almış ve dolayısıyla dikkatleri tekrar bu konuya yöneltmiştir. Ancak aşağıda üzerinde durulacağı üzere konunun ele alınış tarzında yani yönteminde ve tespitlerinde bizce üzerinde durulması gereken yönler olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu tanıtma ve tenkit yazısının amacının emek mahsulü bu eserin bazı düzeltme ve eklemelerle daha yetkin bir hale gelmesinin sağlanmasına yönelik olduğunu peşinen söylemek isterim. Eser üzerindeki değerlendirmelerimiz iki ana başlıkta toplanmıştır:

A. Teknik olarak düzeltilmesi gerekenler:

a) Söz konusu yayında giriş bölümü yoktur. Konuların işlendiği müstakil bölümler de söz konusu değildir.

b) Kısaltmalar arasında EOT., TT., GT., AT., Tüt., GTS. kısaltmalarının karşılıkları yoktur

c) Kitabın 61 ila 126. sayfaları arasında *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî Ve Acemî Ve Mugalî* ile *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk*'teki Türkmençe kayıtlı söz varlığı üzerinde durulmuş, açıklamalar yapılmıştır. 159 ila 164. sayfalar arasında ise burada incelenen kelimelerin Kıpçakça/Türkçe(?) karşılıkları ikişer sütun halinde gösterilmiştir. Ancak Türkmençe olarak tespit edilen kelimelerin Kıpçakçalarının kitabın sonunda gösterilmesi yöntem açısından yanlış olmuştur. Doğrusu, bunların Kıpçakça karşılıklarının aynı yerde gösterilmesi olacaktı. Bu durumda karşılaştırmalar daha kolay olacak ve aşağıda gösterileceği üzere bazı yanlışlıkların da önüne geçilebilecekti. Bu durumla ilgili olduğu için *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* 'den birkaç örnek vermek istiyorum:



**agrı** (15b/9): *kat yaprak şeklinde olan para.*

DLT:-

*Sözcük bu anlamıyla tarihi ve çağdaş Oğuz lehçelerinde bulunmaz (s.61).*

**akça** (41a/12): *para, akça .*

DLT:-

EOT-Osm. *akça, akca "Para" (Ta S-I.69): TT: akçe "1. Küçük gümüş para 2.*

*Her türlü madeni para (TS.48); AT: ağca "Para" (ADİL-I,57): TütT:-; GT:- (s.61)*

**yarmak** (15b/9): *basılıp kesilmiş olan para.*

DLT: *yarmak (14/8): dirhem, para.*

EOT-Osm: *yarmak "Para, akça, sikke" (DY, 218) sözcüğe çağdaş Oğuz lehçelerinde bu anlamıyla rastlanmamıştır. (s.89)*

Şimdi yukarıdaki açıklamaları karşılaştırmalı listeden denetleyelim:

Türkmençe	Kıpçakça
agrı (15b/9)	avrı/yarmak (15b/9)
akça (41b/12)	akşa (52b/3)
yarmak (15b/9)	agrı (15b/9)

Yukarıdaki listeye göre avrı dışındakiler hem Türkmençe hem de Kıpçakçadır. Bu karışıklığın sebebini Tuhfe'nin müellifine yüklemek büyük bir haksızlık olur. Özgün maddeye dikkat edilmiş olsaydı böyle bir durum ortaya çıkmayabilirdi. Şöyle ki: *dirhem* (درهم): *Avrı. Türkmenler buna agrı, yarmak, akça derler (15b.9). 53b.3'teki akşa ise akçanın diğer bir söylenişidir. Yani bu durumda Kıpçakçayı temsil eden şekil avrı; Türkmençeyi temsil edenler ise agrı, akça ~ akşa ve yarmak' tır.*

Bir diğer örnek Türkmençe bilevü (34a/5) = Kıpçakça bürkü (34a/5) denkligidir. Öncelikle Tuhfe'nin ilgili maddesinde bürkü, bilevü'nün karşılığı değildir. Bu kelimenin dengi bileğ'idir. Ancak burada bilevü'nün Türkmençe olarak gösterilmesi bir hatayı ortaya çıkartmaktadır. Kitabın Türkmençe ile Kıpçakçanın temel ses denkliklerinin gösterildiği bölümün 148. sayfasında Türkmençe bilegü (İ 11b/13) Kıpçakça bilevü (İ 11b/12), Trk. /g/ Kıp. /v/ ses denklığıne örnek olarak gösterilmiş, ancak bu örnek Kİ'ten alındığından Tuhfe'deki örnekle bağlantısı kurulamamıştır. Bir de şu örneğe göz atalım:

**buyurçuk** (19a/13): *yelve kuşu.*

DLT:-

*Sözcüğe tarihi ve çağdaş Oğuz lehçelerinde rastlanmamıştır. (s.67)*

Rastlanamaz, çünkü buyurçuk zaten Oğuzca değildir. Kİ. 'e dikkatlice bakılıysaydı bu kelimenin Kıpçakça olduğu anlaşılacaktı. "*Bıldırçın: Bıldırçın. Türkmencedir. Kıpçakçası buyurçın'dır (Kİ.36)*"

Benzer bir durum çekürge maddesinde de vardır. Bu maddeyi de gözden geçirelim:

**çekürge** (1b/5): *çekirge.*

DLT: *çekürge (245/214) Oğuzcada çekirge.*

*EOT-Osm. çekirge/çekürge "Sıcak bölgelerde tarım zarar veren düz kanatlılardan uzun art bacaklarına dayanarak sıçrayan böcekler." (ÖOS, 304)... vd. (s.67)*

*sarançika (11b/6): çekirge.*

*DLT: sarıçka (245/214): çekirge*

*Sözcüğe, tarihi ve çağdaş Oğuz lehçelerinde rastlanamamıştır (s.80)*

Karşılaştırmalı listede (s.159 ve 160) ise durum şöyledir:

Türkmençe	Kıpçakça
çekürge (11b/5)	çekertige (11b/5)
sarançika (11b/6)	çekertige (11b/6)

Yukarıdaki tespitlere göre hem çekürge hem de sarançika Türkmençe olarak gösterilmektedir. Yazar, Kİ. ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (Trc.)'deki verileri göz önüne almış olsaydı bu hataya düşmeyecekti. Kİ. ve Trc.'daki veriler şöyledir:

*çe/ükürge: Çekirge (Kİ. 45);sarıncan : Çekirge. Kıpçakçadır (Kİ.57) sarıncık: Çekirge. Türkmencede çekirge de denir (Trc.11b). Bunlara göre çekürge ~ çekertige Türkmençe, sarançika ~ sarıncık ise Kıpçakçasıdır.*

d) Kıpçakça/Türkmençe karşılıklar listesindeki aksaklıklar:

Özellikle Tuhfe'den alınan örneklerde fazlalıklar göze çarpmaktadır. Bunlardan bulgan-/bulan-; burtar-/burtur-; buruş-/burtur-; buyurçuk/badanah; çatal/bagana; çekürge/çekertige; peynir/çıkıt; saçak/ocak ikişer kez listelenmiştir.

B. Madde başlarında düzeltilmesi gerekenler:

Tanıtmaya yazısında, bundan sonra yanlış değerlendirildiğini düşündüğümüz maddeler gösterilecek daha sonra da ilgili eserde olup da gösterilmeyenler sıralanacaktır.

*Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye'dekiler:*

Türkmençe	Kıpçakça
bulgak	bulanak
tolgan-	tolan-

yalgançı yalancı olarak gösterilen örneklerin tam da tersi düşünülmelidir. Bu kelimelerdeki seslik değişimler hususunda Kİ'te açık bilgi vardır. Şöyle ki: “*Kören: Gören, aslı itibarıyla körgen'dir (79). Emgek: Emek. Türkmencede emek de denir (23). Emgendi: emek çekti, emendi de denir (23). Buladı: Su , çorba ve benzer bir şeyi karıştırdı. Kıpçakçası bulgadı'dır (35).*” Oğuzcada /g/ ve /ğ/ 'nin erimesi karakteristiktir. Kaldı ki Dr. Balcı de bu durumu farketmiş ancak yanlış yorumlamıştır. Balcı'nin konuya bakışı şu şekilde olmuştur:

Trk. /Ø/ ~ Kıp. /g,k, g/: gelişmesi için

Türkmençe Kıpçakça

*sıçan**sıçkan**emek**emgek* vd. örnekleri verildikten sonra şöyle

bir açıklamayla karşılaşılıyor: "Et-Tuhfe'de bu özelliğin tam tersi bir husus da mevcuttur. Kıpçakça olarak kaydedilen üç sözcükte ( bulgan-/bulan-'la dörttür.) ek ve hece başında g ünsüzü bulunmazken bu sözcüklerin Türkmençelerinde bu ünsüzlerin bulunduğu görülmektedir." (s.149) Sayın Balcı'den, Tuhfe'nin müellifince verilen bu bilgiyi aynen aktarması yerine düzeltmesi beklenirdi.

*Tkm. Çokur = Kıp. Kokaz.* Tasnif doğrudur ancak Türkmençe kelime çokur değil, çukur'dur ve çöğür ile hiçbir ilgisi yoktur. Kokaz da aynı anlama gelir. Kİ'te bu kelimelerin durumu şöyledir: "Çukur: Çukur, alçak yer (Kİ.44) Kokuz: Alçak yer, çukur (Kİ.73)" Besim Atalay'ın Tuhfe'deki açıklaması hatalıdır. Aynı hatayı araştırmacı da tekrarlamıştır.

*Tkm. ereyne = - / Tkm. Evet = Kıp. ereyne.* Bu denklikte de "ereyne" önce Türkmençe, sonra da Kıpçakça olmuştur. Tuhfe'deki şu açıklama ortadaki karışıklığı açıklar ve düzeltir mahiyettedir: "Ereyne: Evet. Türkmenler buna evet derler (Tuhfe 36b.11)."

*Tkm. Kabırçak = Kıp. kabarçak; Tkm. köbürçük=Kıp. kabırçak.* Kelimelerle ilgili açıklamaların yapıldığı 73. ve 75. sayfalarda hem kabırçak hem de köbürçük DLT'deki kabırçak'la ilişkilendirilmiştir ki bu yöntem olarak yanlıştır. Burada Türkmençe olan kelime +çUK küçültme ekini taşıyan köbürçük olmalıydı. Kİ'te köbür: sandık'tır (Kİ. 78) Yine Kİ'te +çUK eki Türkmençe olarak kaydedilmiştir (Kİ: 113). Bu durumda madde şöyle anlaşılmalıydı: "Kabırçak ~ kabırçak: Sandık, kutu. Türkmenler buna köbürçük derler (Tuhfe 22b.1)."

*Tkm. sıh- = Kıp. buruş-; tkm. buruş- = Kıp. burtur-.* Bu denkliklerde de bir karışıklık söz konusudur. Tuhfe'deki açıklamaya göre düzeltilmelidir: "Burturdu: Yüzünü ekşitti. Türkmenler buna burtardı ve buruştu ve sıhtı derler (26a.1)."

*Tkm. kurunçuka = Kıp. kayışka.* Bu denklikteki kelimeler için gösterilen "cüce" anlamı hatalıdır. Fazılov-Ziyayev eserle ilgili yayımlarında kelimeleri "deriden yapılan ve binek hayvanın kuyruğu altından geçirilen kayış, ip deri, kayış" şeklinde açıklamışlardır (Fazılov-Ziyayev 1978: 163). Yakın zamanda yapılan bir çalışmada ilgili maddenin Arapçadaki anlamı üzerinde de durulmuş ve bu anlama geldiği açıklanmıştır (Muhammed 2022: 15). Ayrıca, kurunçuka'nın Oğuzca olduğunu gösterir bir tespitin de olmadığını söylemeliyim.

*Tkm. Töki = Kıp. çeft.* Bu denklik de Tuhfe'deki şu açıklamaya göre düzeltilebilir: "جوتو: Türkmenler "tek" in zıddı olan şeye çeft ve töki derler (18a.7)"

*Tkm. yagma = Kıp. kelev; Tkm. yagma = Kıp. kele-.* Bu denklikteki Kıpçakça karşılıklar talav ve tala- olarak düzeltilmelidir.

*Tkm. yalagaş bol- = Kıp. yalaşla-.* Bu denklikler de hatalıdır. Her iki şekil de Kıpçakçaya aittir. Tuhfe'deki bilgi ise şöyledir: "Yalaş: Çıplak. Türkmenler buna yalınçak ve çıplak derler. Yalaşladı: Soyundu. Yalagaş boldı da denir (9b.7)" Bu durumda denklikler şöyle olmalıdır: Tkm. yalınçak çıplak = Kıp. yalaş ~ yalaşladı ~ yalagaş boldı.

*Tkm. yañşık = Kıp. yañşak.* Bu denklikle ilgili açıklamada yañşık Türkmence olarak kabul edilmiş; Oğuz grubundaki örnekleri içinse yangşak ~ yañşak şekilleri gösterilmiştir. Yani yañşak'ın Kıpçakça olduğuna dair bir belirti yoktur. Aslında bu durum söz konusu kelimenin çift hareke ile harekelenmesinden doğmuştur: yañş/ak. Bu durumda bir Türkmence Kıpçakça denklikten söz edilemez.

Tuhfe'deki Türkmence (Oğuzca) özellikler, kitapta belirlenenlerden (Bunların tamamı 146 kelimedir.) çok çok daha fazladır. Buradan sonra ele alınmayan bu denkliklerin bazıları gösterilecektir. Tespitlerimize göre bunlar aşağıdadır: ağır = avur (11a.1); agız = avuz (27b.4); ak (4a.1, 39b.3) Dîvânu Lugâti't-Türk'te (DLT) Oğuzcadır.; alma (9a.2) DLT'de Oğuzca olarak kayıtlıdır.; am (27b.4) DLT'de Oğuzca olarak kayıtlıdır.; anladı (28a.9) DLT'de Oğuzcadır.; apak (85a.6) DLT'de Oğuzcadır.; arık (37b.12) DLT'de Oğuzca-Kıpçakçadır.; armagan (37b.10) DLT'de Oğuzca olduğu belirtilir.; armut (31a.6); av (22a.9) DLT'de Oğuzcadır.; avcı = avlavcı (22a.9); avrat (3b.13); ayruk (39a.2) DLT'de Oğuzca olarak kayıtlıdır.; bağır = bavur (30b.9); bahanalı = sıtalı ~sıtlak (12b.9); bal (25a.9) DLT'de Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda.; balşık (23b.6) DLT'de Oğuzcadır.; başka = özge (26b.10); başmak (18a.6) DLT'de Oğuzca olarak kayıtlıdır.; bayramladı (26a.2) DLT' de Oğuzcadır.; bok (25a.6) DLT'de Oğuzca olduğu kayıtlıdır.; bercimek (25a.7); beyni = miyini (4a.13/15a.12); bez = böz (14b.7); binüci = mindi (17a.13); boynuz = müyüz (29b.12); bular = mular (42a.8); buyurdı (17b.5) DLT'de Oğuzca olduğu belirtilir.; büyük = biyük (25b.10); cömert (30b.5); #t > #d : dagıldı, danguz, danırdı, dede, dedi, degirmen, degirmi, degrindi, degşirdi, degül, dene, depe, derdi, deri, deşildi, devlengeç, dıktı, divar, dikti, dilmaç, dirildi, diş, dogdı, dokmak, dögdı, dört, dörtkül, dudag, durı, duvar, dümri, düğün, dümri, dürük, dürütti; egildi = mayrıldı ~ emitti (35b.11); el = kol (22b.9) (Erenoğlu 2010:425); enük = küçük (11b.6); ersik = tök (14a.4); etti. DLT'de Oğuzcadır.; ev = öy (8a.5); evet = ereyne (36b.11) DLT'de evet Oğuzcadır.; halı (8a.2) ; horaz (15b.4); ırmak = özen (36a.5), ikkinci = yikiz (25b.4); ilik = ilgik (25a.5); imdi (5a.5) DLT'de Oğuzcadır.; imekleği = emgekleği (13b.13); kalkan (15b.7). DLT'ye göre Oğuzcadır.; kañı (89b.5); kartal = köçken (17a.7); kavun (7b.12); kaydasa (90b.12); kaygırdı (12b.10); kayın ana = küye (12b.4); kayır (27b.2); keçe "gece" (32a.3) DLT'ye göre Oğuzcadır.; keçi (11a.4); kemi (19a.7); kene (29a.12); kep (29b.3); kerey (34a.12) DLT'de Oğuzcadır.; kerşek = kerti (22a.13); keşür (11b.9) DLT'ye göre Oğuzcadır.; kevük (8b.9); kırmak (3b.13) DLT'de Oğuzca-Kıpçakçadır.; kısrak (13a.3); kibi (22b.1) DLT'de Oğuzca olarak kayıtlıdır.; kişen = tuşar (20b.12); kızledi = yaşırdı (33a.10); kızli = yaşıralı (34b.9); koñşı (11b.12); köbek = kindik (18b.11); kök (11b.12). DLT'de Oğuzca-Kıpçakçadır.; köstekledi (29a.13); kurman (8b.11). DLT'de Oğuzcadır.; kurşun (17a.1). DLT'de Oğuzcadır.; kurt = böri (15b.3); kurtulđı = kutulđı (37a.13); kuru (12a.3); kuşluk (72a.10) DLT'ye göre Oğuzcadır.; küçücük = kiçkez (2a.2); küneş = kuyaş (20a.13); küp (18a.8); küsti (13b.5) DLT'ye göre Oğuzcadır.

Yukarıda örnek olmak üzere a'dan k'ye kadar olan veriler üzerinde durulmuştur. Buna göre tanıtımını yaptığımız Dr. Balci'nin *Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmence* adlı eserinde tespit edilen kelimelerin Tuhfe'deki Oğuzca'yı temsil eden malzemenin tamamını yansıtmakta yetersiz kaldığını söyleyebiliriz. Kendi tespitlerimize göreyse -A, -AcAK, -AsAr, -Asİ, +cİIAyIn gibi 16 biçim birimle,

yayında üzerinde durulan 146 kelimenin dışında yukarıda ancak bir kısmını gösterebildiğimiz 200 kadar daha kelime bulunmaktadır.

*Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî 'dekiler:*

Yukarıdaki eserde 102 kelime Türkmençe/Kıpçakça olarak listelenmiştir (s.162-163). Tkm. Ay = Kıp. ütürgü denkliğinde okuma tercihi iy=ötürgü olmalıydı. Bu listeye Tkm. kurt (11b.8)=Kıp. börü (11b.8); Tkm. küyegü (33b.2); Tkm. terazu (25b.1); Tkm. ürgil 'üfür' (37b.12); Tkm. yalan (28b.2) = Kıp. ötrük (28b.12) kelimeleri de eklenmelidir.

*Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk 'tekiler:*

Kİ'te Türkmençe olarak gösterilen 42 adet kelime vardır. Bu listede hatalı olduğunu düşündüğümüz şu kelimeler bulunmaktadır:

*Tkm. aşaka = Kıp. aşaga.* Bu denklik Kİ'teki anlatıma göre doğru değildir. Kİ'te bu kelimeler için Kıpçakça/Türkmençe ayrımı yapılmamıştır. Ebû Hayyân'a göre aşaga'nın Türkmençesi değil, Türkîcesi aşaka'dır.

*Tkm. beyni=Kıp. mıy.* Bu denkliğin Kıpçakçası mıy değil meyi 'dir. Denkliğin buna göre düzenlenmesi gerekmektedir.

*Tkm. Beynir = Kıp. benir.* Bu tespit doğru olamaz, çünkü Tuhfe'de Türkmençe peynir'in Kıpçakça karşılığı çığıt olarak gösterilmiştir. Kİ'teki açıklama “*Penir: Peynir. Farsçadan girmedi. Türkmençesi de peynir'dir (Kİ. 36)*” şeklindedir. Yine Kİ'te çiet: Peynir (Kİ 41) olarak kaydedilen kelimeler de çığıt (> çiat) ile ilgilidir. Zaten Dr. Balci de 163. sayfada Tkm. Penir = Kıp. çığıt/yürümçük denkliğini de göstermiştir.

*Tkm. бүкер = Kıp. Bugur.* Kurulan bu denklik de hatalıdır. Bukez, Kİ'te A. Caferoğlu tarafından yanlışlıkla бүкер olarak kaydedilmiştir. Yani "bүкер" Kİ'te bulunmaz.

*Tkm. ne didi = Kıp. -.* Bu denkliğin Kıpçakçası gösterilmemiştir. Ancak maddeyle ilgili açıklamada bu fiilin denkliği vardır: “*Ayıttı'nın Türkmençesi didi'dir. Ne söyledi karşılığında ne didi denir. Bunun geniş zamanında dal'in kesresiyle dir denir (Kİ.154)*”

*Tkm. ersek = Kıp. orosbi.* Bu madde Kİ'te şöyledir: “*Ersek: Fahişe. Türkmencedir. Alıntı olarak orospı da denir (Kİ.11)*” Bu durumda orospı'nın Kıpçakça olduğu söylenemez.

*Tkm. ıgla- = Kıp. -.* Kİ'te bu fiille ilgili olarak “*Igladı: Ağladı. Hemze'nin üstünlü şekli (agladı) Türkmencedir (Kİ.16)*” açıklaması yapılmıştır. O halde maddenin buna göre düzenlenmesi gerekir.

*Tkm. kakı- = Kıp.-.* Bu denklikte Türkmençe kakıdı'nın karşılığı yekirdi'dir. Tuhfe'de bu fiillerle ilgili açıklama şöyledir: “*Yekirdi: Öfkeleni, kızdı. Türkmenler buna kaktı ve kakıdı derler (Tuhfe 6a.7). Yekürmek: Öfkelenmek, kızmak. Türkmenler buna kakımak derler (Tuhfe 26b.8)*”

*Tkm. kıgır-* = *Kıp. kıgır-*. Bu denklikte bir ayırım yoktur. Kİ'teki madde ise şöyledir: “*Kıgırdı: Çağırdı. Türkmencedir (Kİ.73)*” Bu durumda kıgır- fiilinin Kıpçakça denkliği gösterilmemiş olmaktadır.

*Tkm. sagasgan* = *Kıp. sagasgan*. Bu denklikte herhangi bir fark yoktur. Oysa ki Kİ'te şöyle bir açıklama vardır: “*Sagaskan: Saksagan. Türkmencesi saksagan (D. saksagin) 'dır (Kİ.53)*”

*Tkm. tanış-* = *Kıp. -*. Kİ'te bu fiille ilgili açıklamadan bu fiilin denkliğinin keleş- olduğu çıkarılmalıydı: “*Tanıştı: Daniştı. Türkmencedir (Kİ.67) Keneşdi: Meşveret etti (Kİ.85) Keneşke: Meşveret (85)*” Tuhfe'de de benzer bir bilgi vardır: “*Tanıştı = kenişti ~ kingeşti: Daniştı (Tuhfe 21a.13)*”

Kİ'teki Türkmençe (Oğuzca) özellikler ve kelimeler Dr. Balcı'nın yayınında listelenen kelimelerden sayıca daha çoktur. Örnek vermek gerekirse:

**Ağız:** Ağız. Kıpçakçası *az*'dır. (17); **Ağu:** Zehir. (17) *Uvu:* Ağı (26); **Ağuz:** Yeni doğan hayvanın ilk sütü, ağız. Gayn'ın yerine vav getirileni (*yani avuz*) Kıpçakçadır. (17); **Ak:** Beyaz renkli. (17) *Agardı:* Aslı itibarıyla akardı demek olup iki anlamda kullanılmıştır. 1. İhtiyar oldu 2. Beyaz oldu. (16) *Dîvânu Lugâti't-Türk 'te* (DLT) Oğuzca olarak gösterilir.; **Aksurdi:** Aksırdı. Türkmencedir. Kıpçakçası *çüçkürdü*'dür. (17) *Çüçkürdü:* Aksırdı. (42); **Alma:** Elma (22) DLT'de Oğuzcadır.; **Altuzur:** Aldırır, kaptırır. (22) Bu fiil, DLT'te Oğuzca olarak kaydedilmiştir.; **Am:** Kadınlık organı. (23) DLT'de Oğuzca olduğu kayıtlıdır.; **Andan:** 1. Sonra 2. Ondan (24) DLT'de “sonra” anlamının Oğuzca olduğu kayıtlıdır.; **Armut** = *kertme:* Elma, Türkmencesi *armut*'tur (81); **Armagan:** Armağan, hediye. (23) DLT'e göre Oğuzcadır.; **Aruk:** Zayıf. *Arukladı:* Zayıfladı. (11) DLT'de Oğuzca-Kıpçakça olduğu belirtilmiştir.; **Aşlık:** Buğday (14) DLT'de Oğuzca olduğu gösterilir.; **Av:** *Av. Avlu:* Av yeri. *Avladı:* Av yaptı, avladı. (25) DLT'de Oğuzcadır.; **Avrat:** Kadın. (25) *Avrat:* Kadın. Türkmencedir. Arapça ‘avrat’tan alınmıştır (Trc. 26b); **Ayruk:** Başka, gayri (27). *ayrukladı:* Başkalaştırdı. (27) DLT'de Oğuzca olarak gösterilmiştir.; **Ayva** = *kürt:* ayva, Kıpçakçadır. Türkmencesi *ayva*'dır. (81)

Görülebileceği üzere burada sadece a maddesinden kelimeler listelenmiştir. Oysaki Kİ.'te Oğuzca olduğu tespit edilen +A,-AcAK, -AsI, +CUK, +IU gibi 19 biçim birimi yanında 330 kadar söz varlığı bulunmaktadır. Bu durumda söz konusu yayındaki 42 adet kelimenin tespiti, bu eserdeki Oğuzca tesirini göstermekten çok uzaktır.

Dr. Balcı'nın yayınında *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî* ile *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk*'te tespit edilen Oğuzca unsurlar ele alınmış; BM.'taki #t > #d ötümlüleşmesine uğrayan kelimelerin listelenmesi ve KK. ile BM.'taki bazı gramer açıklamalarıyla yetinilmiştir. Ancak gerek BM.'ta gerek KK.'de gerekse *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye (DM.)*'de Türkmençe (Oğuzca) olduğu açık malzeme bulunmaktadır. Dr. Balcı'den karşılaştırmalı bir bakışla bunların da tespiti beklenirdi. Bu eserlerdeki Türkmençe söz ve şekil varlığına örnek olması amacıyla bunlardan bir kısmını gösterebiliriz: **BM. 'tan:** çolpan (8b.10) = aruktak (9a.1); uçmak (9a.3) Trc.'da Türkmencedir; yağmur (9a.4) Trc.'da Türkmencedir; yaprak = yebüldürek (9b.8);

d/tamar (9b.9/11a.6); hirmen (10a.5) Trc.'da Türkmencedir; kent (10a.7) DLT'ye göre "köy" anlamı Oğuzcadır; yarmak, akça (10b.1); balçık (10b.3) DLT'ye göre Oğuzcadır; kurşun (10b.4) Trc.'da Türkmencedir; keçüt (10b.10) Trc.'da Türkmencedir; armagan (11a.8) DLT'de Oğuzcadır; bayram (11b.5) DLT'de Oğuzca olarak kaydedilir; bugday (12b.4) Tuhfe'de Türkmenlerin buday'ı gayn ile söyledikleri kayıtlıdır; mercemek (12b.6) Trc.da Türkmençe olduğu kaydedilmiştir; kevik (12b.8) DLT'de Oğuzcadır. koç = koçkar (18a.8) Trc.'da Türkmencedir; yağurt (13b.5) Tuhfe'de Türkmençe olarak kayıtlıdır; ersük (14b.6) DLT'de Oğuzcadır; sinek (16a.2) Trc.'da Türkmençe olduğu kaydedilir; dügmeledi = tüvmeledi (46b.9); anladı (71a.8) DLT'de Oğuzca olarak kaydedilir; Bazı ekler: -UrAm: aluram (21a.10); +A: bazar+a (20a.9); +çAK: eylediçak, aytdıçak, söylediçak, oturdıçak (20a.6), (Tuhfe'de Türkmençe özelliştir.) -AsI: verisiye (12a.1). A. Zajackowski şu denklilere işaret etmiştir (öncekiler Oğuzca) : sataş- = yoluk-; karı- = bulaş-; söyle- = sözle-; yavu kulun- = tas bar-; kör ol- = karagu ol-; ısır- = tişle-; yen- = ut-; yaz- = çiz-; sayru ol- = sökel ol-; könder- = uzat-; kilitle- = yuzakla-; bul- = tap- (Zajackowski 1954:21-22). Bu tip örneklerin sayısı 95 civarındadır ki üzerinde durulan konu açısından azımsanamayacak bir söz ve şekil varlığının söz konusu olduğu açıktır. **KK.'den**: ağır (72b.2); ahça (28b.8); 'avrat (67a.4); bamuk (72a.2); cömerd (30b.3); degül = tügül (36b.7); evet (78a.2); kakın- = yigir- (82a.5); keşür (71a.11); küneş = kuyaş (28a.12); mercemek (71a.9); söyle - = sözle- (34b.11/46b.9); utan "Utan! Bunu çoğunlukla Türkmenler kullanırlar (81b.13); tag = tav (66a.6-7); yorgan (71b.12); Bazı ekler: +A: bege (41a.3); -Allm: yatalım, içelim; -IcI: yazıçı (62b.3), tikiçi (63a.11); -AcAK: oturacak (33b.5); -AsI: kelesi (45b.3); +çUK: kulçukaz (64a.10); -mI: (78a.10); DLT'de bu ekin Oğuzlarca kullanıldığı açıklanır.; +Im: menüm bile yürüdi (43b.3) (Gülsevin 2010:61); k > ħ: yahını "pişmiş et. Gerçek Türkler k ile söylerler (70b.5) gibi. Eserde karşılaştırmalı bir bakışla incelendiği takdirde 100'ün üzerinde söz varlığı bulunduğu görülecektir. **DM.'den**: agrı "para, dirhem" (10a.8); armut (5a.12) Trc.'da Türkmençe olarak gösterilir; ayu (7b.7); çetik (8a.4); duvar (3a.10) Kİ.'te Türkmençe olduğu kayıtlıdır; keşi (7a.15); mercimek (6a.9); yarsa "yarasa" (9b.2) Trc.'da Türkmencedir; yengeç (4a.2) DLT'te Oğuzca olarak gösterilir. **DM.**'de #t > #d gelişmesi gösteren dam, darı, dere, dilim, diz, don gibi örnekler haricinde yine karşılaştırmalı bir gözle incelendiğinde, bu eserde 103 söz varlığının olduğu görülecektir.

Dr. Onur Balcı'nın *Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde TÜRKMENÇE* adlı eserinin iyi niyetle ve muhakkak ki alana katkı sağlamak amacıyla yazıldığı ortadadır. Ancak yukarıda da açıklandığı ve örnekleri verildiği üzere söz konusu yayım, Memluk Türkçesindeki Türkmençeye ait unsurları tam anlamıyla yansıtmaktan uzak kalmıştır. Bizce bunun sebebi, eldeki malzemenin karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmemiş olmasıdır. Bu durumda konunun her eser için ayrı ayrı ele alınması, incelenmesi gerektiği açıktır. Bu yolda, kaynakçada görüleceği üzere Kitâbu'l-İdrâk'teki Türkmençe (Oğuzca) varlığı tarafımızdan müstakil olarak yayımlanmıştır. Diğer eserler de bu yayımda uygulanan yöntemle ayrıca işlenecektir. Sonuç olarak, her şey rağmen Türkçemizin bu tarihi dönemine dikkat çekilmiştir, bunun da kitabın artısı olarak düşünülebileceği kanaatindeyim.





# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

## Eski Uygur Türkçesinde Cümle

Polat, Ülkü (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Cümle*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 400 s. ISBN: 978-975-17-5159-1.

### Sıla Nur Aktaş

Arş. Gör., Ordu Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

e-posta silaaaktass@gmail.com

orcid 0000-0003-0407-8596

### Atrf

Citation

Aktaş, Sıla Nur (2022). Eski Uygur Türkçesinde Cümle. *Dil Araştırmaları*, 31: 295-298

### Başvuru

Submitted

28.10.2022

### Revizyon

Revised

31.10.2022

### Kabul

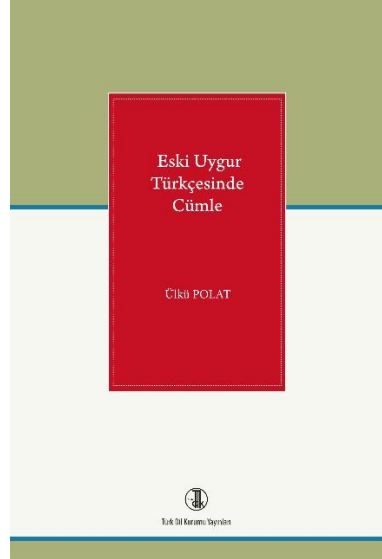
Accepted

25.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022



Cümle, anlatımın temel parçasıdır. Dilin inceliklerini ve zenginliklerini gösteren birçok unsuru içinde barındırır. Bu nedenle Türk dilinin tarihi lehçelerinden Standart Türkiye Türkçesine değin cümle, cümlenin unsurları ve söz dizimi birçok çalışmaya konu olmuştur. Leylâ Karahan'ın "Türkçede Söz Dizimi" çalışması şüphesiz bu konuda yapılmış en önemli yayınlardan biridir.

Yazılı Türk dilinin başlangıç dönemi olan Eski Türkçede "cümle" üzerine yapılmış çalışmalar, konunun kapsamına da bağlı olarak çoğunlukla eser temelli ya da tek bir

cümle yapısını ele alan çalışmalardır. Eski Türkçenin kollarından biri olan ve metin varlığı bakımından en geniş kolu olarak sayılan Eski Uygurcada da cümle üzerine yapılan çalışmalarda, aynı durum söz konusudur. Dr. Ülkü Polat'ın 2022 yılında Türk Dil Kurumu yayınlarından çıkan “Eski Uygur Türkçesinde Cümle” isimli eseri “cümle” unsurunu bütünüyle ele alan bir çalışma olması yönüyle öne çıkmaktadır. Çalışma, Dr. Ülkü Polat'ın 2018 yılında aynı ismi taşıyan doktora tezinin düzeltme ve eklemelerle kitaplaştırılmış halidir.

400 sayfa ve temelde iki bölümden oluşan kitabın ön sözünde yazar, Manihaizm ve Budizm'in etkisiyle inanışları daha iyi anlamak için yapılan tercüme faaliyetleri sonucu, Eski Uygur Türkçesi söz diziminin farklılaştığını bildirmiştir. Buna karşın Eski Uygur Türkçesinde cümle üzerine yapılan çalışmaların *daha çok kitap bölümü ya da makale bazında olmasının* da kendisini böyle bir çalışma yapmaya ittiğini belirterek kitabın bölümlendirmesi hakkında bilgi vermiştir.

Çalışmada Eski Uygur Türkçesinde cümle yapıları, 27 eser üzerinden incelenmiştir. Bu eserler şöyledir: Altun Yaruk, Aç Bars Hikayesi, Çaştani Beg Hikayesi, Dantıpalı Beg Hikayesi, Eski Türk Şiiri, Zur Heilkunde Der Uiguren I-II, Huastuanift, Irk Bitig, Körüm Bitig, Kuanşi İm Pusar, Maytrısimit, Manihaicha, Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikayesi, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi, Ein Uigurisches Totenbuch, Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar, Türkische Turfan Texte I-IV-V, Uigurica IV:Çaştani Bey, Vatec: Vorislamische Altürkische Texte, Vatec/Berliner Texte, Vatec/Altun Yarok, Vatec/ Uigurische Pañcatantra Fragmente, Vatec/Maitrisimith, Vatec/Xuanzang Biographie VIII. Taranan kaynaklar arasında Eski Türkçeye geniş literatürüyle büyük katkılar sağlayan Berliner Turfan Texte serisi bulunmamaktadır.

Yazar giriş bölümünde (s. 19-83) “cümle” unsuru ile ilgili yapılan önceki çalışmalardan, “cümle” teriminin kapsamından ve çalışmasının alandaki hangi boşluğu gidereceğinden bahsederek bu bölümü altı alt başlık altında ele alınmıştır: 1. *Konu*, 2. *Amaç ve Yöntem*, 3. *Araştırmanın Veri Alanı ve Sınırlılıkları*, 4. *Türkiye Türkçesinde Cümle İle İlgili Yapılan Çalışmalar*, 5. *Tarihi Türk Yazı Dilleri ve Çağdaş Türk Yazı Dilleri ile İlgili Türkiye’de Yapılan Cümle Çalışmalarına Bir Bakış*, 6. *Cümle Tasnifi ve Terminolojisinde Araştırmacıların Fikir Birliğine Varamadığı Konular*.

Girişin altıncı başlığında cümle üzerine tartışılan, görüş birliğine varılamayan konular değerlendirilmiş ve Eski Uygur Türkçesinde cümlenin hangi tasnife bağlı olarak inceleneceği açıklanmıştır. Cümlelerin yapılarına göre incelenmesi gerektiğini düşünen yazar, cümlelerin bağlanış şekillerinin dizim ilkesi ile ilgili olduğunu ve sıralı cümlelerin de bu doğrultuda incelendiğini söylemiştir.

Çalışmasının inceleme bölümünde (s. 83-368) yazar, bu düşünce doğrultusunda verileri, 1. *Yüklemine Göre Cümleler* ve 2. *Yapılarına Göre Cümleler* başlıkları altında incelemiştir. Yüklemine Göre Cümleler; *Basit İsim Cümleleri*, *Olumsuz İsim Cümleleri*, *Devrik Yapıdaki İsim Cümleleri*, *Basit Fiil Cümleleri* şeklinde dörde ayrılmıştır.

Ele alınan cümle yapılarının kuruluşları, alt başlık olarak gösterilmiştir. Yüklemine göre cümleler bölümünde; *Basit İsim Cümleleri* başlığı altında 10, *Olumsuz İsim*

*Cümleleri* başlığı altında 2; *Basit Fiil Cümleleri* başlığı altında 5 cümle yapısı incelenmiştir. Bu başlıklar altında ele alınan yapılar da yine alt başlık olarak verilmiştir.

*Basit İsim Cümleleri* bölümünde yazar, isim cümlelerin nasıl tanımlandığından, bugüne kadar nasıl değerlendirildiğinden ve bu bağlamda T. Tekin, K. Eraslan, Ş. Tekin, C. Alyılmaz, M. Erdal ve A. B. Ercilasun'un görüşlerinden bahsetmiştir.

Elde edilen veriler sonucu yazar isim cümlelerinin 10 biçimde oluştuğunu bildirmiştir. *Basit isim cümleleri* isim unsuruna eklenen *er-*, *titir/tetir*, *bolu-ur*, *tur-ur* yapıları ile oluşan isim cümleleri; *bar* ve *yok* adları ile kurulan isim cümleleri; bildirme unsurunun kullanılmadığı isim cümleleri; *+mİş/+gAll kergek/kergek* yapısındaki isim cümleleri; *isim+ şahıs unsuru+er-+şahıs unsuru* yapısındaki isim cümleleri; *bultukar* ve *bultukmaz* sözcüğü ile kurulan isim cümleleridir. Her bir yapıyı ayrıntılı bir biçimde işleyen yazar, varsa ele alınan yapı hakkındaki farklı görüşleri belirtmiş ve taradığı metinlerden de bu yapıların tanıklarını göstermiştir.

*Olumsuz İsim Cümleleri* bölümünde yazar, Eski Uygur Türkçesinde isim cümlelerinde olumsuzluk için *ermez*, *yok* ve *bultukmaz* kelimelerinin kullanıldığını bildirerek bunlardan “*ermez*”in olumsuzluk; *yok* ve “*bultukmaz*”ın ise daha çok yokluk anlamını karşılamak için kullanıldığını söylemiştir.

*Basit Fiil Cümleleri* kısmında yapılar; yüklem basit ya da birleşik çekimli oluşuna göre tasnif edilmiş olup, yüklemi birleşik fiilden oluşan fiil cümlelerinin Eski Uygur Türkçesinde 22 farklı şekilde oluştuğu belirtilmiştir. *Yüklemi Fiil+Zarf-fiil Eki+Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiilden Oluşan Fiil Cümleleri* alt başlığında ele alınan bu yapılar *bar-*, *bir-*, *bol- id-*, *kal- kel- kod- kör- küse- ötün-*, *tegin-*, *tetin-*, *tur-*, *tut-*, *tüke-*, *u-*, *ugra-*, *una-*, *yarlı(g)ka-*, *yat-*, *yort-*, *yükün-* fiillerine gelen *-A*, *-gAll*, *-p* *-U*, gibi zarf fiil ekleriyle oluşmuştur. *Basit Fiil Cümleleri* bölümünde ayrıca yüklemi aynı kökten teşkil etmiş ikizlemelerden oluşan cümleler ile olumsuz fiil cümleleri ve devrik yapıdaki fiil cümlelerinin Eski Uygur Türkçesindeki görünüşleri de ele alınmıştır.

*Yapılarına göre cümleler* bölümünde ise, *Basit Cümleler*, *Birleşik Cümleler*, *Bağlı (Bağlaçlı) Cümleler* ve *Sıralı Cümleler* incelenmiş; bunlardan *Birleşik Cümleler* başlığı altında 4; *Bağlı (bağlaçlı) Cümleler* başlığı altında 9 yapı ele alınmıştır. *Birleşik Cümleler* bölümü kendi içinde de alt başlıklara ayrılmıştır. Bu bölümün *Bağlayıcı Şart Cümleleri* kısmında 7, *İç İçe Birleşik Cümleler* kısmında 6, *Açıklayıcı Birleşik Cümleler* kısmında 8, *Bağlı (bağlaçlı) Cümleler* kısmında 9 cümle yapısına yer verilmiştir. *Bağlı (Bağlaçlı) Şart Cümleleri* bölümünde ise yine 9 cümle yapısı incelenmiştir.

*Bağlayıcı Şart Cümleleri* bölümünde *Kaltı*, *Kaltı Neteg*, *Kaltı Neçük*, *Kaltı Neçük Kin*, *İNçe Kaltı*, *Birök*, *Birökin*, *Birökiye*, *Birökçi*, *Birök Kim Kayu*, *Kaçan Birök*, *Kaltı Birök*, *Neçete Birök*, *Ançata Birök*, *Abam birök*, *Kimde Birök*, *Yeme Birök*, *Yene Yeme Kayu Birök*, *Takı Yeme Birök* ve *yeme* bağlayıcılarıyla oluşan cümle yapıları ele alınmıştır.

*Açıklayıcı Şart Cümleleri* başlığı altında *İNçe (Tep/Tép/Tip)* yapısına getirilen *ayıt-*, *ötüg ötün-*, *sakinç sakın-*, *sözle-*, *te-*, *yarlıka*, fiilleriyle kurulan cümleler; yüklem

emir kipiyle çekimlendiği cümleler ve herhangi bir hükmü açıklayan diğer açıklayıcı birleşik cümleler incelenmiştir.

*İç İçe Birleşik Cümleler* kısmında *Yardımcı Cümle +Tep/Tép/Tip* yapısına *ayıt-, ötüñ-, sakın-, te-, yarlıka*, fiillerinin gelmesiyle oluşan cümleler; *Bağlı Bağlaçlı Cümleler* kısmında ise *anın, anı üçün, azu, inçip, takı, takı yeme, ulatı, Yeme/Yeme/Yime, Yana/Yene* bağlaçlarıyla kurulan cümle yapılarına yer verilmiştir.

Çalışmada VIII. ve XIV. yüzyıllar arası dönemde değerlendirilen, 27 Manihaist ve Budist eser taranmıştır. Elde edilen verilerden hareketle Eski Uygur Türkçesinde cümlenin oluşum şekilleri, ilgili bölümler altında alt başlıklar halinde açıklanmıştır. Tespit edilen cümle yapılarının her biri için taranan eserlerdeki tanıklar gösterilmiştir. Sonuç kısmında, bulgular 30 maddede açıklanmıştır. En dikkat çeken bulgulardan biri, Eski Uygur Türkçesinden bir önceki dönem olan Köktürkçede kısa cümleler kullanılırken bu dönem eserlerinde bağlaçlar ve filimsiler yardımıyla çok uzun hatta cümlenin sınırlarını aşan yapıların tercih edilmesidir.

Çalışma, Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan cümle yapılarının bütünlüklü ve ayrıntılı bir biçimde işlenmesi, böylelikle bu dönemin morfolojik ve sentaks bakımından zenginliğini göstermesi yönleriyle dikkat çekmektedir.

Dr. Ülkü Polat'a bu değerli çalışması için teşekkür eder, yayınlarının devamını dileriz.

# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



YAYIN DEĞERLENDİRME  
Review

## Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi

Alışova Demirdağ, Elza. (2021). *Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*. İstanbul: Kesit. 478 s. ISBN: 978-625-7698-34-4.

### Süleyman Aksu

Öğr. Gör., Girne Amerikan Üniversitesi  
Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne / KKTC  
e-posta [suleymanaksu@gau.edu.tr](mailto:suleymanaksu@gau.edu.tr)  
orcid [0000-0002-4690-5062](https://orcid.org/0000-0002-4690-5062)

### Atrf

#### Citation

Aksu, Süleyman (2022). Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi. *Dil Araştırmaları*, 31: 299-303

### Başvuru

Submitted  
30.04.2022

### Revizyon

Revised  
24.05.2022

### Kabul

Accepted  
07.06.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online  
30.11.2022



Türkoloji, dar anlamda Türk dili ve lehçelerini, geniş anlamda Türkleri ve Türklükle ilgili konuları araştıran bilim koludur. Türkçe ise, Türk kelimesinin kavram alanı içerisinde yer alan bütün boy, soy, oymak ve aşiretlerin konuştukları dilin ortak adıdır (Buran ve Alkaya, 2013). Türkçenin kavram alanı içerisindeki ayrımlar, lehçe ve ağız terimleriyle anlatılır. Azerbaycan Türkçesi, Türkçe içerisinde oluşmuş Türkçenin yakın lehçelerindedir.

Türkler 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili kullanmışlardır. 12. yüzyılda başlayan Oğuz göçleri, 13. yüzyılın başlarında Cengiz'in baskısıyla artmıştır. Türkistan'da kalan Oğuzlar da Anadolu'ya gelmiş, bu sebeple hem Anadolu'da hem de Azerbaycan'da bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bu göçle birlikte Kaşgar ile temas edemeyen Azerbaycan ve Anadolu'daki Oğuzlar, İlhanlılar Döneminde Harezm ile temas kurmuşlardır (Ercilasun, 1996).

Azerbaycan Türkçesi, Batı (Güneybatı) Türkçesinin doğu sahası içerisinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu sahada gelişen yazı dilinin ortak adıdır. Ergin (1981)'e göre; "... Azeri sahası, Batı Türkçesinin esas yazı dili çizgisini teşkil eden Osmanlı yazı dili çizgisinin paralelinden dışarı çıkmamıştır. İki sahadaki eserler arasında görülen ufak tefek farklar hep, bir yazı dilinin iki uzak bölgesi arasında görülen mahalli ayrılıklar çerçevesinde kalmış, Azeri ve Osmanlı Türkçeleri, günümüze kadar hiçbir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemiş, daima aynı yazı dilinin iki ayrı dairedeki görünüşünü teşkil etmişlerdir. Bu iki görünüş, ayrı siyasi idarelere, ayrı sosyal çevrelere ve ayrı kültür merkezlerine bağlı olan iki sahada, yazı dili disiplininin bugünkünden farklı olarak mahalli tesirlere açık bulunduğu devrelerin tabii bir tezahüründen başka bir şey değildir..."

Azerbaycan Türkçesinin özellikleri 13.-14. yüzyıllarda doğmaya başlar. Bu yüzyıllarda Azerbaycan Türkçesi ile Anadolu Türkçesi iç içedir, Azeri- Anadolu Türkçesi ayrımı bulunmaz. 15. yüzyıldan kalan Dede Korkut, Kadı Burhaneddin Divanı, Hasanoğlu'nun şiirleri, Ahmet Harami Destanı, Hataî, Nesimî ve Fuzulî'nin eserleri hem Anadolu hem Azerbaycan sahasının ortak ürünleridir (Bozkurt, 2005). Dil coğrafyası bağlamında Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı, Kerkük ve Irak- Suriye Türkleri bölgeleri Azeri sahasını oluşturur (Ergin, 1981).

Azerbaycan Türkçesi ile ilgili geçmişten bugüne değin gerek Türkiye'de gerekse Türkiye dışında özgün birçok çalışma yapılmıştır. Azerbaycan Türkçesi ile ilgili öncü kaynaklar Azerbaycan ülkesinde yayınlanan eserlerdir. Türkiye'de yapılan çalışmaları incelediğimizde; "Muharrem Ergin (1971); Saadet Çağatay (1972); Ayşe İlker (1997); Mahmut Sarıkaya (1998); Himmet Biray (1999); Yavuz Kartallıoğlu ve Hüseyin Yıldırım (2007); Levent Doğan, Ahmediyye Efendiyev ve Oğuzhan Durmuş (2007); Zeynep Korkmaz (2013); Ahmet Buran, Ercan Alkaya ve Süleyman Kaan Yalçın (2014); Bilgehan Atsız Gökdağ ve Talip Doğan (2016); Süleyman Kaan Yalçın (2018); Elza Alışova Demirdağ (2021).

Türkiye ve Azerbaycan dışında yapılan çalışmalar ise; "Gerhard Doerfer ve Ahmet Caferoğlu (1959); Claus Scöhhing (1997); Kurtuluş Öztöpcü (2000); Sooman Noah Lee (2008). Burada bibliyografik olarak bahsedilen araştırmaların tümü Azerbaycan Türkçesinin grameri ile ilgilidir, Doç. Dr. Süleyman Kaan Yalçın (2018)'ın "Azerbaycan Türkçesi Grameri" adlı araştırması gramer alanındaki güncel ve önemli araştırmalardandır.

Bu araştırmaların yanında karşılaştırmalı bir söz dizimi çalışmasının eksikliği de alanda hissedilmekteydi. Türkiye'de ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde araştırmalarını sürdüren, Azerbaycan Türkü Dr. Öğr. Üye. Elza Alışova Demirdağ (2021)'da "Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı

Olarak)” adlı araştırması ile bir ilke imza atmıştır. Alışova Demirdağ (2021)’dan önceki araştırmalar Türkiye Türkçesinin grameri dikkate alınarak hazırlandığı için Azerbaycan Türkçesinin gramer özellikleri yeterince yansıtılmamıştır. Bu araştırmada, Azerbaycan Türkçesinin söz dizimi titizlikle incelenmiş, orijinal eserlerden özgün örnekler verilerek Türkiye Türkçesinin söz dizimi ile mukayese edilmiştir. Dr. Öğr. Üye. Elza Alışova Demirdağ (2021)’ın “Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)” adlı araştırması alandaki önemli eksikliği gidermeye yönelik hacimli bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Bu araştırmada Dr. Öğr. Üye. Elza Alışova Demirdağ’ın “Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)” adlı eseri hakkında bilgi verilecektir. Kesit Yayınları tarafından 2021 yılında yayınlanan bu eser; Söz Diziminin Kavram Alanı (s.31-42), Azerbaycan Türkçesi Söz Diziminde Sentaks İlişkileri (s.43-68), Kelime Grupları (s.69-222), Cümle ve Ögeleri (s.223- 290), Cümle Türleri (s.291-430), Mürekkebe Sintaktik Bütümler/ Metin Sentaksı (s.431- 434) ve Durğu İşareleri/ Noktalama İşaretleri (s.435-436) ve Sonuç (s.437-443) olmak üzere sekiz ana bölümden oluşur. Bu ana bölümlerden önce giriş bölümünde genel bir bilgilendirme yapılmış, yöntem hakkında bilgi verilerek inceleme bulguları aktarılmıştır. Ayrıca araştırmanın sonuna Azerbaycan Türkçesi söz dizimi terimlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının yer aldığı bir sözlük eklenmiştir.

“Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)” adlı eserde her iki lehçenin söz dizimi eş zamanlı incelenmiştir. Araştırma, Türkiye Türkçesinin söz dizimindeki yöntem ve disipline uygun olarak hazırlansa da kitapta Azerbaycan Türkçesine has söz dizimi özelliklerine de yer verilmiştir. Bununla da çalışmanın tek yönlü yazılması engellenmiştir. Araştırmada her iki lehçedeki farklı görüşlere yer verilmiş, bulgular örneklerle desteklenmiştir. Bu yolla her iki lehçenin söz dizimindeki benzerlikler ve farklılıklar daha açık ve net olarak belirlenmiştir.

Birinci bölümde, “Söz Diziminin Kavram Alanı”, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde söz diziminin kavram alanı hakkında bilgi verilmiş, iki lehçenin söz dizimi kavram haritası çıkarılmıştır. Böylece iki lehçedeki söz diziminin kavram alanı mukayese edilmiş, benzerlikler ve farklılıklar örneklerle açıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde söz dizimi denildiğinde kelime grubu ve cümlelerden bahsedilirken; Azerbaycan Türkçesinde sentaks ilişkileri, kelime grubu, cümle, metin sentaksı ve noktalama işaretlerinden bahsedildiği tespit edilmiştir.

İkinci bölümde, “Azerbaycan Türkçesi Söz Diziminde Sentaks İlişkileri”, iki lehçedeki sentaks ilişkileri incelenmiş; sentaks ilişkilerinin söz dizimindeki yeri ve işlevi örneklerle açıklanmıştır. Azerbaycan Türkçesinde söz dizimi, sentaks ilişkilerinin incelenmesiyle başlar. Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları, cümle ögeleri ve cümle yapıları sentaks ilişkilerine göre sınıflandırılır. Sentaks ilişkileri hem *tabesizlik (bağımsızlık)* hem *de tabelilik (bağımlılık)* ilişkisi olarak ikiye ayrılır. Bu bölümde söz diziminde önemli yer tutan *tabesizlik (bağımsızlık) ilişkisi ve tabelilik (bağımlılık) ilişkileri* açıklanmıştır. Daha sonra *tabelilik ilişkileri* olarak *yanaşma ilişkisi, uzlaşma ilişkisi ve idare ilişkisi* örnekler üzerinden açıklanarak görselleştirilmiştir. Bu da sentaks ilişkilerinin işlevinin açıklanması bakımından önemlidir. Azerbaycan Türkçesinde sentaks ilişkileri ön plandadır, hatta kelime

grupları temel unsurun türüne göre tasnif edilirken; Türkiye Türkçesinin söz diziminde sentaks ilişkileri konu edilmemektedir.

Üçüncü bölümde, “Kelime Grupları”, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki kelime grupları karşılaştırılmıştır. İki lehçedeki kelime grupları ile ilgili görüş ve tasniflere yer verilmiş; Türkiye Türkçesinin gramerlerinden hareketle Azerbaycan Türkçesinin gramerlerindeki kelime grupları her iki lehçeden seçilen örneklerle açıklanmıştır. Bu bölümde yer alan kelime grupları; İsim Tamlaması, Sıfat Tamlaması, İsim- Fiil Grubu, Sıfat- Fiil Grubu, Zarf- Fiil Grubu, Goşmalı/ Son Çekim Edatlı Fiili Birleşmeler, Edat Grubu, Tekrar Grubu, Bağlama Grubu, Unvan Grubu, Birleşik İsim Grubu, Ünlem Grubu, Birleşik Fiil Grubu, Sayı Grubu, Kısaltma Grubu ve Zarf Grubudur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinin sözdiziminde kelime gruplarının sınıflandırılmasında temel unsurun türü temel ölçüttür. Ayrıca kelime grupları, Azerbaycan Türkçesinde *söz birleşmesi* olarak geçer. *Söz birleşmeleri ise, serbest (bağımsız) ve sabit (deyimler)* olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir.

Dördüncü bölümde, “Cümle ve Öğeleri”, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki cümle kavramıyla ilgili görüş ve tanımlara yer verilmiştir. *Yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı, teyin/ belirten, zarf tümleci, cümle dışı öğeler, hemcins uzuvlar/ türdeş öğeler, ilaveler ve hususileşme/ ayırmaların* yer aldığı bu bölümde her iki lehçedeki cümle öğelerinin nasıl bir araya getirildiği ve işlenişi hakkında bilgi verilmiştir. Her iki lehçede de cümle için koşul farklıdır; Türkiye Türkçesinde cümle için yargı temel koşulken, Azerbaycan Türkçesinde yargı temel koşul değildir. Esas olan bitmişlik, tonlama, yargı ve modallığın olmasıdır. Cümle öğelerinin işleniş şekillerine baktığımızda her iki lehçede durum farklıdır; Türkiye Türkçesi söz diziminde cümle konusu cümlenin öğeleri içerisinde değerlendirilirken, Azerbaycan Türkçesinde basit cümle sentaksı başlığı altında değerlendirilir. İki lehçede de temel öğeler ve yardımcı öğelerden oluşan cümle öğelerinde belirgin farklılıklar vardır. Azerbaycan Türkçesindeki *mübteda* terimi Türkiye Türkçesindeki *özneyi, haber* terimi yüklemi, *tamamlık* terimi ise nesne ve yer tamlayıcısını, *zerflik* terimi ise zarf tümlecini ifade eder. *Teyinin* Türkiye Türkçesinde karşılığı yoktur.

Beşinci bölümde, “Cümle Türleri”, cümle türleriyle ilgili görüşlere yer verilmiş, Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde cümle türleri yapılarına, yüklem türüne, yüklem yerine ve anlamlarına göre incelenmiştir. Türkiye Türkçesinin gelenekselleşmiş ölçütlerinin dışında Azerbaycan Türkçesinde cümleler hem genel hem de özel ölçütlere göre tasnif edilmiştir. “Cümle Türleri” bölümünde yazar, cümle türlerinin tasnifi konusunda hem Azerbaycan hem de Türkiye Türkçesindeki farklı görüşlere yer vermiştir. Bu bölümde Azerbaycan Türkçesinde sentaks ilişkisine göre tasnif edilen *tabesiz mürekkebe cümle (bağımsız birleşik cümle) ve tabeli mürekkebe cümle (bağımlı birleşik cümle)* detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Altıncı bölümde, “Mürekkebe Sintaktik Bütövler/ Metin Sentaksı”, Azerbaycan Türkçesinin metin sentaksı hakkında bilgi verilmiş, Türkiye Türkçesi söz dizimi kitaplarında metin sentaksının incelenmediği belirtilmiştir. Bu lehçenin metin sentaksı bölümünde metin bileşenleri ve sınırların belirlenmesi, metin sentaksının gramatikal anlam birimi, bileşenler arasındaki mantıki sentaktik usuller ve bileşenleri



ilişkilendiren vasıtalar incelenir. (Azerbaycan Dilinde Mürekkebe Sintaktik Bütövlər, 2012).

Yedinci bölümde, “Durğu İşareleri/ Noktalama İşaretleri”, Azerbaycan Türkçesindeki noktalama işaretleri hakkında bilgi verilmiş, her iki lehçenin noktalama işaretleri karşılaştırılmıştır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinin söz diziminde noktalama işaretlerinin de incelendiği belirtilmiştir.

Sonuç bölümünde çalışmada elde edilen sonuçlar tüm bölümler üzere tek tek verilmiştir.

Eserin sonunda “Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi Terimlerinin Türkiye Türkçesindeki Karşılığı” başlıklı bir sözlük bulunmaktadır. Bu bölümde Azerbaycan Türkçesindeki söz dizimi terimlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı verilmiş, araştırmacıların anlamlandırma sürecine katkı sağlanmıştır.

Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak) başlıklı eser; hacim ve içerik bakımından Azerbaycan Türkçesinin söz dizimi ile ilgili Türkiye’de yapılan en güncel ve kapsamlı çalışmadır. Eserde ilk defa olarak Azerbaycan Türkçesinin söz dizimi kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Kitap, Azerbaycan Türkçesi söz diziminin ayrıntılı olarak incelendiği, orijinal eserlerden tek tek seçilen örneklerle desteklendiği ve Türkiye Türkçesi söz dizimiyle detaylı bir şekilde karşılaştırıldığı bir eserdir.

Azerbaycan Türkçesinin söz dizimi ile Türkiye Türkçesinin söz dizimindeki benzerliklerin ve farklılıkların çıkartılması amacıyla karşılaştırılmalı olarak yapılan bu araştırma ile hem Türklük Bilimine hem lehçe araştırmalarına katkısı sağlayan hem de eseri Karabağ Savaşı şehitlerine ithaf eden Dr. Öğr. Üye. Elza Alişova Demirdağ’ı tebrik eder, okuru bol olmasını temenni ederiz.

## Kaynakça

- ALIŞOVA DEMİRDAĞ, Elza (2021). *Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Azerbaycan Dilinde Mürekkebe Sintaktik Bütövlər* (2012). Bakü, Mürtecim.
- BOZKURT, Fuat (2005). *Türklerin Dili*. İstanbul: Kapı.
- BURAN, Ahmet; ALKAYA, Ercan (2013). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1996). “Batı Türkçesinin Doğuşu”. *Uluslararası Türk Dili Kongresi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERĞİN, Muharrem (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Ebru.
- YALÇIN, Süleyman Kaan (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit.



# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

## Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu I-IV

Hacıyev, A. (2014). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu I Kitab (Müqəddimə Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 112 s.; Hacıyev, A. (2019). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu II Kitab (1 və 2-ci Boylar Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 68 s.; Hacıyev, A. (2022a). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu III Kitab (3-6-cı Boylar Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 288 s.; Hacıyev, A. (2022b). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu IV Kitab (7-12-ci Boylar Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil. 240 s.

### Celâl Görgeç

Türk Dili Bilim Uzmanı, Türkiye

e-posta celalgorgec07@gmail.com

orcid 0000-0002-4642-615X

### Atıf

Citation

Görgeç, Celâl (2022). Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu I-IV. *Dil Araştırmaları*, 31: 305-309

### Başvuru

Submitted

06.06.2022

### Revizyon

Revised

14.08.2022

### Kabul

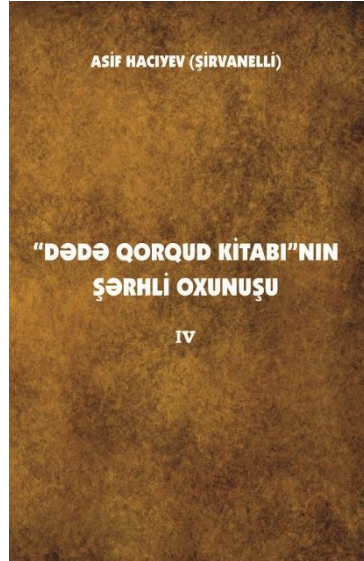
Accepted

15.08.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022



Dede Korkut Kitabı, bilindiği üzere, Türk dili ve edebiyatının en görkemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Tanıtacağımız eser, Asif HACIYEV (Şirvanelli) tarafından hazırlanan ve Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü kararıyla ilk cildi 2014'te, ikinci cildi 2019'da, üçüncü ve dördüncü cildi ise 2022 yılında Bakü'de Elm və Təhsil Yayınları tarafından basılan *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhlı Oxunuşu* adlı bilimsel çalışmadır.

Dede Korkut anlatmalarının Dresden ve Vatikan olmak üzere iki nüshası bilinmekteyken 2014 yılında M. Kaçalın Hoca'nın Türk Tarih Kurumunun Kütüphanesinde bulunduğu Ankara nüshası, 2019 yılında Türkmensahra (Günbed) bölgesinde bulunan ve 2022'de Bursa'da bulunduğu belirtilen nüsha ile artık beş nüshadan bahsetmek mümkündür. Türkmensahra nüshasının bulunmasının ardından bilim dünyasının dikkati tekrar Dede Korkut Kitabı'na yönelmiştir. Bilindiği gibi *Oğuz Boylarının Diliyle Dedem Korkud Kitabı*'nin bilim dünyasına ilk kez tanıtılan Dresden nüshası bir mukaddime (ön söz) ve on iki boydan oluşmaktadır. Vatikan nüshasında ise altı hikâye yer alır. 1815'te Heinrich Friedrich Von Diez'in Vatikan nüshasını bilim dünyasına tanıtmasından itibaren Dede Korkut anlatmaları üzerine günümüze kadar birçok çalışma yapılmış, makale, bildiri ve kitap boyutunda birçok eser ortaya konulmuştur.

Azerbaycan'da Dede Korkut araştırmaları, *Qorqudsünaslıq* adı altında bilimsel bir kol olarak sürdürülmektedir. Hatta, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsüne bağlı olarak 2000 yılında *Dədə Qorqud Şöbəsi* açılmıştır. Enstitünün temel bölümlerinden biri olan bu şubenin amaçlarını Kitab-ı Dede Korkut'un metin incelemesi, eski Türk destanları ile karşılaştırılması, hikâyelerin mitik katmanlarının göstergebilimsel yapısının araştırılması, Kitab-ı Dede Korkut'un açıklamalı sözlüğü ve bilimsel metnin hazırlanması ile «Dədə Qorqud» adında bilimsel-edebî bir derginin yayına hazırlanması olarak sıralamak mümkündür. Dede Korkut ve folklor araştırmalarına ilişkin bilimsel araştırmalara ve edebî çalışmalara yer verilen «Dədə Qorqud» dergisi 2001 yılında yayın hayatına başlamıştır (<http://www.folklor.az/qorqudsunasliq.htm>). Dede Korkut araştırmalarının Azerbaycan'da ayrı bir bilim dalına dönüşmesinde Dede Korkut hikâyelerinin bir Azerbaycan kahramanlık destanı olarak kabul edilmesi etkili olmuştur. Elbette ki bu anlatmalar Oğuzname geleneğinin bir örneği olarak Oğuzlar başta olmak üzere tüm Türk dünyasının ortak mirasıdır. Kazakistan'ın Kızılorda bölgesinde Korkut Ata türbesinin bulunması ve Kazakların Korkut Ata'yı bir Kazak ulusu olarak kabul etmesi de buna bir kanıttır. Bayburt'ta da Dede Korkut'a ait olduğu söylenen bir türbe bulunmaktadır. Kısacası Türk dünyasının değişik coğrafyalarında Dede Korkut'a ait izler bulmak mümkündür.

Bu kısa girişten sonra HACIYEV'in dört ciltlik eserini tanıtmaya geçebiliriz. Bu eserlerde Dede Korkut Kitabı'nın yorumlamalı okunuşu Dresden nüshasına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. HACIYEV, çeşitli yayınlarda farklı şekillerde transkripsiyonu yapılan söz, ifade ve metin parçalarının aslına uygun olarak açıklanmasının amaçlandığını belirtir. yalnız 6 boyu içeren Vatikan nüshası yerine içerik, dil ve üslup açısından daha mükemmel saydığı ve 12 boydan oluşan Dresden nüshasını tercih ettiğini belirtir. Oğuz Türkçesiyle Arap harfleriyle yazıya geçirilen boyların aslına uygun olarak okunup açıklanması önemli bir problem olarak güncelliğini korumaktadır. O. Ş. Gökyay, H. Araslı, M. Ergin, Ş. Cəmşidov, F. Zeynalov - S. Əlizadə, S. Tezcan - H. Boeschoten ve diğer tanınmış araştırmacıların değerli çalışmaları olmasına rağmen bu yönde araştırmalar devam ettirilmekte ve yeni

okuyuşlar ortaya çıkmaktadır (Hacıyev, 2014: 16). Elbette ki Dede Korkut hakkındaki çalışmalar bunlarla sınırlı değildir.<sup>1</sup>

**I. Kitap:** “*Müqəddimə Üzrə*” alt başlığını taşıyan ve 2014 yılında yayımlanan birinci cilt, 112 sayfadan ibarettir. Adından da anlaşılacağı üzere, Dresden nüshasındaki mukaddime bölümünün eski yazılışı ile satır altı olarak transkripsiyonlu metni verilmiştir. Bu birinci kitap, “*Qədim Oğuz Eposunun Azərbaycan Variantı*” başlıklı bir girişle başlar. Azərbaycan’daki Dede Korkut araştırmacıları tarafından bu abidevi Oğuzname’nin “*Azərbaycan oğuznaməsi*” olarak adlandırılması bilimsel açıdan tartışmaya açıktır. Kitapta yer alan “...xüsusilə Türkiyə və Türkmənistan respublikalarında bu abidənin məhz onlara məxsus olduğu fikri də geniş yayılmışdır.” cümlesi bu düşüncenin tersinin de ileri sürülebileceğini göstermektedir (s. 3-4). Sonuçta bu eser; dil, kültür ve tarih bakımından başta Oğuzlar olmak üzere tüm Türk halklarının ortak edebî mirasıdır. HACİYEV, Azərbaycan bölgesinde şekillenen Dede Korkut varyantının Dresden nüshasını, Anadolu’da şekillenen varyantın ise Vatikan nüshasını oluşturduğunu ileri sürerek “*Dresden nüshasının dil ve üslubunun Azərbaycan Türkçesine, Vatikan nüshasının ise Anadolu Türkçesine uygunluğu da bu olguyla bağlantılıdır.*” demektedir (s. 15). “*Eposun Müqəddimə Hissəsinin Əski Yazılışı və Transkripsiyası*” bölümünde ise nüshadaki sayfaların numarası sayfanın başlangıcında ortada, satırların sırası ise satır başında gösterilmiştir. Sadelik açısından aynı yaprak üzerinde a/b şeklinde (2a, 2b gibi) sayfa numarası verilmek yerine her sayfa müstakil olarak numaralandırılmıştır. Her bir faksimile satırın altında Latin kökenli Azərbaycan alfabesiyle transkripsiyonu yapılmış okunuşu verilmiştir. Ü için q, damak n’si için ñ, ç için x, ğ için ğ harfi kullanılmıştır. Kapalı /e/ sesi e ile; açık /e/ sesi ise Azərbaycan’daki resmî alfabede olduğu gibi, ə harfi ile gösterilmiştir. Yazma ile okunuşunun alt alta verilmesi okunuşla ilgili problemlerin çözümlenmesine yardımcı olacağı için iyi bir tercih olmuştur. Çalışmada her ne kadar Dresden nüshası temele alınsa da bazı tartışmalı okumalar için Vatikan nüshasına başvurulmuştur. Metinde satır üstünde numaralandırılmış <sup>[1]</sup> işareti olan sözler, deyimler ve soylamalar çalışmanın “*Şərhlər*” bölümünde etraflıca açıklanmıştır. HACİYEV, Dede Korkut Kitabı’nı satır satır, söz söz yeniden karşılaştırmalı bir biçimde gözden geçirmekle *Qorqudşünəşliq* sahasında tartışmalı konulara açıklık getirmek istediğini belirtir (2014: 19). Kitapta, yaklaşık on sayfalık metin kısmından sonra yetmiş sayfalık bir açıklamalar bölümü bulunmaktadır. Birinci kitapta 160 çalışmadan faydalandığı görülmektedir.

**II. Kitap:** 2019 yılında Bakü’de basılan bu cilt, 168 sayfadan ibarettir. II. kitap, Dede Korkut Kitabı’nın 1. ve 2. boylarını içermektedir. “*Dədə Qorqudun Oğuz Dünyası*” başlıklı bir yazıyla başlayan bu ciltte ilk olarak “*Dirsə Xan Oğlu Buğac Boyu’nun Əski Yazılışı və Transkripsiyası*”, sonrasında “*Qazan Xanın Evinin Yağmalanması Boyu’nun Əski Yazılışı və Transkripsiyası*” verilir. Her boyun metninin ardından ilgili boy hakkında açıklamalar verilmiştir. Birinci boyla ilgili 30 sayfa, ikinci

<sup>1</sup> Dede Korkut Kitabı’yla ilgili O. Fikri Sertkaya, Mustafa S. Kaçalın, Salahaddin Bekki ve Sadettin Özçelik’in Dresden ve Vatikan nüshasıyla ilgili çalışmalarını; Yusuf Azmun, Metin Ekici, Nasser Khaze Shahgoli ve arkadaşlarının ise üçüncü nüshayla ilgili çalışmalarını ayrıca anmak gerekir.

boyla ilgili ise yaklaşık 58 sayfa açıklama yapılmıştır. Bu çalışmada, Dede Korkut Kitabı'nın mevcut varyantta yorumlamalı okunuşu bu anıtsal eserin Dresden nüshasındaki yazılışına dayalı yapılmış, çeşitli yayınlarda farklı şekillerde transkripsiyonu yapılarak tartışmalara neden olan söz, ifade ve metin parçalarının aslına uygun bir biçimde açıklanması amaçlanmıştır. İkinci kitapta HACIYEV'in 177 çalışmadan faydalandığı görülmektedir.

**III. Kitap:** 2022 yılında Bakü'de Elm və Təhsil Yayınları tərəfindən basılan üçüncü cilt, 288 sayfadan ibarettir. III. kitab, Dede Korkut Kitabı'nın üçten altıya kadar olan boylarını içermektedir. Bu boylar şunlardır: *Qam Bərəniñ Oğlu Bamsı Beyrək Boyu*, *Qazan Bag Oğlu Uruz Bəgiñ Tutsaq Olduğu Boyu*, *Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul Boyu*, *Qañlı Qoca Oğlu Qan Turalı Boyu*. II. kitapta olduğu gibi, her boyun metnin ardından ilgili boy hakkında açıklamalar verilmiştir. Üçüncü boyla ilgili 60 sayfa, dördüncü boyla ilgili 33 sayfa, beşinci boyla ilgili 8 sayfa, altıncı boyla ilgili 28 sayfa açıklama verilmiştir. III. kitapta HACIYEV'in 232 çalışmadan faydalandığı görülmektedir.

**IV. Kitap:** 2022 yılında Bakü'de Elm və Təhsil Yayınları tərəfindən basılan dördüncü və son cilt, 240 sayfadan ibarettir. IV. kitab, Dede Korkut Kitabı'nın yediden on ikiye kadar olan boylarını içermektedir. Bu boylar şunlardır: *Qazılıq Qoca Oğlu Yegnək Boyu*, *Basat Dəpəgözi Öldürdüğü Boy*, *Bəkil Oğlu Əmraniñ Boyu*, *Uşun Qoca Oğlu Səgrək Boyu*, *Salur Qazan Tutsaq Olub Oğlu Uruz Çıqardığı Boyu*, *İç Oğuz Taş Oğuz Asi Olub Beyrək Öldüğü Boy*. Önceki ciltlerde olduğu gibi her boyun ardından açıklamaları veren HACIYEV, IV. kitapta Azərbaycan Türkçəsi, Türkiyə Türkçəsi və Rusça olmak üzere 239 çalışmadan yararlanmışdır. Yedinci boyla ilgili 20 sayfa, sekizinci boyla ilgili 24 sayfa, dokuzuncu boyla ilgili 19 sayfa, onuncu boyla ilgili 23 sayfa, on birinci boyla ilgili 21 sayfa ve son olarak on ikinci boyla ilgili 6 sayfalık bir açıklama yapılmıştır.

• كرخاتم بركون اغوزا وئوردكى او مستنه بيني كلدي •  
<sup>7</sup>Məgər, xanım, bir gün Oğuz otururkən üstünə yağı gəldi.

• دون اچنده اوركدي كوچدي چتوب كيدركى اروز •  
<sup>8</sup>Dün içində ürkdə köçdi. Qaçub gedərkən Aruz

• قوجە تەك اوغلىچى دىشمى براصلان بولپ كوتىشى •  
<sup>9</sup>qocanın oğlanlığı düşmüş, bir aslan bulup götürmüş,

• مياشى اغوز كە آيا مەكلوب يورد تە قوتىچە اغوز •  
<sup>10</sup>bəsləmiş. Oğuz gənə ayyamla gəlüb yurduna qondi. Oğuz

• خانك ايلچى مەكلوب خىبر كوردى • ايرى خاتم سازدى •  
<sup>11</sup>xanın ilqıçısı gəlüb xəbər gətürdi. Aydır: – Xanım, sazdan

Görsel-1. “Basat Dəpəgözi Öldürdüğü Boyu”n ilk sayfasının ilgili kitapta gösterimi (Hacıyev, 2022b: 37).

Eserin ardında kısaca yazar hakkında bilgi vermek de yerinde olacaktır. Doç. Dr. Asif Xatabala oğlu HACIYEV (Şirvanelli), 1959 yılında İsmayilli ilçesinin Quşencə köyünde dünyaya gelmiştir. Ortaöğrenimini 1976'da Bakü'nün Balaxanı kasabasındaki 204 Numaralı Mektep'te bitirmiştir. 1980'te Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsünün

Filoloji Fakültesini dereceyle bitirerek öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. 1990'dan itibaren Azərbaycan Bilimsel Araştırmalar Eğitim Bilimleri Enstitüsünde dil araştırmaları ve öğretimiyle meşgul olmuştur. 2004-2015 yılları arasında Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü “Qorqudsünaslıq” (şimdiki Dədə Qorqud) Şubesinde kıdemli araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. HACIYEV'in Dede Korkut Kitabı'yla ilgili altmıştan fazla makalesi bulunmaktadır.

Günümüze gelinceye dek Türk dilinin edebî ve ebedî abidesi Dede Korkut Kitabı hakkında birçok çalışma yapılsa da henüz bütün yönleriyle açığa kavuşturulamayan pek çok problem olduğu görülmektedir. Karşılaştırmalı ve farklı bakış açılarıyla yazılan çalışmalar bu problemlerin çözümüne katkı sunacaktır. Bu tanıtımla ilgilileri Azərbaycan'da son iki cildi 2022'de yayımlanan bir Dede Korkut eseriyle tanıştırmak amaçlanmıştır.

Son söz yerine Korkut Ata'nın kutlu dilince yom verelim: *“Karlı kara dağlarınızı yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacınız kesilmesin! Kanın akan görklü suyunuz kurumasin! Kanatlarınızın ucu kırılmasın! Kadir Tanrı sizi namerde muhtaç etmesin!”*

## Kaynakça

- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Dədə Qorqud Şöbəsi:*  
<http://www.folklor.az/qorqudsunasliq.htm> (Erişim Tarihi: 01.06.2022).
- HACIYEV, A. (2014). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhli Oxunuşu I Kitab (Müqəddimə Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil.
- HACIYEV, A. (2019). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhli Oxunuşu II Kitab (1 və 2-ci Böylər Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil.
- HACIYEV, A. (2022a). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhli Oxunuşu III Kitab (3-6-cı Böylər Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil.
- HACIYEV, A. (2022b). *Dədə Qorqud Kitabı'nın Şərhli Oxunuşu IV Kitab (7-12-ci Böylər Üzrə)*. Bakı: Elm və Təhsil.





# DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 16, Dönem: 2022/Güz, Sayı: 31

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003



YAYIN DEĞERLENDİRME  
Review

## Altay Türkçesi Grameri

Güner Dilek, Figen (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. ISBN: 978-975-14-5153-9

### Neslişah Yıldız

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

e-posta nesliisaahyildiz@gmail.com

orcid 0000-0003-2008-7361

### Atıf

Citation

Yıldız, Neslişah (2022). *Altay Türkçesi Grameri*.

*Dil Araştırmaları*, 31: 311-316

### Başvuru

Submitted

27.10.2022

### Revizyon

Revised

26.11.2022

### Kabul

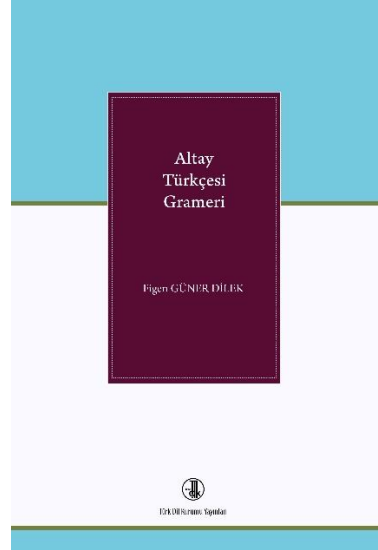
Accepted

27.11.2022

### Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022



Altay Türkçesi, Güney Sibiryâ bölgesinde Dağlık Altay Özerk Cumhuriyet'inde yaşayan, aralarında bir takım diyalektik farklılıklar olan Tuba Kişi, Çalkandı Kişi, Kumandı Kişi Altay Kişi, Teleüt ve Telengit boylarının ortak edebî dili "Altay (Oyrot) Türkçesi" olarak adlandırılmaktadır (Güner Dilek 2007: 1012).

Altay Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak grubunun Kırgız-Kıpçak alt grubuna girmektedir. Türk tasnif denemelerinde Güney Sibiryâ koluna ait olan Altay Türkçesi, zaman ve mekân olarak Türkiye Türkçesinin en uzak akrabalarından biridir. Bu

uzaklık ise Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin tarihi boyunca diğer dillerle kurduğu ilişkilerden kaynaklanmaktadır.

Altay Türkçesi ile ilgili yapılan çalışmalar 18. yüzyılda başlamış 19. yüzyılda ise ivme kazanmıştır. Verbitskiy'nin de aralarında bulunduğu misyonerler heyeti (Makariy Gluharev, Landışev, İlminskiy vd.) tarafında hazırlanan Grammatika Altayskogo Yazıka (1869) adlı ilk Altay Türkçesi grameri, diğer Türk lehçelerine ait gramer kitapları için ilk örnek olma özelliği taşımaktadır.

Altay Türkçesi'yle ilgili çalışmaların arasında en kapsamlı ve hatırı sayılır araştırma Radloff'a aittir. Radloff'tan sonra detaylı çalışma N. P. Direnkova'nın çalışmasıdır. Uzun süre Şorca, Hakasça ve Altayca ile uğraşan Direnkova'nın *Gammatika Oyrotskogo Yazıka* (1940) "Altay Dili Grameri" adlı eseri Altay Türkçesi ile ilgili çalışmalara büyük katkı sağlamıştır. Direnkova'dan sonra Baskakov'un çalışmaları Altay Türkçesi ağızları açısından önemlidir. Baskakov'un Altay Türkçesi hakkında kaleme aldığı makale ve kitaplar bu konuda en kapsamlı incelemeleri gerçekleştirmiştir. (Güner Dilek 2015:30-32)

Altay Türkçesi üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalara gelindiğinde ilk olarak Reşit Rahmeti Arat'ın Altaycadaki yardımcı fiilleri incelediği çalışması 1923 yılında *Die hilfsverben und verbal-adverbien im Altaischen* adıyla yayınlamıştır. Baskakov-Toşçakova tarafından hazırlanan Oyrotsko-Russkiy Slovar isimli sözlük, Emine Gürsoy Nakali ve Muvaffak Duranlı tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek 1999 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Altay-Türkçe Sözlük adıyla yayınlamıştır. Eyüp Bacanlı'nın *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller* başlıklı kitabı 2014 yılında Türk Dil Kurumu yayınları tarafından yayınlamıştır. Abdullah Elcan'ın *Altay Türkçesi Karşılaştırmalı Ses ve Şekil Bilgisi* adlı kitabı Gece Akademi Yayınları'ndan yayınlamıştır.

Bu yazıda tanıtacağımız kitap, Türk Dil Kurumu tarafından 2022 yılında yayımlanan Prof. Dr. Figen Güner Dilek'in "Altay Türkçesi Grameri" adlı eseridir. Prof. Dr. Figen Güner Dilek'in daha önce yaptığı çalışmalar onun bu eserinin temelini oluşturur niteliktedir. Güner Dilek'in Altay Türkçesi ile ilgili yaptığı çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. (1996). Altay Türkçesinde Fiil. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi
2. (1997). "Göktürk Bengü Taşlarından Günümüz Altay Türkçesine Ulaşan Kelimeler". Sibirya Araştırmaları, İstanbul : Simurg
3. (2002). Altay Türkçesinin Yazıl Dili Haline Getirilmesi. 1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2002
4. (2004). Altay Türkçesindeki {-GIIA-} Eki Hakkında. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I. Ankara: Türk Dil Kurumu
5. (2005). Altay Türkçesi Ağızları. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi
6. (2006). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil, Basit Çekim, "Altay Türkçesi". Ankara: Türk Dil Kurumu
7. (2007). Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-II. Ankara,
8. (2007). "Altay Türkçesi". Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ

9. (2007). Altay Türkçesinde Sözeylemler. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.Konya
10. Altay Türklerinde Akrabalık. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı. Akçağ Yayınları, Ankara. 2008
11. (2015). Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları Karşılaştırmalı Ses Bilgisi. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara

Prof. Dr. Figen Güner Dilek'in Altay Türkçesi Grameri adlı eseri Giriş (s. 31-40), Ses Bilgisi (s. 45-60) ve Şekil Bilgisi (s. 61-267) başlıkları olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda Altay Türkçesinden örnek metinler ile bunların Türkiye Türkçesine aktarmalarına; Sözlük ve Dilbilgisel öğeler dizinine de yer verilmiştir. Eserin üç ana bölümü Giriş (s. 31-40), Ses Bilgisi (s. 45-60) ve Şekil Bilgisi (s. 61-267) başlıkları altında ele alınmıştır.

Eserde ilk olarak "İçindekiler" kısmından sonra "Önsöz", "Kısaltmalar" ve "Yazı Çevirimi Alfabetesi" bulunmaktadır. Kısaltmalar bölümü, "İncelemede ve Örnek Metin Alıntılarında Kullanılan Eserler ve Kısaltmalar" ve "Diğer Kısaltma ve İşaretler" olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. Yazı çevirimi alfabetesinde Altay Türklerinin yıllar içinde kullandıkları alfabelerdeki ses değişimi ve bu ses değişimlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları tablo halinde gösterilmiştir. Devamında ise alfabeyle ilgili bazı özel durumlar hakkında bilgi verilmiştir.

Prof. Dr. Figen Güner Dilek, bu çalışmayı hazırlamasının sebebini kitabın Ön Söz bölümünde "Eser, Türkiye'de Altay Türkçesiyle ilgili yapılmış ilk çalışma olmamakla birlikte Altay Türkçesi grameri olarak hazırlanmış bütüncül ilk ve öncü çalışmadır." şeklinde açıklamaktadır.

Eserin Giriş bölümünde (s.31-40) Altay Türkleri, Altay Cumhuriyeti, Altay Türkçesi hakkında bilgi verilmiştir. Kitapta Altay Türklerini oluşturan siyasi, tarihi, dilsel ve coğrafi unsurlar belirtilmiştir. Altay Türkçesi ile ilgili yapılan çalışmalar tanıtıldıktan sonra Türk lehçelerinin tasnif çalışmalarında Altay Türkçesinin yerini eleştirel bir tutumla ele alınmıştır. Altay Türklerinin kullandığı alfabe listelenmiş latin harflerine çevirim tablosu ile birlikte verilmiştir. Altay Türkçesinin yazı dili haline geliş sürecini ve bugünkü durumu açıklanmasıyla bölüm son bulmaktadır.

İkinci bölüm "Ses Bilgisi" (s.45-60) başlığı altında "Parçalı Ses Birimler" alt başlığı altında ünlüler, ünsüzler, ünsüzlerin nitelikleri ve ünsüz uyumu ayrıca incelenmiştir. Bu bölümde bunların yanı sıra ünlü seslerin birimleri ölçünlü Altay Türkçesi tablosunda dilin hareketine, dudakların biçimine, çene açısına ve çıkış süresine göre listelenmiştir. Ünlü ve ünsüz ses birimleri ayrıca niteliklerine ve ünlü ve ünsüz uyumlarına göre değerlendirilmiş ve örneklendirilmiştir. Altay Türkçesinin yazı dili ağızlarında her bir ünsüz ve ünlü ses biriminin özellikleri belirlenmiş ve ses özelliklerine göre listelenmiştir.

Üçüncü Bölüm "Şekil Bilgisi" (s.61-267) başlığında altında üç kısım "Yapı Bakımından Kelimeler", "Yapım Ekleri" ve "Kelime Türleri" işlenmektedir. Yapı Bakımından Kelimeler başlığı kendi arasında üç alt başlığa ayrılmıştır. Bunlar; basit, türemiş ve birleşik kelimedir. Bu bölümde basit ve türemiş kelimeler bölümü kısa bir şekilde bitirilmiş fakat birleşik kelimeler başlığı ise kendi arasında isim birleşmeleri, fiil birleşmeleri ve yeterlilik şekli olmak üzere üç ayrı alt başlıkta gösterilmiştir.

Birleşik kelimeler bölümünde detaylıca incelenmiş ve kelimeler bolca örneklendirilmiştir.

“Yapım Ekleri” başlığı; isimden isim yapım ekleri, fiilden isim yapım ekleri, isimden fiilden yapım ekleri ve fiilden fiil yapım ekleri olmak üzere dört ayrı alt gruba ayrılmıştır. Burada tespit edilen yapım ekleri çok örnekle desteklenip sunulmuştur.

Çalışmada 32 isimden isim yapım ekine, 46 fiilden isim yapma ekine, 20 isimden fiil yapma ekine ve 17 fiilden fiil yapma ekine yer verilmiştir. Çalışmada gösterilen yapım eklerinden örnekler şu şekilde gösterilebilir:

Tür	Sayı	Ekler
İİYE	32	+AgA, +A(O)k, +Aş, +At, +(I)Ça(O)k, +Ça(o), +çI, +çXk, +çXk, +çII, +DA(O)ş, +GAy, +GI, +GI(U)r, +LXk, +LU, +ma(O)kçı, +(O)mlk, +na(O)k, +(X)nçı, +SA(O)k, +SimAk, +SimAn, +SU, +(II)tlm, +U, +gor, +kA(O), +kan, +I, +n, +s, +t
FİYE	46	-A, -(A)AçI, -(O)OçI, -Ak, -BA(O)s, -çAñ, -çAk, -çI, -çIk, -çIIU, -GA(O), -GA(O)k, -GA(O)n, -GX, -GXn, -GXr, -GIş, -(X)k, -I, -(X)ltA, -(X)m, -mA, -Ma(O)l, -(X)n, -(I)ntl, -ñ, -(ñ)kAy, -MA(O)k, -(A/O)r, -(X)ş, -(I)t, -U, -UçI, -UI, -Ur, -Uş, -agan, -An, -dlk, -AlAñ, -Kı(U)l, -kIt, -tlk, -maç, -(I)mcI(k), -mIş
İFYE	20	+A(O)-, +cI- ~ +Şt, +çI-, +DA-, +GA(O)r-, +I(U)-, +(X)k-, +kXr-, +LA(O)-, +(A/I/O)r-, +(X)r-, +(I)rKA-, +SI-, +SIn-, +SIRA-, +zA-, +tl, +Ay- ~ +Iy- ~ +y-, +I, +şA- ~ +ça-
FFYE	17	-BA(O)-, -bl-, -GA-, -I(-~U), -mzIrA-, -Sa-, -y-, -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş-, -GIIA-, DI(U)r, -gl(U)s-, -kür-, -Xr-, -(X)s-, -t

Kelime türleri başlığı (s.103-124); isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, fiilimsiler, ünlem, bağlaç, edat dokuz alt başlığa ayrılmıştır. İsim başlığında çokluk, iyelik, hâl ekleri ve isimler soru konuları irdelenmiştir.

Sıfatlar adlardan önce gelerek adları niteleyen veya adları farklı yönlerden belirten kelimelerdir. Bu bölümde sıfatlar sadece işlevleri yönünden değerlendirilerek örneklerle sunulmuştur. Ana başlık olarak niteleme, belirtme, sıfatlarda pekiştirme, sıfatlarda derecelendirme ve sıfatlarda varlık-yokluk durumu ele alınmıştır. Belirtme sıfatlarının alt başlıklarında ise işaret, soru ve sayı sıfatları açıklanmıştır. Ayrıca sayı sıfatları da kendi içinde asıl, sıra, üleştirme, kesir ve topluluk sayı sıfatları olarak başlıklara ayrılmıştır.

Zamirler adlı başlıkta ise şahıs ve işaret zamirlerinin her birinin hâl ekleri eklenmiş şekilleri ile örnekler sunulmuş ayrıca dönüşlülük, soru ve belirsizlik zamirleriyle ilgili değerlendirme yapılarak bolca örnek verilmiştir. Zarflar; yer, zaman, hal, miktar, soru zarfları olarak değerlendirilmiştir. Zarflar bölümüne fazla yer verilmemiştir.

Fiil bölümü ise kendi içerisinde iki alt başlığa ayrılmıştır. Bunlar; fiil çekiminde şahıs ve fiil çekiminde zaman-kip-görünüştür. Şekil Bilgisi bölümünde en hacimli başlık olduğu görülmektedir. Bu bölümdeki her alt başlık detaylıca ele alınmış olup oldukça örnek verilmiştir. Ayrıca bu bölümde bazı kısımlar da tablo şeklinde sunulmuştur. Fiil çekiminde kiplerin eklerini I. tip, II. tip, III .tip vb. biçiminde göstererek bu ekler hakkında kısa bilgilere yer verilmiş, sonra bu eklerin olumsuzluk şekli, soru şekli ve işlevi alt başlıklara ayrılarak incelemiştir.

Filimsiler başlığı ise isim fiil, sıfat fiil ve zarf fiil olarak verilmiştir. Bu bölümde filimsilerin kullanılış biçimleri, işlevleri ve örnekleri sunulmuştur. Sıfat fiiller kendi içerisinde "Geçmiş zaman sıfat fiilleri" ile "şimdiki ve gelecek zaman sıfat fiilleri" olmak üzere iki gruba ayrılarak örneklerle okuyucuya sunulmuştur. Zarf fiiller işlevleri bakımından incelenmiştir. Bu işlevler bağlama, zaman ve amaç bildiren zarf fiiller olarak ayrılmaktadır.

Çalışmada 3 İsim-Fiil, 8 Sıfat-Fiil ve 18 Zarf-Fiil ekine yer verilmiştir. Çalışmada gösterilen filimsi eklerinden örnekler şu şekilde gösterilebilir:

İsim-Fiil	3	-(A, O, I)r, -(A/I)Rga / -(O)rGO, -(X)ş
Sıfat-Fiil	8	-GAn / -GOn, -GAndly / -Gondly, -(A)AçI / -(O)OçI, -(A, I, O)r, -BA(O)s, -A(y)tAn / -O(y)tOn, -GAdly / -GODly, -GALAk / -GOIOk
Zarf-Fiil	18	-A(-O) / -y, -AlA / -OIO / -YIA / -YIO, -BAy / -BOy, -(X)p, -(AI)rdA / -OrdO, -BAstA / -BOstO, -GAJl(n) / -GOJl(n), -GAlAktA / -GOIOktO, -GAlI / -GOII, -GANçA / -GONçO, -GAndA / GONDÖ, -GAndly / -GONDly, -(A)Rga / -(I)rga, / -(O)Rgo, -BAskA / -BOskO, -(X)p / -y / -A(O) / -BA(O)y

Ünlemler gerçek olaylar karşısındaki zihin durumlarını ve duygusal tepkileri işaret eden kelimelerdir. Çalışmada, Altay Türkçesinde sıklıkla kullanılan ünlemler; duygu ünlemleri, gösterme ünlemleri, yönlendirme ünlemleri, sorma ünlemleri ve cevap ünlemleri şeklinde gruplandırılmış ve 14 duygu, 4 seslenme, 1 gösterme, 6 yönlendirme, 2 sorma ve 6 cevap ünlemlerine yer verilmiştir. Yer verilen ünlemler şöyle bir tabloda sunulabilir:

Duygu Ünlemleri	14	Bataa, eyt - eyt eyt, i(t) tatay, içke-ey / içi keey, kalak!, o/cayla, coo / coo coo, e / çaalda / eeçaalda / o, çaalda / çaalta!, hahaha / hihihhi, Kuday(may) / Kuda-ay!, o / oo, O / O-o,eh!, Ura
Seslenme Ünlemleri	4	a - aa, ay, ey, kayrakan - kayrako-on
Gösterme Ünlemleri	1	tuku - tu ol
Yönlendirme Ünlemleri	6	ay, çü, kıs kıs, tpru - tr-r, ayt-ayt, ci-ip ci -ip ci-ip
Sorma Ünlemleri	2	bedi, iyne, ine, ne
Cevap Ünlemleri	6	boldı - bolor, cart, ce - ce bolor, cok, çın - çıp la çın, eye

Bağlaçlar kelimeleri, kelime gruplarını veya cümleleri biçim ve anlam yönünden bağlayan kelimelerdir. Çalışmada bağlaçlar; sıralama, denkleştirme, cümlebaşı bağlaçları şeklinde gruplandırılmış ve 2 sıralama, 3 denkleştirme, 4 karşılaştırma ve 5 cümle başı bağlaçlarına yer verilmiştir. Yer verilen bağlaçlara örnekler şu şekilde gösterilebilir:

Sıralama Bağlaçları	2	la ~ lo, la ~ lo
Denkleştirme Bağlaçları	3	Emeze, ce, emeze aysa - aysa emeze
Karşılaştırma Bağlaçları	4	DA(O).... DA(O), birde.....birde, baza, baza katap
Cümle Başı Bağlaçları	5	Aysa-aysa bolzo, ta....ta cok, bayla, nenin uçun deze, minayda - anayda - anaydarda

Edatlar alet, vasıta anlamına gelen, tek başına bir anlam ifade etmeyen, ancak kelime veya kelime gruplarından sonra gelerek kelimelerle ilişki kurmaya yaramaktadır. Bu çalışmada Altay Türkçesinde çekim ve kuvvetlendirme edatları şeklinde gruplandırılmış ve 36 çekim ve 6 kuvvetlendirme edatlarına yer verilmiştir. Yer verilen edatlara örnekler şu şekilde gösterilebilir:

Çekim Edatları	36	<i>Arı, beri, caar, cakalay, döön / töön, ebire / aylandıra, köstöp, odojında, örö, tömön, udura, kojo, la / Lo, ajıra / keçire / ötküre, uçun, bolup, ulam, şiltuzında, kiyninde, çılup /çilep, keptü / keberlü, kire/kirelü, oşkoş, başka / öskö, ala, ozo, aldında, bajında, cetire, sayın, kayra, turkunna, körö, aayınça, kereginde, ordına</i>
Kuvvetlendirme Edatları	6	<i>DA / DO, baza, deze, emes, la / IO, ok / emey / ine / iyne</i>

Kitabın son kısmında Altay Türkçesi gramerine ait çalışmaları elde etmemizi sağlayacak oldukça geniş bir kaynakça yer almaktadır. Ayrıca kitabın sonunda Altay Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarması olan 11 tane örnek metne yer verilmektedir.

Büyük bir titizlikle hazırlanan dizin bölümünün yanı sıra dil bilimsel öğeler dizini yer almaktadır. . Kitap, bu sahada çalışanlara yol gösterici el kitabı niteliğindedir. Yapılacak başka çalışmalara temel kaynak olması bakımından önem arz etmektedir.

Kaynakçadaki eski tarihli yayınlar arasında Arat 1953, Baskakov 1947, Pritsak 1959, Ramsted 1952 ve Tyuhteneva 1952 güncel yayınlar arasında ise Eleusin 2020, Menges 2020, Savelyev 2020, Tosun 2017, Ersoy 2018 gibi eserlerin kaynakçada yer alması, bu çalışmada tarihi ve güncel yayınlardan yararlanıldığını da göstermektedir.

Figen Güner Dilek'in *Altay Türkçesi Grameri* bugün tehlikedeki Türk lehçelerinden biri olan Altay Türkçesi için değerli bir çalışmadır. Bu alandaki büyük bir boşluğu dolduracak olması bakımından şüphesiz önemli ve gerekli bir çalışmaya imza atmıştır. Sayın Prof. Dr. Figen Güner Dilek' e teşekkür eder, çalışmalarında başarılar dileriz.

## Kaynakça

- GÜNER DİLEK, Figen (1996). "Göktürk Bengü Taşlarından Günümüz Altay Türkçesine Ulaşan Kelimeler". *Sibirya Araştırmaları*, İstanbul: Simurg, ss. 139-145.
- GÜNER DİLEK, Figen (2002). "Altay Türkçesinin Yazı Dili Haline Getirilmesi". *1552 ve Sonrası Kazan'ın İşgali ve Türk Topulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, ss. 73-79.
- GÜNER DİLEK, Figen (2004). "Altay Türkçesindeki {-GIIA-} Eki Hakkında". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. Ankara : Türk Dil Kurumu, ss. 787-792.
- GÜNER DİLEK, Figen (2006). "Altay Türkçesi". *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fil-Basit Çekim* (Edt.: Ahmet Bican Ercilasun, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişçiöglü). Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007a). "Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları". *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-II*. Ankara ss. 707-715.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007b). "Altay Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ, 1009-1084.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007c). "Altay Türkçesinde Sözeylemler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 21: ss. 39-49.
- GÜNER DİLEK, Figen (2008). "Altay Türklerinde Akralalık". *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ, 541-563.
- GÜNER DİLEK, Figen (2015). *Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

## Etik İlkeler ve Yayın Politikası

### Ethical Principles and Publication Policy

Yazar(lar) Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin<sup>1</sup> ikinci bölümünde yer alan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler kısıtlarına uymakla sorumludurlar.

#### Tübitak Ulakbim TR DİZİN Kuralları ve Etik Kurul İzni

TR Dizin tarafından 2020 yılında açıklanan Etik İlkelerle ilgili kurallar kapsamında aşağıdaki hususlara tüm yazarların dikkat etmesi önemlidir:

Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- \* Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- \* İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- \* İnsanlar ve hayvanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- \* Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca; olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi; başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve bunun belirtilmesi; kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki koşullara uyan ve Etik Kurul izni gerektiren yazıların Dil Araştırmaları dergisine gönderilmesi durumunda, alınmış olan resmi Etik Kurul izin belgelerinin de dergiye ek olarak gönderilmesi gerekmektedir.

*The author(s) are responsible for complying with the criteria for Actions Contrary to Scientific Research and Publication Ethics in the second part of the Interuniversity Board Scientific Research and Publication Ethics Directive<sup>1</sup>.*

#### Tübitak Ulakbim TR DİZİN Rules And Ethics Committee Permission

*It is important for all authors to pay attention to the following issues within the scope of the rules regarding the Ethical Principles announced by TR Index in 2020:*

*Studies that require the approval of the Ethics Committee are as follows:*

- \* All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- \* Use of humans and animals (including material/data) for experimental or other scientific purposes,
- \* Clinic researches on humans and animals,
- \* Retrospective studies in accordance with the personal data protection law.

*Moreover; stating that an “informed consent form” was taken in case reports; obtaining permission from the owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others and indicating this; It should be stated that copyright regulations are complied with for the intellectual and artistic works used.*

*In case the articles that meet the above conditions and require the permission of the Ethics Committee are sent to the Journal of Language Studies, the official Ethics Committee permission documents must be sent as an attachment to the journal.*

<sup>1</sup> <https://www.uak.gov.tr/Documents/mevzuat/2021/%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TELERARASI%20KURUL.%20B%C4%B0L%C4%B0MSEL%20ARA%C5%9ETIRMA%20VE%20YAYIN%20ET%C4%B0C4%9E%C4%B0%20Y%C3%96NERGES%C4%B0-29012021.pdf>

## Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal / özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

– Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.

– DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal nleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geğirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.

– Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ı bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

– Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların zgn olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.

– Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.

– Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların varsa çıkar atışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.

– Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.

– DA'ya gönderilen makalelerden yasal / özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekiberekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu

## Publication Ethics

*The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.*

– *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*

– *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*

– *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*

– *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*

– *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are determined before submitting the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*

– *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*

– *Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.*

– *In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an "Appendix" at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the*



izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekte yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayımlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturan çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot düşülmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayımlanmış çalışma DA’ya gönderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayımlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

## Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

– Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve

*data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.*

– *Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).*

– *The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.*

– *In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.*

– *Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted without revision or further study for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.*

– *Author(s) cannot submit their work to more than one journal at the same time. Each submission can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.*

– *Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.*

– *When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to retract or correct the article.*

## Transfer of Copyright

(via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>):

– *For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a*

korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.

– Yazarlar yazılarını DERGİPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.

– Yazar(lar) sistemdeki formu imzalayıp yüklediğinde dergimize yazılı izin vermiş sayılırlar ve makalenin hakemlik süreci başlatılır.

### Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diliyle ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin alışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25'ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarıyla ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

– Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.

– Türk dili alanı dışındaki temaları içeren diğer sosyal bilim dallarını (tarih, edebiyat, ilahiyat, eğitim bilimleri, psikoloji, sosyoloji, felsefe vb.) hedefleyen çalışmalar kabul edilmez.

### Yayın Sıklığı

– Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.

– Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

### Yayın Dili

– DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olan özgün

written permission to our journal before the publication of their work.

– Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGİPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).

### Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics
2. Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.
3. Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article

Regarding these three items

– Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master's and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.

– Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.

### Publication Frequency

– DA, an international refereed journal, is published biannually.

– Only two special issues can be published in a year, provided that it is planned and announced at least four months in advance. Special topic Turkish studies can be guided.

### Publication Language

– In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkic languages. Submitted article must comply with the

makaleler de gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

## Yayın Değerlendirme

### Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

– Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.

– DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

### Körleme Hakemlik Türü

– DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

### İlk Değerlendirme Süreci

– DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.

– Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar iade edilir.

– İade edilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

– DA'da değerlendirilmeye uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

### Hakem Atama Süreci

– Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.

– Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

### Hakem Raporları

– Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

– Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın

*grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.*

### Publication Review

#### Blind Review and Evaluation Process

– *Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.*

– *All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.*

#### Blind Review Type

– *DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.*

#### Initial Evaluation Process

– *Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.*

– *At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.*

– *Authors of rejected works are informed within two months from the date of submission.*

– *Studies deemed appropriate are sent to referees who are expert of the field for evaluation.*

#### Referee Assignment Process

– *Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee team according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.*

– *Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.*

#### Referee Reports

– *Referee evaluations generally concentrate on studies' originality, method, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.*

– *This examination is made according to the following factors:*

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.*
2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the*

özgünlüğü hakkında görüş içerir.

2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipoteze/lere uygunluk, genellebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazma katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımını, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, ilgili alanyazma ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

#### Hakem Değerlendirme Süreci

- DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.
- Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından “düzeltme yönergesi” doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.
- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

#### Değerlendirme Sonucu

- Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere nihai kararını belirler.

research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.

3. Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.
4. Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question(s) and hypothesis(es), generalizability and applicability.
5. Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.
6. Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the APA 6 rules.
7. General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the concerned literature and practices in the field.

– During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.

#### Referee Evaluation Process

– Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.

– The time given to referees for the evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the “correction rules”. Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.

– The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.

#### Evaluation Result

– Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review, the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.

#### Editorial Board Decision

– Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee

### Yayın Kurulu Kararı

- Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 2 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.
- Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar reddedilir.
- Olumlu görüş verilen çalışmalar, son kontroller yapıldıktan sonra yayımlanmak üzere yazının gönderilme tarihini esas alarak sıraya konulur.

### Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

- DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin en geç 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.
- Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.
- DA yayın kurulu; yayımlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.
- Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayımlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç 10 gün içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

### Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihai karar hakem raporlarına yansıtacaktır.
- DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme

recommendations.

- *The works with negative opinions during this process are rejected.*
- *The works with positive opinions are queued according to submission date after the latest review.*

### How Long Does the Evaluation Process Take?

- *It is considered that the publication of the studies sent to DA will be concluded approximately within 4 months.*
- *However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.*
- *DA editorial board; in case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, are supposed to initiate an investigation into the work.*
- *If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.*

### Objection to the Evaluation Result

- *If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.*
- *The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject area of the study.*

yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

### Yayın Politikası

- DA'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer.
- Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.
- DA'da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
- DA'da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak Dergipark üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.
- DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

### Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGIPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

### Publication Policy

- *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*
- *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*
- *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*
- *No royalty is paid to the author(s) for the articles published in DA.*
- *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*
- *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

### Writing Rules

*The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGIPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>*